

ISSN 0021-6933

JEZIK IN SLOVSTVO

LETNIK LXVI

2021

ŠTEVILKA 2-3

23

JEZIK IN SLOVSTVO

Glavna in odgovorna urednica

Mojca Smolej (Univerza v Ljubljani)

Uredniki

Aleksander Bjelčević (Univerza v Ljubljani)

Nataša Pirih Svetina (Univerza v Ljubljani)

Namita Subiotto (Univerza v Ljubljani)

Hotimir Tivadar (Univerza v Ljubljani)

Uredniški odbor

Agnieszka Będkowska-Kopczyk (Univerza v Gradcu)

Monika Gawlak (Šlezijška univerza v Katowicach)

Mira Krajnc Ivič (Univerza v Mariboru)

Boža Krakar Vogel (Univerza v Ljubljani)

Ivana Latković (Univerza v Zagrebu)

Karin Marc Bratina (Univerza v Trstu)

Đurđa Strsoglavac (Univerza v Ljubljani)

Tehnična urednica

Ivana Zajc

Jezik in slovstvo, ISSN 0021-6933, UDK 80

© Zveza društev Slavistično društvo Slovenije

<http://www.jezikinslovstvo.com/>

Naslov uredništva

Jezik in slovstvo

Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

jezikinslovstvo@ff.uni-lj.si

Tisk

Nonparel d. o. o., Škofja Loka

Naklada

400 izvodov

Oblikovanje naslovnice

Đanino Božić

Vključenost v podatkovne baze

dLib – Digitalna knjižnica Slovenije

EBSCO

ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities

MLA – Modern Language Association of America, NY, ZDA

New Contents Slavistics, Otto Sagner, München, Nemčija

Scopus (Elsevier)

Ulrich's Periodicals Directory, R. R. Bowker, NY, ZDA

Naročnina

Revijo je mogoče naročiti ali odjaviti samo ob koncu ali začetku koledarskega leta.

Naročnina za leto 2020 je 20,50 evra, za člane Slavističnega društva Slovenije 16,50 evra,

za študente 10,50 evra, za tujino 39 evrov. Na leto izidejo štiri številke.

Posamična številka stane 5,50 evra, dvojna številka 10,50 evra. Cene vključujejo 9,5-odstotni DDV.

Revijo sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

VSEBINA

1. Uvod urednika o jeziku, normi in knjižnosti

- Hotimir Tivadar 5

2. Razvoj jezikovnega normiranja

- Petar Vuković
Pravopisna reforma: Nauk dveh poskusov iz 60. let 20. stoletja 9
- Helena Dobrovoljc
Nasprotja in normativna izhodišča pri posodabljanju priročnikov knjižnega jezika 21

3. Pravopisna vprašanja slovenskega jezika

- Tomaž Petek
Pravopisna ozaveščenost učiteljev razrednega pouka – zgled na poti do višje pismenosti vseh učencev (pedagoško-kodifikacijski vidik) 37
- Tina Lengar Verovnik
Velika začetnica: med odslikavanjem stvarnosti, jezikovnim sistemom in pravopisnim dogovorom 55
- Mojca Smolej
Normiranje besednega reda slovenskega knjižnega jezika – začetna stava naslonk 67
- Andreja Žele
Predložna raba in njene skladijskopomenske vloge znotraj stilističnih in normativnih možnosti 81
- Nataša Jakop, Erika Kržišnik
Dileme in merila ob kodifikaciji frazeologije 93

4. Pravorečna vprašanja slovenskega jezika

- Tanja Mirtič
Nekaj naglasnomestnih značilnosti sodobne knjižne slovenščine 117
- Jana Volk
Zaznavanje in prepoznavanje samoglasniške kolikosti med študenti Univerze na Primorskem 129
- Katarina Podbevšek, Nina Žavbi
Jezikovna norma v luči odrske govorne estetike 145

5. Normativna vprašanja iz ne samo slovenskega jezikovnega prostora

- Nataša Pirih Svetina
Od kod do kod slovenščina? Pravorečna in pravopisna vprašanja pri poučevanju slovenščine kot tujega jezika 157
- Anna Kolláth, Tamás Kruszlics, Péter Gaál
Trenutni trendi pri opisovanju različic madžarskega jezika v Prekmurju 167

Saška Štumberger	
Nemški pravopis in spolno vključujoče pisanje	181
Veselinka Labroska, Namita Subiotto	
Pravorečna in pravopisna norma v makedonščini – aktualno stanje	193
Petra Stankovska	
Pravopis čeških eksonimov za slovenska mesta in slovenskih za češka mesta	203
Miloslav Vojtech	
Adaptacije češkega jezika na slovaškem in njegove oblike v slovaških literarnih besedilih v obdobju narodnega preporoda	213
Andrej Stopar, Gašper Ilc	
O izgovarjavi angleških zemljepisnih imen v slovenščini	225
Chikako Shigemori Bučar	
Učinkovitost komunikacije – zakaj ne z latinico? Primer japonščine	243
6. Intervju	
Klasja Kovačič	
Nestor slovenskih gledaliških lektorjev Jože Faganel	259
7. Esej na maturi	
Alojzija Zupan Sosič	
V svetu blišča in bede: <i>Čudežni Feliks</i> in <i>Veliki Gatsby</i>	275
Abstracts	293

TABLE OF CONTENTS

1. Introduction by the Editor on Language, Linguistic Norm and Standards

- Hotimir Tivadar 5

2. The Development of Language Standardization

- Petar Vuković
Orthography Reform: Lessons from Two Attempts in the 1960s 9
- Helena Dobrovoljc
Different Views and Diverse Normative Starting Points in Updating Standard Language
Manuals 21

3. Spelling Issues of the Slovenian Language

- Tomaž Petek
Spelling Awareness of Primary School Teachers: An Example on the Way to Increased
Literacy of All Pupils (The Pedagogical-Codification Aspect) 37
- Tina Lengar Verovnik
Capital Letters: Between Depicting Reality, the Language System and Orthographic
Consent 55
- Mojca Smolej
Word Order of the Slovenian Literary Language: Clitics in the Initial Position of
a Sentence 67
- Andreja Žele
Prepositional Use and Its Syntactic-Semantic Functions within the Framework of Stylistic
and Normative Possibilities 81
- Nataša Jakop, Erika Kržišnik
Dilemmas over and Measures for the Codification of Phraseology 93

4. Issues of the Accent Position in Slovene

- Tanja Mirtič
Some Characteristics of Accent Position in Contemporary Standard Slovene 117
- Jana Volk
Detection and Recognition of Vowel Diversity among Students of the University of
Primorska 129
- Katarina Podbevšek, Nina Žavbi
Language Norms in Light of Stage Speech Aesthetics 145

5. Normative Issues not only from the Slovenian Language Territory

- Nataša Pirih Svetina
From Where to Where Slovenian? Some Orthoepic and Orthographic Questions
regarding Teaching Slovenian as L2 157

Anna Kolláth, Tamás Kruszlics, Péter Gaál	
Current Trends in the Description of the Prekmurje Hungarian Dialects	167
Saška Štumberger	
German Orthography and Gender-Inclusive Writing	181
Veselinka Labroska, Namita Subiotto	
The Orthographic and Orthoepic Norms in Macedonian: The Current Situation	193
Petra Stankovska	
Spelling of Czech Exonyms for Slovenian Cities and Slovenian Exonyms for Czech Cities	203
Miloslav Vojtech	
Adaptations of Czech Language in Slovakia and Versions of Czech in Slovak Literary Texts in the Period of the National Awakening	213
Andrej Stopar, Gašper Ilc	
On the Pronunciation of English Place Names in Slovenia	225
Chikako Shigemori Bučar	
Why Not in the Latin Alphabet for Effective Communication? The Case of Japanese	243
6. Interview	
Klasja Kovačič	
The nestor of Slovenian theater lectors Jože Faganel	259
7. The Essay in the Slovenian High School Leaving Exam	
Alojzija Zupan Sosič	
In a World of Splendour and Misery: <i>Čudežni Feliks</i> and <i>The Great Gatsby</i>	275
Abstracts	293

1. UVOD UREDNIKA O JEZIKU, NORMI IN KNJIŽNOSTI

Razpravljanje o knjižnem jeziku je še posebej v slovenskem jezikoslovju pogosto obremenjeno z veliko najrazličnejših ideoloških predsodkov. Predvsem se jeziku pripisuje velikanska moč vplivanja na jezikovno skupnost. To je bilo mogoče resnično konec 19. stoletja, ko je jezik postajal narodnoidentifikacijsko sredstvo in s tem prestižni element neke narodnostne skupnosti. Toda že v 20. stoletju se je praško jezikoslovje začelo intenzivno ukvarjati s problemom ustreznega normiranja, kar je imelo velik vpliv tudi na slovenski prostor. V jezikoslovju se pojavi v osredju raziskovalnega zanimanja pojem norma, nujno pa se ob pojmu knjižnosti pojavlja tudi pojem kodifikacija in narodovo »občestvo« (Havránek) oz. krajše narod. Koncept jezika, še posebej knjižnega, kot tiste jezikovne »avtoritete« oz. »svetinje«, ki je »močan« ali »nemočan«, obenem pa usmerja življenje naroda. Zaradi tovrstnih ideoloških razpravljanj je še posebej v 3. tisočletju pogosto sleherno razpravljanje o narodu in kodifikaciji ter knjižnem jeziku dojemano kot anahronistično in *a priori* nacionalistično.

V tej tematski številki smo z osredotočenostjo na konkretna normativna vprašanja pisnega in govorjenega jezika v različnih jezikih postavili tovrstne konflikte na stran. Predvsem o teoretičnih vprašanjih poleg tega uvoda razpravljamo samo v prvem, uvodnem poglavju *Razvoj jezikovnega normiranja*, kjer en slovenski (Dobrovoljc) in en tuji (Vuković) avtor razpravljata predvsem o principih normiranja, seveda v prvi vrsti pisnega jezika. Temu poglavju sledi pravopisno poglavje *Pravopisna vprašanja slovenskega jezika*, kjer obravnavamo normiranje slovenskega pisnega jezika od pedagoške pravopisne problematike (Petek), preko konkretnih kodifikacijskih problemov pisnega jezika (Lengar Verovnik) do slovnično-kodifikacijske problematike (Smolej, Žele, Jakop-Kržišnik). Pravopisno poglavje je bistveno obsežnejše od pravorečnega, kar je posledica slovenske tradicije, pa tudi samostojnega pravorečnega posveta, ki smo ga v letu 2020 soorganizirali Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani in SAZU z ZRC SAZU. Pravorečnim vprašanjem se bo, kljub v zadnjem času intenzivnejši dejavnosti tudi na področju govorjenega jezika, treba v prihodnjih

letih še dodatno posvetiti – predvsem v smislu funkcije javnega govora in odnosa do zasebnega prostora in govora. Zato smo s pravorečjem in govorjenim jezikom ravnali zelo previdno ter ga obravnavali v poglavju *Pravorečna vprašanja slovenskega jezika* na zelo konkretnih primerih v člankih štirih avtoric, ene z Univerze na Primorskem (Volk), druge z Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (Mirtič) in dveh z Akademije za gledališče, film, radio in televizijo (Žavbi-Podbevšek).

Najširši del te tematske dvojne številke pa je posvečen normativnim vprašanjem, ki presegajo slovenski jezik in področje slovenščine kot edinega jezika, v katerem živimo in ki ga normiramo za slovensko »narodno občestvo«. Poglavje *Normativna vprašanja iz ne samo slovenskega jezikovnega prostora* uvaja članek o slovenščini kot drugem, tujem jeziku (Pirih Svetina), s čimer najprej presežemo meje slovenskega jezikovnega prostora, čeprav ostajamo trdno povezani tudi s slovenščino in slovenistiko kot bazično vedo. Nato pa sledijo članki, vezani tudi na slovenščini stične jezike, od madžarščine (Kolláth-Kruszlics-Gaal), nemščine (Štumberger), makedonščine (Labroska-Subiotto), češčine (Stankovska, Vojtech) do angleščine (Ilc-Stopar) in japonščine (Shigemori Bučar). Mogoče je oz. bo kdó pričakoval, da bomo v tem poglavju govorili samo o tradicionalno, kulturno in tudi geografsko s slovenščino stičnih jezikih. Toda slovenščina se je v zadnjih desetletjih v celoti odprla in zelo pomembno je tudi vprašanje odnosa npr. do azijskih in drugih neevropskih jezikov. Ta problematika normiranja prevzemanja iz neevropskih jezikov bi sicer zahtevala posebno številko, vendar tukaj vseeno odpiramo ta vprašanja, kar je tudi naloga znanosti – odpiranje novih znanstvenih poti in usmeritev.

Tematsko številko zaključuje *intervju s profesorjem Faganelom*, starosto, nestorjem slovenskega gledališkega govora (Kovačič), v katerem se pokaže ogromna razsežnost normiranja govorjenega jezika v preteklosti in tudi sedanjosti. Preko osebnih opažanj, podprtih z veliko strokovnega znanja, dobimo vpogled v odnos do knjižnega jezika, kot ga je doživljal, živel in soustvarjal nekdanji gledališki lektor, profesor ter predvsem slavist. Mnoge misli bodo odmevale še v prihodnosti in bodo iztočnica za nadaljnja raziskovanja slovenskega govorjenega jezika. Govorjeni jezik je prepogosto podvržen subjektivnosti, kar se je pokazalo tudi na nedavnem, že omenjenem pravorečnem posvetu. Bistvo delovanja in kakovostnega raziskovanja znanstvenika pa mora biti obvladovanje te subjektivnosti. Kot pravijo retoriki – osebno, npr. kakšna šala, mora biti le začimba javnega nastopa, ne pa da subjektivni pogled celo zakrije vsebino in prepogosto pomeni napad na osebo ter delo in je namenjeno žaljenju sogovorca.

Osnovni problem normiranja govorjenega jezika je pogosto zamenjevanje funkcije javnega govora in pisanja. Še posebej pri govorjenem jeziku hočejo, tudi znanstveniki, na podlagi osebnega govora v zasebnem govornem položaju le-tega uveljaviti kot knjižni (iz)govor, veljaven za vse slovensko »občestvo«. Ob tem ne upoštevajo, da je javni prostor nekaj povsem drugega kot zasebnost. In v javnosti se upoštevajo pravila retorike, ki pomenijo pripravo, premišljenost in spoštljivost. Pri govorjenem jeziku je pogosta tudi usmeritev: »Saj nihče ne bo dosegel tega najvišjega govora!«,

kar nas vodi v smer elitizacije in v končni fazi izključevanja na podlagi »ne dovolj« dobro realizacije knjižnega jezika. Najbolje se tovrstna usmeritev pokaže pri problemu tonemskosti. Pri tem moramo biti zelo previdni, da se ne bi ujeli v past izpostavljanja naših osebnih preferenc, kar je bilo v preteklosti pogosto (več o tem že v članku Nove usmeritve pri raziskavah govora s pogledom v preteklost iz leta 2012 v *Slavistični reviji*). Tonemskost je sestavni del knjižne izreke, realna pojavnost tonemskosti pa je naloga za raziskovanje in razpravljanje v prihodnosti – tudi v naslednjih številkah *Jezika in slovstva* ali katere druge jezikoslovne revije. Žal je pogosto sleherni dvom v opisano normo pojmovan kot »greh«, »zločin«, kar je povezano s sakralizacijo jezika, čemur je slovenščina še vedno prepogosto izpostavljena. Mislim, da je že skrajni čas za odmik od slehernih interventnih dejanj in nasilnih posegov v jezik v »imenu ljudstva« oz. v imenu »oblikovanja boljše družbe«. Najprej jezikoslovci, potem pa še drugi intelektualci se moramo tega zavedati, saj je »neresnična domneva, da je pri vprašanih jezikovne kulture nujna diktatorska moč jezikoslovcev ...« (Vilém Mathesius). In to je edina absolutna eksplicitna misel o jeziku, ki je smiselna.

Želimo naravni in sproščeni razvoj slovenskega jezika, ki s svojo razčlenjenostjo nujno rabi vključujočo ter tolerantno (jezikoslovno) misel na področju knjižnega jezika in javnega izražanja. Ali to zmoremo? Mislim da, to je bil tudi namen te tematske številke, v kateri je bilo kar nekaj izbranih, povabljenih avtorjev; večina je napisala svoj prispevek, nekateri žal niso uspeli. Nikakor pa ob tej tematski številki ne moremo reči – malo nas je, vendar smo izbrani. Ampak lahko rečemo: izbrani smo in ni nas malo. Bistvo znanstvenega diskurza mora biti dopuščanje različnosti in izvirnosti, ne pa ekskluzivizem ter zamejevanje znotraj ozkega kroga pa čeravno visoko kvalificiranih strokovnjakov. Šele ko bo znanost to strpnost živela, se bo to poznalo tudi v splošni družbi.

Še posebej pri kodifikaciji je pot pomembnejša od cilja, cilj, dokončna dolgoročna kodifikacija, pa nam ni znan ... – mi smo le opisovalci jezikovnega stanja, ki se nenehno spreminja, in iskalci najsprejemljivejše kodifikacije, ki mora biti čim bolj sočasna z aktualno normo. Več o problemu ravnotežja med rabo, normo in kodifikacijo najdete v tej številki, pa tudi v naslednjih razpravah *Jezika in slovstva*.

Na koncu se moram še posebej zahvaliti recenzentom, spoštovanim univerzitetnim kolegom – od Kopra do Prekmurja naj se razlega en velik prekmurski »Boug plati« –, saj ste se potrudili, da je pričujočih 18 znanstvenih razprav še boljših. Končna odgovornost pa je seveda na avtorjih in uredniku, ki pa sem svoje videnje in usmeritev opisal v tem uvodu.

Prijetno branje želim, čeprav znanstvena dela načeloma niso namenjena užitku. Pa vendar tudi uživajte v branju te dvojne številke.

prof. dr. Hotimir Tivadar,
področni urednik *Jezika in slovstva* ter te tematske številke

2. RAZVOJ JEZIKOVNEGA NORMIRANJA

Petar Vuković
*Oddelek za zahodnoslovanske jezike
in književnosti
Filozofska fakulteta Univerze v Zagrebu*

UDK 811.161.1'35:811.162.3'35(091)
1.01

PRAVOPISNA REFORMA: NAUK DVEH POSKUSOV IZ 60. LET 20. STOLETJA¹

V začetku 60. let 20. stoletja so se pojavila resna prizadevanja za korenito prenovu dveh slovanskih pravopisnih sistemov – ruskega in češkega. Kot kažeta analizirana poskusa reforme, je v jezikih z uveljavljeno tradicijo in ustaljeno pravopisno rabo skoraj nemogoče radikalno spremeniti pravopis, da bi povečali stopnjo njegove usklajenosti s fonološkim sistemom. Vendar pa je mogoče preučevati notranjo dinamiko pravopisnega sistema, da bi bolje spoznali odnose med pravopisnimi načeli, na katerih tak sistem sloni; mogoče je preučevati pravopisno rabo, da bi ugotovili, kakšne so njegove razvojne tendence in kateri elementi pravopisne kodifikacije se v praksi ne uresničujejo. Načeloma so sprejemljive samo manjše intervencije v pravopisna pravila in rabo ločil, predvsem z namenom, da bi sistemizirali, kar še ni povsem sistemizirano, morda tudi, da bi jo prilagodili razvojnim tendencam sodobne pisne rabe. Intervencij v samo pisavo in v pravila rabe posameznih grafemov pa v normalnih okoliščinah jezikovna skupnost ni pripravljena sprejeti.

Ključne besede: pravopisna reforma, pravopisna teorija, ruski jezik, češki jezik

1 Uvod

V začetku 60. let 20. stoletja so se pojavila resna prizadevanja za korenito prenovu dveh slovanskih pravopisnih sistemov z uveljavljeno tradicijo in ustaljeno sodobno rabo – ruskega ter češkega. Čeprav sta bili v obeh jezikih novi pravopisni kodifikaciji objavljeni konec 50. let 20. stoletja,² sta se le nekaj let pozneje v ruski in češki javnosti izoblikovala predloga za radikalno pravopisno reformo, ki sta bila pospremljena s

¹ Članek je iz hrvaščine v slovenščino prevedla Tatjana Balažic Bulc.

² Ruska pravopisna kodifikacija je bila objavljena leta 1956 (*Pravila ruskoj orfografii i punktuacii*), češka pa leta 1957 (*Pravidla českého pravopisu*).

podobnimi argumenti – temeljite spremembe pravopisnih sistemov naj bi olajšale usvajanja pravopisnih pravil v izobraževanju. Obema poskusoma reforme je bilo skupno tudi to, da sta bila na koncu neuspešna in da je bilo v nadaljnjih revizijah pravopisne kodifikacije³ potrjenih le nekaj njunih predlogov, praviloma tistih, ki v razpravah niso bili v ospredju.

Poskusa pravopisne reforme sta se med seboj tudi razlikovala. Kot kažejo nekatere novejšje raziskave (Arutjunova 2015), je bila v Rusiji pravopisna problematika izpostavljena v okviru izvajanja izobraževalne politike Hruščova – poenostavitev poučevanja pravopisa naj bi omogočila več časa za obravnavo vsebin, ki bolj koristijo nacionalnemu gospodarstvu. V češkem primeru se o morebitnih spodbudah najvišjih političnih krogov za zdaj samo ugiba (prim. Cvrček 2006: 32). V Rusiji je preizpraševanje pravopisne kodifikacije obenem spodbudilo poglobljen razvoj pravopisne teorije,⁴ pri čemer so bili predlogi reforme podani v novem koherentnem pravopisnem sistemu, čeprav na koncu ni bil potrjen. Pravopisna razprava na Češkem ni pomembneje vplivala na razvoj teorije, pa tudi celovit predlog novega pravopisa nikoli ni bil objavljen, kljub temu da je bil, kot kaže, izoblikovan.

Omenjena poskusa pravopisne reforme imata danes predvsem zgodovinski pomen, vendar pa sta lahko tudi zgled, na kaj vse moramo biti pozorni pri obsežnejši reformi pravopisa. Zato ju bom v prispevku na kratko analiziral in opozoril na njune najpomembnejše odlike. Predvsem me bo zanimalo, katere cilje so avtorji zasledovali, kako so argumentirali svoje postopke in s katerimi ovirami so se srečevali. Za lažje razumevanje pravopisnih polemik bom najprej prikazal osnovne značilnosti obeh pravopisnih sistemov. Rezultati analize so lahko zgled, kako bi bilo treba razmišljati o pravopisni reformi v jezikovni skupnosti z uveljavljeno pravopisno tradicijo in z ustaljeno sodobno rabo, s posebnim ozirom na to, kaj je pri takem posegu izvedljivo, kaj pa je najverjetneje obsojeno na propad. Poleg tega bom opozoril tudi na razlike med poučevanjem pravopisa v izobraževanju in rabo pravopisne kodifikacije širše v skupnosti.

2 Osnove ruskega pravopisnega sistema

Ruska abeceda ima 33 črk, pri čemer razmerje med črkami in glasovi ni enoznačno. Pet (oz. šest)⁵ samoglasniških fonemov lahko zapišemo kar z desetimi črkami: **а** (*a*),⁶ **у** (*u*), **о** (*o*), **э** (*ě*) in **и** (*y*) in njihovi »jotirani«⁶ pari **я** (*ja*), **ю** (*ju*), **ѐ** (*ě*), **е** (*e*) ter **и** (*i*). Na drugi strani za zapisovanje 34 soglasniških fonemov uporabljamo samo 21 črk:

³ Z enakim tradicionalnim naslovom je bila nova pravopisna kodifikacija na Češkem objavljena leta 1993 in v Rusiji leta 2007.

⁴ Med pomembnejšimi deli so Vinogradov 1965; Ivanova 1971; Kuz'mina 1981; Lopatin 2009.

⁵ Obstajajo različna mnenja o tem, ali sta v ruščini glasova [i] (zapisan s črko **и**, ki se v latinici transliterira kot *i*) in [ɨ] (zapisan s črko **ѐ**, ki se v latinici transliterira kot *y*) samostojna fonema (stališče Leningrajske fonološke šole, npr. L. V. Ščerba) ali sta samo alofona enega fonema (stališče Moskovske fonološke šole, npr. R. I. Avanesov).

⁶ V oklepaju je navedena latinična transliteracija cirilske črke.

б (*b*), **в** (*v*), **г** (*g*), **д** (*d*), **ж** (*ž*), **з** (*z*), **к** (*k*), **л** (*l*), **м** (*m*), **н** (*n*), **п** (*p*), **р** (*r*), **с** (*s*), **т** (*t*), **ф** (*f*), **х** (*x*), **ц** (*c*), **ч** (*č*), **ш** (*š*), **щ** (*šč*) in **й** (*j*). Dodatni črki **ь** (‘, »mehki znak«) in **ъ** (‘, »trdi znak«) ne zaznamujeta posebnih glasov, ampak imata pomožne funkcije.

»Soglasniške« črke v ruski abecedi ponazarjajo določen glas zahvaljujoč t. i. zlogovnemu načelu. Večina jih namreč lahko označuje tako »trdi« kot »mehki« (tj. palatalizirani) soglasnik, npr. črka **б** lahko zaznamuje tako [b] kot [bʲ], črka **в** tako [v] kot [vʲ] ipd.⁷ Šele črka, ki sledi »soglasniški« črki, določi, za kateri glas gre. Tako »samoglasniške« črke **а**, **у**, **о**, **э** in **ы** označujejo »trde« soglasnike, njihovi jotirani pari **я**, **ю**, **ё**, **е** ter **и** pa »mehke«, npr. **рад** [rat] ‘vesel’ – **ряд** [rʲat] ‘vrstica’, **лук** [luk] ‘čebula’ – **люк** [lʲuk] ‘odprtina’,⁸ vendar je pri tem tudi nekaj odstopanj, posebej pri parih črk **е** – **э** in **и** – **ы**. Na drugi strani črka **ь** (»mehki znak«) na koncu besede ali pred trdim soglasnikom označuje »mehki« soglasnik, npr. **кровь** [krofʲ] ‘kri’, **банька** [bʲanʲkə] ‘kopel’. Če te črke ni, gre za »trdi« soglasnik, npr. **кров** [krof] ‘streha’, **банка** [banʲka] ‘banka’. Zlogovno načelo pa ne velja za črke **ж**, **ш**, **ч**, **щ** in **ц**. Te zaznamujejo foneme, ki po palatalizaciji nimajo para,⁹ in za temi soglasniki se praviloma zapisujejo samo črke **а**, **у** in **и**. Pri tem je eno pomembnejših odstopanj zapisovanje črke **ы** v končnicah samostalnikov moškega spola na **ц** v imenovalniku množine, npr. **огурцы** ‘kumare’. »Mehki« znak za temi črkami namreč ne pomeni mehčanja, temveč ima le oblikoslovno funkcijo. Označuje lahko nedoločnik (**мочь** ‘moči’), samostalni ženskega spola (**мышь** ‘miš’) ali velelnik (**ешь** ‘jej’). Posebno mesto med »soglasniškimi« črkami ima tudi **й**, ki zaznamuje fonem [j], vendar le na koncu besede ali pred soglasnikom, npr. **майка** [mʲajkə] ‘mati’, **рой** [roj] ‘roj’. Zaporedje fonema [j] in samoglasnika – bodisi na začetku besede bodisi za soglasnikom – zaznamujejo t. i. jotirane črke, npr. **юг** [juk] ‘jug’, **боязь** [bɐjʲazʲnʲ] ‘bojazen’.

Eno temeljnih načel ruskega pravopisa je nezapisovanje fonoloških glasovnih premen, tj. tistih premen, ki nastajajo zaradi položaja fonemov v besedi.¹⁰ Fonološke glasovne premene v ruščini zadevajo tako samoglasniške kot soglasniške foneme. Za samoglasnike je značilna redukcija v nenaglašenem položaju, vendar se reducirani samoglasniki zapisujejo z enakimi črkami kot v primeru, ko stoji samoglasnik v določenem morfemu v naglašenem položaju, npr. **водá** [vɐdʲa] ‘voda’, ker se piše **вод**

⁷ Razlikovanje nepalataliziranih in palataliziranih soglasnikov je temeljna soglasniška korelacija v glasoslovnem sistemu ruskega jezika.

⁸ Če želimo označiti, da soglasnik pred »jotirano« samoglasniško črko ni palataliziran, na stiku predpone in korena, ki se začne z /j/, zapišemo »trdi znak« **ъ**, npr. **подъезд** [pɐdʲɐst] ‘vhod’.

⁹ Črki **ж** in **ш** pomenita »trda« soglasnika [ʒ] in [ʂ], črki **ч** in **щ** pa »mehka« soglasnika [tʃ] in [ʃ], ki skupaj tvorijo v marsičem posebno skupino žumnikov. Po nekaterih značilnostih jim je soroden tudi »trd« soglasnik [tʂ], ki ga zaznamuje črka **ц**.

¹⁰ To načelo se – predvsem v delih avtorjev Leningrajske fonološke šole (npr. Ivanova 1964) – imenuje morfološko načelo. Ta šola namreč meni, da se pri fonoloških glasovnih premenah pogosto spremeni identiteta fonema in se v teh primerih v zapisu ohrani le osnovna grafična predstavitev morfema. Na drugi strani Moskovska fonološka šola meni, da se identiteta izvirnega fonema ohrani in da se spreminjajo samo njegovi alofoni. Zato se to načelo v duhu šole imenuje fonološko (npr. Panov 1963).

[vot] ‘voda’, rod. mn., **делá** [dʲɪl’a] ‘delo’, im. mn., ker se piše **дело** [dʲelə] ‘delo’. Po drugi strani je za ruske šumnike značilno regresivno enačenje po zvonečnosti, za zvoneče šumnike pa tudi razzvonečenje na koncu besede. Ne prva ne druga fonološka glasovna premena se ne odražata v zapisu, npr. **отберу** [ɐdʲbʲɪr’u] ‘odvzeti’, prih. 1. os. ed., **сказка** [sk’askə] ‘pravljica’, **дуб** [dup] ‘hrast’.

Poleg osnovnih pravil za zapisovanje črk in pravil za zapisovanje črk v položajih, ki jih zaznamujejo fonološke glasovne premene, zajema ruska pravopisna kodifikacija tudi poglavja, ki obravnavajo pisanje besed skupaj, narazen ali z vezajem, pisanje velike ter male začetnice, deljenje besed na koncu vrstice in rabo ločila.¹¹

3 Osnove češkega pravopisnega sistema

V češkem pravopisu je razmerje med črkami in glasovi veliko bolj enoznačno kot v ruščini, saj vsakemu fonemu načeloma ustreza en grafem. To v precejšnji meri omogočajo posebni diakritični znaki, in sicer črtice, ki označujejo dolge samoglasnike,¹² ter strešice, ki označujejo palatalne soglasnike. Vendar pa tudi v češčini korelacija med grafemi in fonemi ni popolna. Za deset preprostih samoglasniških fonemov ima češka abeceda namreč 14 črk: **a, á, e, é, o, ó, i, í, y, ý, u, ú, ů** in **ě**, za 26 (oz. 27)¹³ soglasniških fonemov pa 28 črk: **b, c, č, d, d', f, g, h, ch, j, k, l, m, n, ň, p, q, r, ř, s, š, t, t', v, w, x, z** ter **ž**.

»Soglasniške« črke glede na rabo niso posebej problematične – med njimi so izjema le *q, x* in *w*, ki se pojavljajo samo v prevzetih besedah, ter *ch* kot edino dvočrkje, ki zaznamuje fonem /x/.¹⁴ Precej bolj zanimive so »samoglasniške« črke. V posebnem razmerju sta črki *i* in *y*, ki zaznamujeta fonem /i/, ter njuna dolga para *í* in *ý*, ki zaznamujeta fonem /i:/. Njihovo distribucijo v prvi vrsti določa položaj, zato se *i* in *í* vedno pišeta za t. i. mehкими, *y* in *ý* pa za t. i. trdimi soglasniki.¹⁵ Za t. i. nevtralnimi soglasniki lahko stojita tako *i/í* kot *y/ý*, pri čemer je izbira konkretne črke tradicionalno določena za vsako posamezno besedo, zato je to z vidika usvajanja

¹¹ Ruska pravopisna teorija obravnava tri glavna področja pravopisne kodifikacije: pisavo, pravopis v ožjem pomenu in ločila. Pisava določa videz črk in osnovna pravila njihove rabe glede na glasove, ki jih zaznamujejo, pravopis v ožjem pomenu pa rabo črk glede na neoznačevanje fonoloških glasovnih premen, pisanje besed skupaj, narazen ali z vezajem, pisanje velike ter male začetnice in deljenje besed na koncu vrstice.

¹² Razlikovanje dolgih in kratkih samoglasnikov je temeljna samoglasniška korelacija v fonološkem sistemu češkega jezika.

¹³ Problematičen je predvsem status glasu [d͡z], ki ga nekateri jezikoslovci obravnavajo kot poseben – čeprav mejni – fonem, spet drugi pa samo kot zvoneči alofon fonema /t͡s/.

¹⁴ Spoja črk *dž* in *dz* nista obravnavana kot samostojna grafema, čeprav prvi označuje fonem /d͡ʒ/, drugi pa glas [d͡z], ki nima statusa fonema, saj so mnenja o tem deljena.

¹⁵ »Mehki« soglasniki so: [ʒ] oz. črka *ž*, [ʃ] oz. *š*, [t͡ʃ] oz. *č*, [r] oz. *ř*, [t͡s] oz. *c*, [j] oz. *j*, [j] oz. *d'*, [c] oz. *t'* in [ɲ] oz. *ň*. »Trdi« soglasniki so: [ɦ] oz. črka *h*, [x] oz. *ch*, [k], [r], [d], [t] in [n]. Ostali soglasniki ([b], [f], [l], [m], [p], [s], [v], [z]) so nevtralni.

v šoli eno najtežjih elementov češkega pravopisa.¹⁶ Pri tem je za omenjena para črk posebej pomemben položaj za *d*, *t* in *n*: če za temi grafemi stojita *y* in *ý* (npr. *dy*, *tý*, *ny*), potem niz črk zaznamuje zvezo zobnih soglasnikov /d/, /t/ in /n/ ter fonema /i/ ali /i:/; če pa za *d*, *t* in *n* stojita *i* in *í* (npr. *di*, *tí*, *ni*), niz črk zaznamuje zvezo mehčanih soglasnikov /j/, /c/ in /ɲ/ s in fonema /i/ ali /i:/. Podobno je tudi s črko *ě* za črkami *d*, *t* in *n* – niz črk *dě*, *tě* in *ně* zaznamuje zvezo mehčanih fonemov /j/, /c/, /ɲ/ in fonema /e/. Grafem *ě* ima posebno funkcijo tudi za ustničnimi soglasniki, kjer pravzaprav zaznamuje zvezo fonemov /je/, npr. *bě* /bje/, *vě* /vje/, *fě* /fje/, oz. /je/ za ustničnoustničnim nosnikom, npr. *mě* /mpe/. Na koncu naj omenim še črki *ů* in *ů*, ki zaznamujeta fonem /u:/, pri čemer je njuna raba v konkretnih besedah prav tako tradicionalno predpisana.¹⁷

Tudi za češki pravopis je značilno, da se fonološke glasovne premene ne zapisujejo, vendar se te premene v češkem fonološkem sistemu nanašajo samo na šumnike, za katere je značilna regresivna asimilacija, npr. *podpis* [potpis] ‘podpis’, *sbírat* [zbi:rat] ‘zbirati’, za zvneče šumnike pa tudi njihovo razzvnečenje na koncu besede, npr. *hrad* [hřat] ‘grad’.

Glavna poglavja češke pravopisne kodifikacije obravnavajo pisanje velike in male začetnice, pisanje besed skupaj ali narazen ter pravila za rabo ločil. Poleg tega imata v pravopisu pomembno mesto tudi vprašanje zapisa predpon *s-* ‘s’ in *z-* ‘iz’, ki se v češčini formalno, v precejšnji meri pa tudi pomensko več ne razlikujeta, ter označevanje samoglasniške dolžine v morfemih, v katerih sta lahko kratki in dolgi samoglasnik.

4 Ruska pravopisna reforma

V Rusiji se je razprava o pravopisni reformi začela 22. marca 1962, ko je v vplivnem časopisu *Izvestija* izšel članek Aleksandra Ivanoviča Efimova Krasnorečie i orfografija (Pravorečje in pravopis). Avtor v članku poudarja, da je zapleten ruski pravopis »učencem glavna ovira na poti k višji stopnji jezikovne kulture« ter da bi z njegovo poenostavitvijo pridobili več časa »za raziskovanje samega jezika, njegovih slikovitih izraznih sredstev« (Efimov 1962: 3). Zato predlaga pravopisno reformo, in to tako, ki bi pisavo približala izgovoru. S tem se je začela razprava o pravopisu, ki je do konca leta 1962 večinoma potekala v časopisu *Russkij jazyk v škole* in v kateri so najprej sodelovali predvsem učitelji in didaktiki, v manjši meri tudi književniki, njihovi predlogi pa gredo predvsem v smer fonetizacije ruskega pravopisa. Predlagajo na primer zapisovanje fonoloških glasovnih premen

¹⁶ S črkama *i* in *í* se zapisujeta fonema /i/ in /i:/ v položajih, v katerih sta se razvila iz staročeških /i/ in /i:/, s črkama *y/ý* pa v položajih, v katerih sta se razvila iz staročeških /i/ in /i:/. Ti pari fonemov so bili sprejeti že na prehodu iz 14. v 15. stoletje.

¹⁷ Črka *ů* označuje fonem /ú/ v položajih, v katerih se je razvil iz srednječeškega diftonga /uo/, ki se je v 16. stoletju zlil s fonemom /u:/. Vendar se v večini primerov lahko njihova distribucija poenostavi v pravilo, da na začetku besede (oz. osnove) stoji *ů*, na sredini ali na koncu pa *u*.

(npr. **вада** namesto **вода**, **снек** namesto **снер**), dosledno pisanje **жы** in **шы** namesto **жи** i **ши**, pisanje **чя** in **ця** namesto **ча** in **ца**, dosledno pisanje **цы** namesto **ци**¹⁸ itd. Najradikalnejši predlogi so predvidevali celo uvedbo posebnih črk za palatalne soglasnike (npr. Figurovskij 1962).

O upravičenosti novih predlogov se sprašuje Abram Borisovič Šapiro (1962), saj ne verjame, da bo poenostavitev pravopisa sama po sebi privedla k višji jezikovni kulturi: »Vzrokov za pomanjkanje govorne kulture je veliko, vendar pravopisne težave (ki bi jih bilo vsekakor treba zelo premišljeno odpraviti) še zdaleč niso med glavnimi« (Šapiro 1962: 479). Kar se pravopisa tiče, bi bilo po njegovem mnenju treba najprej posodobiti učne metode: od učencev ne gre pričakovati, da bodo znali vse, kar mora znati korektor v založbi, temveč bi bilo nujno treba podrobneje opredeliti vsebine, ki bi se na določeni stopnji izobraževanja obravnavale. Poleg tega poudarja, da pravopisa ne bi smeli spreminjati v smislu fonetizacije, temveč v smislu unifikacije in sistemizacije. Sodobni ruski pravopis vsebuje številna pravila, »izjeme in izjeme izjem, ki se nam od nekdaj zdijo odvečne, včasih grde, neredko pa celo povsem škodljive« (Šapiro 1962: 480). Zato bi pravopis v prvi vrsti moral biti doslednejši, odpraviti bi moral protislovja in z vidika sodobnega jezika nepotrebne vsebine.

15. decembra 1962 je Viktor Vladimirovič Vinogradov v časopisu *Izvestija* objavil članek *Ruskaja orfografia i eš reforma* (Ruski pravopis in njegova reforma), v katerem poroča o ustanovitvi Pravopisne komisije, ki bo začela z delom na pravopisni reformi. Ustanovitev komisije je, kot poudarja v članku, »odgovor Inštituta za ruski jezik Akademije znanosti SSSR na zahteve družbe« (Vinogradov 1962: 5). Medtem ko je komisija pripravljala predlog reforme, se je v razpravo o pravopisu vključevalo vse več jezikoslovcev, razširila pa se je tudi na druge časopise, npr. *Voprosy jazykoznanija*, *Voprosy kul'tury reči*. Čeprav je bilo zagovornikov pravopisne reforme veliko, je bila večina vendarle proti radikalni fonetizaciji. Zedinili so se v tem, da mora biti pravopis doslednejši, tj. da je treba zapis posameznih jezikovnih enot uskladiti s splošnimi načeli, in da mora imeti manj izjem.¹⁹ Vendar pa je med razpravljavci prihajalo do nesoglasij glede tega, katero je temeljno načelo ruskega pravopisa. Mixail Viktorovič Panov (1963) tako primerja fonetično, tradicionalno in fonemsko pravopisno načelo ter poudarja, da je fonemsko najbolj dosledno. Na drugi strani pa Vera Fëdorovna Ivanova (1964) navaja, da je razumevanje fonemskega načela, kot ga navaja Panov, mogoče le v okviru obravnave fonema Moskovske fonološke šole in je teoretično kontroverzno. Zato meni, da je za ruski pravopis ustrežnejše morfološko načelo.²⁰

¹⁸ V vseh teh primerih stojita »trdi« **ы** in **а** za »trdimi« soglasniki, mehka **и** in **я** pa za »mehkimi« soglasniki. O drugih predlogih glej Arutjunova 2015: 30–32.

¹⁹ Več o razpravi gl. Arutjunova 2015: 35–69.

²⁰ Najpomembnejše razlike so pri pisanju glasu [i] za [iʃ] (Panov se zavzema, da se povsod piše samo **и**, medtem ko Ivanova meni, da mora pisanje **иы** ostati tam, kjer **ы** označuje množinsko končnico) in pri pisanju mehkega glasa za šumniki (Panov meni, da ga ni treba pisati, Ivanova pa, da ga treba pisati tam, kjer ima morfološko funkcijo, npr. za označevanje infinitiva, ženskega spola ali imperativa).

Drugačnega mnenja je Vinogradov (1964), ki opozarja na pomembnost pravopisne stabilnosti in kot primer navaja angleščino ter francoščino. Konservativen pravopis v teh dveh jezikih njihovim govorcem omogoča dostop do »izkušenj prednikov, ki so zbrane v književnosti in pisnih spomenikih« (Vinogradov 1964: 2). Pravopisna reforma bi v teh jezikih zagotovo povzročila oster prelom s tradicijo. Da bi se temu izognili, »morajo narodi konstantno, vsake toliko časa, "popraviti" svoj pravopis, da do takšnih prelomov ne bi prišlo« (Vinogradov 1964: 2).

Predlog novega pravopisa je bil 23. septembra 1964 istočasno objavljen v treh časopisih: *Izvestija*, *Učitel'skaja gazeta* in *Sovetskaja Rossija*. Od 124 razdelkov, kolikor jih je imela pravopisna kodifikacija iz leta 1956, je bilo preoblikovanih 55, zato lahko rečemo, da so bile spremembe precej obsežne, ne pa tudi radikalne. Predlog novega pravopisa ni posegal v obliko črk in v načelo nezapisovanja fonoloških glasovnih premen, vendar pa je npr. iz nabora črk izločil »trdi znak«, »mehki znak« pa se ni več uporabljal za šumniki. Uvajal je obvezno pisanje **и** za **и**, celo v primeru ko je **и** samostalniška končnica v nominativu množine. S tem se je povečal delež fonološkega zapisa, kar je bilo sicer v skladu z nazori Moskovske fonološke šole, vendar pa je povzročilo precejšnje spremembe grafične podobe številnih besed splošne rabe. Poleg teh glavnih sprememb je bilo tudi nekaj takih, ki so se nanašale na sistemizacijo pravil za pisanje besed skupaj, narazen ali z vezajem, pisanje velike in male začetnice, rabo ločil itd., vendar te spremembe niso pritegnile večje pozornosti javnosti.

Predlog novega pravopisa v javnosti ni bil dobro sprejet. V razpravi, v kateri so večinoma sodelovali književniki, so mu predvsem očitali, da bo omajal podedovano tradicijo in da bodo po njegovi uvedbi milijoni ljudi čez noč postali nepismeni. Poleg tega so avtorjem predloga očitali, da so reformo pripravljali na skrivaj in da so javnost postavili pred zaključeno dejstvo.²¹ Panov (1964), ki je imel pri oblikovanju predloga najpomembnejšo vlogo, je zavračal vse kritike in pravopis upravičeval z njegovo teoretično utemeljenostjo. Vendar pa je odločilen trenutek za usodo reforme nastopil, ko je Hruščova na čelu SSSR 14. oktobra 1964 zamenjal Brežnjev. Takrat so pod drobnogled vzeli celotno politiko Hruščova in s tem tudi pravopisno reformo, ki jo je spodbudil, ki pa na koncu ni bila sprejeta.

Ruski pravopis je bil tako revidiran šele leta 2007. Nova kodifikacija za razliko od tiste iz leta 1956 ni predpisana z zakonom, vendar pa jo je odobrila Pravopisna komisija Ruske akademije znanosti. V njej ni najbolj kritiziranih predlogov iz 60. let 20. stoletja, ki so se nanašali na pravila rabe posameznih črk, vendar pa je bila v duhu takratne reforme izvedena sistemizacija, podrobneje pa so obdelana tudi druga pravopisna področja, npr. pisanje besed skupaj, narazen ali z vezajem, pisanje velike in male začetnice, raba ločil, pri čemer je bila posebna pozornost namenjena izbiri zgledov za posamezna pravila. Objavljena publikacija prinaša popoln pregled pravopisnih pravil, ki jih je treba upoštevati npr. pri korektorskem delu v založbah,

²¹ O razpravi gl. Arutjunova 2015: 74–78.

ni pa namenjena šolski rabi. Precej krajši in poenostavljeni pregledi so v domeni šolskih učbenikov.

5 Češka pravopisna reforma

Razpravo o češki pravopisni reformi je odprl Jaromir Bělič v članku *Odhodláme se k výzranějšímu zjednodušení pravopisu* (Ali se bomo odločili za izrazitejšo poenostavljanje pravopisa) (1963–1964), objavljenem v časopisu *Český jazyk a literatura*. Avtor v članku navaja, da pretirana zapletenost češkega pravopisa zahteva »temeljitejšo poenostavitev, večjo racionalizacijo samega pravopisnega sistema in ne le odpravljanje posameznih težav« (Bělič 1963/1964: 145). Razprava se je zatem nadaljevala predvsem v časopisih *Slovo a slovesnost*, *Naše řeč* in *Český jazyk ve škole*.²² Kot v ruskem primeru so avtorji med najpomembnejšimi razlogi za pravopisno reformo navajali potrebe šolstva. Poudarjali so, da je češki jezik predmet, zaradi katerega največ učencev ponavlja razred v osnovni šoli, pri učencih, ki imajo pri tem predmetu negativno oceno, pa »je najpogostejši vzrok za neuspeh pravopis« (Janáček 1963/1964: 193). Poenostavitev pravopisa bi po mnenju zagovornikov reforme olajšala usvajanje, pridobili pa bi tudi več časa za obravnavo oblikoslovja, skladnje in stilistike.

Največ razprav so bili deležni grafemi *y/ý*, *ě* in *ů*. Medtem ko se je večina razpravljavcev zavzemala za to, da se izločijo iz češke abecede ali da se vsaj znatno zmanjša njihova raba, so nasprotniki radikalne reforme trdili, da ti grafemi omogočajo globlji vpogled v slovnično strukturo (npr. razlikujejo oblike *holubi* 'golob', im. mn. in *holuby* 'golob', tož./or. mn., ki se oba izgovarjata [ɦolubi]), v zgodovino jezika (npr. razlikujejo oblike *mně* 'jaz', daj./mes. in *mě* 'jaz', rod./tož., ki se oba izgovarjata [mɲe], vendar izvirata iz različnih fonemskih nizov) in v besedni sistem (npr. razlikujejo homonime *mít* 'imeti' in *mýt* 'umivati, prati', ki se oba izgovarjata [mi:t]) (Kopečný 1964/1965: 127). Zagovorniki reforme pa trdijo, da omenjeni zgledi še bolj pripomorejo k temu, da pravopisa, slovnice in jezikovne zgodovine nikoli ni mogoče jasno razlikovati (Sgall 1963/1964: 404) ter da so takšni primeri maloštevilni ter v jezikovni rabi premalo pogosti, da bi lahko upravičili rabo problematiziranih grafemov (Sgall in Novák 1964/1965: 319).

Eden ključnih argumentov v razpravi je bil pogled na pravopis kot na kulturno dediščino, ki jo je treba ohraniti (Kopečný 1963/1964: 351). Z njim v zvezi pa je bil izpostavljen tudi bolj praktičen vidik pravopisne tradicije – če bi se reforma, za kakršno so se zavzemali njeni najbolj zavzeti pobudniki, res izvedla, bi nastala zmeda, saj bi večina izobraženih govorcev češčine čez noč postala nepismena ali pa vsaj skrajno negotova pri pisanju. Zagovorniki reforme priznavajo, da je v tem res nekaj resnice, vendar poudarjajo: »Nekatere zgodovinske danosti so očitno res vredne tega, da jih ohranimo oz. utrdimo, razvijamo ipd., nekatere pa je treba preseči in izločiti oz. omejiti« (Sgall in Novák 1964/65: 315). Obenem menijo, da šok, ki

²² Več o razpravi glej Cvrček 2006: 49–58 in Vuković 2008.

bi ga povzročila obsežna reforma, ne bi bil dolgotrajen, saj bi zaradi sprememb pravopis postal bolj logičen in bi se ga pismeni govorci češčine hitro ter z lahkoto navadili. Poleg tega »bi popravljanje pravopisa pomembno vplivalo na bodoče generacije. V tem primeru ne smemo ravnati ozkosrčno« (Sgall 1963/1964: 405).

Razpravo je sklenil Bělič s člankom Na závěr diskuse o pravopisu (Zaključek diskusije o pravopisu) (1966/1967), v katerem navaja, da se je Pravopisna komisija Zavoda za češki jezik Čkoslovaške akademije znanosti medtem odločila, da vendarle ni primeren čas za korenito pravopisno reformo. Poleg tega je raziskava o pismenosti učencev osnovnih (prim. Janáček 1964/1965; Dokulil 1965) in visokih šol (prim. Dvořák 1965/1966) pokazala, da ni njihovo znanje pravopisa niti približno tako slabo, kot so domnevali – še najmanj glede vprašanj, ki so bila izpostavljena v razpravi o pravopisu, saj so imeli največ težav z rabo ločil. Ko je bila razprava sklenjena, je bila izvedena tudi obsežna raziskava javnega mnenja o pravopisni reformi, in sicer tako med strokovnjaki kot med laiki. Pokazalo se je, da je bil izredni visok odstotek enih in drugih proti radikalni reformi ter da večina soglaša samo s postopnim odpravljanjem večjih nedoslednosti (Tejnor 1969).

Po trditvah uglednega češkega jezikoslovca Petra Sgalla (v Cvrček 2006: 57) je bil tudi na Češkem oblikovan predlog razmeroma obsežne pravopisne reforme, ki je vključeval npr. tudi znatno omejevanje grafemov *y/ý*, *ě* in *ů*, vendar tak predlog nikoli ni bil objavljen. Namesto na radikalno reformo se je Pravopisna komisija osredotočila na odpravljanje nedoslednosti v obstoječi pravopisni kodifikaciji in na njeno sistemizacijo. Naslednja revizija češkega pravopisa je bila izvedena šele leta 1993, spremenjenih pa je bilo samo nekaj pravil za pisanje velike in male začetnice ter pisanje prevzetih besed, ki so bila v polemiki v 60. letih prejšnjega stoletja povsem obrobne pomena.

Sklep

V jezikih z uveljavljeno in ustaljeno pravopisno tradicijo se razmislek o pravopisni reformi ne more osredotočiti samo na to, ali grafični sistem danega jezika ustreza fonološkemu ter koliko napora je treba vložiti, da ga usvojimo. Kot kažeta poskusa reforme ruskega in češkega pravopisa iz 60. let 20. stoletja, se v takšnih primerih poraja precej več praktičnih vprašanj, pa tudi vprašanj simbolne narave, zaradi katerih je radikalno reformo praviloma težko izpeljati. Tega so se zavedali tudi mnogi razpravljavci, čeprav se je v času razprav zdelo, da so njihovi glasovi ostali v drugem planu. V oceni predloga ruske reforme je ugledni jezikoslovec A. A. Zaliznjak navedel, da bi bil tak predlog odličen za jezik brez pravopisne tradicije. »Če pa bi pri ocenjevanju Predloga v obzir vzeli tudi dejstvo, da ima ruski jezik večstoletno zgodovino, tradicijo zapisovanja najrazličnejših besed, so številni predlogi nesprejemljivi. Jezikoslovci se motijo, če ne upoštevajo tudi povsem družbenih vprašanj: nujnost določenih sprememb v določenih zgodovinskih pogojih« (Sazonova 1964: 51). Podobno meni tudi vplivni češki jezikoslovec

Bohumil Trnka o češki reformi: »Res da bi bilo povsem mogoče in tudi častno izdelati idealen model češkega pravopisa, ki bi ustrezal vsem zahtevam znanstvene pravilnosti, vendar ni avtoritete, ki bi ga lahko vsilila skupnosti, ki piše, ki se ne odreka svojemu pravopisnemu *mos consuetus*, brez vpliva gospodarskih, kulturnih ter psiholoških sprememb« (Trnka 1964: 197).

Kot kažeta analizirana poskusa reforme, je v jezikih z uveljavljeno tradicijo in ustaljeno pravopisno rabo skoraj nemogoče radikalno spremeniti pravopis, da bi povečali stopnjo njegove usklajenosti s fonološkim sistemom. Vendar pa je mogoče preučevati notranjo dinamiko pravopisnega sistema, da bi bolje spoznali odnose med pravopisnimi načeli, na katerih tak sistem sloni; mogoče je raziskovati zgodovino pravopisa, da bi ugotovili motivacijo, na kateri temelji posamezno pravopisno pravilo; mogoče je preučevati pravopisno rabo, da bi ugotovili, kakšne so njegove razvojne tendence in kateri elementi pravopisne kodifikacije se v praksi ne uresničujejo. Ne nazadnje je mogoče osmisliti tudi didaktiko poučevanja pravopisa, ki bo določala, katere elemente pravopisne kodifikacije je treba obravnavati v šoli in na kateri stopnji, kateri pa so rezervirani za profesionalne lektorje ter korektorje. Ko gre za spremembo pravopisne kodifikacije, so načeloma sprejemljive samo manjše intervencije v pravopisna pravila in rabo ločil, predvsem z namenom, da bi sistemizirali, kar še ni povsem sistemizirano, morda tudi, da bi jo prilagodili razvojnim tendencam sodobne pisne rabe. Intervencij v samo pisavo in v pravila rabe posameznih grafemov pa v normalnih okoliščinah jezikovna skupnost ni pripravljena sprejeti.

Viri

- Efimov, Aleksandr Ivanovič, 1962: Krasnorečie i orfografija. *Izvestija* 23. 3. 1962. 3.
- Panov, Mixail Viktorovič, 1964: O sile privyčki. *Izvestija* 12. 10. 1964. 3.
- Pravidla českého pravopisu*, 1957. Praga: Československá akademie věd.
- Pravidla českého pravopisu*, 1993. Praga: Academia.
- Pravila ruskoj orfografii i punktuacii*, 1956. Moskva: Akademija nauk SSSR.
- Pravila ruskoj orfografii i punktuacii: Polnyj akademičeskij pravočnik*, 2007. Moskva: Izdatel'stvo Èksmo.
- Vinogradov, Viktor Vladimirovič, 1962: Russkaja orfografija i eë reforma. *Izvestija*. 15. 12. 1962. 5.

Literatura

- Arutjunova, Elena Vjačeslavovna, 2015: *Reformy ruskoj orfografii i punktuacii v sovetskoe vremja i postsovetskij period: Lingvističeskie i social'nye aspekty. Doktorska disertacija*. Moskva: Ruska državna humanistična univerza.
- Bělič, Jaromír, 1963/1964: Odhodláme se k výraznějšímu zjednodušení pravopisu?. *Český jazyk a literatura* 14. 145–156.

- Bělič, Jaromír, 1966/1967: Na závěr diskuse o pravopisu. *Český jazyk a literatura* 17. 1–6.
- Cvrček, Václav, 2006: *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Praha: Karolinum.
- Dokulil, Miloš, 1965: Průzkum obtíží našeho pravopisu (Výsledky a výhledy práce pravopisné komise). *Naše řeč* 48. 30–36.
- Dvořák, Emil, 1965/1966: Průzkum pravopisného úzu studentů pražských vysokých škol. *Český jazyk a literatura* 16. 97–113.
- Figurovskij, Ivan Aleksanrovič, 1962: Radikal'no uprostit' orfografiu. *Russkij jazyk v škole* 5. 96–98.
- Ivanova, Vera Fedorovna, 1964: O morfologičeském principu ruské orfografie. *Russkij jazyk v škole* 3. 6–13.
- Ivanova, Vera Fëdorovna, 1971: *Teoričeskije osnovy ruské orfografie. Doktorská disertacija*. Leningrad: Državna univerza v Leningradu.
- Janáček, Gustav, 1963/1964: Jak předcházet pravopisné chyby. *Český jazyk a literatura* 14. 193–201.
- Janáček, Gustav, 1964/1965. K reformě pravopisu. *Český jazyk a literatura* 15. 117–124.
- Kopečný, František, 1963/1964: K reformě českého pravopisu. *Český jazyk a literatura* 14. 351–355.
- Kopečný, František, 1964/1965: Ke způsobům uvažování o reformě českého pravopisu. *Český jazyk a literatura* 15. 125–128.
- Kuz'mina, Svetlana Mixajlovna, 1981. *Teorija ruské orfografie. Orfografija v eě otnošení k fonetike i fonologii*. Moskva: Nauka.
- Lopatin, Vladimir Vladimirovič, 2009: *Lingvističeskije osnovy ruské orfografie: Teorija i praktika*. Moskva: Izdatel'skij centr 'Azbukovnik'.
- Panov, Mixail Viktorovič, 1963. Ob usoveršenstvovanii ruské orfografie. *Voprosy jazykoznanija* 2. 81–93.
- Sazonova, Inna Kuz'minična, 1964: Obsuždenie 'Predloženíj po usoveršenstvovaniju ruské orfografie' v izdatel'stve 'Sovetskaja enciklopedija'. *Russkij jazyk v škole* 6. 51.
- Sgall, Petr, 1963/64.: Kdyby nebylo ypsilonu, museli bychom ho vytvořit? *Český jazyk a literatura* 14. 402–407.
- Sgall, Petr in Novák, Pavel, 1964/65: Ke způsobu uvažování (o pravopisu a jiných »historických danostech«). *Český jazyk a literatura* 15. 315–320.
- Šapiro, Abram Borisovič, 1962: Nemaľovažnyj vopros (K sporam o ruském pravopisanii). *Izvestia Akademii nauk* XXI/6. 478.
- Tejnor, Antonín, 1969: Český pravopis a veřejné mínění. *Naše řeč* 52. 265–285.
- Trnka, Bohumil, 1964: O českém pravopise. *Slovo a slovesnost* 25. 197–201.
- Vinogradov, Viktor Vladimirovič, 1964: Kul'tura řeči i orfografija. *Literaturnaja gazeta* 13. 6. 1964. 2.
- Vinogradov, Viktor Vladimirovič (ur.), 1965: *Obzor predloženíj po usoveršenstvovaniju ruské orfografie (XVII–XX vv)*. Moskva: Akademija nauk SSSR.
- Vuković, Petar, 2008: Český pravopis a »zlatá šedesátá«. Rusinová, Eva (ur.): *Přednášky a besedy ze XLI. běhu LŠSS*. Brno: Masarykova univerzita. 212–223.

NAZORSKA NASPROTJA IN NORMATIVNA IZHODIŠČA PRI POSODABLJANJU PRIROČNIKOV KNJIŽNEGA JEZIKA¹

V prispevku so predstavljena nazorska nasprotja pri usmerjanju knjižne slovenščine, ki se kažejo v neenotnih podatkih v priročnikih knjižnega jezika. Opisana so generacijska in nazorska nesoglasja glede ugotavljanja normativne osnove sodobnemu knjižnemu jeziku in metode, ki zagotavljajo poenotenje jezikoslovcev, ki ob posodabljanju knjižnojezikovne norme upoštevajo tako jezikovno dinamiko kot potrebe skupnosti.

Ključne besede: normativnost, normativna načela, ideologija v knjižnem jeziku, prestižnost, sinhrona dinamika sistema

0 Uvod

Ob opazovanju sodobnega knjižnega jezika, ki je podvržen vedno večji dinamiki tako v rabi kot posledično tudi v sistemu, bi si morali vedno znova v spomin priklicati ugotovitev ali celo vizionarsko napoved Ferdinanda de Saussurja, ki je ob opazovanju družbenega napredka in ob porajanju vedno novih pojavnih ali diskurzivnih oblik jezika zapisal, da v jeziku »vse postaja bolj zapleteno sestavljeno, a pri tem ne izgubi izvirnih značilnosti« (De Saussure 1997: 218). Družbeni razvoj torej empirično dokazljivo množi sredstva sporočanja, zaradi česar se knjižni jezik, kakor tradicionalno imenujemo na Slovenskem izbrani skupni in umetno regulirani jezikovni idiom, ne izgublja, temveč se oplaja ter tudi uhaja iz okvirov normativističnega jezikoslovja druge polovice 20. stoletja. Naraščanje

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju P6-0038*, ki ga financira ARRS.

knjižnojezikovne raznolikosti ni povezano le z razširjenim številom nosilcev knjižnega jezika, temveč tudi z novimi zvrstnimi in žanrskimi oblikami, ki jih novi mediji omogočajo. Eden prvih, ki je s teorijo sociolektalne opredelitve posegel v opis knjižnojezikovne variantnosti skozi perspektivo družbenega udejanjanja, je bil Andrej E. Skubic (2005), ki je svoje pragmatično-funkcijsko videnje teoretsko podkrepil z dognanji mednarodne sociolingvistike. Priprava novih jezikovnih priročnikov, v katerih je zaobjet tudi reformiran pogled na jezik, zahteva presoje o socialnozvrstni opredelitvi leksike, ki jo ponekod rešujejo z novimi sistemi slovarskih oznak, izhajajočih iz komunikacijskih položajev in besedilnih tipov (Šorli 2013) ali temelječih na statističnih analizah besedil (Cvrček idr. 2018). Da bi jezikovne procese, v katerih smo tako v vlogi priče razvoja in nosilcev knjižnega jezika, lažje razumeli, želimo v pričujočem prispevku pokazati na cikličnost pojavljanja nazorskih nasprotij in na možnosti njihovega preseganja.

1 Spremenljivost družbenih vlog knjižnega jezika in nazorska neenotnost pri usmerjanju knjižnega jezika

Ko v slovenistiki govorimo o knjižni slovenščini, najpogosteje izhajamo iz sociolingvističnega definiranja njene predstavitvene in združevalne/povezovalne vloge, ki sta razmeroma statični kategoriji: zaradi svoje **združevalne** vloge knjižni jezik združuje raznolikosti v eno jezikovno skupnost ter omogoča posameznikom, da se z njo identificirajo, **predstavitvena** vloga pa olajša razlikovanje slovenščine od drugih jezikov. Redkeje pa omenjamo dve precej bolj spremenljivi vlogi knjižnega jezika – tj. **prestižno** in **referenčno**, ki sta tudi bolj družbeno odvisni. Z referenčno vlogo knjižnega jezika je mišljeno vzpostavljanje kodificirane norme kot merila jezikovne pravilnosti (Lenček 1996: 37) in s tega vidika orientacijskega sredstva. Prestižnost pa opisuje knjižni jezik kot znamenje jezikovnega, družbenega in kulturnega prestiža, ki naj bi omogočal vzpon na družbeni lestvici (Lenček 1996: 35).

V 21. stoletju, ko lahko govorimo o hitrejšem razvoju družbe, pri referenčni in prestižni funkciji knjižnega jezika prihaja do novih izhodišč. Podobno kot v obdobju po drugi svetovni vojni, ko je zaradi spremembe socialne strukture javnih govorcev, pojava radia in televizije oz. »vertikalnega sociolingvističnega pritiska«, ki se je kazal kot »zniževanje standarda v jeziku polizobraženih govorcev« (Lenček 1996: 36), tudi v elektronski dobi govorimo o opaznejšem vplivu govorjenega jezika in s tem tudi o demokratizaciji knjižnega jezika, saj se število in tudi družbeno zaledje nosilcev knjižnojezikovne norme širi. A če je bila nekdaj večja raznolikost občevalnega jezika pogojena večinoma s socialno diferenciacijo (Pogorelec 1974 v Pogorelec 2011: 68) in tako približevanjem knjižnega jezika elite s pogovornim jezikom mestnih središč oz. narečjem marginalnih okolij, pa v elektronski dobi heterogenost pospešuje vsesplošna prisotnost novih medijev, ki posameznika ne postavljajo zgolj v pasivno vlogo poslušalca in bralca, temveč ga nagovarjajo, da je aktiven tudi kot tvorec (novih) besedil v novomedijskem (spletnem) jeziku. Sproščenost komuniciranja v

tem novem, »četrtim mediju«, ki ni brani zapis niti zapisani govor (Crystal 1991: 282), posredno, a očitno vpliva tudi na knjižnojezikovne prakse in na njihovo naraščajočo raznolikost. Sicer se je slovenistika z vprašanjem, v kolikšni meri naj se pisani in brani jezik približa govornim praksam, srečevala ob vsakokratni posodobitvi temeljnih normativnih jezikovnih priročnikov skozi celotno 20. stoletje. V nadaljevanju predstavljamo najpomembnejša nazorska torišča, ki so vplivala na sodobne knjižnojezikovne razmere.

Generacijska nasprotja in problem subjektivnosti

Prvo polovico 20. stoletja je zaznamovala idealistična mladogramatična interpretacija knjižnega jezika, ki jo je narekovalo merilo zgodovinske pravilnosti. Posledično je bilo kot nesprejemljivo tolmačeno tudi spreminjanje knjižnojezikovnega sistema in nepriznavanje vpliva družbe na jezikovne navade. Znano je, da je bila umestitev novejšega referenčnega gradiva v jezikovni sistem problematična že v obdobju Breznik-Ramovševih pravopisov (1935, 1937), saj Breznik Ramovševe zasnove pravopisnega slovarja ni razširil z aktualnim gradivom, temveč je posegel po gradivu Pleteršnikovega slovarja, ki mu je ponujal sistemsko trdnješi opis že znane norme knjižnega jezika (Dobrovoljc 2018), zato njuna kodifikacija ni odražala dejanskih knjižnojezikovnih neustaljenosti tega obdobja.² Podobna praksa se je nadaljevala tudi v obeh povojnih pravopisih. Za *Slovenski pravopis* (v nadaljevanju *SP*) 1950 je Vodušek kritično zapisal, da je »prenapolnjen z nenavadnimi in mrtvimi izrazi« (1950: 1048), pri *SP* 1962 pa so reformo zapisa v *bravec*, *čistivka* in *morivski* utemeljili z načeloma zgodovinske pravilnosti in pravorečja, ki »ne zavaja v elkanje«. Ob reformi pa zapisali: »Morda se bo nekaterim skraja zdela nenavadna, vendar se ji bomo zaradi velikih prednosti sčasoma vsi zlahka privadili« (*SP* 1962: § 73). Družba, zlasti mlajša generacija, je pravorečno utemeljeno pisno intervencijo *bralec* > *bravec* doživljala kot vdor v ustaljenost ali, kakor se je izrazil Urbančič, kot vnašanje »subjektivnega okusa v znanost« (1963: 228). Reformo so sestavljavci utemeljili z izjavo, da so predstavniki generacije, ki se ji je »elkanje že v šoli silno zastudilo« (Urbančič 1963: 228). A subjektivno pogojena antipatija do elkanja je bila le najvidnejši razlog za neuspeh pravopisa. Že v spremljevalnih izjavah oz. študijah pravopiscev je bilo čutiti stalno vznemirjenje zaradi rušenja »preverjenega« sistema. Bajec je že pred izidom *SP* 1962 zapisal, da se pravopis glede sprostitve zapisa sestavljenk (*nadkuhar*, *predjed*, *predvečer*) »korak za korakom umika rabi« (1959/1960: 133). Nekaj let kasneje pa je reformo *bravec* označil kot odraz nemoči generacije sestavljavcev *SP* 1962, ki so (izhajajoč iz Breznikove šole) le »strahoma sprejemali ugotovitve modernih smeri v obravnavanju sodobnega knjižnega jezika« in le obotavljaje odpravljali slovničarske napake, čemur je botrovalo tudi dejstvo, da so bili kot kolektiv brez »močnejše reformatorske osebnosti« (Bajec 1968: 72).

² Slovar *SP* 1935 je v svoji kritiki Joža Glonar (1936: VIII) zaradi tega razloga imenoval kar »slovar mumificiranih spačkov«.

Med induktivnim in deduktivnim ter normativnim in informativno-normativnim

Z izidom prve knjige *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (1970; v nadaljevanju *SSKJ*), prvega pomenskorazlagalnega slovarja za slovenščino, ki ga je do tedaj simbolno nadomeščal Pleteršnikov slovar, praktično pa obvestilno razširjeni pravopisi, so razprave o razmerju med ugotovljeno normo in kodifikacijo dobile novo razsežnost. Polemika med najopaznejšima akterjema tega obdobja, Toporiščem in Riglerjem, sooča dva pogleda na leksikografski prikaz norme knjižnega jezika. S Toporišičevega slovničarskega stališča naj bi slovar gradivsko izkazoval zgolj uresničitev slovničnih (in pravopisnih) pravil v praksi, pri čemer naj bi bila tudi slovarska gesla podrejena zgolj *deduktivni logiki* in bi sledila sistemu pravil. Zaradi take referenčne podlage bi bil slovarski prikaz lahko *izrecno normativen*. Nasprotno pa je Rigler (1971: 438) za osnovno slovarsko načelo postavil *induktivnost*: »In princip slovarja je, da izhaja od besede, ne od pravil.« Njegova utemeljitev t. i. informativno-normativne narave slovarja temelji na tezi, da pri *SSKJ* ne gre za izrecno poučevanje o pravilih pisanja, temveč uporabnike o tem obvešča posredno, prek gradiva v slovarskem sestavku, kar ne zmanjšuje njegovega temeljnega normativnega poslanstva, tj. da prikazuje rabo, »kakor se kaže v sodobnem slovenskem knjižnem jeziku, to je v obdobju od začetka tega stoletja do 1969 oz. do leta izida posamezne knjige« (Uvod 1970, § 1). Rigler je pri tem nakazal potrebo po ločevanju med tradicionalnimi pravopisnimi slovarji, ki z izrecno normativnostjo prevzemajo nekatere lastnosti brusov, in splošnimi enojezičnimi slovarji s prikrito normativnostjo: »Slovarji takšnega tipa, kot je *SSKJ*, takih podatkov navadno nimajo; imajo jih celo znatno manj kot naš slovar. Za take stvari izdajamo pravopise in slovnice« (Rigler 1971: 438). Riglerjevo razlikovanje med informativno-normativnim in normativnim je bilo utemeljeno na izkušnjah z dotedanjimi slovarji knjižnega jezika. Kot bo razvidno iz nadaljevanja, pa sta priprava in izhajanje *SSKJ* predručala pogled na normativnost nasploh.

SSKJ, ki je izhajal v zvezkih dve desetletji, je bil torej označen kot slovar z normativnim in informativnim značajem. Normativnost že sama po sebi izhaja iz dejstva, da je *SSKJ* slovar *knjižnega jezika*, ki informira o sprejemljivosti jezikovnih sredstev za rabo v knjižnem jeziku. Referenčno se je slovar naslonil na akademjsko slovnico štirih avtorjev (1956), ki je v izdaji leta 1964 vključevala tudi celotna pravopisna pravila iz *SP* 1962. Imel je manj izrecnih normativnih napotkov kot dotedanji slovarji, večinoma pravopisni slovarji in brusi, saj je leksiko opisoval posredno – s »predstavitvijo ustreznega področja rabe« (Vidovič Muha 2003: 119) in s tem postavil tudi metodologijo normativnega slovaropisja. *SSKJ* je postal ne le osrednji vir za informiranje o slovničnih in pomenskih razsežnostih besede ter za stilistične napotke, temveč tudi leksikografski standard za prikaz informacij o knjižnem jeziku. Informativna pomenska analiza v *SSKJ* je temeljila na izpisih iz klasičnega in sočasnega leposlovja, publicistike in strokovnih besedil, stilistični napotki pa so izvirali iz jezikovnih brusov in svetovalcev (Bunc, Andrejka), zlasti prevajalcev (Gradišnik, Moder).

Vzporedno s prvima zvezkoma *SSKJ* je na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti (SAZU) nastal predlog novih pravopisnih pravil (Toporišič, Rigler, Bajec), neinstitucionalno pa Toporišičeva strukturalistična *Slovenska slovnica* (1976), z novimi, a individualnimi pogledi na glasovje, oblike in skladnjo, predvsem na besedne vrste. Akademijška slovničarska tradicija (1956, 1964) se je tako kljub Bajčevim prizadevanjem prekinila.³ Po dolgotrajni javni in ideološko obarvani razpravi o predlogu novih pravopisnih pravil so bila ta uradno sprejeta na SAZU šele leta 1989.⁴ Takoj zatem (1991) se je začelo obdobje priprave pravopisnega slovarja pod vodstvom Toporišiča kot predsednika Pravopisne komisije SAZU. Toporišič si je prizadeval, da bi slovar vključeval vse novosti njegove slovnice (1976), ki je bila deloma vključena tudi v drugi del pravopisnih pravil (Marušič in Žaucer 2015), gradivsko (razen lastnih imen) pa se je pravopisni slovar povsem oprl na *SSKJ* in bil izdelan kot njegova okrajšana različica, z uvedbo novih besednih vrst, uslovarjenjem morfemskih enot in uvajanjem slovničnih pojasnil ter podatkov o vezljivosti pa je bil tudi njegova slovnična korekcija in razširitev. Oba slovarja sta s perspektive sprejemljivosti za knjižni jezik vrednotila besedišče istega obdobja, vendar je v *Slovenskem pravopisu* 2001 (v nadaljevanju *SP* 2001) zaradi odsotnosti pomenskih razlag sistem nadrejenih sopomenk in stilističnih napotkov bolj viden, zaradi pretvorbe enakovrednih sopomenk v nadrejene (glej Sliko 1) pa tudi bolj ekspliciten v smislu »bolje« – »slabše« in je na praktični ravni predstavljal zaslombo za mnoge puristične posege v jezikovno rabo, tudi v »preobleki« boljše jezikovne kulture ali jezikovnega logicizma v duhu »ena beseda – en pomen« (Bezljaj 1967: 59).

³ Prizadevanja za pomladitev slovničarske skupine na SAZU so bila otipljivejša šele po odkritju pisma v zapuščini Jožeta Toporišiča. V pismih je Anton Bajec takrat v Zagrebu delujočemu Toporišiču napisal vabilo, da bi se ta pridružil akademijški slovničarski skupini. Pisma so bila predstavljena na razstavi *(Ne)znani Toporišič*, v Prešernovi dvorani SAZU novembra 2016. (Shranjeno v arhivu Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU.)

⁴ Pravopisna pravila so bila zadnji priročnik knjižnega jezika, ki ga je SAZU potrdila na svoji skupščini. Kasneje niso bili uradno potrjeni niti slovarski del istega pravopisa niti prenovljene izdaje pravopisnih pravil, niti *SSKJ* (v nobeni od izdaj).

SSKJ
devíza -e ž (f) knjiž. <i>življenjsko vodilo, geslo</i> : njegova deviza je bila zmeraj: zmagati za vsako ceno; dobro živeti, to je njihova deviza; začeti moramo znova, in to pri najmlajših, je naša deviza / njihova deviza na zastavi je: v slogi je moč dialóg -a m (ō) 1. <i>pogovor, navadno med dvema osebama, dvogovor</i> : imela sta dolg dialog; dialog med njima je bil iskren / za avtorja so značilni zgoščeni dialogi; delo je napisano v obliki dialoga / dramski, filmski dialog 2. <i>izmenjava mnenj med zastopniki različnih stališč z namenom doseči soglasje ali sporazum</i> : sedanja situacija odpira, omogoča dialog; prekiniti, zaostri dialog z nasprotnikom; dialog med vzhodnim in zahodnim svetom hahljati se <i>pritajeno, veselo se smejeti</i> : kaj se vedno le hahljaš, namesto da bi govoril; hahljal se je od zadovoljstva / hahljal se je in bil po kolenih; pren., ekspr. sonce se mu hahlja
SP 2001
devíza -e ž (f) neobč. <i>življenjsko vodilo, geslo</i> dialóg -a m [tja] (ō) dramski ~ <i>dvogovor</i> ; ~ med različno mislečimi [izmenjava mnenj] hahljati se -ám se (á ā) <i>smejati se, posmehovati se</i> : komu ~ ~ nerodnežu; ~ ~ od zadovoljstva

Slika 1: Primerjava slovarskih sestavkov v SSKJ in SP 2001

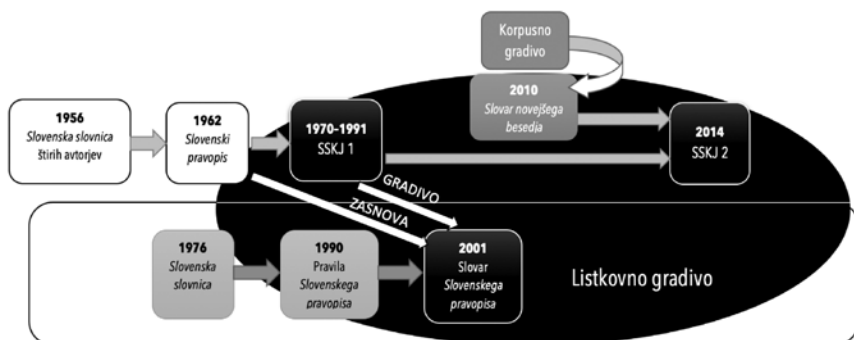
Z današnje perspektive lahko rečemo, da je razhajanjem med SSKJ in SP 2001 (bodisi pri rabi velike in male začetnice, kar se nanaša na različna pravopisna pravila,⁵ bodisi pri besednovrstni kategorizaciji besedja ali pri zapisu skupaj ali narazen⁶), ki jo imenujemo tudi kodifikacijska dvotirnost (Dobrovoljc in Lengar Verovnik 2021), botrovala predvsem neusklajenost raziskovalne dinamike, pomanjkanje dialoga in časovno neposrečeno izdajanje priročnikov glede na njihovo referenčno podstavo (Slika 2). S perspektive jezikovnega uporabnika bi moral biti prikaz norme v vseh sočasno nastalih priročnikih knjižnega jezika usklajen oz. bi bilo treba potencialna odstopanja (bodisi avtorskega bodisi referenčnega, bodisi gradivskega značaja) ustrezno utemeljiti v spremljajočih razpravah ali študijah. Ta izhodišča veljajo tudi za danes oz. za razmerja med slovarjem SP 2001 in SSKJ2 ter nastajajočimi normativnimi deli. Zavedanje, da je kodifikacijski proces razvojnega značaja in da vsak priročnik raste iz prejšnjega, nas obvezuje, da se pri nastajajočih normativnih

⁵ Gre za vprašanja zapisov tipa *trianonska pogodba, berlinski zid*, pomenske asimetrije *tajnik – tajnica*. Kategorije povedkovnika. O tem pričajo tudi vprašanja v Jezikovni svetovalnici Inštituta za slovenski jezik, npr. Razlika med pravopisnim slovarjem in SSKJ (2020).

⁶ Pisanje skupaj ali narazen je edino področje v SSKJ, pri katerem so se avtorji izrecno odrekli normativnosti, saj so izhajali iz slovarskega koncepta, ki ni dopuščal dvobesednih iztočnic. Zato je na prvem mestu v slovarju vedno skupaj pisana varianta (Uvod, SSKJ).

delih opredelimo do stopnje knjižnosti, ki je bila dosežena s predhodnikom – o tem več v naslednjem poglavju.

Vsak slovar knjižnega jezika, torej slovar, ki govori o knjižni rabi, je sam po sebi normativen, pa naj bo ta normativnost prikazana izrecno ali prikrito, naj ji bo pridružena širša obvestilnost oz. informativnost ali ne. Normativnost je inherentna lastnost knjižnega jezika (Nebeská 1996).

Slika 2: Izhajanje priročnikov knjižnega jezika v obdobju 1956–2014⁷

2 Med enovitostjo in raznolikostjo knjižnega jezika

Edini zaključeni opis knjižnega jezika po letu 2001, ki temelji na sočasnem gradivu, izluščenem iz korpusa *Nova beseda*, je *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika* (2011; v nadaljevanju *SNB*). V primerjavi s *SSKJ* in *SP* 2001 je bilo gradivo *SNB* težje uvrstljivo v sistem knjižnega jezika, kar so sestavljavci opisali z besedami, da »so za novejša besedja značilne jezikovne lastnosti, ki so velikokrat v neskladju s predpisi o standardizaciji in kultivaciji jezika« (Bizjak Končar 2013). Tudi zato slovarja, ki je bil sprva načrtovan kot razširjeni enozvezkovni *SSKJ*, kasneje pa zgolj kot njegov dodatek, niso poimenovali slovar knjižnega jezika. Normativna vrednost se je novim leksemom, značilnim zvezam in novim pomenom iz *SNB* pripisala kasneje, ko so bili (selektivno) vključeni v drugo izdajo *SSKJ* (2014; v nadaljevanju *SSKJ2*). *SSKJ2* tako prinaša opis knjižnega jezika iz obdobja 1970–1991, dodatek leksike iz *SNB* ter aktualizacijo nekaterih slovničnih in okoliščinskih pojasnil, ki jo je narekovalo »obrnjeno razmerje med kapitalizmom in socializmom« (Snoj 2014). Delo je bilo motivirano z željo,⁸ da spremembe »natančneje prikažejo stanje v sodobnem knjižnem jeziku, vendar ob tem ne izključujejo jezikovne resničnosti dobe, ki jo opisuje prva izdaja« (Snoj 2014).⁹

⁷ Upoštewane so letnice prvih in bistveno prenovljenih izdaj.

⁸ O pasteh cepljenja novega gradiva in pojavnih oblik slovenščine 21. stoletja na koncept *SSKJ* tudi Krek (2014).

⁹ Npr. v *SSKJ2* je tako s pojasnilom »v socializmu« opremljenih več kot 100 iztočnic, besednih zvez in pomenov, ki so bile uslovarjeni s perspektive družbene ureditve pred letom 1991. Takih pojasnil bi morale biti več.

Pri pripravi druge izdaje *SSKJ* pa se je prezrlo, da so sestavljavci pravopisnega slovarja ob leksikografski priredbi gradiva iz prve izdaje *SSKJ* že aktualizirali in razrahljali zvrstno kvalificiranje ter novim družbenim razmeram prilagodili socialnozvrstno označevanje v duhu večje knjižnojezikovne raznolikosti, in sicer so podvojili število socialnozvrstnih kvalifikatorjev. Primerjava obeh slovarjev (*SSKJ* in *SP* 2001) kaže, da se je v obdobju 1970–2001 pojmovanje knjižnosti razširilo zlasti v govornem prenosniku: npr. besedje, nekdanj označeno kot »pogovorno«, je postalo tudi »knjižno pogovorno«, ¹⁰ po drugi strani pa se zapisani knjižni jezik diferencira v večji meri hierarhično navzgor, saj je ob ozkoknjižni leksiki (v *SP* 2001 označeni kot »knjižni neobčevalni«) pravopisni slovar na novo evidentiral tudi »izobraženske« prvine, ki se uveljavljajo zlasti z namenom izkazovanja prestižnega statusa neke družbene skupine (npr. latinskih prvin: *unikum*, *unika*, *skripta*; *a propos*). Večja pestrost je v *SP* 2001 tudi pri nižjih pogovornih prvinah, saj so jih razdelili na dve skupini: na »neknjižne pogovorne«, tj. splošno- ali osrednjeslovenske, omejene na mestno življenje (*drenj*, *punca*, *brihten*, *hoteti*), in ali »neknjižne ljudske«, tj. manj sprejemljive za višjo kulturno in izobrazbeno raven (*britof*, *hec*, *krancelj*, *dila* ...). V *SSKJ* zgolj »narečno« je bilo v *SP* 2001 razdeljeno na dve plasti govornega jezika: na »pokrajinski pogovorni jezik« (*dečva*, *nona*, *vigred*) in na »narečni govor« ožjih področij, predvsem dežele (*pozre*, *zjala*). Ob »žargonu«, ki ga pozna že *SSKJ*, se je v *SP* 2001 uzavestilo tudi slengovsko besedje.

Podroben pregled slovarskih sestavkov *SSKJ* pri črki D, v katerih je uporabljen kvalifikator »pogovorno«, pokaže, da jih je v *SP* 2001 le 23 % ohranilo status neknjižnosti (*dopasti se*, *drajsati*, *drenj*, *drenjati se*), med njimi so 4 % označeni kot napake (*pred dvemi leti*; *dvomiti v vse*; *dinama*, ž). Kar 51 % prvin, ki so v *SSKJ* označene s kvalifikatorjem »pogovorno«, pa je v *SP* 2001 ostalo neoznačenih in zato knjižnojezikovno nevtralnih (*dahavec*, *davkarija*, *deficiten*, *iti v denar*, *devetica*, *dirka s časom* itd.). Med 51 % je tudi 8,5 % sestavkov, v katerih se namesto kvalifikatorja »pogovorno« pojavi funkcijskozvrstni »praktičnosporazumevalno«, ¹¹ s katerim so označeni predvsem leksemi, nastali s poenobesedenjem in posamostaljenjem (*sladkorna* < sladkorna bolezen, *disciplinska* < disciplinski postopek; *ljudska* < ljudska pesem), ter njihovi pomeni, nastali zaradi pomenskih prenosov, ki jih v knjižnih besedilih danes uporabljamo kot nevtralne, npr. *kuharica* – 'ženska, ki kuha', pog. 'kuharska knjiga'; *Amerika* – 'celina', pog. 'država, Združene države Amerike'.

Razširjen nabor socialnozvrstnih kvalifikatorjev in neoznačene leksike v *SP* 2001 glede na *SSKJ* utrjuje prepričanje o spremenjenem pogledu na knjižnost: na eni strani je ta bolj raznolika, po drugi strani pa je razširjena. Dilema sodobne slovenistične obravnave knjižnega jezika je deloma povezana tudi z vprašanjem, kako nabor besedja, ki je po *SSKJ* pogovornega, po *SP* pa knjižnega značaja, kvalificirati. Kot

¹⁰ Predvsem v položajih spontanega tvorjenja besedil, npr. »predavanja in konference v manjšem krogu, intervjuji in okrogle mize na radiu in televiziji, uradovanje s strankami, seje, sestanki, lahko tudi zasebni pogovori, uporablja pa se tudi v nekaterih vrstah dramatike in filma« (*SP* 2001: § 1048).

¹¹ V *SP* 2001 (člen 1061) opisan kot »jezikovna prvina, značilna za vsakdanje sporazumevanje o praktičnih zadevah«.

manj formalno knjižno, kot *neformalno knjižno* ali zgolj *knjižno*? Te leksike in njene rabe v različnih okoliščinah, ki jo mnogi uporabniki knjižne slovenščine dojemajo kot nevtrarno prvine knjižnega jezika, danes ni mogoče evidentirati kot zgolj pogovorne oz. neknjižne. Pri odločitvi pa bi najverjetneje pomagala predvsem na besedilne tipe in žanre oprta gradivska raziskava značilnih predstavnikov te skupine.

Knjižni ali standardni jezik med kultiviranostjo, prestižem in funkcionalnostjo

Nakazano dilemo, povezano s priznavanjem večje raznolikosti knjižnega jezika, odseva tudi nazorska razcepljenost slovenističnega jezikoslovja, v kateri gre zgolj na videz za terminološko¹² delitev med dvema skupinama jezikoslovcev. Prvi prisegajo na tradicionalni izraz *knjižni jezik*, ki naj bi bil predvsem premišljen in izbran izraz kultiviranega govorca z značilno narodnopovezovalno ter estetsko in etično vlogo (Vidovič Muha 2013; Žele 2019; Gliha Komac in Žele 2019: 165), drugi pa se odločajo za izraz *standardni jezik*, tj. jezik, ki se uresničuje pri piscih, katerih namen je izražati se v tem idiomu (Krek 2015). Slednji zavračajo predvsem prestižno definiranje kultiviranega govorca in vir normativnega dogovora iščejo »v spremljanju jezikovne rabe s sprejemanjem konsenzualnih odločitev na podlagi maksime o prilagajanju standarda na delih, ki največ govorcem povzročajo največ težav, ne pa v kultiviranosti, ki strukturno omogoča in celo spodbuja arbitrarnost odločitev vnaprej določene ‘kultivirajoče institucije’ ali ‘kultivirajočega organa’« (Gorjanc idr. 2018: 47–48). Čeprav obe strani zagovarjata obravnavo jezikovnih fenomenov tudi na podlagi gradivskih podatkov, ki jezikoslovce »osvobaja« subjektivnih presoj o mejah knjižnega, je izbiranje referenčnih del, ki tvorijo empirično podstavo, različno. Na eni strani naj bi bil knjižni jezik v večji meri posnetek nadzorovane jezikovne prakse izbranih kanoniziranih avtorjev, na drugi strani pa je prepričanje, da lahko tudi aktualni besedilni korpusi kot gradivski vir odlikujejo aktualno knjižnojezikovno normo – ali standard.

Ne glede na nazorsko-terminološka razhajanja in različne ideale pa je spremenjeno razumevanje, kaj je v slovenščini že konkretno opazno pri novih različicah normativnih priročnikov na portalu Fran, naj bo to elektronska različica *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (eSSKJ 2016–)¹³ ali *ePravopis* (2014–). Med drugim se kaže tudi, da je načelna delitev knjižno – standardno na osnovi meril večja – manjša prestižnost oz. kultiviranost umetna in nepotrebna, sodeč po novejših leksikografskih prikazih knjižnega jezika ter pričakovanjih večine nosilcev knjižnega jezika pa tudi nerealna (Arhar idr. 2018).

¹² Svoj predlog za razrešitev dileme je podal že Skubic (2005), ki je koncept knjižnega jezika razdružil v standardni jezik (s predpisano izrazno podobo in optimiziranimi slovničnimi sredstvi) in kulturni jezik (legitimni jezik, ki se nanaša na »vsebinske vidike kulturne komunikacije«) (Skubic 2005: 46–47).

¹³ Gre za premike pri označevanju: *SSKJ2 babi* pog., *pamž.* pog. > *eSSKJ babi* (ljubkovalno); *pamž* (slabšalno).

Elitizem ali racionalni liberalizem?

Funkcija knjižnega jezika je omogočiti razumevanje v skupnem kodu. Da to funkcijo lahko opravlja, se mora knjižni jezik prilagajati govorcem in njihovim navadam v okoliščinah, v katerih se pričakuje uporaba knjižnega jezika. V spremenjenih družbenih razmerah v različnih jezikovnih okoljih lahko spremljamo spreminjanje ideologije knjižnega jezika. V angleško govorečih deželah si prizadevajo za emancipiranje različnih različic standardne angleščine (ob britanski) (Jindapitak idr. 2019). V vzhodnoevropskih okoljih, zlasti tistih z manjšim številom govorcev, pa demokratične procese pri usmerjanju knjižnega jezika pogosto otežuje zaviralno prepričanje, da je knjižni jezik kot (edino) konstitutivno silo naroda treba ohranjati v institucionalno regulirani konservativni obliki (Dolník 2010). Pri Slovakih se ta ideja vzdržuje skozi elito, ki neguje sindrom stalne ogroženosti in ga z različnimi intervencijami aktualizira, rahljanje norm pa označuje kot notranjo oz. »peto kolono« teh ogrožajočih sil (Dolník 2010: 144). Podobno ideologijo opaža na Madžarskem Kontra (2006), ki v prispevku s pomenljivim naslovom – *Sustainable linguicism*¹⁴ – obravnava prav jezikoslovno nestrpnost »Madžarov nad Madžari«, katere žrtev so vsi, ki zaradi posebnosti svojega maternega narečja ali govora nimajo enakih možnosti pri vzpostavljanju sebe kot nosilcev knjižnega jezika. Zlasti za prestižne različice govorenega knjižnega jezika velja, da se v vseh bistvenih specifikah lahko vzpostavljajo le v določenih okoljih oz. lastnostih, saj se je nekaterih jezikovnih različic težko ali nemogoče naučiti v šoli ali pozneje v življenju, s čemer se utrjuje oblika jezikovne prevlade. Za slovenščino je pred monopolnim razmišljanjem »samooklicanih avtoritet« svaril že Bezljaj (1967: 55), ki je poudarjal tudi, da se »vsaka družba prej ali slej otrese vseh oblik fanatične nestrpnosti, čeprav so jo morda pomagale graditi«. Danes zlasti na pravorečnem področju opozarja na težavo prestižnosti in večvrednosti nekaterih govorcev v jezikovni skupnosti Tivadar (2004), ki ob knjižnem govoru izpostavlja izključevalnost govorcev iz neosrednjih okolij, med drugim tudi zaradi tonematike, ki je značilna le za nekatera narečja, sodobna knjižna tonematika pa je raziskovalno podhranjena in zato za kodifikacijo problematična (Horjak in Tivadar 2019: 153).

Teoretiki knjižnega jezika ob naštetem opozarjajo, da je v okviru knjižnega jezika kot namišljenega ideala vzpostavljanje hierarhično neenakih družbenih skupin preživeto in nesprejemljivo (Piller 2016), hkrati pa ponujajo tudi protipol nakazanemu elitističnemu pristopu. Po Dolniku (2010) je edini izhod iz pretirane zaskrbljenosti glede nadaljnje usode knjižnega jezika *racionalni jezikovni liberalizem*, ki namesto restriktivnih intervencij ponuja *jezikovni informativni servis*,¹⁵ ki uporabnikom knjižnega jezika pomaga krepiti jezikovno samozavest ter jih vzpostavlja kot polnopravne nosilce in tvorce sodobnega knjižnega jezika. Podobno kot Kontra (2005) tudi Dolník (2010) meni, da je pomembno, da se kot normativne zadrege

¹⁴ *Trajnostni jezikoslovni šovinizem*. Besedotvorna prekrivanka *linguicism*, nastala v angleščini, združuje besedi *linguistics* in *chauvinism*.

¹⁵ S servisom je mišljena odkrita komunikacija o jezikovnih pojavih in vzpostavljanje orodij, ki uporabnike opolnomoči za rabo jezika v vseh položajih.

dojemajo le tisti jezikovni pojavi, ki jih udeleženi v komunikaciji sami dojemajo kot problem (ne za neznanje ali nerazvito jezikovno kompetenco), na kar opozarjajo tudi Gorjanc, Krek in Popič (2018). Normativne zadrege namreč predstavljajo nabor jezikovnih problemov, zaradi katerih je treba kodifikacijo posodabljati.

Jezikoslovnemu liberalizmu je pogosto očitano, da v knjižni jezik nekritično sprejema vse, kar se pojavi v govoru, jezikoslovcem, ki jih z njim povezujejo, pa celo, da »podpirajo razvoj jezika v vse bolj rahitični torzo« (Vevar 2017). Vendar pa se pozablja, da je usmerjanje knjižnega jezika že samo po sebi proces, ki ima samoomejitve in pri katerem svoboda jezikoslovca ni absolutna, saj ga ne zavezuje zgolj logično zdravorazumsko sklepanje, temveč metodološki postopek, ki poteka pod nadzorom kolektivnega vrednotenja (Dolník 2010) in znanstvenih meril. Pri knjižnem jeziku so to kodifikacijska merila (Daneš 1977), ki jih vsaka normativistična dejavnost mora udejanjati, in sicer v ustrezni hierarhiji: (1) upoštevanje družbene konvencije oz. ustaljenosti kolektivnih navad, (2) ustrežanje funkcionalnim potrebam skupnosti, (3) ugotavljanje stopnje skladnosti z obstoječim jezikovnim sistemom.

3 Normativni protokol pri posodobitvi pravopisnih pravil

V skladu z opisanim racionalnim liberalizmom in željo po vzpostavitvi čim bolj objektivnega jezikovnega informativnega servisa, ki ohranja povezovalno funkcijo knjižnega jezika, ob tem pa upošteva tudi knjižnojezikovno raznolikost in se odvrača od subjektivnih presoj knjižnosti, se je pri prenovi pravopisnih pravil oz. pripravi novega *Pravopisa 8.0*, ki poteka v Pravopisni komisiji pri SAZU in ZRC SAZU¹⁶ od leta 2013 (Dobrovoljc in Lengar Verovnik 2015), izoblikoval normativni protokol,¹⁷ s katerim se želimo odmakniti od koncepta pravopisa kot jezikovnega brusa, pa tudi pravopisa, ki bi bil zgolj okrnjena izdaja pomenskorazlagalnega slovarja (Slika 1).

Konceptualna izhodišča pravopisa, ki smo ga poimenovali *Pravopis 8.0*, so problemska (izhodišče so zadrege uporabnikov) in se razlikujejo glede na delovne faze (I.–VI.) ter glede na vrsto jezikovnega pojava. Deduktivno razmerje med pravopisnimi pravili in slovarjem, v katerem slovar gradivsko razširja pravila (Verovnik 2004), nas pri pripravi prenovljenih pravil obvezuje v prvi fazi (I.) h gradivskim raziskavam, ki temeljijo na poznavanju normativnih zadreg uporabnikov. Zaradi visoke stopnje ustaljenosti slovenskega knjižnega jezika je pozornost usmerjena predvsem na zvrstno, besedilno in funkcijsko raznolike vire, ki jih omogočajo tako referenčni (Gigafida 2.0) kot specializirani korpusi (KAS, slWaC). Nekatere korpusne izsledke preverjamo z anketnimi raziskavami (Černivec idr. 2020). V drugi fazi (II.) se preverja možnosti umestitve ugotovljenih odstopanj v sistem

¹⁶ O imenovanju, delu in sodelavcih Pravopisne komisije gl. <http://pravopisna-komisija.sazu.si/Domov.aspx>.

¹⁷ Normativni protokol je nabor postopkov, ki ga sprejme vsaka delovna skupina v skladu s svojo metodološko odločitvijo pri pripravi dela z normativnim značajem. Gre za izbiro referenčnega gradiva in postopkov za preverjanje družbene sprejetosti prvin (Gliha Komac idr. 2015).

knjižnega jezika, pri čemer so v ospredju preverbe sinhronne dinamičnosti sistema. To fazo upočasnjuje zlasti odsotnost aktualne gradivske in normativne znanstvene slovnice. V tretji fazi (III.) ugotovitve ubesedimo v pravopisnih pravilih, pri čemer je upoštevana hierarhija:

- a) normativno obvezujoče osnovno pravilo;
- b) sistemsko sprejemljiva odstopanja in posebnosti;
- c) slogovni napotki, ki so namenjeni komentarjem ali opažanjem, pomembnim za vrednotenje na videz povezanih pojavov, npr. v neknjižnih zvrsteh.

V četrti fazi (IV.) se normativna ustreznost ubeseditve pravila v *Pravopisu 8.0* preveri še z uslovarjenjem nosilnih primerov v pravilu in tudi nekoliko razširjenim geslovníkom, ob čemer se preverja tudi razširjenosti pojava, evidentiranje morebitnih podskupin, ki se kažejo v posebnih besedilih ali položajih. V tej fazi je bistvena vzajemnost pristopov. Če želimo v slovarju slediti osnovnemu namenu, torej gradivsko razširiti pravila, in bodo ubeseditve v pravilih model za slovarski prikaz, moramo z uslovarjanjem nekoliko širšega nabora iztočnic te ubeseditve tudi recipročno preverjati. V peti fazi (V.) se v javni razpravi¹⁸ predstavi predlog pravil in utemeljitve (komentarji) tudi strokovni ter laični javnosti, ki lahko s pripombami vpliva na končno podobo pravil. Zadnji korak (VI.) je končna redakcija, usklajena z mnenjem javnosti.

Zavedanje, da je jezikovni sistem preplet različnih podsistemov, nas v kodifikacijskem procesu, zlasti v drugi od opisanih faz sili tudi k razmisleku, da se vsako področje knjižnega jezika vede po specifičnih normativnih zakonitostih, zato je v normativnem protokolu za vsako jezikovno ravnino ali jezikovni pojav mogoče oblikovati prilagojen postopek. Posebno obravnavo zahtevajo dogovorne pravopisne rešitve (npr. raba začetnice),¹⁹ medtem ko kodifikacija prvin, ki izhajajo iz jezikovnega sistema, sledi opisanim fazam. Če ponazorimo povedano pri kodificiranju **izreke**, ki je najbolj podvržena variantnosti in v večji meri upošteva značaj besede, katere izreko ugotavljamo: pri opisu npr. občnoimenske leksike (*dvanájst/dvānájst; tožilka* [tožíyka/tožílka]) se ravnamo večinoma po normi, ki jo vzpostavljajo poklicni govorniki, torej v javnih govornih položajih; pri tem se odmikamo od regionalnih meril (osrednjeslovenski prostor) k sociološkim merilom (generacijske razlike, uveljavljanje v javnih položajih), saj poskušamo opazovati jezikovno skupnost skozi družbeni prerež (Lengar Verovnik 2015; Tivadar 2015a, 2015b). Pri kodificiranju lastnih imen s slovenskega govornega področja upoštevamo regionalno ali družinsko navado (*Kóvačič* in *Kováčič*, *Alēš* ter *Aleš*), pri kodificiranju tujih imen se prilagajamo zakonitostim izvirnega jezika do stopnje, ki jo dopušča slovenski knjižnojezikovni sistem (šp. *Zamora* [samóra] in ne [zamóra]), vendar pa v skladu s tradicijo in ustaljenostjo upoštevamo tudi domače prilagoditve ali branje po črki, npr. šp. *Zorro*

¹⁸ Do aprila 2020 so bila na portalu Fran objavljena štiri poglavja Pravopisa 8.0, in sicer Krajšave, Pisna znamenja, Velika in mala začetnica in Prevzete besede in besedne zveze. Ob vseh so predstavljene tudi utemeljitve. URL: <https://fran.si/pravopis8/>.

¹⁹ Podrobneje v Dobrovoljc in Černivec (2021).

[zóro] in ne [sóro]. Normativni protokol v takih primerih predvideva predvsem razširitev informativnega servisa na področjih, ki so zaznana kot problematična, in ne generalne spremembe pravil.

4 Sklep

V prispevku smo opozorili na vplive, ki jih ima na opis knjižnojezikovne norme lahko nazorska neenotnost v okoljih, ki se s kodifikacijo ukvarjajo. Pri opisovanju knjižnega jezika se pri sodobnih normativnih delih odločamo za raziskovalni pristop, ki je metodološko usmerjen k preučevanju raznolikosti jezikovnih izbir in preizkušanju dinamičnosti ter prožnosti aktualnega sistema. Slednji se uresničujeta kot soobstoj konkurenčnih pojavov, ki bogatijo funkcijsko specializiranost jezikovnih prvin in hkrati ne znižujejo ravni knjižnega jezika. Aktualni kodifikacijski procesi kažejo, da so zahteve po znanstveni slovnici, ki bi celovito opisala jezik, nadvse upravičene. Le tako bo mogoče preseči omejitve in idejna nesoglasja, ki se kažejo tudi kot »strukturalni purizem« (Bezljaj 1967: 55), pogosto oprt na idealiziran, zgolj diahrono utemeljen sistem, oddaljen od razumevanja, da je knjižni jezik družbeni dogovor. Predvsem pa je v ospredju zavedanje, da morajo – ne glede na leksikografsko maniro ali specializacijo – normativni slovarji vrednotiti jezikovna sredstva glede na knjižni jezik izbranega obdobja usklajeno.

Zavezanost gradivskim raziskavam in sprotno preverjanje ubesedenega s slovarskimi redakcijami vodita tudi aktualno Pravopisno komisijo pri prenovi pravopisnih pravil. Pravopis se s tem konceptualno odmika od hibridnega obvestilnega koncepta prejšnjih pravopisov, zlasti zadnjega, ki je bil informativno preobložen, gradivsko pa je izhajal iz *SSKJ* (podobno kot predhodniki iz *Pleteršnikovega* slovarja), a normativnih odklonov od tega ni sistematično predstavil in pojasnil. Za odločitve o knjižnem jeziku namreč ne potrebujemo monopola, temveč konsenz. V nasprotnem primeru se jezikovni uporabnik znajde pred normativno zadrego zaradi jezikoslovcev in ne zaradi jezika samega.

Viri

Ahlin, Martin, Lazar, Branka, Praznik, Zvonka in Snoj, Jerica. 2015: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. SAZU – ZRC SAZU. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014.

ePravopis, 2014–: Slovar slovenskega pravopisa: www.fran.si.

Pravopis 8.0: Pravila novega slovenskega pravopisa za javno razpravo: www.fran.si/pravopis8.

SP 2001 (2003) = *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

SSKJ (1970–1991, 2014) = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Državna založba Slovenije.

eSSKJ, 2016–: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*: www.fran.si.

Literatura

Arhar Holdt, Špela, Ahačič, Kozma, Krapš Vodopivec, Irena, Krek, Simon, Stabej, Marko, Žaucer, Rok, Dobrovoljc, Helena, Gorjanc, Vojko in Gantar, Polona, 2018: Nova slovnica: kje smo in kam gremo. *Slovenščina 2.0* 6/2. 1–32.

Bajec, Anton, 1959/1960: O purizmu in puristih. *Jezik in slovstvo*. 129–134.

Bajec, Anton, 1968: Slovenski knjižni jezik. *Jezik in slovstvo*. 69–74.

Bajec, Anton, Kolarič, Rajko in Rupel, Mirko, 1956 (1964, 1968): *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.

Bezljaj, France, 1967: *Eseji o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Bizjak Končar, Aleksandra, 2013: Uvod. Bizjak Končar, Aleksandra in Snoj, Marko: *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC. 9–11.

Crystal, David, 2001: *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cvrček, Václav, Komrskova, Zuzana, Poukarová, Petra, Řehořková, Anna, Lukes, David, Zasina, Adrian Jan, 2018: From extra- to intratextual characteristics: Charting the space of variation in Czech through MDA. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*.

Černivec, Manca, Dobrovoljc, Helena, Lengar Verovnik, Tina, 2021: Oblikoslovje in besedotvorje lastnih imen: Analiza zapisovalnih težav uporabnikov. Mišmaš, Petra, Marušič, Franc in Žaucer, Rok (ur.): *Škrabčevi dnevi 11: Zbornik prispevkov s simpozija 2019*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici.

Daneš, František, 1977: K dvěma základním otázkám kodifikace. *Naše řeč*. 3–13.

de Saussure, Ferdinand, 1997 (1916): *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij.

Dobrovoljc, Helena, 2004: *Pravopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC.

Dobrovoljc, Helena, 2018: Breznik, Anton in Šterbenc Svetina, Barbara (ur.): *Novi Slovenski biografski leksikon. Zvezek 3: Ble–But*. Ljubljana: Založba ZRC. 356–364.

Dobrovoljc, Helena, Černivec, Manca, 2018: Skozi trnje do pravopisnih nebes? Predstavitev procesa prenove pravopisnega pravila na primeru »Novo Mesto«. Lengar Verovnik, Tina in Vranjek Ošlak, Urška (ur.): *Pravopis na zrnu graha*. Ljubljana: Založba ZRC. v tisku.

Dobrovoljc, Helena in Lengar Verovnik, Tina, 2015: Slovar pravopisnih težav kot sopotnik pravopisnih pravil in pomenskorazlagalnega slovarja. Smolej, Mojca (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opisi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 163–171.

Dobrovoljc, Helena in Lengar Verovnik, Tina, 2021: Normativna merila in pravorečni izzivi pri prenovi pravopisa. Snoj, Marko (ur.): *1. slovenski pravorečni posvet*. Ljubljana: SAZU. 35–52.

Dolník, Juraj, 2011: *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Vydavateľstvo: VEDA.

Garvin, Paul L., 1993: A conceptual framework for the study of language standardization. *International Journal of the Sociology of Language*, 37–54.

Gliha Komac, Nataša, Jakop, Nataša, Ježovnik, Janoš, Klemenčič, Simona, Krvina, Domen, Ledinek, Nina, Mirtič, Tanja, Perdih, Andrej, Petric, Špela, Snoj, Marko in Žele, Andreja, 2015: *Koncept novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika*: <http://www.fran.si/novi-sskj>.

- Gliha Komac, Nataša in Žele, Andreja, 2019: Socialnozvrstno označevanje v nastajajočem splošnorazlagalnem slovarju. Tivadar, Hotimir (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 161–168.
- Gorjanc, Vojko, Krek, Simon in Popič, Damjan, 2018: Med ideologijo knjižnega in standardnega jezika. Gorjanc, Vojko idr. (ur.): *Slovar sodobne slovenščine: Problemi in rešitve*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 32–48.
- Horjak, Luka in Tivadar, Hotimir, 2019: Odprta vprašanja kodifikacije in smiselno univerzitetno poučevanje slovenskega govornega jezika. Podbevšek, Katarina in Žavbi, Nina (ur.): *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF in Akademija za gledališče, radio, film in televizijo. 151–158.
- Jindapitak, Naratip, Adisa, Teo in Savski, Krištof, 2018: The influence of standard language ideology on evaluations of English language variation in the domain of English language teaching. *Thoughts* 2. 26–44.
- Kontra, Miklós, 2006: Sustainable linguisticism. Hinskens, Frans (ur.): *Language Variation: European Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins. 205–218.
- Krek, Simon, 2005: Standardni in knjižni jezik – drugi poskus. Smolej, Mojca (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 401–407.
- Krek, Simon, 2014: Prva in druga izdaja SSKJ. *Slovenščina* 2.0 2/2. 114–160.
- Lenček, Rado, 1996 (1981): Sociolingvistične determinante razvoja slovanskih knjižnih jezikov. *Izbrane razprave in eseji*. Ljubljana: Slovenska matica. 28–39.
- Lengar Verovnik, Tina 2004: Norma knjižne slovenščine med kodifikacijo in jezikovno rabo v obdobju 1950–2001. *Družboslovne razprave* XX. 241–258.
- Lengar Verovnik, Tina, 2015: Pravorečje v pravopisnem slovarju in ob njem. Dobrovoljc, Helena in Verovnik, Tina (ur.): *Pravopisna razpotja*. Ljubljana: Založba ZRC. 95–107.
- Marušič, Franc in Žaucer, Rok, 2015: Jože Toporišič. Slovenska slovnica. Ahačič, Kozma (ur.): *Slovenske slovnice in pravopisi: Spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Različica 1.0: <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/46/1976-toporisc>.
- Piller, Ingrid, 2016: *Linguistic diversity and social justice: An introduction to applied sociolinguistics*. Oxford University Press.
- Pogorelec, Breda, 1974 (2011): Razvoj slovenskega knjižnega jezika. Ahačič, Kozma (ur.): *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika. Jezikoslovni spisi*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Rigler, Jakob, 1971: H kritikam pravopisa, pravorečja in oblikoslovja v SSKJ. *Slavistična revija*. 433–462.
- Skubic, Andrej E., 2005: *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba.
- Snoj, Marko, 2014: Predgovor k drugi izdaji. *Slovar slovenskega knjižnega jezika. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja*. Ljubljana: www.fran.si.
- Šorli, Mojca, 2013: Jezikovna in funkcijska zvrstnost v leksikalni podatkovni zbirki: Kvalifikator ali pomenski opis?. Žele, Andreja (ur.): *Družbena funkcijskost jezika (vidiki, merila, opredelitve)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 435–441.
- Tivadar, Hotimir, 2004: Podoba in funkcija govornega knjižnega jezika glede na neknjižne zvrsti. Kržišnik, Erika (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: Členitev jezikovne resničnosti*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 437–452.

Tivadar, Hotimir, 2015a: Razmerje med domačim in tujim v govornem knjižnem jeziku 3. tisočletja. Jesenšek, Marko (ur.): *Leopold Volkmer: Prvi posvetni pesnik na slovenskem Štajerskem*. Zora. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 139–149.

Tivadar, Hotimir, 2015b: Variantnost v prihodnjem slovenskem pravopisu (s poudarkom na pravorečju). Dobrovoljc, Helena in Verovnik, Tina (ur.): *Pravopisna razpotja*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. 109–121.

Toporišič, Jože, 1971: Pravopis, pravorečje in oblikoslovje v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika I*. *Slavistična revija*. 55–75, 222–229.

Toporišič, Jože, 1976 (1984, 1991, 2000): *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

Urbančič, Boris, 1963: Problem »bravca«. *Slavistična revija*. XIV. 211–228.

Vevar, Štefan, 2017: *Lektor – prevajalec dobrotnik ali nebodigatreba*: <https://www.lektorsko-drustvo.si/vsebina/Lektorski%20večer%20v%20DSKP%20-%20Stefan%20Vear.pdf>.

Vidovič Muha, Ada, 2013: Kriza družbene funkcije knjižnega jezika. Žele, Andreja (ur.): *Družbena funkcijskost jezika (vidiki, merila, opredelitve)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 481–490.

Vodušek, Božo, 1950: Pripombe k Slovenskemu pravopisu. *Novi svet*. II. knjiga. 947–933, 1045–1052, 1147–1150.

Žele, Andreja, 2019: Knjižni jezik zožiti na jezikovni standard?!. *Slavia Centralis* 12/1. 286–298.

3. PRAVOPIŠNA VPRAŠANJA SLOVENSKEGA JEZIKA

Tomaž Petek

Katedra za slovenščino

Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani

UDK 811.163.6'35:[37.011.3-051:373.3.046-021.64]

1.01

PRAVOPIŠNA OZAVEŠČENOST UČITELJEV RAZREDNEGA POUKA – ZGLED NA POTI DO VIŠJE PISMENOSTI VSEH UČENCEV (PEDAGOŠKO-KODIFIKACIJSKI VIDIK)

Učitelji razrednega pouka so prvi (poleg vzgojiteljev), ki stopijo v stik z učenci v procesu vzgoje in izobraževanja. V prispevku izhajamo iz predpostavke, da (lahko) vplivajo na pravopisno zmožnost učencev in posledično na njihovo poznejšo funkcionalno pismenost. Prav zato je pri tem še posebej pomembna transferna moč učiteljevega zgleda. Pogoji za to je njegova ustrezna pravopisna ozaveščenost. Izsledki raziskave so pokazali, da se skoraj vsi anketirani učitelji ($N = 208$) v največji mogoči meri strinjajo, da je njihov pozitiven odnos do jezika na splošno za učence ključnega pomena, prav tako pa menijo, da lahko z lastnim zgledom spodbujajo razvijanje pravopisne zmožnosti pri vsakem učencu. Spearmanov koeficient korelacije je med drugim pokazal, da je celotno znanje pravopisa pri učiteljih povezano s samooceno usposobljenosti in da med različnimi kategorijami pravopisnega znanja pri učiteljih obstaja pozitivna povezanost. Rezultat t-testa pa je med drugim pokazal, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz pravopisa kot učitelji, ki se ne, kar kliče po nujnosti permanentnega nadgrajevanja tovrstnega znanja.

Ključne besede: učitelji razrednega pouka, pravopisna ozaveščenost, pismenost, zgled, permanentno izobraževanje

1 Uvod

V prispevku izhajamo iz predpostavke, da lahko učitelji razrednega pouka¹ posredno in neposredno vplivajo na pravopisno zmožnost učencev ter posledično na njihovo poznejšo funkcionalno pismenost, ki je v sodobni družbi 21. stoletja ena izmed osnov za osebno in poklicno uspešnost vsakega posameznika.

¹ Uradni strokovni naslov: magister/magistrica profesor/profesorica poučevanja na razredni stopnji (z angleščino).

Učitelji razrednega pouka so namreč prvi (poleg vzgojiteljev), ki stopijo v stik z učenci v procesu vzgoje in izobraževanja; z njimi se srečujejo v obdobju, ko se ti oblikujejo v mlade osebnosti ter z njihovo pomočjo skozi pouk vseh predmetov pridobivajo in oblikujejo delovne navade, oblikujejo temeljna spoznanja o naravi, človeku ter o družbi, razvijajo logično mišljenje, temeljne zmožnosti oz. kompetence in oblikujejo lasten vrednostni sistem (tudi pozitiven odnos do prvega/maternega jezika), poleg tega pa se po vstopu v šolo večinoma prvič kot tvorci ter prejemniki kontinuirano in zavestno srečujejo z rabo jezika v javnem govornem položaju. Učitelj razrednega pouka v nasprotju s predmetnimi učitelji (razen učitelji slovenščine) po eni strani pri pouku slovenščine učenčevu sporazumevalno zmožnost (in v ožjem smislu tudi pravopisno) razvija neposredno, po drugi strani pa pri vseh drugih predmetih posredno. Ker v 1. in 2. vzgojno-izobraževalnem obdobju (v starosti od 6 do 11 let) učence poučuje večinoma vse predmete, lahko posredno ter neposredno vpliva tudi na odnos učencev do jezika in mdr. z lastnim zgledom spodbuja razvijanje pravopisne zmožnosti vsakega posameznika, s tem pa krepi njihovo zavedanje o pomembnosti tvorjenja jezikovno (predvsem pravopisno) ustreznih besedil raznih vrst.

V prispevku bomo skušali prek teoretičnih spoznanj in empiričnih izsledkov potrditi predpostavko, da imajo učitelji razrednega pouka z visoko pravopisno ozaveščenostjo dejansko lahko vpliv na t. i. transferno moč zgleda na poti do višje pismenosti vseh učencev.

2 Učitelj v razredu kot zgled za vse učence

Day idr. (2007) navajajo, da se učiteljski poklic uvršča med zahtevne poklice. Različni avtorji (npr. Tomić 2003; Blažič idr. 2003) poudarjajo, da je namen učenja in poučevanja vzgajanje ter izobraževanje učencev. Nadaljujejo, da je učiteljeva vloga pri poučevanju zahtevna in odgovorna, o čemer razpravlja tudi A. Rot Vrhovec (2020). Od učitelja se mdr. namreč pričakuje, da je strokovnjak na svojem področju, razumevajoč in topel pedagog ter dober didaktik (prim. Tomić 2003). Vsak učitelj pa se mora zavedati tudi lastnega zgleda, ki ga daje učencem (Petek 2019). Vsekakor je zelo pomembno, da je učitelj (še posebej učitelj razrednega pouka, ki v vzgojno-izobraževalnem procesu prvi stopi v stik z učenci) dober zgled učencem, poznavalec učenčevih potreb, usklajevalec, spodbujavalec, organizator in ustvarjalec čim boljših razmer v razredu. S svojim znanjem in z izkušnjami naj bi ustvarjal razmere, ki omogočajo čim boljši napredek vsakega učenca (Rot Vrhovec 2020; Petek in Lazzarich 2019; Tomić 2003; Kunstelj 2001), tudi glede na njegove potrebe (Rihter in Potočnik 2021).

Tudi Blažič idr. (2003) med poklicne sposobnosti in lastnosti učitelja v sodobni šoli poleg humanosti, razumevanja, tolerantnosti ter strpnosti, pozitivne pedagoške naravnosti, osebnosti in avtoritete uvrščajo učiteljev zgled. Ta je po njihovem mnenju najpomembnejše vzgojno sredstvo. Z njim naj bi učitelj učencem predstavljal težko dojemljive abstraktne vrednote in zadovoljeval njihove potrebe po posnemanju

ter identificiranju. Modeli in vzori so veliko mikavnejši zlasti pri mlajših učencih (razredna stopnja), zato imajo po našem mnenju učitelji razrednega pouka pri tem še posebno vlogo. Treba pa se je zavedati, kot navajajo tudi omenjeni avtorji, da zgled ni le neka splošna podoba o nečem, ampak mora pridobiti t. i. transferno moč, da ga učenci sploh posnemajo, prenesejo na svojo osebno raven in ga potem upoštevajo tudi v svoji lastni praksi. To morajo učenci početi kritično, kar pa je odvisno od razvoja njihovih intelektualnih in vrednotnih sposobnosti.

Učitelj v sodobni šoli 21. stoletja potrebuje široko in temeljito razgledanost, zato mora svoje znanje ves čas dopolnjevati. Njegovo odločitev v prid zgledovanju bi moral podpirati še dolgoročnejši motiv, tj. da se delovanje njegovega zgleda ne ustavi, ko svoje učence preda naprej drugemu učitelju v višji razred (prim. Blažič 2003). M. Valenčič Zuljan in J. Kalin (2020) ugotavljata, da učitelji z leti poučevanja in s pridobljenimi izkušnjami postajajo bolj avtonomni, ob tem pa tudi pogumnejši za vpeljevanje različnih novosti, drugačnih pristopov, ki so pomemben rezultat profesionalnega razvoja, s tem pa je po našem mnenju dosežen tudi pogoj za t. i. transferno moč učiteljevega zgleda na učence.

3 Učiteljeva pravopisna zmožnost – transferna moč njegovega zgleda

M. Valenčič Zuljan in J. Kalin (2020) poudarjata, da je zmožnost posameznikovega ustreznega (tudi pisnega) izražanja v maternem jeziku pomembna kompetenca učencev 21. stoletja. Nadaljujeta, da je za njeno pridobivanje poleg poglobljenega razumevanja učne vsebine, do katere lahko učenec pride po različnih poteh, pomemben tudi učiteljev zgled. Na nekaterih mestih celo navajata, da je zgled učiteljeva odgovornost.

Da bi učitelj prek zgleda lahko vplival na učence na poti do višje pismenosti, mora biti sam ustrezno pravopisno ozaveščen, kar pomeni, da mora imeti dobro razvito pravopisno zmožnost. Ta je po M. Bešter Turk (2011) del jezikovne zmožnosti, ki je večsestavinska in eden izmed gradnikov širše sporazumevalne zmožnosti.

Pravopisna zmožnost pomeni obvladanje pisanja besed/povedi/besedil, tj. zmožnost pisca, da pretvarja glasove, besede, povedi ... iz slušnega v vidni prenosnik, in zmožnost bralca, da obvlada branje besed/povedi/besedil, tj. da pretvarja črke, besede, povedi ... iz vidnega v slušni prenosnik. Pisec besedil v slovenščini mora zato obvladati črke (v štirih vrstah abecede), njihovo vlogo v glasovni pisavi (glaskovanje, zapisovanje glasov s črkami), meje besed in pravopisna pravila (npr. morfonološko načelo za pisanje glasov v besedi, pravila za rabo velike začetnice, za deljenje, za rabo in stičnost ločil), orientacijo na papirju (smer pisanja od leve proti desni in od zgoraj navzdol) ... Bralec besedil v slovenščini mora poznati smer branja/pisanja, vlogo črk, glasovno vrednost črk, vlogo presledkov, vlogo (končnih in nekončnih) ločil, vlogo velike začetnice, vlogo odstavkov ... (Bešter Turk 2011: 123.)

Učitelj razrednega pouka mora imeti mdr. dobro razvito pravopisno zmožnost (znotraj širše jezikovne in še širše sporazumevalne zmožnosti), poleg tega pa tudi pozitiven odnos do jezika na splošno (jezik po našem mnenju predstavlja osnovo za vsa druga predmetna področja); zavedati se mora pomembnosti pravopisno pravilnega tvorjenja lastnih besedil za učence, pozoren mora biti na pravopisno pravilna besedila, ki jih tvori sam in so namenjena učencem (zgled, transferna moč), zelo pomembno pa je tudi dodatno oz. vseživljenjsko (permanentno) izobraževanje. Kakšno je dejansko stanje pri učiteljih razrednega pouka na tem področju v Sloveniji, prikazujejo izsledki empirične raziskave, ki jih podajamo v nadaljevanju.

4 Empirični del

4.1 Namen in cilji raziskave

V sklopu empirične raziskave smo z anketnim vprašalnikom želeli preveriti: 1. stališča učiteljev razrednega pouka do jezika na splošno; 2. kako pomembni se jim zdita razviti lastna jezikovna zmožnost (znanje jezika) in metajezikovna zmožnost (znanje o jeziku); 3. kakšno mnenje imajo o pomembnosti pravopisno pravilnega tvorjenja lastnih besedil za učence (učni listi, PPT-predstavitve, tabelska slika, preizkusi znanja ...); 4. v kolikšni meri so pozorni na pravopisno pravilna besedila, ki jih tvorijo sami in so namenjena učencem; 5. ali se na tem področju počutijo dovolj usposobljene in ali se dodatno izobražujejo oz. bi se želeli dodatno izobraževati; 6. kakšno je njihovo dejansko znanje pravopisa. Poleg osnovne deskriptivne statistike je bil cilj predstaviti tudi rezultate o tem, kako so različne spremenljivke (odnos do jezika, pomembnost razvite jezikovne in metajezikovne zmožnosti, samoocena učiteljeve usposobljenosti za pravopisno pravilno tvorjenje besedil, znanje pravopisa) povezane z delovno dobo učiteljev; ali je učiteljevo znanje pravopisa pozitivno povezano z njegovo samooceno usposobljenosti; ali med različnimi kategorijami pravopisnega znanja učiteljev obstaja pozitivna povezanost; ali učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju bolje ocenjujejo svojo usposobljenost za tvorjenje pravopisno pravilnih besedil za učence kot učitelji, ki se ne; ali imajo učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju boljše znanje iz pravopisa kot učitelji, ki se ne.

4.2 Metoda raziskovanja in raziskovalni vzorec

Uporabili smo deskriptivno in kavzalno-neeksperimentalno metodo pedagoškega raziskovanja. Za ta namen smo uporabili spletni vprašalnik (<https://www.ika.si/a/297993>), skladen z opredeljenim namenom in cilji raziskave. Njegovo razumljivost smo preverili in potrdili na desetih naključno izbranih učiteljih razrednega pouka.

Anketni vprašalnik je v celoti izpolnilo 208 učiteljev razrednega pouka; odgovorili so tudi na vprašanje o svoji delovni dobi.² Ponudili smo jim pet kategorij: 1. 1–3 let (preživetje in odkrivanje); 2. 4–6 let (stabilizacija); 3. 7–18 let (poklicna aktivnost); 4. 19–30 let (sproščenost); 5. več kot 30 let (izpreganje). Največ (63 oz. 30 %) jih ima 7–18 let delovne dobe, sledijo tisti, ki imajo 1–3 let delovne dobe (42 oz. 20 %), nato tisti, ki imajo 4–6 let (35 oz. 17 %) delovne dobe, in tisti z 19–30 leti delovne dobe (35 oz. 17 %); najmanj jih ima več kot 30 let delovne dobe (33 oz. 16 %).

4.3 Hipoteze in obdelava ter prikaz podatkov

Skladno z raziskovalnim namenom in s cilji smo postavili sedem osnovnih hipotez: 1. učiteljev odnos do jezika je povezan z delovno dobo; 2. učiteljeva presoja pomembnosti razvite lastne jezikovne in metajezikovne zmožnosti je povezana z delovno dobo; 3. samoocena učiteljeve usposobljenosti za pravopisno pravilno tvorjenje besedil je povezana z delovno dobo; 4. učiteljevo znanje pravopisa je pozitivno povezano z njegovo samooceno usposobljenosti; 5. med različnimi kategorijami pravopisnega znanja pri učiteljih obstaja pozitivna povezanost; 6. učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju bolje ocenjujejo svojo usposobljenost za tvorjenje pravopisno pravilnih besedil za učence kot učitelji, ki se ne; 7. učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, imajo v povprečju boljše znanje pravopisa kot učitelji, ki se ne.

Podatke smo obdelali s programom IBM SPSS Statistics 25. Za preverjanje hipotez 1–5 smo uporabili Spearmanov korelacijski koeficient, za preverjanje hipotez 6 in 7 pa t-test za neodvisna vzorca. Pri vseh hipotezah smo upoštevali stopnjo tveganja $\alpha = 0,05$.

² Ob pregledu več različnih časovnih razporeditev po letih v procesu učiteljevega profesionalnega razvoja smo se odločili, da v raziskavi uporabimo razvrstitev po P. Javrh (2008, 2011), ki navaja pet obdobj: slovenski učitelji se v prvi fazi, tj. **fazi preživetja in odkrivanja (1–3 let)**, v delovnem okolju ukvarjajo predvsem s seboj ter spoprijemanjem z realnostjo in raznolikostjo dela. Zelo pomembna je tudi naslednja faza, tj. **faza stabilizacije (4–6 let)**, saj ta odloča o kakovosti učiteljevega nadaljnjega razvoja. Učitelj veliko opazuje, eksperimentira, pogloblja znanje in sodeluje. Krepi se njegovo zaupanje vase. Učitelji iz faze stabilizacije po navadi vstopijo v **fazo poklicne aktivnosti (7–18 let)**. To se zgodi, če so bili v fazi stabilizacije potrjeni. To podkrepi njihovo željo po eksperimentiranju in vpeljevanju novosti, pri čemer so dovolj močni, da dobro prenesejo tudi morebitne napake in znake izgorevanja. Za to obdobje je poleg eksperimentiranja in uvajanja novosti značilna tudi želja po napredovanju in izobraževanju. Nato sledi zrelo obdobje kariere slovenskih učiteljev, imenovano **faza sproščenosti (19–30 let)**. Učitelji so v tej fazi kljub opaženju prvih znakov staranja pripravljeni na večje obremenitve. Zanje so še vedno značilni iskanje novih izzivov, želja po študiju in potreba po mentorstvu. Po približno tridesetih letih delovnih izkušenj pa nastopi **faza izpreganja**, ki lahko poteka sproščeno ali zagrenjeno. Učitelji, ki sproščeno izpregajo, so še vedno dejavni in razmišljajo naprej. Nezadovoljni učitelji, za katere lahko rečemo, da izpregajo zagrenjeno, pa se počutijo zgarani in neizpolnjeni, zato imajo o šoli na splošno slabo mnenje in so kritizerski.

4.4 Rezultati z interpretacijo in preverjanje postavljenih hipotez

Najprej predstavljamo rezultate osnovne deskriptivne statistike, nato pa še izsledke preverjanja hipotez. Anketirani učitelji so v sklopu vprašanj odnosa do jezika odgovarjali na 5-stopenjski Likertovi lestvici. S trditvijo, da je učiteljev pozitiven odnos do jezika na splošno za učence ključnega pomena, ker je jezik osnova za vsa druga predmetna področja, se je 76 % vseh učiteljev popolnoma strinjalo, 24 % pa jih je odgovorilo, da se z njo strinjajo. S trditvama, da je, ker učitelj razrednega pouka v 1. in 2. vzgojno-izobraževalnem obdobju učence večinoma poučuje vse predmete, njegovo dobro obvladovanje jezika nujno in da z lastnim zgledom spodbuja razvijanje pravopisne zmožnosti pri vsakem učencu, se je 78 % anketiranih učiteljev popolnoma strinjalo, 22 % pa jih je odgovorilo, da se z njima strinjajo.

Tudi v sklopu vprašanj o pomembnosti razvite lastne jezikovne in metajezikovne zmožnosti so anketirani učitelji odgovarjali na 5-stopenjski Likertovi lestvici. Na vprašanje, kako pomembno se jim zdi, da imajo dobro razvito lastno jezikovno zmožnost (znanje jezika), je 86 % anketiranih učiteljev odgovorilo, da se jim to zdi zelo pomembno, 14 % pa jih je odgovorilo, da se jim to zdi pomembno. Na vprašanje, kako pomembno se jim zdi, da imajo dobro razvito lastno metajezikovno zmožnost (znanje o jeziku), pa jih je 59 % odgovorilo, da se jim to zdi zelo pomembno, 38 % se to zdi pomembno, 3 % pa so odgovorili, da se ne morejo odločiti.

Na vprašanje, kako pogosto med tvorjenjem besedil za učence razmišljajo o pravopisni pravilnosti besedil, ki jih tvorijo zanje (učni listi, PPT-predstavitve, tabelska slika, preizkusi znanja ...), jih je 67 % odgovorilo, da zelo pogosto, 23 % pogosto, 6 % srednje pogosto, 3 % redko in 1 % zelo redko. Na vprašanje, kako pogosto razmišljajo o tem, ali bodo učencem znali ustrezno razložiti pravopisna pravila, jih je 44 % odgovorilo, da zelo pogosto, 36 % pogosto, 14 % srednje pogosto, 4 % redko in 1 % zelo redko. Na vprašanje, kako usposobljene se počutijo za tvorjenje pravopisno pravih besedil za učence, jih je 15 % odgovorilo, da odlično, 55 % zelo dobro in 30 % dobro. Da se počuti slabo ali zelo slabo usposobljen, ni odgovoril nihče. Na vprašanje, ali se na tem področju dodatno izobražujejo, jih je pritrdilno odgovorilo 17 %, z ne pa 83 %. Večina, ki se dodatno izobražuje, je navedla naslednje možnosti: samoizobraževanje, jezikovne urice na šoli, pogovor s slovenistom, uporaba *SP* in *SSKJ*, internet, jezikovna svetovalnica.

Za preverjanje njihovega dejanskega znanja iz pravopisa smo sestavili preizkus in ga razdelili na naslednja področja: 1. raba malih/velikih črk; 2. okrajšave, kratice, simboli ter pisanje skupaj in narazen oz. z vezajem; 3. pisanje prevzetih besed/besednih zvez ter pisanje glasov s črkami; 4. ločila; 5. prepis povedi, v katerih so bile vse vrste pravopisnih napak. Gledano celostno, anketirani učitelji najslabše poznajo rabo ločil, najboljše pa rabo velikih/malih črk.³ Pri

³ P. Šek Mertük (2017) pa je opravila raziskavo med učenci, in sicer tretješolci (n = 159), o njihovi pravopisni zmožnosti in ugotovila podobne rezultate, kot jih mi navajamo za učitelje: najuspešnejši so bili v rabi velike začetnice, najmanj uspešni pa v rabi ločil ter pisanju nikalnice ne pred glagolom.

zadnji nalogi, imenovani prepis povedi, so morali učitelji pet povedi, v katerih so bile vse vrste pravopisnih napak, pravilno prepisati. Uspešnost, tj. v celoti pravopisno pravilno prepisana poved, je bila 53-odstotna, kar pomeni, da je še ogromno prostora za izboljšanje pravopisne zmožnosti učiteljev razrednega pouka.

V nadaljevanju na podlagi izračunov predstavljamo odgovore na zastavljene hipoteze.

H1: Učiteljev odnos do jezika je povezan z delovno dobo.

Ker smo učiteljev odnos do jezika preverjali na podlagi treh trditev, smo za vsako izmed njih oblikovali svojo hipotezo:

- H1a: Strinjanje s trditvijo »Učiteljev pozitiven odnos do jezika na splošno je za učence ključnega pomena, ker je jezik osnova za vsa druga predmetna področja« je povezano z delovno dobo.
- H1b: Strinjanje s trditvijo »Ker učitelj razrednega pouka v 1. in 2. vzgojno-izobraževalnem obdobju učence večinoma poučuje vse predmete, je njegovo dobro obvladovanje jezika nujno« je povezano z delovno dobo.
- H1c: Strinjanje s trditvijo »Učitelj z lastnim zgledom spodbuja razvijanje pravopisne zmožnosti pri vsakem učencu« je povezano z delovno dobo.

Kot je razvidno iz Preglednice 1, je Spearmanov koeficient korelacije med delovno dobo in strinjanjem s trditvijo »Učiteljev pozitiven odnos do jezika na splošno je za učence ključnega pomena, ker je jezik osnova za vsa druga predmetna področja« 0,055, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna in zelo šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,433$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja povezanost. Hipotezo 1a zavračamo.

Spearmanov koeficient korelacije med delovno dobo in strinjanjem s trditvijo »Ker učitelj razrednega pouka v 1. in 2. vzgojno-izobraževalnem obdobju učence večinoma poučuje vse predmete, je njegovo dobro obvladovanje jezika nujno« je -0,043, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama negativna in zelo šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,539$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja povezanost. Hipotezo 1b zavračamo.

Spearmanov koeficient korelacije med delovno dobo in strinjanjem s trditvijo »Učitelj z lastnim zgledom spodbuja razvijanje pravopisne zmožnosti pri vsakem učencu« je 0,039, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna in zelo šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,574$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja povezanost. Hipotezo 1c zavračamo.

Preglednica 1: Povezanost med delovno dobo in trditvami o odnosu do jezika

	Spearmanov korelacijski koeficient	p
Učiteljev pozitiven odnos do jezika na splošno je za učence ključnega pomena, ker je jezik osnova za vsa druga predmetna področja.	0,055	0,433
Ker učitelj razrednega pouka v 1. in 2. vzgojno-izobraževalnem obdobju učence večinoma poučuje vse predmete, je njegovo dobro obvladovanje jezika nujno.	-0,043	0,539
Učitelj z lastnim zgledom spodbuja razvijanje pravopisne zmožnosti pri vsakem učencu.	0,039	0,574

H2: Učiteljeva presoja pomembnosti razvite lastne jezikovne in metajezikovne zmožnosti je povezana z delovno dobo.

Ker so učitelji pomembnost razvite lastne jezikovne in metajezikovne zmožnosti presojali na podlagi štirih trditev, smo za vsako izmed njih oblikovali svojo hipotezo:

- H2a: Presoja učiteljev o pomembnosti dobro razvite lastne jezikovne zmožnosti (znanje jezika) je povezana z njihovo delovno dobo.
- H2b: Presoja učiteljev o pomembnosti dobro razvite lastne metajezikovne zmožnosti (znanje o jeziku) je povezana z njihovo delovno dobo.
- H2c: Presoja učiteljev o tem, kako pogosto med tvorjenjem besedil za učence razmišljajo o pravopisni pravilnosti besedil, ki jih tvorijo zanje (učni listi, PPT-predstavitve, tabelska slika, preizkusi znanja ...), je povezana z njihovo delovno dobo.
- H2č: Presoja učiteljev o tem, kako pogosto razmišljajo o tem, ali bodo učencem znali ustrezno razložiti pravopisna pravila, je povezana z njihovo delovno dobo.

Spearmanov koeficient korelacije med delovno dobo in vprašanjem Kako pomembno se Vam zdi, da imate dobro razvito lastno jezikovno zmožnost (znanje jezika)? je 0,027, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna in zelo šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,574$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja povezanost. Hipotezo 2a zavračamo.

Spearmanov koeficient korelacije med delovno dobo in vprašanjem Kako pomembno se Vam zdi, da imate dobro razvito lastno metajezikovno zmožnost (znanje o jeziku)? je 0,058, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna in zelo šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,402$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja povezanost. Hipotezo 2b zavračamo.

Spearmanov koeficient korelacije med delovno dobo in vprašanjem Kako pogosto med tvorjenjem besedil za učence razmišljate o pravopisni pravilnosti besedil, ki jih tvorite zanje (učni listi, PPT-predstavitve, tabelska slika, preizkusi znanja ...)? je 0,010, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna in zelo

šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,887$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja povezanost. Hipotezo 2c zavračamo.

Spearmanov koeficient korelacije med delovno dobo in vprašanjem Kako pogosto razmišljate o tem, ali boste učencem znali ustrezno razložiti pravopisna pravila? je 0,094, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna in zelo šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,176$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja povezanost. Hipotezo 2č zavračamo.

Preglednica 2: Povezanost med delovno dobo in trditvami o pomembnosti razvite jezikovne ter metajezikovne zmožnosti

	Spearmanov korelacijski koeficient	p
Kako pomembno se Vam zdi, da imate dobro razvito lastno jezikovno zmožnost (znanje jezika)?	0,027	0,700
Kako pomembno se Vam zdi, da imate dobro razvito lastno metajezikovno zmožnost (znanje o jeziku)?	0,058	0,402
Kako pogosto med tvorjenjem besedil za učence razmišljate o pravopisni pravilnosti besedil, ki jih tvorite zanje (učni listi, PPT-predstavitve, tabelska slika, preizkusi znanja ...)?	0,010	0,887
Kako pogosto razmišljate o tem, ali boste učencem znali ustrezno razložiti pravopisna pravila?	0,094	0,176

H3: Samoocena učiteljeve usposobljenosti za pravopisno pravilno tvorjenje besedil je povezana z delovno dobo.

Spearmanov koeficient korelacije med delovno dobo in samooceno usposobljenosti za pravopisno pravilno tvorjenje besedil je $-0,004$, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama negativna in zelo šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,957$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja povezanost. Hipotezo 3 zavračamo.

Preglednica 3: Povezanost med delovno dobo in samooceno usposobljenosti za tvorjenje pravopisno pravilnih besedil za učence

	Spearmanov korelacijski koeficient	p
Kako usposobljene se počutite za tvorjenje pravopisno pravilnih besedil za učence?	$-0,004$	0,957

H4: Učiteljevo znanje pravopisa je pozitivno povezano z njegovo samooceno usposobljenosti.

Ker smo znanje pravopisa pri učiteljih merili s petimi sklopi, smo za vsak sklop oblikovali svojo hipotezo in eno dodatno za skupen rezultat:

- H4a: Znanje rabe velikih in malih črk je povezano s samooceno usposobljenosti.
- H4b: Znanje rabe okrajšav, kratic, simbolov in pisanja skupaj ter narazen oz. z vezajem je povezano s samooceno usposobljenosti.
- H4c: Znanje pisanja prevzetih besed/besednih zvez in pisanja glasov s črkami je povezano s samooceno usposobljenosti.
- H4č: Znanje rabe ločil je povezano s samooceno usposobljenosti.
- H4d: Znanje prepisa povedi je povezano s samooceno usposobljenosti.
- H4e: Znanje pravopisa (skupno) je povezano s samooceno usposobljenosti.

Kot je razvidno iz Preglednice 4, je Spearmanov koeficient korelacije med samooceno usposobljenosti in znanjem rabe velikih ter malih črk 0,018, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna in zelo šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,397$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja pozitivna povezanost. Hipotezo 4a zavračamo.

Spearmanov koeficient korelacije med samooceno usposobljenosti in znanjem rabe okrajšav, kratic, simbolov ter pisanja skupaj in narazen oz. z vezajem je 0,051, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna in zelo šibka, vendar pa ni statistično značilna ($p = 0,231$). Ne moremo torej trditi, da med spremenljivkama obstaja pozitivna povezanost. Hipotezo 4b zavračamo.

Spearmanov koeficient korelacije med samooceno usposobljenosti in znanjem pisanja prevzetih besed/besednih zvez in pisanja glasov s črkami je 0,132, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna ter šibka, je pa tudi statistično značilna ($p = 0,029$). Lahko torej trdimo, da med spremenljivkama obstaja pozitivna povezanost. Hipotezo 4c lahko sprejmemo.

Spearmanov koeficient korelacije med samooceno usposobljenosti in znanjem rabe ločil znaša 0,125, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna ter šibka, je pa tudi statistično značilna ($p = 0,036$). Lahko torej trdimo, da med spremenljivkama obstaja pozitivna povezanost. Hipotezo 4č lahko sprejmemo.

Spearmanov koeficient korelacije med samooceno usposobljenosti in znanjem prepisa povedi je 0,212, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna ter šibka, je pa tudi statistično značilna ($p = 0,001$). Lahko torej trdimo, da med spremenljivkama obstaja pozitivna povezanost. Hipotezo 4d lahko sprejmemo.

Spearmanov koeficient korelacije med samooceno usposobljenosti in znanjem pravopisa (skupno) je 0,187, kar pomeni, da je povezanost med spremenljivkama pozitivna ter šibka, je pa tudi statistično značilna ($p = 0,003$). Lahko trdimo, da med spremenljivkama obstaja pozitivna povezanost. Hipotezo 4e lahko sprejmemo.

Preglednica 4: Povezanost med samooceno usposobljenosti in znanjem pravopisa

	Spearmanov korelacijski koeficient	p
raba velikih in malih črk	0,018	0,397
okrajšave, kratice, simboli ter pisanje skupaj in narazen oz. z vezajem	0,051	0,231
pisanje prevzetih besed/besednih zvez in pisanje glasov s črkami	0,132	0,029
ločila	0,125	0,036
prepis povedi	0,212	0,001
skupni rezultat	0,187	0,003

H5: Med različnimi kategorijami pravopisnega znanja pri učiteljih obstaja pozitivna povezanost.

Kot je razvidno iz Preglednice 5, je Spearmanov koeficient korelacije statistično značilen ($p < 0,05$) med vsemi različnimi kategorijami znanja pravopisa, razen med znanjem pisanja prevzetih besed/besednih zvez in pisanja glasov s črkami ter rabo velikih in malih črk ($p = 0,160$) ter med znanjem pisanja prevzetih besed/besednih zvez in pisanja glasov s črkami in znanjem okrajšav, kratic, simbolov ter pisanja skupaj in narazen oz. z vezajem ($p = 0,175$). Vsi koeficienti so pozitivni; najmočnejša povezanost se pokaže med skupnim rezultatom in posameznimi kategorijami znanja pravopisa, medtem ko je medsebojna povezanost med zadnjimi večinoma šibka. Hipotezo 5 torej lahko sprejmemo.

Preglednica 5: Povezanost med različnimi kategorijami pravopisnega znanja

		okraj.	pisanje	ločila	prepis	skupno
raba velikih in malih črk	Spearmanov korel. koef.	0,187	0,069	0,136	0,240	0,425
	p	0,003	0,160	0,025	< 0,001	< 0,001
okrajšave, kratice, simboli ter pisanje skupaj in narazen oz. z vezajem	Spearmanov korel. koef.		0,065	0,226	0,296	0,547
	p		0,175	0,001	< 0,001	< 0,001
pisanje prevzetih besed/besednih zvez in pisanje glasov s črkami	Spearmanov korel. koef.			0,136	0,175	0,396
	p			0,025	0,006	< 0,001
ločila	Spearmanov korel. koef.				0,452	0,739
	p				< 0,001	< 0,001
prepis povedi	Spearmanov korel. koef.					0,794
	p					< 0,001

H6: Učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju bolje ocenjujejo svojo usposobljenost za tvorjenje pravopisno pravilnih besedil za učence kot učitelji, ki se ne.

Kot je razvidno iz Preglednice 6, učitelji, ki so se na tem področju dodatno izobraževali, svojo usposobljenost za tvorjenje pravopisno pravilnih besedil za učence ocenjujejo s povprečno oceno 4,06, učitelji, ki se na tem področju niso dodatno izobraževali, pa s povprečno oceno 3,82. Razliko potrjuje tudi rezultat t-testa, ki je statistično značilen ($t = 2,215$; $p = 0,015$). Lahko torej trdimo, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju bolje ocenjujejo svojo usposobljenost za tvorjenje pravopisno pravilnih besedil za učence kot učitelji, ki se ne. Hipotezo 6 lahko sprejmemo.

Preglednica 6: Primerjava samoocene usposobljenosti med učitelji glede na to, ali se na tem področju dodatno izobražujejo

Ali se na tem področju dodatno izobražujete?	N	povprečje	st. odklon	t	p
da	34	4,06	0,547	2,215	0,015
ne	174	3,82	0,678		

H7: Učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, imajo v povprečju boljše znanje pravopisa kot učitelji, ki se ne.

Ker smo znanje pravopisa pri učiteljih merili s petimi sklopi, smo za vsak sklop oblikovali svojo hipotezo ter eno dodatno za skupen rezultat:

- H7a: Učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz rabe velikih in malih črk kot učitelji, ki se ne.
- H7b: Učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz okrajšav, kratic, simbolov in pisanja skupaj ter narazen oz. z vezajem kot učitelji, ki se ne.
- H7c: Učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz pisanja prevzetih besed/besednih zvez in pisanja glasov s črkami kot učitelji, ki se ne.
- H7č: Učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz rabe ločil kot učitelji, ki se ne.
- H7d: Učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz prepisa povedi kot učitelji, ki se ne.
- H7e: Učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz pravopisa kot učitelji, ki se ne.

Kot je razvidno iz Preglednice 7, so učitelji, ki so se na tem področju dodatno izobraževali, na preizkusu iz rabe velikih in malih črk v povprečju dosegli 3,47 točke, učitelji, ki se na tem področju niso dodatno izobraževali, pa 3,37 točke.

Razlike rezultat t-testa ni potrdil, saj ni statistično značilen ($t = 0,769$; $p = 0,222$). Ne moremo torej trditi, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz rabe velikih in malih črk kot učitelji, ki se ne. Hipotezo 7a zavračamo.

Kot je razvidno iz Preglednice 7, so učitelji, ki so se na tem področju dodatno izobraževali, na preizkusu iz okrajšav, kratic, simbolov in pisanja skupaj ter narazen oz. z vezajem v povprečju dosegli 3,41 točke, učitelji, ki se na tem področju niso dodatno izobraževali, pa 2,97 točke. Razliko potrjuje tudi rezultat t-testa, ki je statistično značilen ($t = 2,532$; $p = 0,006$). Lahko torej trdimo, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz okrajšav, kratic, simbolov in pisanja skupaj ter narazen oz. z vezajem kot učitelji, ki se ne. Hipotezo 7b lahko sprejmemo.

Kot je razvidno iz Preglednice 7, so učitelji, ki so se na tem področju dodatno izobraževali, na preizkusu iz pisanja prevzetih besed/besednih zvez in pisanja glasov s črkami v povprečju dosegli 3,38 točke, učitelji, ki se na tem področju niso dodatno izobraževali, pa 3,42 točke. Razlike rezultat t-testa ni potrdil, saj ni statistično značilen ($t = -0,259$; $p = 0,398$). Ne moremo torej trditi, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz pisanja prevzetih besed/besednih zvez in pisanja glasov s črkami kot učitelji, ki se ne. Hipotezo 7c zavračamo.

Kot je razvidno iz Preglednice 7, so učitelji, ki so se na tem področju dodatno izobraževali, na preizkusu iz rabe ločil v povprečju dosegli 2,38 točke, učitelji, ki se na tem področju niso dodatno izobraževali, pa 2,17 točke. Razlike rezultat t-testa ni potrdil, saj ni statistično značilen ($t = 0,870$; $p = 0,193$). Ne moremo torej trditi, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz rabe ločil kot učitelji, ki se ne. Hipotezo 7č zavračamo.

Kot je razvidno iz Preglednice 7, so učitelji, ki so se na tem področju dodatno izobraževali, na preizkusu znanja iz prepisa povedi v povprečju dosegli 2,56 točke, učitelji, ki se na tem področju niso dodatno izobraževali, pa 2,27 točke. Razlike rezultat t-testa ni potrdil, saj ni statistično značilen ($t = 1,112$; $p = 0,134$). Ne moremo torej trditi, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz prepisa povedi kot učitelji, ki se ne. Hipotezo 7d zavračamo.

Kot je razvidno iz Preglednice 7, so učitelji, ki so se na tem področju dodatno izobraževali, na preizkusu iz pravopisa v povprečju dosegli 15,21 točke, učitelji, ki se na tem področju niso dodatno izobraževali, pa 14,20 točke. Razliko potrjuje tudi rezultat t-testa, ki je statistično značilen ($t = 1,680$; $p = 0,047$). Lahko torej trdimo, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz pravopisa kot učitelji, ki se ne. Hipotezo 7e lahko sprejmemo.

Preglednica 7: Primerjava znanja iz pravopisa med učitelji glede na to, ali se na tem področju dodatno izobražujejo

	Ali se na tem področju dodatno izobražujete?	N	povprečje	st. odklon	t	p
raba velikih in malih črk	da	34	3,47	0,563	-0,769	0,222
	ne	174	3,37	0,691		
okrajšave, kratice, simboli ter pisanje skupaj in narazen oz. z vezajem	da	34	3,41	0,743	2,532	0,006
	ne	174	2,97	0,973		
pisanje prevzetih besed/besednih zvez in pisanje glasov s črkami	da	34	3,38	0,853	-0,259	0,398
	ne	174	3,42	0,746		
ločila	da	34	2,38	1,206	0,870	0,193
	ne	174	2,17	1,343		
prepis povedi	da	34	2,56	1,330	1,112	0,134
	ne	174	2,27	1,394		
skupni rezultat	da	34	15,21	3,189	1,680	0,047
	ne	174	14,20	3,211		

Zaključek

Učitelji razrednega pouka so prvi (poleg vzgojiteljev), ki stopijo v stik z učenci v procesu vzgoje in izobraževanja. V prispevku ugotavljamo, da (lahko) posredno in neposredno vplivajo na pravopisno zmožnost učencev ter posledično na njihovo poznejšo funkcionalno pismenost, ki je v sodobni družbi 21. stoletja ena izmed osnov za osebno in poklicno uspešnost vsakega posameznika. Prav zato je pri tem še posebej pomembna transferna moč učiteljevega zgleda. Pogoji za to je njegova ustreznost pravopisna ozaveščenost. Z opravljeno raziskavo (N = 208) smo ugotovili, da se večina učiteljev razrednega pouka v največji mogoči meri strinja s trditvijo, da je učitelj pozitiven odnos do jezika na splošno za učence ključnega pomena, ker je jezik osnova za vsa druga predmetna področja. Ravno tako se v največji mogoči meri strinjajo s trditvama, da je, ker učitelj razrednega pouka v 1. in 2. vzgojno-izobraževalnem obdobju učence večinoma poučuje vse predmete, njegovo dobro obvladovanje jezika nujno in da z lastnim zgledom spodbuja razvijanje pravopisne zmožnosti pri vsakem učencu. Zelo pomembna se jim zdi tudi razvitost lastne jezikovne in metajezikovne zmožnosti.

Na vprašanje, kako pogosto med tvorjenjem besedil za učence razmišljajo o pravopisni pravilnosti besedil, ki jih tvorijo zanje (učni listi, PPT-predstavitve,

tabelska slika, preizkusi znanja ...), jih je večina (90 %) odgovorila, da zelo pogosto oz. pogosto. Na vprašanje, kako pogosto razmišljajo o tem, ali bodo učencem znali ustrezno razložiti pravopisna pravila, jih je prav tako večina (80 %) odgovorila, da zelo pogosto oz. pogosto. Na vprašanje, kako usposobljene se počutijo za tvorjenje pravopisno pravih besedil za učence, jih je večina (70 %) odgovorila, da odlično oz. zelo dobro. Na vprašanje, ali se na tem področju dodatno izobražujejo, jih je pritrdilno odgovorilo samo 17 %, z ne pa 83 %. Večina, ki se dodatno izobražuje, je navedla naslednje možnosti: samoizobraževanje, jezikovne urice na šoli, pogovor s slovenistom, uporaba *SP* in *SSKJ*, prek interneta, jezikovna svetovalnica.

Za preverjanje dejanskega znanja pravopisa smo sestavili preizkus in ga razdelili na naslednja področja: 1. raba malih/velikih črk; 2. okrajšave, kratice, simboli ter pisanje skupaj in narazen oz. z vezajem; 3. pisanje prevzetih besed/besednih zvez ter pisanje glasov s črkami; 4. ločila; 5. prepis povedi, v katerem so bile vse vrste pravopisnih napak.⁴ Gledano celostno, anketirani učitelji najslabše poznajo rabo ločil, najboljše pa rabo velikih/malih črk. Pri prepisu povedi je bila uspešnost (tj. pravopisno popolnoma pravilno) 53-odstotna.

S Spearmanovim koeficientom korelacije smo ugotovili, da učiteljev odnos do jezika in njegova presoja o pomembnosti razvite lastne jezikovne ter metajezikovne zmožnosti nista povezana z delovno dobo. Izračun je pokazal še, da tudi samoocena učiteljeve usposobljenosti za pravopisno pravilno tvorjenje besedil ni povezana z delovno dobo. Znanje pravopisa (celostno) je povezano s samooceno usposobljenosti. Ugotovili smo tudi, da med različnimi kategorijami pravopisnega znanja (raba malih/velikih črk; okrajšave, kratice, simboli in pisanje skupaj ter narazen oz. z vezajem; pisanje prevzetih besed/besednih zvez in pisanje glasov s črkami; ločila) pri učiteljih obstaja pozitivna povezanost.

Rezultat t-testa je pokazal, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju bolje ocenjujejo svojo usposobljenost za tvorjenje pravopisno pravih besedil za učence kot učitelji, ki se ne. Ugotovili smo še, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz pravopisa kot učitelji, ki se ne, problematično pri tem pa je, da se permanentno samoizobražuje samo 17 % anketiranih učiteljev.

⁴ Da bi bralec dobil jasnejšo sliko o tem, kaj učitelji obvladajo oz. česa ne, dodajamo primere z vsakega omenjenega področja, in sicer v jezikovno nepravilni obliki: 1. Včeraj smo bili na obisku pri koroških slovincih. Danes je praznovalo mesto vrh pri sveti trojici. Zgodbe o Božiču in Veliki noči mi vedno pričarajo lepe spomine. Odgovorite na kratko, »je rekla učiteljica, »Vendar samo, če vas pokličem.« 2. V šolah smo za poučevanje prevzeli t.i. model B. Na preizkusu znanja je dosegel 95%. Šola je vzgojnoizobraževalna ustanova. Praznik dela zaznamujemo 1.5. 3. Slovenski avto leta 2020 je Renault Clio. Sokrates velja za enega najpomembnejših filozofov vseh časov. Septemberski začetek šole je bil nenavaden. Matjaž je še vedno brezposelen. 4. Medtem, ko se je učil, je poslušal glasbo. Članek v reviji je na straneh 14-23. B – vitamin poskrbi za zdrave možgane. Jutri (nedelja) bo trgovina odprta 9.00 - 17.00.

Izsledki raziskave o odnosu učiteljev do jezika, mnenju glede pomembnosti pravopisne ozaveščenosti in o zgledu za učence so spodbudni, manj vzpodbudni pa so na področju dejanskega obvladovanja pravopisa, ker nihče izmed anketiranih učiteljev ni prepoznal večine pravih rešitev; v vprašalniku je bila tudi naloga s petimi povedmi, v katerih je bilo več pravopisnih napak,⁵ ki so jih morali anketirani učitelji odpraviti, in sicer tako, da so poved prepisali brez pravopisnih napak. Uspešnost, tj. v celoti pravilno prepisana poved, je bila le 53-odstotna. Samo 17 % učiteljev pa se permanentno izobražuje na tem področju. Ker so izračuni pokazali, da učitelji, ki se na tem področju dodatno izobražujejo, v povprečju dosegajo boljši rezultat na preizkusu iz pravopisa kot učitelji, ki se ne, (javno) pozivamo vse učitelje razrednega pouka, da uporabijo vse razpoložljive možnosti za dodatno ter stalno, tj. nenehno samoizobraževanje. Nekatere izmed možnosti so tudi spletno dostopne: učitelji si lahko pomagajo z različnimi spletnimi stranmi/priročniki, kot so: Jezikovno svetovanje (<http://isjfr.zrc-sazu.si/sl/svetovalnica#v>); ŠUSS (<http://www2.arnes.si/~lmarus/suss/>); Pedagoški slovnici portal (<http://slovnica.slovenscina.eu>); Fran (www.fran.si); Jezikovna politika (www.jezikovna-politika.si) idr.

Le ob stalnem samoizobraževanju učiteljev razrednega pouka in zavedanju o pomembnosti jezika na splošno (kar so sicer pokazali izsledki prvega dela vprašalnika) ter uresničevanju tega v praksi bo pravopisna zmožnost učiteljev razrednega pouka boljša in bomo lahko z gotovostjo trdili, da pravopisna ozaveščenost učiteljev razrednega pouka pomeni zgled na poti do višje pismenosti vseh učencev.

Literatura

- Bešter Turk, Marja, 2011: Sporazumevalna zmožnost – eden izmed temeljnih ciljev pouka slovenščine. *Jezik in slovnica* 56/3–4. 111–130.
- Blažič, Marjan, Ivanuš Grmek, Milena, Kramar, Martin in Strmcnik, Franc, 2003: *Didaktika*. Novo mesto: Visokošolsko središče, Inštitut za raziskovalno in razvojno delo.
- Day, Christopher in Gu, Qing, 2007: Variations in the conditions for teachers' professional learning and development: sustaining commitment and effectiveness over a career. *Oxford review of education* 33/4. 423–443.
- Javrh, Petra, 2008: *Spreminjanje in načrtovanje razvoja kariere učiteljev po S-modelu*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Javrh, Petra, 2011: *Razvoj učiteljeve poklicne poti*. Ljubljana: Andragoški center.
- Kunstelj, Angelca, 2001: Naloge razrednika. Žagar, Drago idr. (ur.): *Razrednik: Vloga, delo in odgovornost*. Ljubljana: Založništvo Jutro. 157–199.
- Petek, Tomaž, 2019: *Govorno nastopanje v pedagoškem procesu*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

⁵ Primeri s pravopisnimi napakami, ki so jih morali učitelji odpraviti: študentje pedagoške fakultete univerze v Ljubljani, so se prvo septembsko nedelo (6. 9. 2020) odpeljali na šmarno goro. vožnja s mestnimi autobusi je za otroke do 6 leta starosti brezplačna. zanima me ali bodo rezultati ispita objavljeni že prihodni teden? domače živali imajo od 10–15 % manše možgane, kot njihovi divji predniki. napišite koliko povedi je v 4 odstavku in utemeljite svoj odgovor.

Petek, Tomaž in Lazzarich, Marinko, 2019: The attitudes of Slovenian and Croatian students of primary education towards spoken performance in the pedagogical process. *XLinguae* 12/1. 3–20.

Rihter, Janja in Potočnik Robert, 2021: Preservice teachers' beliefs about teaching pupils with special educational needs in visual art education. *European journal of special needs education* 36/1.

Rot Vrhovec, Alenka, 2020: *Poučevanje učencev, katerih prvi jezik ni slovenski*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Šek Martük, Polonca, 2017: (Ne)usvojeni cilji pravopisne zmožnosti v prvem vzgojno-izobraževalnem obdobju. *Revija za elementarno izobraževanje* 10/1. 127–140.

Tomič, Ana, 2003: *Izbrana poglavja iz didaktike*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Valenčič Zuljan, Milena in Kalin, Jana, 2020: *Učne metode in razvoj učiteljeve metodične kompetence*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

VELIKA ZAČETNICA: MED ODSLİKAVANJEM STVARNOSTI, JEZIKOVNIM SISTEMOM IN PRAVOPISNIM DOGOVOROM

Prispevek prinaša pregled vseh štirih sklopov pravil za rabo velike začetnice v *Slovenskem pravopisu* 2001: na začetku povedi, pri lastnih imenih in svojilnih pridevniki iz njih ter pri izrazih posebnega razmerja ali spoštovanja. To pravopisno poglavje je bilo od nekdaj deležno največ pozornosti javnosti. Pravopis se na tej točki namreč veliko bolj navezuje na zunajjezikovno stvarnost kot pri katerikoli drugi temi; ta vidik prevladuje tudi v prispevku. Pri lastnih imenih se opiramo zlasti na dognanja onomastike glede njihovega pomena oz. funkcije in jih s tega vidika primerjamo tudi z občnimi poimenovanji. Izhajajoč iz raziskav sodobnega pisnega gradiva, pri vseh štirih obravnavanih sklopih opozarjamo tudi na spremembe v dojemanju nekaterih kategorij in na novosti, ki so upoštevane pri prenovi pravopisnih pravil.

Ključne besede: pravopis, normiranje, velika začetnica, lastna imena, občna poimenovanja

Uvod

Pravopisna pravila v splošnem določa osem načel oz. lastnosti (povzeto po Dobrovoljc 2004: 21–41): *družbena obveznost* (odvisna od tega, kako hitro pravopis zaznava novosti in kako učinkovito se odziva na spreminjanje obstoječih predpisov); *dogovornost* (pripravljenost normodajalcev in širše jezikovne skupnosti na konsenz); *usmerjevalnost* (od manj k bolj ustrezni možnosti); *enotnost/variantnost* (kot odraz jezikovne resničnosti, tudi razvoja); *perspektivnost* (predpostavljane razvoja ob upoštevanju obstoječih normativnih usmeritev); *pravilnost* (tudi ustreznost, na izrazni zapisovalni ravni sicer strožja in večinoma neodvisna od zvrsti); *sistemskost* (usklajenost z jezikovnim sistemom); *praktičnost* (vezana bolj na organiziranost pravopisnega priročnika kot na pravila sama). Vsi sklopi pravopisnih pravil sicer

ne podlegajo vsem osmim načelom v enaki meri. Pri rabi ločil, ki so v veliki meri oprta na jezikovni sistem (zlasti skladnjo), ima dogovornost denimo veliko manjšo težo kot sistemskost; pri načelih za prevzemanje in podomačevanje tujejezičnih prvin je v ospredju usmerjevalnost; pri rabi različnih pisnih znamenj v veliki meri upoštevamo dogovore v strokah ipd.

Raba velike in male začetnice je bila v primerjavi z drugimi pravopisnimi temami od nekdaj deležna več pozornosti, spremembe pravil pa so sledile želji po večji sistematičnosti (Dobrovojc in Jakop 2011: 58), kar bi olajšalo tudi zapomnljivost. Vendar sistematičnost ni nujno odraz načela sistemskosti, veliko zanimanje pišočih javnosti za to tematiko pa je mogoče povezati tudi z dejstvom, da se pravopis na tej točki veliko bolj navezuje na zunajjezikovno stvarnost kot pri katerikoli drugi temi. Naše dojemanje tega, kar prototipično pišemo z malo (skupine predmetov, splošni pojmi, pojavi ipd.) oz. veliko začetnico (posamezniki ter konkretne in abstraktne posameznosti), je veliko bolj neposredno izkustveno kot na primer dojemanje razmerij, ki se odražajo prek ločil. V prispevku bomo zato poskusili obrniti zorni kot in na pravila za rabo velike začetnice pogledati tudi z zunajjezikovnega gledišča. Obravnavali jih bomo po sklopih, kot jih za rabo velike začetnice opredeljuje *Slovenski pravopis* 2001 (v nadaljevanju *SP* 2001). Izhajajoč iz sodobnih gradivskih raziskav in spoznanj¹ pa bo na ustreznih mestih opozorjeno tudi na nekatere spremembe, ki bodo upoštevane pri sistematizaciji in prenovi pravopisnih pravil o veliki in mali začetnici.

1 Prva beseda v povedi in posebni položaji znotraj povedi

Vzporednost velike začetnice in končnega ločila v povedi je bila odpravljena šele v povojnih pravopisih (Dobrovojc 2004: 125). *SP* 2001 (čl. 29–33) veliko začetnico tako razširja tudi na povedi brez končnega ločila, povedi v citatih in dobesečne navedke ter povedi v naštevalnem nizu znotraj ene same povedi. Poved je tukaj razumljena skladenjsko, sledeč strukturi pisnega jezika. Čeprav je govorjeni jezik v jezikovni genezi primaren, pa je celo govorjena knjižna slovenščina danes v veliki meri oprta na pisno, zlasti v javnih govornih položajih, kjer je govor »vse bolj brano spontan« (Tivadar 2012: 592).

Resnični spontani oz. prosti zasebni govor ne poteka v povedih, kakor jih obravnava pravopis ter kakor jih s pomočjo različnih oblik in stopenj zapisa oz. vnaprejšnje priprave tvorijo govorci v javnosti. Zato raziskovalci prostega govora raje govorijo

¹ V prispevku se opiramo na gradivske raziskave, opravljene v pravopisni skupini Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v sklopu priprave *Pravopisa 8.0* (prenovljena pravopisna pravila) in *ePravopisa* (rastoči slovar normativnih težav). Preverbe so bile opravljene na korpusnih in drugih pisnih virih, raziskovalna spoznanja pa temeljijo tudi na rezultatih anket med uporabniki in analizi uporabniških zadreg v spletni Jezikovni svetovalnici. Delno so rezultati raziskav predstavljene v *Pravopisnih kategorijah – Problemih sklopih ePravopisa*, celoviteje pa v utemeljitvah prenovljenih pravil za posamezna pravopisna poglavja, ki se objavljajo ob javni razpravi (vsi navedeni viri so dostopni na portalu Fran).

o vlogah, govornih odstavkih, izrekih, izjavah ipd., pri njegovem zapisovanju pa izločajo vsa za pisna besedila tipične konvencije. Opuščajo velike začetnice (razen pri lastnih imenih) in ločila (razen kadar z njimi nakazujejo intonacijo), posamezne segmente pa prepoznavajo po premorih, intonaciji ali menjavi vlog. Meje pogosto niti niso jasno prepoznavne, saj »govorec sproti načrtuje zgradbo svoje intervencije in s tem velikokrat povzroči, da z enim govornim odstavkom uvede naslednjega« (Vitez in Zwitter Vitez 2004: 12). Pri pravilih o zapisovanju prve začetnice v povedi bi torej težko govorili o odslikavanju stvarnosti in tega tudi v perspektivi ne moremo pričakovati – če kot »stvarnost« jemljemo primarni, torej prosto govorjeni jezikovni kod.

Znotraj tega pravopisnega podsistema (tj. velike začetnice kot signala za začetek povedi) pa se je v preteklih letih pojavila novost, ki ga vsaj navidezno načenja. To so povedi, v katerih se na prvem mestu pojavljajo lastna imena, katerih prva sestavina je mala črka *e* (tudi *i*, *z* – npr. *iSlovar*, *zVem*): *eBay ima podružnice v 17 državah, kjer ustvarijo več kot polovico prihodkov*.² Na prvem mestu so lahko tudi občne prvine, katerih nespremenjen zapis je ključen za razbiranje njihovega pomena. Taka so zlasti dogovorjena znamenja, oznake in simboli (npr. *pH*; v fiziki *a* kot oznaka za pospešek nasproti *A* kot oznaka za delo): *pH vrednost lahko zelo preprosto izmerimo s pH indikatorskimi lističi*.³ Čeprav drugi tip povedi ni stvar novejšega jezikovnega razvoja, pa je šele večje pojavljanje lastnih imen s prvo malo sestavino povzročilo zavedanje, da gre za posebno skupino povedi, ki jih morajo prenovljena pravopisna pravila umestiti v sistem.

2 Lastna imena

Lastna imena so najboljsežnejša in najbolj kompleksna skupina prvin, ki jih pravopisna pravila obravnavajo v poglavju o veliki začetnici. Zagotovo so tudi skupina, pri kateri se naše dojemanje stvarnosti še v največji meri prekriva z zrcaljenjem na izrazni ravni – in obratno: pravopisna pravila poskušajo večinoma slediti dinamiki v zunajjezikovnem svetu. Pri opredeljevanju tega, kaj lastna imena sploh so, pa je zadnji pravopisni priročnik, torej *SP* 2001, precej skop: »Lastna imena so poimenovanja posameznih bitij (tudi živali), zemljepisnih in stvarnih danosti (npr. imena krajev, delov zemeljskega površja, nebesnih teles; ustanov, delovnih organizacij in podjetij, umetnostnih del ipd.)« (čl. 34). V nadaljevanju je pri posameznih skupinah (imena bitij, zemljepisna imena, stvarna imena) navedeno zgolj, kaj vse tipično zaznamujejo. Pri mali začetnici pa je navedeno, da z njo »pišemo vse razen tistega, kar se piše z veliko po prej navedenih pravilih« (čl. 124).

Skladno z načeloma sistematičnosti in praktičnosti je taka redukcija seveda razumljiva, vendar uporabnik tako ne dobi vpogleda v bistvo razlikovanja med lastnimi imeni

² Prim. Helena Dobrovoljc in Tina Lengar Verovnik: Zapis začetnice: »eBay« ali »Ebay«? Od tam je tudi zgled.

³ Prim. Helena Dobrovoljc: Mala začetnica na začetku povedi. Od tam je tudi zgled.

in občnimi poimenovanji, na katerem temelji izrazno razlikovanje z začetnico.⁴ Tudi pravopisne vadbice večinoma privzemajo, da je to razlikovanje uporabnikom razumljivo, in lastna imena zgolj razvrščajo po skupinah. Izjema sta priročnika Jožeta Skaze *Pravopis: Priročnik z vajami* in *Žepni pravopis za vsakdanjo rabo*. Avtor občna imena v obeh opredeljuje kot splošna poimenovanja vrste bitij, živali, stvari, snovi in pojmov ter dodaja: »O njih imamo splošno predstavo, zato bi jih lahko bolj ali manj dobro narisali« (Skaza 2003: 16). Za lastna imena pa piše, da »so natančnejša poimenovanja bitij in živali, zemljepisnih in stvarnih danosti (splošno poimenovanje dobi še dopolnilno oz. lastno ime)« (Skaza 2003: 16).

Lastna imena seveda niso zgolj stvar pravopisne obravnave in prikaza; z njimi se ukvarjajo tudi druge vede, od zgodovine, geografije do filozofije, trženja itd. Od jezikoslovnih ved in področij so zlasti zanimiva za slovnične,⁵ pragmatične, semantične, etimološke in onomastične analize ter raziskave. Zlasti spoznanja onomastike oz. imenoslovja pa so lahko v pomoč tudi pri razumevanju razlik med občnimi poimenovanji in lastnimi imeni ter pri razreševanju pravopisnih dilem, ki jih prinaša sodobna pisna praksa. Lastna imena so po Władysławu Lubašu (1967: 147) »besede, ki označujejo ljudi in kraje, pa tudi druge enote, ki so iz kakršnihkoli razlogov pomembne v družbenem življenju (npr. domače živali, ulice, hiše)«. Pri njih govorimo o individualnem pomenu v nasprotju s splošnim (slovarskim) pomenom občnih poimenovanj, ki se nanašajo na zvrsti predmetov (pojmov, bitij, zemljepisnih danosti). Avtor ugotavlja, da se potreba po imenovanju (torej tem, da damo nečemu ali nekomu lastno ime) v praksi pojavlja veliko pogostejše kot tvorjenje novih občnih poimenovanj, kar zagotovo velja še danes. Določen izraz pa dobi lastnoimensko vlogo šele, če ga »okolje sprejme ali če dobi družbeno lastnoimensko priznanje« (Lubaš 1967: 150).

Podobno utemeljuje razliko med obema vrstama besed in zvez Šivic Dular (1999: 263): »Znano je, da je delitev samostalnikov na občna in lastna imena utemeljena na pomenskih razlogih: tako občna imena označujejo predmete vrstno, lastna imena pa jih imenujejo (tj. individualizirano identificirajo)«. Večina lastnih imen nastaja iz občnih poimenovanj in besednih zvez, ki v procesu polastnoimenjenja izgubijo svoj besedni (predmetni) pomen ter so kot lastna imena v tem smislu pomensko izpraznjena – od funkcije označevanja preidejo k funkciji imenovanja. Za lastna imena je torej značilno, »da nosilca imenovanja ne imenujejo vrstno, temveč ga samo identificirajo in individualizirajo (tj. izdvojijo iz vseh isto- in raznovrstnih

⁴ Vsako leto študentke in študente ob ponovitvi pravopisnih načel vprašam, kaj označujejo lastna imena. Vedno dobim v odgovor, da so to imena bitij, zemljepisna in stvarna imena. Šele ko ponovim, da me ne zanima razvrstitev, temveč kaj lastna imena *označujejo*, postopoma oblikujejo ugotovitev, da so to označitve enkratnih, individualnih, posamičnih bitij, zemljepisnih enot in predmetnosti/pojmovnosti – za razliko od občnih poimenovanj, ki opredeljujejo množice bitij ipd. s skupnimi definicijskimi lastnostmi.

⁵ Čeprav nimamo celovite slovnične obravnave slovenskega lastnoimenskega fonda, pa že preverbe, opravljene za potrebe prenove pravopisnega poglavja o glasoslovju, oblikoslovju in besedotvorju, kažejo, da gre pri lastnih imenih pogosto za drugačno vedenje na teh ravneh. Prim. tudi v Helena Dobrovoljc: Kako sklanjamo samostalnik »mesec«? in Peter Weiss: Sklanjanje priimka »Noč« (Jezikovna svetovalnica).

objektov)« (Šivic Dular 1999: 263). Lastno ime – čeprav nima besednega pomena – ima funkcionalni oz. funkcijski pomen, ki »lahko samostojno služi za učinkovito identifikacijo samo toliko časa, dokler ga udeleženci v procesu sporazumevanja nedvoumno prepoznavajo kot ime natančno določenega nosilca imenovanja« (Šivic Dular 1999: 264).

Pravopis imena deli na enodelna in večdelna, prva pa še na enobesedna in večbesedna. Taka delitev je smiselna zaradi čim bolj sistematičnega prikaza imen po skupinah, tukaj pa jo bomo zaradi omejenega pogleda na problematiko le deloma upoštevali.

Enobesedna lastna imena (*Ana, Triglav, Gorenje*) v naših predstavah delujejo najbrž kot najbolj tipična in pri njihovem zapisovanju – ko jih enkrat usvojimo – nimamo težav z izbiro začetnice. Danes bržkone tudi veliko bolj kot pred desetletji velja naslednji navedek: »Živimo v svetu, polnem imen. Ljudje poimenujemo vse, do česar lahko vzpostavimo odnos: od planetov do domačih živali, od parkov do otrok. Poimenovanje je kulturno univerzalen pojav, ki je neločljivo povezan z jezikom in jezikovnimi praksami« (Svetel 2016: 5). Ravno jezikovne prakse oz. še bolj kot te jezikovna tradicija pa pri zapisovanju precejšnjega dela (pretežno) enobesednih lastnih imen vnašajo precej negotovosti. Znamke so pogosto lahko vir poobčnoimenjenj oz. apelativizacij (npr. *Edigs* 'znamka' > *edigs* 'korekturno sredstvo'; več o tem v Dobrovoljc 2009), a še pogosteje v besedilih nastopajo v svoji imenski funkciji. *SP* 2001 je z omejevanjem velike začetnice na položaj definicijsko neenotno opredeljenega »imenovalnega prilastka«, torej skladijsko, v pisno prakso vnesel veliko omahovanja. Nekateri mediji oz. njihovi lektorji temu pravilu še vedno nekritično sledijo, čeprav so zadnja desetletja prinesla mnoga nova spoznanja o lastnoimenskem statusu znamk, ki niso več vezane zgolj na (serijske) izdelke ali podjetja, pač pa tudi na storitve. Ob z veliko začetnico pisanih lastnih imenih ponekod obstajajo tudi z malo pisane dvojnice, ko gre za izdelke neke znamke (*Apple* 'podjetje', 'znamka' proti *Apple/apple* 'katerikoli izdelek te znamke'), poleg tega se nekatere znamke verjetno redko pojavljajo drugače kot v skladijski vlogi imenovalnega prilastka (*čaj Teekanne, čevlji Alpina*). A to mora biti stvar slovarskega prikaza posameznih imen v pravopisnem slovarju.⁶ O prehajanju imen znamk med občna poimenovanja, ko gre za izdelke te znamke, pa bi bilo dobro opraviti tudi širšo, nemara celo sociolingvistično raziskavo, saj se zdi, da zlasti mlajše generacije kljub poznavanju te pravopisne možnosti pogosteje izbirajo veliko začetnico, tudi ko gre po jezikovnosistemskem razumevanju za vrstnost.

Meje med lastnimi imeni in občnimi poimenovanji pa včasih postanejo manj jasne tudi zaradi drugih procesov, ne le apelativizacije. Manj raziskana sta za slovenščino metonimični in metaforični prenos, zato je »raba začetnice razmeroma neustaljena oz. predmet ugibanj ob vsakem novem primeru tega tipa« (Dobrovoljc idr. 2020: 104).

⁶ Sprotni slovar *ePravopis* (objavljen na spletnem mestu Fran) ravno zato nastaja v zaokroženih problematikah vzporedno s prenovljenimi pravopisnimi poglavji, saj pogosto šele razširjen gradivski nabor (torej ne le zgledi, omenjeni v pravilih) in oblikovanje slovarskih prikazov pokažejo na težave, ki jih pravila nehoti obidejo.

Pri metonimičnih prenosih dobi lastno ime dodatni kontekstni pomen oz. poleg identifikacije tudi vsebino, sicer lastno občnoimenskim izrazom (Lubaš 1967: 150). Gre za primere kot *V Franciji so že drugič v zadnjih dveh dneh ukradli Picassa* 'Picassovo sliko' ali *Moskva poziva k razorožitvi* 'vlada v Moskvi' (zgleda sta iz navedenih virov). Velika začetnica se pri tem ohranja. Drugače pa je pri metaforičnih prenosih, pri katerih dobi lastno ime, ki je sicer znamenje za enoto, preneseni pomen, saj »dobiva to ime zaradi dejavnosti te enote ali tudi zaradi pomembnih dogodkov v določenem kraju dodatne pomenske vrednosti« (Lubaš 1967: 150) – avtor kot primer navaja ime *Casanova*. V sodobnem gradivu se v slovenščini v takih primerih pojavljata tako velika kot mala začetnica (*Prihajajo novi Križaji/križaji* 'vrhunski smučarji'), zgolj mala pa v primerih, ko se povsem izgubi povezava s prvotnim nosnikom (*praznovati abrahama* 'petdeset let').

Pri enobesednih lastnih imenih (lahko pa tudi pri večbesednih) njihov funkcijski pomen ni nujno razberljiv iz samih imen oz. zvrst, ki ji pripadajo, ni dovolj splošno znana ali razpoznavna. V takem primeru je umestitev izrecno izražena z občnoimensko sestavino levo od lastnega imena, npr. *soseda Maja*. Pri zvezah tega tipa, ki so stalne, se pogosto pojavlja vprašanje, ali je ta prva sestavina že del lastnega imena.⁷ Odgovor je, da ne, če je funkcija tega občnega poimenovanja zgolj označevanje. Kadar je del lastnega imena, pa se mora kot označevalec levo od lastnoimenske zveze pojaviti spet druga občnoimenska prvina. Razliko lahko ponazorimo z zvezo *radio Val 202* in imenom *Radio Štajerski val*. Pri prvem je ime zgolj *Val 202*, občna beseda *radio* pa to ime zvrstno določa kot stvarno lastno ime. V drugem primeru je *Radio Štajerski val* v celoti večbesedno stvarno lastno ime, ki pa ga po potrebi lahko zvrstno določimo še z drugo nadpomenko,⁸ npr. *medij Radio Štajerski val*. Pri *radiu Val 202* te možnosti nimamo, saj se levo od lastnega imena pojavlja le ena občna prvina; lahko pa bi *radio* zamenjali z drugo nadpomenko (*medij Val 202*).

Pri **večbesednih lastnih imenih** je ugotovitev onomastike, da »lastna imena izvorno nastajajo iz občnih imen in občnoimenskih besednih zvez v procesu polastnoimenjenja (onimizacije)« (Šivic Dular 1999: 259), še najbližje našemu intuitivnemu razumevanju lastnoimenskosti. Zapleta pa se pri vseh treh pravopisnih skupinah lastnih imen, a iz različnih razlogov. Pri imenih bitij se največ težav pojavlja pri razlikovanju med večbesednimi enodelnimi imeni (tip *Obuti maček*) in dvodelnimi imeni (tip *Peter Nos*, *Marija Zavetnica s plaščem*). Pri obojih gre za lastnoimensko besedje, ki ni vezano na vsakdanjik večine uporabnikov, temveč le na določena področja njihove dejavnosti; poleg tega gre za imena, ki so opisna ali vsaj zelo nazorno predstavna. Zato je vzporednica z bolj vsakdanjimi (in manj »pomenljivimi«) lastnimi imeni bitij tudi manj uzaveščena: tako kot je ime bitja lahko zgolj enodelno in enobesedno (tak

⁷ Denimo pri domišljjskih imenih, kjer je včasih težko ločevati med tovrstnimi stalnimi zvezami tipa *zvezdica Zaspanka* in dvodelnimi imeni tipa *Lučka Regrat* – prim. Urška Vranjek Ošlak: Imena pravljičnih junakov in raba začetnice, Jezikovna svetovalnica, <http://svetovalnica.zrc-sazu.si/>, dostop 2. 10. 2020.

⁸ Ugotovitev, da gre pri občnoimenskih samostalnikih in lastnih imenih v teh zvezah za odnos nadpomenka – podpomenka, je povzeta po Šivic Dular (1999).

je npr. vzdevek *Sting* ali *Madonna*, ki v celoti nadomešča rojstna ime in priimek), je lahko tudi zgolj enodelno, a večbesedno (*Sedeči bik*). Seveda tudi pri teh primerih obstaja potencialna zapolnitev drugega dela, ki pa je v praksi ne srečujemo. Zgodi pa se – analogno z zvezo imena in priimka – pri dvodelnih imenih tipa *Peter Nos*. Kar je glede na naše vsakodnevno dožemanje priimkov drugače, pa je možnost, da se drugi del imena (torej »priimek«) uresničuje tudi z večbesednim lastnim imenom (tip *Ivan Brez dežele*).

Pri večbesednih zemljepisnih imenih se je predpis večkrat spreminjal (prim. Dobrovoljc 2004: 137–43). Pravila v *SP* 2001 so glede na prejšnji pravopis poskus večje sistematizacije zlasti pri naselbinskih večbesednih zemljepisnih imenih, kjer so kot izjeme pri sicer doslednem zapisovanju vseh sestavin z veliko začetnico opredeljeni le neprvi predlogi in besede, ki označujejo tip oz. obliko naselbine (trg, mesto, vas ...). Pri težavah, ki jih imajo uporabniki pri zapisovanju tako naselbinskih kot nenaselbinskih večbesednih imen, ne gre toliko za neprekrivnost z našim intuitivnim dožemanjem tega, kaj je naselbina ali katera druga zemljepisna danost. Večji problem se zdi po eni strani zdravorazumsko širjenje izjem na vse občne sestavine v naselbinskih imenih (v smislu, če razumem izraz *njiva*, ga bom verjetno tako kot *vas* pisal z malo začetnico – od tod napake tipa **Lepa njiva* namesto *Lepa Njiva*) in po drugi strani pisanje arhaičnih ali regionalnih in zato povprečnemu sodobnemu uporabniku nerazumljivih občnih prvin v nenaselbinskih imenih z veliko začetnico (ker se jih razume kot lastnoimenske prvine, ki se po pravilu pišejo z veliko, npr. *Bavški Grintavec*, vendar ne **Betalov Spodmol*, temveč *Betalov spodmol*); podoben problem je pri prvinah, rabljenih v prenesenem pomenu, npr. *Poljanska baba* (več o tem glej v Kocjan Barle 2020).

Stvarna večbesedna imena prinašajo drugačne zadrege, večinoma povezane z dejstvom, da je lahko homonimna zveza uporabljena tudi kot občno poimenovanje. Prekrivnost večinoma sicer ni celovita, a ker se stvarna lastna imena v besedilih lahko uporabljajo tudi okrajšana, se zdi, da je. Na primer ime *Državni zbor Republike Slovenije* se okrajšano glasi *Državni zbor*, kar pa je homonimno z občnim poimenovanjem *državni zbor* za vrsto političnega telesa. *SP* 2001 je poskušal v pravopisni sistem in rabo vnesti razlikovanje, ki ga je prejšnji pravopis zabilisal z izogibanjem veliki začetnici.⁹ Vendar pa slabo izbrani zgledi (identični za lastno ime in občno poimenovanje) niso pomagali uzavestiti razlike: da namreč kadar imamo v mislih konkretno besedilo, ustanovo ipd., zagotovo uporabimo njeno lastno ime; občno poimenovanje (ki je lahko od lastnega tudi drugačno, saj občnost omogoča pretvorbe tipa *zakon o visokem šolstvu* > *visokošolski zakon*) pa uporabimo takrat, ko je v ospredju besedila vrstnost oz. ko je naš sporočanje namen usmerjen bolj v pomen kot v funkcijo – kar pa je ravno srž razlikovanja med občnim in lastnim, kot smo videli zgoraj.

⁹ Breda Pogorelec je v zvezi s tem zapisala (1975: 31): »Pokojni prof. dr. France Tomšič se je za malo začetnico navduševal z namenom, preprečiti preobilje velike začetnice, ne pa zaradi posebne vloge tega znamenja.«

Ker gre pri tem za izrazito besedilno zadevo, se lahko zapisovanje začetnice zaplete še bolj. Nekatera stvarna lastna imena tudi izvenbesedilno obstajajo v okrajšani obliki (npr. *Evropska unija* > *Unija*), pri drugih lahko tovrstno okrajšanje izvedemo priložnostno. Zlasti v strokovnih besedilih je uvedba okrajšane z veliko pisane oblike enakovredna možnost uvedbi kratice, ki jo enoumno uporabljamo kot nadomestilo za celotno lastnoimensko zvezo (npr. *Agencija za trg vrednostnih papirjev* se za potrebe gospodarnejšega ubesedovanja besedilno okrajša bodisi v Agencija bodisi v *ATVP*). Vendar pa po Lubašu (1967: 149) istovetenje v besedilu doživijo tudi izhodiščno občnoimenske prvine: »Do popolnega poistovetenja pridemo s postopnim oženjem obsega besede *miza*, npr. *kupi mizo*, *kupi visoko mizo*, *kupi kuhinjsko mizo*; dalje *pokrij mizo*, *popravi to mizo*.« Po tej logiki torej tudi uporaba z malo zapisane besede *agencija* v besedilu, kjer je pomen v besedilu zožen na *to agencijo* (torej 'za trg vrednostnih papirjev'), ne vnaša napačnega razumevanja. Ravno zato so sicer lastnoimenske stvarne zveze v besedilih pogosto zamenjane z občnoimenskimi delnimi ponovitvami, npr. *Ker se je Občina Kamnik nepričakovano soočila z veliko prostorsko stisko, vas prosimo, da v roku 15 dni izpraznite sejno sobo in jo vrnete občini*.

3 Svojljni pridevniki iz lastnih imen

Podobno kot lastna imena (prototipično) občutimo kot jezikovne ustreznike unikatnim osebam in pojavnostim v zunajjezikovnem svetu, tudi iz njih izpeljane pridevnike tesno povezujemo z njimi. Pisanje velike začetnice pri svojljnih pridevnikih načeloma ni problematično oz. se pri tej skupini napake v pisanju skorajda ne pojavljajo; morda le v začetnih fazah opismenjevanja. Drugače je pri drugi skupini pridevnikov iz lastnih imen: pri vrstnih pridevnikih na -ski oz. -ški. Pri teh je odpravljanje z vidika pravopisnih pravil napačne velike začetnice pogosto tudi kasneje, kar kaže na izrazito občutenje posamičnosti, ki jo ti pridevniki izražajo poleg vrstnosti. Pridevnik *slovenski* je resda rabljen generično za vse, kar ustreza oznaki 'nanašajoč se na Slovence ali Slovenijo' (pomenska razlaga v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*), a je po drugi strani podobno specifičen kot svojljni pridevnik *Slovenčev/Slovenkin*. Zato Tominškove zahteve z začetka 20. stoletja, da se tudi ti pridevniki pišejo z veliko, in Breznikova dvojnična norma oz. dopuščanje velike začetnice, če bi bila mala nerazumljiva (Dobrovoljc 2004: 143–44), niso brez osnove. Z današnjega vidika, ko je pisanje z malo stvar več kot polstoletnega pravopisnega dogovora, ponovni premislek o pisanju z veliko seveda ni potreben. Ker z vidika povezave z realnostjo mala začetnica pri pridevnikih na -ski oz. -ški iz lastnih imen ni najbolj intuitivna, pa ji je (zlasti pri izobraževanju) gotovo treba posvečati več pozornosti kot veliki začetnici pri svojljnih pridevnikih iz teh istih imen.

Da je z vidika identifikacije svojljna oblika ključna tudi v zvezah, v katerih se pojavlja, kažejo izkušnje in raba v desetletjih po izidu *SP* 2001. V pravilih (čl. 115) je za zveze, ki zaznamujejo duhovno last (tip *Pitagorov izrek*), opredeljeno, da se v njih svojljni pridevniki lahko pišejo z veliko; podobno velja za zveze s prenesenim

pomenom (tip *Ahilova peta*), a naj bi te pogosto pisali tudi z malo. V slovarskem delu priročnika je pravilo konkretizirano tako, da so na prvem mestu vedno zapisane oblike z malo začetnico (*pitagorov* in *Pitagorov izrek*, *ahilova* in *Ahilova peta*). Zgolj z malo začetnico pa se po SP 2001 (čl. 158) pišejo prvotni svojilni pridevniki iz lastnih imen, ki v poimenovanjih rastlin, bolezni, delov telesa, tehničnih izumov pomenijo vrstnost (tip *adamovo jabolko*).

Sodobne gradivne raziskave (gl. Dobrovoljc idr. 2020: 170–75, 179–80) kažejo, da se pri zvezah, ki zaznamujejo izume, iznajdbe in častna poimenovanja, uveljavlja izrecno velika začetnica (*Higgsov bozon*, *Moorov zakon*); pri delih telesa, boleznih, rastlinskih in živalskih vrstah se ob pogostejši veliki pojavlja tudi mala začetnica (*Scopolijev/scopolijev kozliček*, *Turnerjev/turnerjev sindrom*¹⁰); zgolj pri nekaterih zvezah, kjer se je prvotni pomen svojine izgubil ali kjer zapis svojilnega pridevnika sledi glasovni uresničitvi, se je uveljavila samo mala začetnica (*vidov ples*, *venerin griček*; *knajpova kava*). Ta spoznanja so vplivala tudi na oblikovanje predloga prenovljenega pravopisnega predpisa¹¹ za pisanje tovrstnih zvez in na oblikovanje pripadajočih slovarskih gesel v pravopisnem slovarju.¹²

4 Izrazi posebnega razmerja ali spoštovanja

Kot pove že poimenovanje te skupine z veliko pisanih izrazov, z veliko začetnico pri njih ne zaznamujemo toliko posameznika in njegove individualnosti kot svoj odnos oz. razmerje, ki ga do posameznika izražamo v sporočanjem stiku. Včasih je ravno vrsta sporočanjkega stika tista okoliščina, ki narekuje rabo z veliko pisane oblike sicer občne besede – taki so t. i. protokolarni izrazi (npr. *Njena Ekscelexca* za veleposlanico). Večinoma pa s to skupino merimo na osebne in svojilne zaimke, ki pa pisani z veliko začetnico niso edino (ali zadostno) izrazilo našega spoštovanja ogovorjenega, temveč lahko nanj kažejo še skupaj s primernim leksikalnim izborom in tonom sporočanja. Tudi zato se o tovrstni veliki začetnici piše tudi kot o t. i. socialni začetnici – za razliko od t. i. ideološke začetnice, ki je bila v slovenski pravopisni tradiciji večinoma vezana na izraze krščanske verske misli (Dobrovoljc 2004: 154). Danes so ti in sorodni izrazi obravnavani kot nadomestna lastna imena skupaj z drugimi lastnimi imeni bitij (tip *Vsemogočni*, *Prerok*).¹³ Izven obeh skupin ostajajo še besede kot simbol ali poudarek pomenskega bistva (tip *Človek*), ki pa so podobno kot izrazi posebnega razmerja vezani na konkretne besedilne oz. diskurzivne uresničitve.

¹⁰ Medicinska stroka pri tem tipu vztraja pri veliki začetnici, saj jo razumejo kot kategorijo 'duhovna last'.

¹¹ Prenovljeno poglavje o veliki in mali začetnici je bilo v začetku leta 2020 objavljeno v zbirki *Pravopis 8.0* na portalu Fran in dano v javno razpravo.

¹² Več o trenutnem naboru tovrstnih zvez v *ePravopisu* je mogoče prebrati v *Pravopisnih kategorijah – Problemskih sklopih ePravopisa*.

¹³ Da je treba to skupino imen odvezati ideološkosti, kažejo tudi jezikovna dejstva, saj s pravopisnega vidika »razlike med *Prerokom*, *Ducejem*, *Führerjem* ali *Razsvetljenim* ni« (Dobrovoljc idr. 2020: 169).

5 Sklep

Pravopisne skupine besed in zvez oz. položaji, ki predvidevajo rabo velike začetnice, so v slovenskem pravopisju in tudi šolskem sistemu dodobra uzaveščeni ter ustrezajo načelu čim večje sistematičnosti. V prispevku smo poskušali z odpiranjem k zunajjezikovni stvarnosti, ki jo velika začetnica v veliki meri neposredno zrcali, zgolj utemeljiti nekatere bistvene razlike med tem, kar zapisujemo z veliko (zlasti lastna imena) oz. malo začetnico (občna poimenovanja). Hkrati pa smo s pomočjo teh istih principov in ob upoštevanju novejših gradivskih raziskav nakazali dinamiko sprememb in dopolnitev pravopisnih pravil v prihodnje. Pregled, ki ga ponuja ta prispevek, še zdaleč ni izčrpen. Da bi dobili o problematiki popolnejšo sliko, bi bilo treba v analizo pritegniti vsaj še tiste skupine z malo pisanih besed in zvez, ki se že ves čas slovenske pravopisne zgodovine gibljejo po meji med lastno- ter občnoimenskimi: poimenovanja zgodovinskih dogodkov, poimenovanja nagrad in priznanj, pa tudi poimenovanja praznikov in posebnih datumov. Ker za vsa ta poimenovanja velja, da jih lahko pogledamo z vidika tako posamičnega kot splošnega, je bolj kot povezava s stvarnostjo tukaj pomemben pravopisni dogovor, ki ga sprejema in upošteva širša skupnost strokovnih in laičnih uporabnikov (v nekaterih drugih sorodnih jezikih s primerljivo pravopisno prakso jih npr. pišejo z veliko začetnico). Kakšen bo v prihodnje ta dogovor, pa bo odvisno tudi od tega, kakšna bo naša (kolektivna) stvarnost in kako jo bo dojemalo jezikoslovje. Šele z raziskavo (jezikovne in siceršnje) stvarnosti se pogosto soočimo z dejstvom, da govorimo o izrazito heterogenih skupinah. Hkrati pa pravopisje seveda ne sme pozabiti, da z normiranjem ureja izrazne možnosti, da bi uporabnikom olajšalo pisanje – bodisi z dopuščanjem raznolikosti bodisi z reduciranjem možnosti, kjer je to smiselno in mogoče.

Viri

Dobrovoljc, Helena in Lengar Verovnik, Tina: Zapis začetnice: »eBay« ali »Ebay«?. *Jezikovnasvetovalnica*: <http://svetovalnica.zrc-sazu.si/>.

Dobrovoljc, Helena: Mala začetnica na začetku povedi. *Jezikovna svetovalnica*: <http://svetovalnica.zrc-sazu.si/>.

Vranjek Ošlak, Urška: Imena pravljičnih junakov in raba začetnice. *Jezikovna svetovalnica*: <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/4567/imena-pravlji%C4%8Dnih-junakov-in-raba-za%C4%8Detnice>.

Jezikovna svetovalnica, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU: <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/#v>.

Pravopisne kategorije – problemski sklopi ePravopisa: <https://www.fran.si/spt-kategorije>.

Slovenski pravopis 2001. Pravila: http://www.fran.si/134/slovenski-pravopis/datoteke/Pravopis_Pravila.pdf.

Literatura

- Dobrovoljc, Helena, 2004: *Pravopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Dobrovoljc, Helena, 2009: Pravopisna obravnava imen znamk in industrijskih izdelkov ter posledice spreminjanja njihovih lastnoimenskih funkcij. *Jezik in slovstvo* 54/6. 3–16.
- Dobrovoljc, Helena in Jakop, Nataša, 2011: *Sodobni pravopisni priročnik med normo in predpisom*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Dobrovoljc, Helena, Lengar Verovnik, Tina, Vranjek Ošlak, Urška, Michelizza, Mija, Weiss, Peter in Gliha Komac, Nataša, 2020: *Kje pa vas jezik žuli? Prva pomoč iz Jezikovne svetovalnice*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kocjan Barle, Marta, 2020: Predlog za reformo zapisa zemljepisnih imen. Dobrovoljc, Helena, Černivec, Manca in Geršič, Matjaž (ur.): *Živim v Bukovem Vrhu pod Bukovim vrhom: O spremembi pravopisnega pravila za pisanje zemljepisnih imen*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 63–73.
- Lubaś, Władysław, 1967: Pripombe o pomenu lastnih imen. *Jezik in slovstvo* 12/5. 146–152.
- Pogorelec, Breda, 1975: Kako je z veliko in malo začetnico pri stvarnih lastnih imenih? *Jezik in slovstvo* 21/1. 30–31.
- Skaza, Jože, 2003: *Pravopis: Priročnik z vajami*. Ljubljana: Jutro.
- Skaza, Jože, 2004: *Žepni pravopis za vsakdanjo rabo*. Ljubljana: Jutro.
- Svetel, Ana, 2016: Imena med invencijo in konvencijo: Prakse poimenovanja pri mešanih družinah na Islandiji. *Glasnik Slovenskega etnografskega društva* 56/3–4. 5–16.
- Šivic Dular, Alenka, 1999: Skladijska določitev lastnega imena. *Jezik in slovstvo* 44/7–8. 259–268.
- Tivadar, Hotimir, 2012: Nove usmeritve pri raziskavah govora s pogledom v preteklost. *Slavistična revija* 60/4. 587–601.
- Vitez, Primož, in Zwitter Vitez, Ana, 2004: Problem prozodične analize spontanega govora. *Jezik in slovstvo* 49/6. 3–24.

NORMIRANJE BESEDNEGA REDA SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA – ZAČETNA STAVA NASLONK

Članek se osredotoča na zgodovinski oris preučevanja besednega reda predvsem v povezavi s stavno zaimenskih naslonk in na vprašanje stave brezglasnice na začetno mesto v stavku. Podan je tudi pregled posameznih jezikoslovnih del in poimenovanja obravnavanih pojmov. S. Škrabec in M. Murko sta si bila na primer pri razumevanju stave brezglasnic (predvsem na začetnem stavčnem položaju) nasprotna. Če je prvi poudarjal, da je pisni oz. knjižni jezik vse prevečkrat podlegel tujim vplivom (predvsem latinščini in grščini), je Murko vseskozi menil, da je stava brezglasnice na začetnem stavčnem položaju značilnost slovenskega jezika, ki se je ne bi smelo prepovedovati.

Ključne besede: besedni red, začetna stava naslonk, M. Murko, S. Škrabec, zaimenska naslonka

1 Uvod

Eno zelo zanimivih poglavij skladnje so gotovo vprašanja o besednem redu. Ker je tudi eno najtežjih, se ne čudimo, da v slovenščini, ki je skladenjsko manj raziskana, še ni dognano (Toporišič 1982: 161).

Uvodne besede so bile resda napisane pred skoraj 40 leti, vendar so še vedno aktualne in na nek način še vedno niso dobile svojega končnega odgovora. Še vedno je poznavanje zakonitosti besednega reda slovenskega jezika, ki bi zajemalo tudi popolno pokrajinsko oz. narečno sliko, le delno. Toporišičeva *Slovenska slovnica* (v nadaljevanju *SS*) (2000: 667) in posamezne razprave (npr. Žele 2018; Zuljan Kumar 2003, 2019) se dotikajo (le) nekaterih osnovnih vprašanj, temeljitih raziskav, ki bi se poglobile v prosto in stalno stavo, in sicer tako znotraj knjižnega jezika kot v vseh pokrajinskih oz. narečnih govorih, še ni.

Ta prispevek želi le spodbuditi k nadaljnjim raziskavam besednega reda in ne bo razreševal ali na novo odkrival besednorednih zakonitosti. Najprej bo podan zgodovinski oris preučevanja besednega reda predvsem v povezavi s stavo zaimenskih naslonk, nato pa se bomo osredotočili na vprašanje stave breznaglasnice na začetno mesto v stavku.

2 Zgodovinski oris obravnave naslonk

Podan bo zgodovinski pregled¹ obravnave besednega reda, in sicer predvsem v povezavi s stalno stavo oz., natančneje, stavo naslonk. Zanimalo nas bo, kako so posamezni jezikoslovci poimenovali obravnavane pojme in kateri med njimi so se kot prvi posvečali izbrani tematiki.

Adam Bohorič (1584: 79–81) v slovnici pri obravnavi osebne zaimke že navede nekatere naslonske oblike. V tožilniku tako zaradi apokope poleg oblik *mene*, *tebe*, *njega*, *sebe* navede tudi oblike *me*, *te*, *ga* in *se*. Samih razlik med oblikami ne pojasnjuje, prav tako ne obravnava besednorednih zakonitosti v povezavi s krajšimi oblikami. Če Bohoričeva slovnica klitične oblike vsaj nakaže, jih Pohlina (1768: 48–49) popolnoma prezre. Pri paradigmi navede le dolge, naglasne oblike, ki jih uporabi tudi v nepoudarjenih položajih, npr. *Na čim mene spoznaš?*, *Gospa Teteka so mene redili*, */S/obji mene bole* (1768: 138, 140). Prva nadrobnejša obravnava klitik se kaže pri Kopitarju (1809: npr. 280–282). V slovnici so med oblikami osebne zaimke navedene naslonske oblike tako v roditeljskem in dajaljskem kot tudi v tožilniku (razen pri dvojini ter množini 1. in 2. osebe). Kopitar pri obravnavi naslonk izhaja iz pregleda Bohoriča in prevodov *Biblije* Dalmatina in Japlja. Opozarja (1809: 284) na pomanjkljivost prvih prevodov, ki so bili preveč pod vplivom latinščine oz. nemščine, zaradi česar naslonske oblike niso bile sprejete v knjižni jezik. Tako Dalmatin kot Japelj uporabljata le naglasne oblike. Kopitar med drugim v povezavi z osebnimi zaimki kot prvi opozarja na napačno leksikalno rabo osebne zaimke v vlogi osebk. Za slovenščino je namreč značilen morfemsko izraženi osebek. Kopitar (1809: 286) tudi tu npr. Japlju očita prevelik vpliv nemščine. Kopitar nadalje kot prvi uporabi termin *enklitichnost* (1809: 284–286)² in pojasni, da se dolga oblika zaimke rabi le ob poudarjanju. Za ta članek je bistveno tudi to, da rabo naslonke na začetku stavka označi za sprejemljivo. V povednem naklonu mu je bližja proklitichna stava kot enklitichna. Naslednji jezikoslovec, ki je pomembno prispeval k obravnavi naslonk, je Vodnik (1811: 55–63), ki tako kot Kopitar navaja naglasne in naslonske oblike osebne zaimke tako v roditeljskem, dajaljskem kot tožilniku. Kot prvi poda pravila za razvrščanje breznaglasnic znotraj naslonskega niza.

Opomin. *Sem*, *si*, *sva*, *smo*, *ste*, *so* ino *bi* medstavljamo med *ki* ino *ga*; *jo*, *jima*, *jih*, *jim*, kakor: *Ta je nam hvaležen*, *ki smo mu pomagali*. *Ta je tista*, *ki bi ji jez*, *rad nekaj rekel*, *ako bi se zamere ne bal*.

¹ Za zgodovinski pregled gl. tudi: Sever Torkar 2013 in Peti-Stantić 2007.

² Man sieht, die verkürzten Pronomina Können, wie im Griechischen, enklitisch seyn (1809: 286).

Tretje lice *je* pa ne medstavljamo, kakor: Žena, ki jo je per meni vidil. (1811: 62–63.)

Pomembno je, da Vodnik (1811: 162–163) naslonke obravnava tudi v poglavju o glasoslovju: »Kratki so vselej enozložni predlogi, tudi narečje *ne*, in vezi *pa*, *pak*, glagol *bi*, namestimena *me*, *te*, *se*, *mi*, *ti* namest *meni*, *tebi*. Predlogi so tudi kratki v zloženih besedah /.../.«³

Dokončen opis razvrstitve zaimenskih naslonk je domislil Metelko (1825: 198–200, 263–264). V poglavju o besednem redu (*Wortfolge*) postavi pravilo, da dajalniške naslonke stojijo pred tožilniškimi in roditeljskimi (npr. *mu jo pokličem* /.../ oder *pokličem mu jo* /.../, *bal sem se ga* /.../ oder *sem se ga bal*). Zanimivo je, da vsi Metelkovi zgledi vsebujejo reflektivne oblike (*si*, *se*), za katere pa ne postavi besednorednega pravila. Poleg zaimenskega naslonskega niza določi še nekatere druge zakonitosti: naslonka stoji pred glagolom, če se stavek začne z veznikom, pri velelniški obliki zaimenska naslonka stoji za glagolom, pomožni glagol *je* stoji za zaimenskimi breznaglasnicami (*videl ga je*), oblike pomožnika za 2. in 1. osebo stojijo pred zaimenskimi oblikami (npr. *sem ga videl*), pogojna beseda *bi* stoji pred zaimenskimi breznaglasnicami (npr. *bi ga poznal*, *ko bi ga bil videl*), nikalnica *ne* stoji takoj pred glagolom.

Za konec pregleda Metelkove slovnice naj še omenimo, da Metelko zaimenske breznaglasnice imenuje *die tonlosen Fürwörter*, naslonke pomožnega glagola pa *die Hülswörter*.

Slovensko poimenovanje za naslonke prvi uporabi Škrabec (1895: 208): »Nekatere besedice se z drugimi skupaj izgovorjene nič ne poudarjajo; imenujemo jih zato breznaglasnice. Te so dvojne, po tem, kaker se izgovarjajo ali spred pred naglašeno besedo, ali pa za njo. Perve imenujemo proklitike, druge enklitike.«

Pomemben mejnik pri obravnavi breznaglasnic pomeni delo *Enklitike v slovenščini* (1891–1892) Matije Murka. Omenjeno delo,⁴ ki je nastalo na pobudo Miklošiča, še danes velja za najobsežnejši in najpopolnejši opis naslonk. M. Murko kot prvi poda splošno definicijo naslonk (*Besede, katere podrejajo druge svojemu naglasu.*), poleg tega pa vsako naslonko etimološko razloži in poda njene narečne različice. Kot pred njim že Kopitar tudi Murko (1891: 1–4) opozarja na napačno rabo naglasnih zaimkov pri piscih 16. stoletja: »Pred razpravljanjem tega predmeta je treba nekaterih občnih zgodovinskih opazk, ki so važne za pravo oceno virov. Enklitikam se je godila namreč čisto krivica pri pisateljih 16. stoletja do naših dnij. V 16. stoletji jih niso marali, le Krell se drži narodnega govora. /.../ Trubar je tudi v tem oziru pisal res nemščino s slovenskimi besedami.«

³ Na to je kot prvi opozoril že Sever Torkar (2013: 86).

⁴ Gre za dve obsežni raziskavi o breznaglasnicah v slovenskem jeziku. V prvi (65 strani) se je osredotočil na oblikoslovne, v drugi (36 strani) pa na skladenjske značilnosti naslonk.

M. Murko tudi prvi zapiše, da naslonka stoji za prvo naglašeno besedo v stavku, ker pa ne more ločiti zveze pridevnika in samostalnika ali zveze prislova ter glagola, stoji za njo. Prvi tudi opozarja, da je obravnava stave naslonk in besednega reda nasploh za slovenščino težavno dejanje.

Kako se naj razstavljajo besede v stavku, je samo po sebi težavno učiti, tem bolj v slovanskih jezikih, ki hodijo radi pri tem svoja posebna pota. To prednost slovanskih jezikov lahko vsaka oseba porabi po svojih potrebah ali pa po svoji nastrojenosti. Razlike pa se ne ravnaajo samo od slučaja do slučaja po osebah, ki govorijo ali pišejo, ampak večkrat se razhajajo nadaleč tudi posamezna narečja. (1891: 21.)

Naslednji, pri katerem se bomo ustavili, je Breznik (1908, 1916). Če sta Kopitar in Murko pri zgodovinskem pregledu stave klitik omenjala predvsem nemško stavo s slovanskimi besedami, je Breznik (1908: 230) glasnik opozarjanja na hrvaško stavo naslonk. Stavo naslonk npr. v Trdinovi bajki označi za hrvaško in zato napačno: »Mislili so, da je Bog od konca spal. Ko pa je prišel čas, da se je zbudil in se je začel ozirati, ustvaril je (enklitik ne bomo popravljali, ker vsak sam ve, kako je zdaj prav, ko smo opustili hrvaško enklitiško stavo in se oprijeli zopet domače!) njegov prvi pogled našo lepo zemljo /.../.«

Pri omenjanju hrvaškega vpliva je treba še dodati, da je Breznik v razpravi *Stritarjev slog* navdušen nad Stritarjevo opustitvijo hrvatenja oz. Levstikove stave naslonk.

Pustimo že vendar tisto neuspešno približevanje k drugim slovanskim narečjem, sosebno hrvaščini. Hrvatje naj pišejo hrvaško, mi pa slovensko; saj si vendar lahko ostanemo bratje in se lepo sporazumevamo med seboj. Iz te mešanice ne bo dobrega kruha. In pa tisto novo besedoslovje! »Oče imel je tri sinove. — Tu zagledal ga je!« To je morebiti vse prav pristno slovansko ali hrvaško — našemu ušesu je zoprno! To stavo naslonic je po Levstikovem vplivu rabil sam vse življenje, uprl se ji je šele, ko je bil Levstik mrtev. (Breznik 1924: 134.)

Breznik naslonke imenuje naslonice, postavlja pa pravilo, da brez naglasnica v stavku stoji na drugem mestu oz. za prvim stavčnim členom.

Kadar ima stavkov člen, ki začenja stavek, pri sebi še kakšen prilastek ali kako drugo pojasnilo, tedaj jemljemo vkup vse, kar gre skupaj in dela prvi stavkov člen, in za njim šele pride naslonica. (Breznik 1908: 263.)

Beseda naslonka je prvič uporabljena v slovnici štirih avtorjev.

Imamo pa v govoru tudi besede, ki nimajo svojega besednega poudarka /.../. To so enozložni zaimki, pomožni glagoli, prislovi, predlogi in vezniki, ki so pomensko tako tesno povezani s prihodnjo ali prejšnjo besedo, da se naslonijo nanjo kot njen nepoudarjeni zlog; zato jim pravimo naslonke ali enklitike. (Bajec, Kolarič, Rupel in Šolar 1956: 32.)

Sama slovnica za obravnavo besednega reda, še posebno stavo naslonk, ne pomeni nadaljnjega razvoja v primerjavi s predhodnimi obravnavami besednega reda. Na nek način pri stavi naslonk pomeni celo pomik nazaj, saj za stavo naslonk piše (Bajec,

Kolarič, Rupel in Šolar 1956: 33): »Zanje velja pravilo, da stoje za prvim pojmom v stavku, naj bo izražen z eno besedo ali z več besedami, ki se skup jemljejo, ali s celim stavkom.«

Toporišič (SS 1976 in 2000) v primerjavi s predhodnimi slovničnimi obravnavami besednega reda oz. stavo naslonk razširi skupino naslonk.⁵ Med naslonke doda npr. tudi členek *naj*, drugače pa pri obravnavi naslonskega niza (2000: 671), ki ga deli na enklitičnega (zaslonskega) in proklitičnega (predslonskega), sledi Škrabcu.

Med novejšimi raziskavami zlasti stalne stave in s tem povezanega naslonskega niza je treba omeniti dva jezikoslovca, in sicer J. Orešnika (1985, 1986) ter V. Nartnika (1981, 1987). Pri prvem je v ospredju predvsem pravilo o izpuščanju desno ponovljenih naslonk in dvigovanje naslonke iz nedoločniških polstavkov, pri drugem pa naravna razvrstitev zaimenskih naslonk od druge (sozvalne) preko središčne prve (samozvalne) do tretje (nezvalne) osebe, kar je posredno sicer ugotavljal že M. Murko. Nartnikove (1987: 69) ugotovitve deloma izpodbijajo Toporišičeve trditve v povezavi s stavo zaimenskih naslonk, saj dokazujejo, da dajalniške naslonke ne stojijo vedno pred tožilniškimi in roditeljskimi. Poudarjajo, da je stava zaimenskih naslonk odvisna od osebe zaimka in ne sklona. Zaimki prve osebe se namreč postavljajo pred zaimki tretje osebe.

3 Naslonke na začetku stavka

V svojih spominih je M. Murko zapisal:

Po doktoratu sem hotel opraviti državne izpite iz nemščine in slovenščine. Kot nemška domača naloga je bila sprejeta moja disertacija, za slovensko mi je dal Miklošič nalogo *Enklitike v slovenščini*. /.../ Za jezikovni razvoj je bil zanimiv pojav, da so se enklitike s časom prenesle tudi na stavčne začetke. Zato je celo pri takšnem pesniku, kot je Prešeren, Fr. Levstik mnogo verzov »popravljen«. (1952: 52.)

Kot je iz uvodnega citata razvidno, se bomo v nadaljevanju osredotočili na vprašanje (ne)upravičenosti postavljanja pravila, da na mestu stavčnega začetka naslonke ne stojijo oz. da stojijo le v posebnih primerih.

V *Novi slovenski skladnji* J. Toporišiča, ki sledi Škrabčevim besednorednim načelom, je o začetni stavi naslonk napisano:

Že Škrabec je odgovoril na to vprašanje takole: Smemo reči, da je v naši slovenščini sploh dobro ohranjen stari red, ki pravi, da stoje enklitike na drugem mestu v stavku. /.../ Naslonke pa stojijo v slovenščini lahko tudi čisto na začetku stavka (povedi). Že Murko je navajal primere Se kralj Matjaž oženil je. Škrabec je s tem v zvezi pisal, da sme stati naslonka čisto na začetku le tedaj, če je naglašeni prvi stavčni člen, kateremu

⁵ Toporišič je tudi prvi, ki je v skupino naslonk uvrstil vse dvojsinske in množinske oblike za 1. ter 2. osebo v roditeljskem, dajalnem in tožilnem.

naslonka po pravilu sledi (ali kot je bilo omenjeno, tudi vprašalni členek ali vezniška beseda), izpuščen. /.../ Ne sme pa po pravici stati enklitika na prvem mestu, je pisal Škrabec, kjer ni spred nič izpuščenega, ali bi se vsaj ne bilo imelo nič izpustiti. S tega stališča je v nasprotju z M. Murkom grajal primere kot *Se kralj Matjaž oženil je* /.../. (Toporišič 1982: 175–176.)

Iz obeh predhodnih citatov lahko razberemo neskladje. Če je M. Murko naklonjen stavi enklitike na začetku stavka (kar bomo pokazali tudi v nadaljevanju), Škrabec in Toporišič⁶ to dopuščata le izjemoma (največkrat ob elipsi). Zanimalo nas bo, ali je stava naslonke na začetku stavka res le vpliv latinskih in grških svetopisemskih izvirnikov, kot je trdil Škrabec (*Cvetje* XIV, 1895, zv. 4, str. d), ali pa je to nekaj, kar je pravzaprav za slovenski jezik naravno, kot je trdil M. Murko. Hkrati bomo posredno pozorni tudi na postavljanje pravila razvrščanja znotraj naslonskega niza.

Če Pohlin v oblikoslovnem in oblikotvornem delu slovnice (1768) navaja le daljše oblike osebnih zaimkov, je iz primerov razvidno, da so mu naslonke na začetnem položaju stavka kljub temu domače: *Se zajde* (157), *Sem se bala* (159), *Sem se bal* (159), *Je velka cesta* (192), *So moj oča* (192), *Se moj sin* (192), *Bo še zajt* (193). Posredno je pri Pohlinu raba naslonskosti razvidna tudi iz obravnave zapisa enočrkovnih predlogov, ko zapiše, da ti predlogi s prvim zlogom navezane besede tvorijo en sam zlog (169–170): npr. *k'očetu*, *z'materjo*, *h'kraju*.

V Kopitarjevi slovnici (1809: 280–289) so pri osebnem zaimku naslonke v roditeljskem, dajalnem in tožilnem že navedene, prav tako so natančno podane razlike v rabi daljših in krajših oblik osebnega zaimka. Kopitarjeva slovnica tudi kot prva prinaša omembo naslonskosti, čeprav v njej ni zaslediti pravil razvrščanja znotraj naslonskega niza. Glede začetne stave naslonk lahko vidimo, da Kopitarju ni bila tuja, saj se naslonka na začetku stavka pogostokrat pojavlja v primerih: npr. *se veselim* (283), *se me boji* (284), *mi da* (285), *se ni treba bati* (285). V prvi opombi na str. 285 Kopitar celo zapiše, da zaimenske naslonke stojijo pred glagolom, ker so proklitične, zaradi česar je stava v povednih stavkih podobna kot v italijanščini in francoščini. Kopitar (280–289) meni, da sta Dalmatin in Japelj⁷ pri prevajanju Biblije zaradi nekritičnega naslanjanja na latinski ter nemški jezik prezrla dvojnost zaimenskih oblik in tako napačno rabila le daljše oblike, kar je nadalje vodilo v napačno predvidevanje, da so krajše oblike izmaličene variante ljudskega jezika.

⁶ Naslonke, zlasti zaimenske in glagolske, stojijo na začetku povedi le: v drugem delu razdružene povedi (*Prosili so me. In sem jim šel na roko.*); pri odločevalnih vprašalnih povedih (*Ste se imeli dobro?*); kadar je pred njimi izpuščena sama po sebi razumljiva naglašena beseda (*Se bo nadaljevalo.*); za stilno poudarjanje (*Je priden ta vaš fant.*); pri ritmiziranju (*Se kralj Matjaž oženil je.*) (Toporišič 1992: 125).

⁷ B. Kumerdej, ki je sodeloval pri Japeljevem prevodu Biblije, v svoji nikoli objavljeni slovnici piše, da so dolge zaimenske oblike v nepoudarjenih položajih rabili brez njegovega odobranja. Slovnice napake, kot jih je imenoval, naj bi nastale zaradi neustreznega prevajanja iz klasičnih jezikov in nemščine v stilu od besede do besede. Murko (1892: 4) je o slednjem zapisal: »Kumerdej v svoji slovnici (na 127. poli) sam izjavlja, da omenjeni slovniški grehi niso njegovi.«

Začetne naslonke lahko med primeri najdemo tudi pri Metelku. Kljub temu torej, da Metelko eksplicitno ne razmišlja o ustreznosti naslonke na začetnem stavčnem mestu, mu tovrstna pozicija ni nenavadna: npr. *me je videl, te je videl, ga že dolgo poznam, sva se ga bala* (1825: 263). Metelku je tako naravno, da nepoudarjeni glagol stoji za zaimensko naslonko.

Pri sledenju stave naslonk na začetni položaj se je nujno ustaviti pri Antonu Murku, ki je 1832 izdal zelo odmevno slovnico. A. Murku sta tako proklitičnost kot enklitičnost ustrezni: npr. *ga bom vprašal – ich werde ihn fragen; ga bomo vjeli – wir werden ihn gefangen nehmen; me je vidil – er hat mich gesehen* (1832: 154) in *se ga boji oder boji se ga, er fürchtet sich vor ihm* (1832: 154). A. Murko doda, da pri proklitični stavi glagol nima poudarka, pri enklitični pa ga nasprotno ima.

Proti stavi breznaglasnic na začetni stavčni položaj je med slovničarji kot prvi izraziteje nastopil A. Janežič, ki je leta 1854 izdal *Slovensko slovnico*. Slovnica je doživela deset izdaj, v šolah pa se je množično uporabljala kar 62 let, zato lahko nedvomno trdimo, da je imela velik vpliv⁸ tako na splošnega govorca slovenščine kot tudi na vse tiste, ki so bodisi poučevali bodisi raziskovali ali normirali slovenski knjižni jezik. Janežičeva slovnica stavo naslonke na začetni položaj prepove.

Ker je prvo mesto v stavku vedno najvažnejše, zato ne smejo začenjati govora breznaglasne besedice ali breznaglanice. /.../ Keder se pa zaimek kot osebek v glagolu skrije, v tem primerljeju stopi breznaglasnica vselej za dopovedek, n. pr. *Dobro mu je (ne pa: mu je dobro), kakor ribi v vodi*. N. pr. - *Vlači se kakor megla brez vetra (ne pa: se vlači ...)*. N. pr. - *Beseda mu teče (ne pa: mu beseda teče), kakor sok v dobu* /.../. (1854: 168.)

V duhu časa, v katerem je nastala slovnica, Janežič posredno tudi pojasni, zakaj naj breznaglasnica ne bi stala na začetnem položaju stavka. 19. stoletje, predvsem pa njegova druga polovica, je bilo prežeto s slavizacijo, ki ni bila prisotna le na besedotvorni in oblikoslovni ravni, pač pa tudi na ravni skladnje (predvsem besedni red).

Zoper to pravilo, ki je potrjeno po rabi vseh drugih slovanskih narečij, vedno še pogosto grešimo; bodimo torej pazni v stavi breznaglasnic, in zasuknimo se tudi v tej reči na pravo pot; le resne volje je treba, pa bode odpravljena tudi ta napaka, ki v naši pisavi toliko mrzi drugim Slovenom.⁹ (1854: 168.)

Odsvetovanje stave naslonk na začetni stavčni položaj je v svoja dela vključil tudi Škrabec, ki zagovarja drugo mesto, pri čemer izhaja iz dela *Über ein Gesetz der*

⁸ Čeprav gre v osnovi za šolsko slovnico, je to ena od najvplivnejših slovenskih slovníc, saj je (podobno kot slovnica Jožeta Toporišiča za čas od leta 1976) v 2. polovici 19. stoletja veljala za temeljno referenčno in normativno slovnico slovenskega jezika (Fran.si/slovnice in pravopisi – Janežič).

⁹ Ko je ugotavljal že M. Murko, začetno stavo naslonk poleg slovenščine pozna le še bolgarščina: »V sorodnih slovanskih jezikih nahajamo ga le redko, pri najbližjih stokavskih sosedih ga sploh ni. Najbolj je slovenščini v tem podobna bolgarščina« (1892: 34–35).

indogermanischen Wortstellung Jacoba Wackernagla (1892). Škrabec sicer dopušča možnost začetne stave naslonk, vendar le v primeru elipse.

Ako pustimo namreč prvo mesto prazno, stoji enklitika na drugem in vendar začenja stavek. To se godi 1. v vprašanjih, kjer je izpuščeno spred: ali, kaker: te zebe? – si ga videl? – si se ga ženaveličal? 2. v stavkih, ki navajajo vzrok, kjer se izpušča ker, n. pr.: *Le hitro pojdi, je daleč. – Danes ne grem, je že prepozno. – Tepem ga ne, se mi smili. – So oča doma? Ni jih ne, so šli na semenj. – O, ni nil bos ne, je imel kosmate noge* (ne: *Imel je kosmate noge*) – Človek se težko prav spočije poleti, je prekratka noč, pa dela preveč. (Škrabec 1994–1998: 2, 214.)

Škrabec (1895) je naslonke natančneje obravnaval v 14. letniku revije *Cvetje z vertov sv. Frančiška*, in sicer v 3., 4. in 5. zvezku.

Škrabec nikjer izrecno ne pojasni, zakaj začetni položaj naslonk odsvetuje oz. mu je ta celo napačen. V kritikah prevodov (npr. Dalmatina, Kastelca, Japlja) je največkrat strog in začetno stavo klitik označuje za nedopustno napako. Največ primerov navaja iz Dalmatinovega prevoda *Biblije* (npr. *Je bil pak en bogat mož, ta se je oblačil v škerlat inu v dragu platnu*). Vse po vrsti razlaga z neposrednim prevajanjem iz latinščine in grščine (lat. *Erat autem* = sl. *Je bil pak*). Tudi za novejša primere z naslonkami na začetnem stavčnem položaju iz *Biblije* krivi prevajanje iz latinščine in grščine, saj naj prevajalci ne bi želeli rabiti zaimkov, ki jih v latinskih ter grških besedilih ni bilo.

Začetni položaj naslonke¹⁰ v stavku, kjer ni nič izpuščeno, mu je napačen celo v poeziji. Škrabec navaja precej tovrstnih primerov v ljudskih pesmih (npr. *Se kralj Matjaž oženil je*) in umetni poeziji (npr. pri Prešernu).

Škrabec pa, morda celo v nasprotju s predhodno napisanim, zagovarja prevajanje iz latinščine po metodi beseda za besedo v liturgičnih besedilih in zato tu brez pomisleka postavlja naslonko na prvo mesto. »Jaz sem za to konstrukcijo, ker sem take misli, da se imajo liturgični teksti prevajati natanko po besedah, kolikor le jezik sam dopušča« (Škrabec 1994–1998: 3, 130).

Tako mu je za molitveni verz *te rogamus, audi nos* ustrežnejši prevod *te prosimo, usliši nas* kot pa *prosimo te, usliši nas*.

Za konec pregleda Škrabčeve obravnave naslonk naj še dodamo, da je Škrabec sestavil seznam 24 tipičnih nizov naslonk: npr. *sem ga, si ga, ga je, sva ga, sta ga, smo ga, ste ga, so ga, sem si ga, si si ga* itd. (Škrabec 1994–1998: 2, 218). Pravil razvrščanja znotraj nizov ne opredeli oz. jih ne postavi, naredi pa v 3. zvezku (1895) podroben pregled različnih vrst naslonk,¹¹ ki jih deli na proklitične in enklitične.

¹⁰ Naslonke in njihove značilnosti je obravnaval tudi pri sestavi svojega umetnega jezika, ki ga je poimenoval eulalija (blagolasna).

¹¹ Na to je v nasprotju z nekaterimi drugimi jezikoslovci (npr. Peti-Stantić 2007a: 14) opozarjal že Sever Torkar (2013: 27).

Zaključimo torej lahko, da sta si bila Škrabec in Murko pri razumevanju stave klitik (predvsem na začetnem stavčnem položaju) nasprotna.¹² Če je prvi poudarjal, da je lahko le ljudski jezik zgled za »pravilno« stavo, saj je nepokvarjen in nepopačen, pisni oz. knjižni jezik pa je vse prevečkrat podlegel tujim vplivom (predvsem latinščini in grščini), je Murko vseskozi menil, da je stava brez naglasnice na začetnem stavčnem položaju značilnost slovenskega jezika, ki se je ne bi smelo prepovedovati. Če je bil torej Škrabec normativen in je postavljaj pravila, je Murko ostajal le na ravni opisovanja.

Murko je v že omenjenih raziskavah o brez naglasnicah svoje ugotovitve začel z razmišljanjem, da ima slovenščina ekspiratoren ali emfatičen naglas, medtem ko je muzikalnega ali toničnega najti le v nekaterih narečjih. Govorni takt v slovenščini bi bil tako podoben trohejsko-daktilskemu ali jambsko-anapestičnemu ritmu. »Trohejci so Slovenci, kakor vemo v južnih in vzhodnih krajih, kjer je premikanje naglasa od konca k začetku že zelo napredovalo, jambovci v severozahodnih« (Murko 1891: 7).

V nadaljevanju nas bosta zanimali predvsem Murkova definicija brez naglasic in obravnava stave naslonk na začetni položaj stavka oz. Murkovo razumevanje le-te. Murko (1891: 9) brez naglasic opredeli kot besede, »ki v govornih taktih nimajo naglasa. Govorni takti so pa jako izpremenljivi, kakor po vsebini tako po hipnem in večkrat svojevoljnem razumevanji in razpoloženosti govornikovi.«

Murko že kmalu po uvodnem ugotavljanju vrst naglasa v slovenščini zapiše, da so se sčasoma naslonke izneverile položaju na sredi stavka in se začele pomikati proti začetku.

Prepričali smo se že dosedaj, da so enklitike lahko bolj ali manj močno naglašene. Zaradi tega so se v teku časa tudi izneverile svojemu mestu in značaju: sedaj jih lahko nahajamo tudi na začetku stavka, ne samo kakor proklitike, kar bi se lahko teoretično trdilo, ampak tudi samostalno naglašene /.../. Posebe omeniti je treba enklitik na začetku stavka, na katere se naslanjajo druge, posebno obrušene: *Te ,m (-bom) hotla imet' Znam poslat' po te. /.../ Se j' teti pa u wabriswàunku wàbrisat. /.../* Celo troheji se lahko začenjajo s takimi enklitikami: *Se' j prekucnil trikrat čez gràp*. Tako stavljenje enklitik se je seveda le v teku časa vtopilo, ker enklitike, bodisi same bodisi v družbi drugih, so sprva bile mogoče le v sredi stavka. (Murko 1891: 10.)

Murko (1892: 31) vseskozi izpostavlja, da je prepovedovanje postavljanja naslonke na prvo mesto napačno: »Tudi tukaj skušajo slovenščini naložiti okove. Uči se, da tudi v takih stavkih enklitike ne morejo stati na začetku.«

Murko navaja tudi primere naslonk na začetku skrčenih stavkov (npr. *Plane nanj, se ga oklene* – Stritar) in na začetku prirednih glavnih stavkov in v samostojnih srednjih stavkih (npr. *Gotovo sem krščena, mi je ime Marjetica* – narodna). Stava naslonk je lahko tudi drugačna, predvsem zaradi izjem, ki so pod vplivom narečnih značilnosti. Slovenščina je posebna tudi v primerjavi z drugimi slovanskimi jeziki.

¹² Podobno ugotavlja že Peti-Stantić, 2007a: 5–16.

Ruščina je npr. šla v drugo skrajnost in izgubila še praslovanske naslonke, *go* in *mu* pa sploh ni razvila.

Zakaj do začetne stavčne stave brezglasnic, ki niso enklitike (zaslonke), pač pa proklitike (predslonke), sploh prišlo in zakaj so naslonke zapustile svoje naravno drugo mesto v stavku, Murko ne zna z gotovostjo razložiti.

Izvedeli bi vendar tudi radi, kaj je vzrok temu nenavadnemu pojavu. V sorodnih slovanskih jezikih nahajamo ga le redko, pri naših najbližjih štokavskih sosedih ga sploh ni. /.../ Stavkov, ki se začenjajo z enklitiškimi oblikami, kar mrgoli v narodnih pesnih, pripovedkah in pregovorih /.../. Naš jezik se je v tej reči jednako samostavno razvijal kakor ruski, ki je zašel v drugo skrajnost /.../. Danes se tudi samostalni stavki, posebno v narodnih pesnih in pregovorih, često začenjajo z enklitikami, kar daje jeziku nekaj lahkega in gibčnega. /.../ Omenjam še, kako brezsmiselno je »popravljal« Levstik Prešernove poezije, ker enklitik ni pripuščal ne samo na začetku stavkov, ampak tudi na začetku verzov jih je preganjal. /.../ Tukaj je popravljanje že popolnoma neumestno. (1892: 35–36.)

Za konec pregleda Murkove obravnave brezglasnic lahko torej zaključimo, da Murko stavo brezglasnic na začetni stavčni položaj označi za naravno, obenem pa tudi kot posebnost, še posebej v primerjavi z drugimi slovanskimi jeziki. Popravljanje oz. zatiranje te slovenske posebnosti se mu zdi nesmiselno.

Breznikovo slovnico (1916: 263, 264) in njeno obravnavo stave naslonk smo že omenili. Pri stavi brezglasnice na začetni stavčni položaj se Breznik nasloni na Škrabčevo normo. Naslonka na začetku stavka lahko stoji, vendar le v primeru, ko je glagol *biti* samostojen in ne pomožen ali ko je v vprašalnih stavkih členek *ali* izpuščen. V drugih primerih brezglasnica stavka ne sme začeti. Breznik obravnavo stave naslonk zaključi z ugotovitvijo, da se začetnemu položaju naslonk sodobni pesniki ogibajo: »Ne sme pa naslonica sicer stati na prvem mestu. Vendar beremo v narodnih pesmih jako mnogo takih primerov: *Se kralj Matjaž oženil je* /.../. Dandanašnji se pesniki ogibajo take stave« (1916: 264).

Slovenska slovnica štirih avtorjev (Bajec, Kolarič, Rupel in Šolar 1956) naslonke obravnava zelo na kratko. Pri začetni stavi naslonk se naslanjajo na Breznika oz. celo prepišejo njegova pravila (1954: 330–331). Obravnava naslonk v *Slovenski slovnici* iz leta 1956 je torej le okrnjen posnetek Breznikove.

Kot zadnjo bomo omenili še Toporišičevo slovnico (2000), ki sledi Škrabčevemu razumevanju začetne stave naslonk, deloma pa posnema Breznikove primere.

Na začetku povedi ali stavka stojijo proste naslonke le takrat, če sta pred njimi izpuščena vezniška ali naglašena beseda (besedna zveza), za katerimi naslonke sicer lahko stojijo: *Si brala novo pesniško zbirko?* (= *Ali si ...*); *Le hitro pojdi, je daleč* (= *Pojdi, ker je ...*); *Se bo nadaljevalo* (namreč: *to, berilo, članek, razprava*); *Se priporočamo* (namreč: *Tudi za prihodnjič ...*). Sem gre za silo tudi Prešernovo *Je znala obljubit, je znala odreči* ... (namreč *Urška*); ali pa moramo to imeti za umetno stavo. (Toporišič 2000: 676.)

Toporišič začetno stavo naslonk označi za umetno in za knjižni jezik (ponovno) postavi pravilo, ki ob predvidenih izjemah prepoveduje rabo naslonke na začetku stavka.

4 Namesto sklepa: Kaj kaže sodobna raba?

Na koncu pregleda stave naslonk na začetku stavka bomo navedli še nekaj izbranih sodobnih primerov. Navedli jih bomo zgolj kot ilustracijo živosti začetne stave, hkrati pa kot spodbudo za nadaljnje raziskovanje predstavljene besednoredne značilnosti slovenskega jezika.

Primeri so bili izbrani povsem paberkovalno iz različnih korpusov (korpus 35 posnetih spontano govorjenih besedil zasebne rabe, Janes, Gigafida 2.0, Nova beseda, uradna službena obvestila po e-pošti). Podali jih bomo le nekaj:

- napol uradno službeno e-sporočilo: Draga XY, pri priznavanju magistrskega dela je lahko deloma priznana obveznost, saj drugače ne gre. Mora pa poleg tega imeti na LA tudi predmete, ki se bodo polno priznali. Kar pa se drugega vprašanja tiče, tudi lahko, če lahko študentu le kaj priznate – npr. zunanje izbirne predmete. **Je** res smiselno, da so cel semester v tujini in da dosežejo minimum KT.
- Zasebni pisni komentar (pogovor), Wikipedija (Janes): Kdaj je bila res ustanovljena Univerza v Mariboru, 2. julija ali 19. septembra 1975. Ugibam, da je bil 2. julija sprejet zakon o ustanovitvi, svečana razglasitev pa 19. septembra. Imam prav? **Sem** se pravkar vrnil iz ene sejne sobe na Rektoratu UM, kamor sem šel na hitro pogledat razstavo dokumentov o zgodovini UM.
- Zasebni pisni komentar (pogovor), Wikipedija (Janes): Umetniki pa s krogom (ali z drugim upodobitvenim objektom) pojasnijo ali hočejo pojasniti vse. **Me** zanima kakšne ilustracije so v znamenitih Laundau-Lifšicovih učbenikih.
- Intervju v lektorirani reviji (*DiŽ*), namenjeni širokemu krogu bralcev: Življenje skupaj pa se mi ne zdi v redu, izkušnja iz moje primarne družine ni tako dobra. **Bi** si želel manj vpliva none. **Sem** si moral izboriti vladavino v hiši, saj je bila nona šefica /.../.
- Zasebni pogovor (Ljubljana): Pol je prišla nazaj, je rekla: »Joj, sem čisto pozabila.« **Me** je končno me¹³ je priklopila, no, pol so me pač bolj mal bolj intenzivno začel /.../.

Navedeni primeri se resda razlikujejo tako glede na zvrst, prenosnik in skladiščno vlogo, ki ju opravljata opazovana naslonka ter stavek, katerega del je naslonka, in vrsto naslonke, vendar vsi izkazujejo prisotnost začetne stavčne stave naslonke, prav tako pa se razlikujejo od dopuščenih izjem, predvidenih po *SS* (2000: 676). Kot je zapisal že Murko, tovrstnih stavkov »mrgoli«. Izbrani primeri kažejo tudi na neskladje med spontanim (govorjenim in spontano zapisanim) jezikom na eni strani ter zbornim, knjižnim jezikom na drugi. Zelo zanimivo bi bilo preučiti tudi stavo v umetnostnih in nekaterih publicističnih besedilih, v katerih bi tako stalna

¹³ Primer kaže tudi na premik naslonk, ki se v spontano govorjenem jeziku velikokrat realizirajo na vseh možnih stavčnih položajih.

kot prosta stava zagotovo izkazovali posebnosti v primerjavi z besednim redom, kakršnega opisuje SS.

Povsem na koncu bi si lahko zastavili vprašanje, ali vse predhodno napisano pomeni, da začetna stava naslonk lahko končno zadobi svoje mesto tudi v opisni slovnici slovenskega (knjižnega) jezika. Mogočih odgovorov je po vsej verjetnosti več. Podali bi jih lahko samo po poglobljeni raziskavi najrazličnejših funkcijskih in socialnih jezikovnih zvrsti, podprti z nadrobno pokrajinsko oz. narečno sliko.

Literatura

Bajec, Anton, Kolarič, Rudolf, Rupel, Mirko in Šolar, Jakob, 1956: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS: <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/42/1956-bajec-kolaric-rupel-solar>.

Bohorič, Adam, 1584: *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, Vnde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae et Lusaticae lingvae, cum Dalmatica et Croatica cognatio, facillè deprehenditur*. Wittenberg: <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/1/1584-bohoric>.

Breznik, Anton, 1908: Besedni red v govoru. *Dom in svet* 21/5. Ljubljana: KTD: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-2A9D9FRD>.

Breznik, Anton, 1916: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celovec: Družba sv. Mohorja: <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/35/1916-breznik>.

Breznik, Anton, 1924: Stritarjev slog. *Dom in svet* 37/3. Ljubljana: KTD.

Breznik, Anton, 1934: *Slovenska slovnica za srednje šole*. 4. izdaja. Celovec: Družba sv. Mohorja.

Breznik, Anton, 1967: *Življenje besed*. Maribor: Obzorja.

Dajnko, Peter, 1824: *Lehrbuch der Windifchen Sprache*. Gradec: J. A. Kienreich.

Janežič, Anton, 1854: *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo*. Celovec: J. Leon.

Kopitar, Jernej, 1809: *Grammatik der Slavifchen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Ljubljana: W. H. Korn.

Levstik, Fran, 1866: *Die slovenische Sprache nach ihren Redetheilen*. Ljubljana: J. Giontini.

Metelko, S. Franc, 1825: *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen*. Ljubljana: L. Eger.

Murko, J. Anton, 1832: *Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre für Deutsche*. Gradec: F. Ferstl'schen.

Murko, Matija, 1891: Enklitike v slovenščini. Oblikoslovje in skladnja. Bartel, Anton (ur.): *Letopis Matice Slovenske za leto 1891*. Ljubljana: Matica Slovenska. 1–65.

Murko, Matija, 1892: Enklitike v slovenščini. II. del: Skladnja. Bartel, Anton (ur.): *Letopis Matice Slovenske za leto 1892*. Ljubljana: Matica Slovenska. 51–86.

Murko, Matija, 1951: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica.

Nartnik, Vlado, 1981: Klitike in vezanje stavkov. *Slavia – časopis pro slovanskou filologii*. 50/2. Praga: Slovanský ústav. 141–145.

- Nartnik, Vlado, 1987: Stava zaimkov v klitičnih nizih. *Slava – debatni list* 2/2. Ljubljana: FF. 67–70.
- Orešnik, Janez, 1984: Slovenske breznaglasnice se vedejo predvsem kot proklitike. *Jezik in slovstvo* 29/4. 129.
- Orešnik, Janez, 1985: O desnem izpustu proklitično-enklitičnih naslonk. *Jezik in slovstvo* 30/5. 145–147.
- Orešnik, Janez, 1986: O naslonskem nizu v knjižni slovenščini. *Jezik in slovstvo* 31/6. 213–215.
- Peti-Stantić, Anita, 2007: Besedni red pri Škrabcu in pri Maretiću. *Filološki studii/Filološke pripombe/Filologiĉeskie zametki/Filološke studije* 5/2. 5–16.
- Peti-Stantić, Anita, 2007: Naslonke – terminologija med skladnjo in prozodijo. Orel, Irena (ur.): *Razvoj slovenskega strokovnega jezika*. Ljubljana: Oddelek za slovenistiko, Filozofska fakulteta. 425–434. (Obdobja 24).
- Pohlin, Marko, 1768: *Kraynska Grammatika, das ist Die crainerifche Grammatik, oder Kunst die crainerifhe Sprach regelrichtig zu reden, und zu schreiben*. Ljubljana: F. Eger.
- Sever Torkar, Jaro, 2013: *Obravnava slovenskih naslonk. Diplomsko delo*. Smolej, Mojca (mentorica). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko.
- Škrabec, Stanislav, 1994–1998: *Jezikoslovna dela 1–4*. Kostanjevica: Franĉišĉanski samostan.
- Toporišič, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- Toporišič, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: CZ.
- Toporišič, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- Vodnik, Valentin, 1811: *Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole*. Ljubljana: L. Eger.

PREDLOŽNA RABA IN NJENE SKLADENJSKOPOMENSKE VLOGE ZNOTRAJ STILISTIČNIH IN NORMATIVNIH MOŽNOSTI

Obravnava predložne rabe je aktualizirana tako s pomensko-izraznega kot tudi s stilistično-normativnega vidika. Predlog z razmerijskimi oz. slovničnimi pomeni namreč stalno odpira tudi vprašanje normativne in stilistične rabe. Prispevek predstavlja predloge kot sestavine tako predložnih besednih zvez kot povedi in besedil. Predložni skloni se ravno zaradi možnosti vzpostaviti različna predložna razmerja skladenjskopomensko širijo čez meje propozicije in stavčne povedi v besedilo; to slednje je zanimivo tudi z vidika težnje po jezikovni ekonomičnosti, še zlasti v strokovnih besedilih. Zaenkrat lahko samo sklepamo, da je širitev predložne rabe verjetno v tesni povezavi s širitvijo in specializacijo strokovnih področij. Torej predlogi kot stalno aktualni in pomembni gradniki skladnje na vseh ravneh ostajajo ter tudi na novo postajajo pomemben del stilističnih in normativnih obravnav.

Ključne besede: predlogi, predložna raba, leksikalizacija, stilistika, norma

0 Uvod

Predlogi znotraj predložnozveznih in stavčnoočlenskih razmerij tvorijo neke vrste »semantični mikrosvet« (Petr, Komárek idr. 1986: 198); uresničitev različnih skladenjskih pomenov jim omogočajo različne skladenjske vloge, zato pri predlogih govorimo prvenstveno o slovničnem pomenu,¹ ki se sproti skladenjskopomensko uresničuje v vsakokratni predložni zvezi. To pa pomeni, da je krovna slovnično-

¹ Pri predlogih se v izhodiščno vlogo postavlja slovnični pomen, ki vključuje tudi njihov leksikalni (relativno prislovni) pomen (Kroupová 1980: 49).

leksikalna vrednost predloga v bistvu razmerijski pomen,² ki je odvisen od vsakega konkretnega razmerja med povedjem in udeležencem ter pri tem vezan tudi na normativne in stilistične zmožnosti jezika.

1 Predlogi v predložnih zvezah

Funkcijsko izhodišče pri obravnavi predloga je predložna zveza (Nikitina 1979: 112). Znotraj stavčne povedi pa se izhodiščna površinskoizrazna vloga predloga kot nosilca kategorije vezavnosti potrjuje z vezavo (vezljivostno in družljivostno), ki je z vidika možnih pretvorb lahko izražena ali neizražena oz. pretvorbeno prikrita (*Vrača se na dom in odslej bo opravljala vse na domu* → *Vrača se domov in odslej bo opravljala vse doma*). Vezavnost predloga je vezana na eno propozicijo, ki se zgradbeno-pomensko potrjuje kot stavčna poved.³

Predložne rabe, ki izražajo skladenjskopomenska razmerja med povedki in njihovimi udeleženskimi dopolnili, pa omogočajo vzpostavljanje vezljivosti ter družljivosti in s tem lahko segajo prek meje propozicije (tj. pomenske podstave stavčne povedi)⁴ v medpropozicijskost, npr. *Po navadi je brez kape* (enopropozicijsko: *Po navadi ne nosi kape*), *To dela brez vesti* (eno- ali dvopropozicijsko: *To brezvestno dela/To dela in pri tem delu je brez vesti*) ali *To dela brez orodja/naročil* (dvopropozicijsko: *To dela in za to ne rabi orodja/naročil*). Torej je eden bistvenih pogojev za propozicijskost in posledično vezljivost konkretna vsebina udeležencev, in tudi (bolj) konkretna pomenskost glagolov, npr. *rezljati z dletom / s strojem/strojno* (s čim? = *z dletom* = predmetna vezljivost, kako? = *strojno* = prislovnodoločilna načinovna vezljivost);⁵ posledično pa vsak pomenski odmik glagolov v pomensko posplošenost hkrati pomeni spremembo iz vezljivosti v družljivost, npr. *delati s*

² Bistvo predlogov je izražanje razmerij, zato je njihov pomen povezan izključno s konkretnim uresničevanjem skladnje, od besedne zveze do povedi oz. besedila. To tezo povzemajo tudi vse najnovejše obravnave predložnih rab (prim. Prokšová 2018: 14), z upoštevanjem tudi vseh starejših strokovnih virov.

³ Ker je izbor predloga odvisen od možne družljivosti povedka in udeleženca, se znotraj stavčne povedi večinsko vzpostavlja vezavna družljivost, glede na povedek oz. odvisno od povedka tudi vezavna vezljivost, znotraj medpropozicijskega razmerja pa je možna zgolj primična družljivost.

⁴ Propozicija oz. pomenska podstava (s povedjem in udeleženci) je temeljna pomenska enota besedila in je omejena na jezikovno(sistemsko) pomenskost v okviru enega sporočila, ki je navadno stavčna poved; tako jo lahko razlagamo kot logični pomen stavčne povedi in kot intencijsko polje povedja. V slovenskem jezikoslovju je bila propozicija kot pomenska podstava opredeljena v *Novi slovenski skladnji* (1982: 225–226) Jožeta Toporišiča in v neprvih izdajah *Slovenske slovnice* (Toporišič 2000: 491). Z besedilnega vidika pa lahko glede na različno stopnjo sovisnosti propozicij govorimo o medpropozicijski družljivosti (priredje), o medpropozicijski vezljivosti (podredje stavčnoočenskih propozicij) in medpropozicijski modifikacijskosti (soredje propozicij ali podredne okoliščinske propozicije).

⁵ Pri predložni rabi se pogosta kolizija med predmetom in prislovnim določilom rešuje tako, da ima pomenski vidik prednost pred skladenjskim (Uličný 2000: 20).

strojem/strojno ,On dela in pri delu uporablja stroj‘.⁶ Znotraj povedi torej lahko iz vezljivostnega razmerja, npr. *Obsekava jih s sekiro*, prehajamo v družljivost, tj. *Prepričuje jih s sekiro* ,Prepričuje jih, tako da jim preti s sekiro‘, in s tem tudi v medpropozicijsko razmerje.

2 Dvoja vloga predloga

Izražanje tako vezavne vezljivosti/družljivosti kot možnost pretvorb je odvisno od konkretnega skladijskega pomena glagola (povedka) in samostalnika, med katerima se razmerje ubeseduje s predložnim prostim morfemom.

Predlog je vedno v dvojem razmerju in v dvoji vlogi: je prosti prislovni morfem upravljajočega glagola in hkrati oblikoskladijski slovnični modifikator upravljanega samostalnika. Kot glagolski prosti morfem uvršča glagolsko dejanje ali stanje v prostor, čas (v prostoru),⁷ ki ga dodatno konkretizira samostalnik (okolščinski pomen → funkcija prislovnih določil) oz. usmerja dejanje ali stanje glagola glede na tak samostalnik (usmerjevalni pomen → funkcija predmeta); kot predlog je omejen samo na izražanje podredja, kar se kaže v določeni obvezni izbiri neimenovalniške vezave sklonne končnice samostalnika, npr. *vzpenjati se na goro* ,gor na goro‘ : *biti na gori* ,zgoraj na gori‘ (prim. Vidovič Muha 2007: 400).

Postopno izgubljanje prostomorfemske obglagolske vloge in hkratno večanje prislovne vrednosti kažejo primeri, kot so *pasti pod vpliv*, *pasti pod diktatorja*, *pasti pod tujim imenom*. V predložnih zvezah pa lahko od upravljajočega glagola ostane samo še začetna oz. izhodiščna glagolska motivacija brez slovnično-pomenskega vpliva, kar se izraža tudi z razširjenim izborom predložne rabe: *dati nekaj na stol / pod stol / za stol* (nasproti *dati nekaj na obljube/prijatelje*) (prim. Kroupová 1980: 51).

2.1. Razmerje predlog vs. sklon

Tako predlog kot sklon sta oblikoskladijski kategoriji,⁸ s tem da predlog usmerja in sklon je usmerjan, zato se vedno bolj poudarja skladijskopomenska interakcija med sklonom (kot izrazno-pomensko konstanto/stalnico) in predlogom (kot izrazno-pomensko spremenljivko, ki določa skladijska razmerja).

⁶ Širokopomenskost glagola *delati* kot glagolskega primitiva, in to načeloma velja za vse širokopomenske glagole, tudi sicer omogoča najširše vezljivostne ter družljivostne možnosti: od vezavne vezljivosti *Dela na načrtu* v pomenu ,Ukvarja se z načrtom/Izboljšuje načrt‘ do še is-topropozicijske vezavne ali primične družljivosti *Dela z načrtom* v pomenu ,Pri delu uporablja načrt‘ ali primične družljivosti, ki je lahko že medpropozicijska, npr. *Dela po načrtu/Dela načrtno* v pomenu ,Svoje delo opravlja tako, da sledi zastavljenemu načrtu‘.

⁷ Z vidika slovnično-leksikalne vrednosti predloga je pomenljiva povezava z glagolsko determiniranostjo oz. usmerjenostjo (glagoli upravljanja), npr. *upravljati z/s*, nasproti glagolski stanjskosti/procesualnosti (statičnost predloga oz. njegova prvenstvena statična okoliščinska vloga), kamor sodi tudi glagol *biti* z izrazito poudarjeno ,okolščino bivanja‘.

⁸ Sklon je seveda binaren v smislu pomena in oblike, pomensko je hkrati globinski sklon oz. udeleženska vloga, predlog pa je spremenljivka v smislu dinamičnih ali statičnih razmerij.

Tako predlog kot sklon sta oblikovna pokazatelja pomenskih razmerij⁹ in predlog je vsekakor tudi potencialni funkcijski morphem sklona, zato je celovita slovnično-pomenska enota šele predložni sklon, ki je triadno razmerje oblika – pomen – funkcija na višji ravni. Znotraj predložnih sklonov na modifikacijsko usmerjevalno moč predlogov in njihov vezavni vpliv na večjo konkretizacijo sklonskega pomena opozarja Kopečný (1958: 56) in za njim Běličová (1982: 14, 85–86). Slednja za posamezne predloge trdi, da z odpiranjem določenih skladenjskih razmerij sklonom širijo vezavnostne zmožnosti in s tem odpirajo tudi nove razločevalne zmožnosti pomenskih razmerij, npr. *iti po brata po mostu po vojni po razmisleku*.

Današnje stanje v jezikih pa samo še potrjuje razvojno razlago nastanka predložnih sklonov in predložnih zvez sploh – prvotno je sklon že sam izražal tudi določeno razmerje do glagolskega dejanja, ko pa je v nadaljevanju začel izgubljati svoj ablativni oz. prislovni pomen, se mu je prislovna določnost naknadno dodajala s predlogi (Bajec 1959: 9).¹⁰

Sicer pa širjenje rabe predložnih sklonov v sodobnih slovanskih jezikih, tudi v slovenščini, po mnenju nekaterih jezikoslovcev (prim. Pit'ha 1977: 14–16; Lotko 1982: 92–94; Komárek 1982: 77–79) pomensko precizira razmerja na eni strani in hkrati omogoča širitev različnih predložnih zvez ter s tem izraznih zmožnosti sploh.¹¹

2.2 Predložna raba znotraj glagolske vezljivosti: vidik prostomorfemskosti glagola¹²

Prostomorfemskost glagola opozarja na to, da so obglagolski predložni morfemi prvenstveno povezani s pomenjem glagola in so v vlogi prislovnih morfemov glagola.¹³

⁹ Z izraznega vidika ima predlog tudi dvojno oblikovno vlogo, zlasti z vidika glagola ali pridevnika ima vlogo poponskega morfa, z vidika samostalnika pa vlogo predpanskega morfa (pri stalnopredložnih sklonih je sklonski formantem), splošno jezikoslovno pa je to vloga aglutinacijskega afiksa ali aglutinacijskega prefiksa neimenovalniških sklonov (o tem že Vinogradov 1947: 677).

¹⁰ Pri nas (prim. Dular 1983/84: 290) je bilo opozorjeno tudi na pomenskorazločevalno vlogo sklonov, ko t. i. dvojna vezava izraža različno pomensko rabo istega glagola, npr. *streči žogo* 'prestrezati žogo' nasproti *streči gostu*, *oprostiti fanta* *vojaščine* nasproti *oprostiti prekrške fantu*; t. i. dvojnična vezava pa izraža stilne in funkcijskozvrstne razločke rabe istega glagolskega pomena, npr. *čakati mater* – *čakati na mater*, *pogrešati mir/miru* ipd.

¹¹ Jasna težnja po večji razširjenosti rabe predložnih zvez v slovanskih jezikih izraža tudi potrebo po višji stopnji sistematičnosti, logičnosti in jasnosti izraženega. S povečano predložnozvezno rabo se znižuje tudi polifunkcijskost posameznih sklonov (Lotko 1982: 87, 91). To se jasno potrjuje tudi v slovenščini z zgledi kot *dobiti za darilo* – *dobiti za darilom*, *dobiti z darilom* – *dobiti v darilu*, *dobiti pri darilu*; *gledati za koga*, *gledati na koga*, *gledati v koga* – *gledati za kom*, *gledati s kom* – *gledati pri kom* ipd.

¹² O tem podrobneje v monografiji *Prostomorfemskost v slovenščini* (Žele 2019).

¹³ Prislovni morphem glagola je s pomenskega vidika relativni/razmerijski prislov, s slovničnega vidika je vezavni predložni morphem, izrazno pa je sestavina predložne zveze.

Po nastanku lahko ločujemo **a) izraženo glagolsko prostomorfemskost** in **b) neizraženo in zato prikrito glagolsko prostomorfemskost**; neizražena glagolska prostomorfemskost je lahko **b1)** primičnovozljiva, ker zaradi skladenjskopomenskega premika predložnega prostega morfema proti samostalnikom skladenjskofunkcijsko poudari prislovni pomen predložne imenske zveze, ki se lahko tudi leksikalizira, npr. *živeti doma* (← *živeti na domu*), *biti zdoma* (← *biti z doma* ← *,biti zunaj doma‘*), *delati ponoči* (← *,delati v času noči‘*), *priti opoldne* (← *priti okoli poldne*), ali **b2)** primičnodružljiva, ker se zaradi neizražene (so)glagola (v vlogi kopredikata ali sopovedka) njegov predložni prosti morfem skladenjskopomensko približa samostalnikom in s tem skladenjskofunkcijsko poudari le predložnosklonsko rabo in prislovni pomen predložne imenske zveze, npr. *životariti brez denarja*,¹⁴ *životariti po starem*. Opisana prostomorfemskost je izhodiščna predstopnja potencialne leksikalizacije.

2.3 Leksikalizacija

Pojav predložnega prostega morfema odpira tudi vprašanje možne leksikalizacije s predmetnopomensko besedo, ob kateri stoji. Predložni prosti glagolski morfem se lahko **poglagoli**, *delati po njem* *,posnemati ga‘*, ali **poprislovi**, *delati po domače* *,ne upoštevati veljavnih navodil‘*, drugotno (pretvorbeno) tudi popridevi, *stric po materi* *,materin stric / Stric, ki ga imamo po materini družini‘*. S skladenjskopomenskim premikom prvotni predložni prosti glagolski morfem izstopi iz glagolske vezljivosti, npr. *delati na silo* (nasproti: *delati na projektu* ipd.); z medpropozicijskega vidika pa je s predložnim morfemom izražena tudi primična družljivost, npr. *potovati brez dokumentov* ipd.

Tako z vidika prvotnega predložnega prostega glagolskega morfema kot z vidika prislovnih določil načina, ki izražajo notranje lastnostne okoliščine glagola v povedku, je pomenljivo, da se predložne zveze najpogosteje poprislovljajo v prislove lastnosti in načina (Rusínová 1972: 182–185), npr. *delati po pameti*, *delati na pamet*, *delati na oko*, *imeti pri roki*, *imeti do rok*, *povedati po pravici*, *jesti čez mero*, *iti po/v vrsti*, *biti na vrsti*, *iti do konca*, *pluti s tokom*, *ljubiti do groba*, *zapraviti do centa*; *delati po starem*, *služiti na debelo*, *presekat na pol*, *delati po svoje* ipd. Zelo malo je poprislovljanja prostorskih ali časovnih predložnih zvez, npr. *biti zdoma*, *priti na kant*, *priti za dan*, *dva*, *priti za dne*, *priti za časa*.

2.4 Predložne zveze kot potencialna propozicija v propoziciji: medpropozicijskost

Pomensko-slovnična vrednost predloga kot predložnega morfema je izhodiščno usmerjana z vezljivostnimi zmožnostmi glagola v matičnem povedku, npr. *On*

¹⁴ Pri glagolu s širokim pomenskim obsegom tipa *živeti* pa bi zgled *živeti brez denarja* bil lahko v pomenu *‘biti brez denarja’* vezavnovezljiv, v pomenu *‘prebijati se brez denarja’* pa vezavnodružljiv.

hodi brez kape v pomenu ‚Ne nosi kape / Nima kape‘, kjer je glagol *hoditi* rabljen **širšepomensko** ali oslabljeno, nasproti npr. polnopomenski rabi glagola *hoditi* v *On veliko hodi in to (hodi) brez kape*, kjer zaradi dvo- oz. medpropozicijskosti lahko govorimo o družljivosti dveh povedkov (različnih skladenjskih pomenov) sicer istega glagola in zato posledično (glede na izbrani skladenjski pomen glagola *hoditi*) o še vezavni družljivosti predloga *brez*.¹⁵ Sicer pa je medpropozicijska družljivost predložne rabe bolj navadna v primerih pomensko specializiranih glagolov,¹⁶ npr. *On študira brez cilja/brez štipendije* v pomenu ‚On študira, vendar nima/je brez cilja/štipendije‘, kjer predlog *brez* ni niti pomensko niti slovnično povezan z glagolom študirati, zato je med študirati in *brez* pramična družljivost (po Toporišču (1982: 21) tudi »pramična povezava«), ki izraža okoliščinsko dopolnilo z vključenim skritim / so/povedkom »implikovaní kopredikát«¹⁷ in je zato tipična za medpropozicijska razmerja.¹⁸ Prav češko in slovaško jezikoslovje poudarjata pogosto propozicijskost predložnih zvez kot *Stal je na pragu z rokami v žepih*, *Hčerca se je vrnila iz šole brez torbe*, *Našel ga je v gozdu*, *Ulegel se je v obleki*, *Na prireditve je prišel s spremljevalko*, *Knjigo je vrnil brez ovitka*, *Na njih se je ozirala z občutkom krivde* ipd. (Petr 1987: 523; Grepl in Karlík 1998: 312; Kačala 1989: 161).

¹⁵ Lahko predpostavljamo, da je v predlogu implicirano tako statično kot dinamično razmerje – to razmerje si lahko predstavljamo kot skriti/neizraženi povedek. Če pa predlog ne sodi v povedkovo vezljivost, lahko s svojimi razmerijskimi prislovnimi vrednostmi izraža vezavno družljivost, npr. *hoditi v šoli (po učilnicah)*. Ko pa se predlog ne more več slovnično-pomensko navezovati na matični povedek – tj. z njim ne more več vzpostaviti vezave, temveč se navezuje že na drugi povedek v drugi propoziciji, se to medpropozicijsko razmerje lahko izrazi le še s pramično družljivostjo, npr. *hoditi v škornjih* ← *hoditi + biti* v škornjih.

¹⁶ Razlika med širokopomenskimi glagoli tipa *delati*, *hoditi* in pomensko specializiranimi glagoli tipa *študirati* je, da širokopomenski glagoli dopuščajo vse vrste vezljivosti in družljivosti že znotraj iste propozicije, medtem ko sta tako vezljivost kot družljivost pomensko specializiranih glagolov znotraj propozicije primerjalno zelo omejeni. Pri glagolih tipa *študirati* je ravno zaradi njihove pomenske specializiranosti, iz katere izhaja tudi bolj jasna specializirana vezljivost, ločnica med propozicijsko vezljivostjo in medpropozicijsko družljivostjo jasna.

¹⁷ Nam najbližje češko jezikoslovje (npr. Petr idr. 1987: 108; Grepl in Karlík 1998: 257–259, 309), zlasti zaradi skladenjsko-pomenskih podobnosti med jeziki, za t. i. okoliščinska dopolnila uporablja oznake, kot so »cirkumstantový adjunkt« in »kopredikátový adjunkt« s »sekundární predikaci«, ko v predložni zvezi skriti /so/povedek oz. »implikovaní kopredikát« izraža vzporedno dejanje ali stanje (»průvodní děj/stav«), npr. *Odšla je z nasmehom*, *Kljub denarju kar naprej dela*, *To je zračunal na oko* ipd. Pri Kačali (1989: 160–162) ima predložna zveza *brez kape* v povedi *Obiskovalec je odšel brez kape* vlogo dopolnila (»úlohu doplnku«), ki se pretvorbno lahko izrazi v zloženi povedi *Obiskovalec je odšel in bil (pri tem) brez kape*; češka akademijska slovnica (Petr 1987: 168) s tem v zvezi piše o »kategorii doplnku«. Kopečný (1958: 228–229) ta dopolnila označuje kot spremne okoliščine (»průvodní okolnosti«), ki so pomensko skrčena parataksa.

¹⁸ Dosedanje vezljivostne razprave Križaj Ortar (1982: 190; 1989: 134–135) so razčiščevale razmerja znotraj propozicije v smislu *vstopiti v avtobus*, *položiti na mizo* (vezavnovezljivo), *bandati po vasi* (pramičnovezljivo) nasproti primerom tipa *vstopiti v avtobus v Ljubljani* (v Ljubljani je označeno kot družljivo), *brati v sobi* (označeno kot družljivo), ki lahko izstopajo iz vezljivostnega in družljivostnega pomenskega polja izražene matičnega glagola in zato z družljivim dopolnilom lahko uvajajo že medpropozicijskost. S stališča propozicijskosti je problemski primer *bandati po vasi*, ker je v pomenu ‚popivati, veseljačiti po vasi‘ prej pramičnodružljiv, ker odpira možnost dvo-propozicijske razvezave v *bandati in pri tem potepati se po vasi*.

2.4.1 Dvojni dvoji predlogi

V medpropozicijska razmerja predlogi največkrat sežejo z ohranjanjem prislovne vrednosti in to še najbolj jasno potrjujejo zgledi z dvojnimi dvojnimi predlogi kot *prošiti (kaj) za na pot* ‘/.../ za vzeti na pot’, *prošiti za za nazaj* ‘/.../ za vrniti za nazaj’, *poslati po na posodo* ‘/.../ po prinesiti na posodo’, *naročiti za na posodo* ‘/.../ za dati na posodo’, kjer že predložna razmerja brez izraženega povedka izražajo tudi že razmerja med propozicijami.

Pričakovano se v primeru dvojnega in dvojega predloga vloge prostomorfemskeosti bolj prerazporedijo, npr. *dati nekaj za na/pod stol*, tudi *nameniti nekaj za na/pod stol*, *Dati nekaj, da bi šlo na/pod stol*, *nameniti za v sklad* ipd.¹⁹

V primerih dvojih predlogov lahko sklepamo tudi na družljivosti dveh povedkov (izraženega in neizraženega) in vsak od teh povedkov ima svoj predložni prosti glagolski morfem: *priti do pod klanca* ← ‘(kdo) priti do klanca in biti pod klanecem’, *podstavek za pod vazo* ← ‘podstavek biti namenjen, da stoji pod vazo’, *Do pod vrh hriba je še dobro uro* < ‘priti do + biti pod vrh hriba’, *dogovoriti se za v soboto* ← ‘dogovoriti se za + biti v soboto’ z možnim izpustom predloga *dogovoriti se za soboto*, *biti do pod brade v vodi* ← ‘(kdo) biti do brade v vodi + voda biti pod brado’, in še *za naprodaj*, *biti v vodi do nad kolen*, *biti do pod kolen v blatu*, *do pred kratkim* ipd.

Ohranjanje prislovnosti oz. propozicijskeosti predloga je odvisno zlasti od konkretnega glagolskega pomena v povedku, npr. *biti v vodi do nad kolen*, *biti v vodi do višine nad kolenom*; *včasih pa tako od glagola v povedku kot od samostalniškega dopolnila*, kar potrjujejo primeri kot *dogovoriti se za v soboto* ← ‘dogovoriti se za + biti v soboto’ z možnim izpustom predloga *dogovoriti se za soboto*; izpust predloga v dopušča časovni pomen samostalnika *sobota*, ki v svojem časovnem pomenu lahko vključuje neizraženi prostomorfemski povedek tipa *zgoditi se v*.

3 Med razločevalno rabo, stilistično zmožnostjo in slovnično napako²⁰

Z vidika stilistične in normativne rabe bo prekomentiranih nekaj tipskih zgledov za predloge v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (v *SSKJ*: pomeni z oznakama neustaljeno in nepravilno) in v *Slovenskem pravopisu* (v *SP*: pomeni z oznakama nepravilno in prepovedano).²¹

¹⁹ Zgleda za rabo dvojih predlogov v slovenščini za npr. dosego cilja, npr. *za čez* + tožilnik, *za na* + tožilnik, *za k* + dajalnik, navaja Béličová (1982: 70).

²⁰ Vira za to poglavje sta Slovanski portal Fran Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU in Korpus pisne standardne slovenščine Gigafida 2.0.

²¹ Zdaj še aktualne oznake v obeh temeljnih priročnikih, kot sta *SSKJ* in *SP*, opredeljujeta normativne oznake oz. kvalifikatorje: *SSKJ* bolj opisno: **nepravilno**: beseda, pomen ali zveza, ki nasprotuje sistemu oziroma normi sodobnega knjižnega jezika; **neustaljeno**: beseda, pomen ali zveza, ki se kljub dosedanjim prepovedim dosti uporablja; *SP* bolj predpisovalno: • **prepovedano**: beseda ali besedna zveza, ki ne ustreza normi knjižnega jezika, ima pa knjižno vzporednico; ° **nepravilno**: prva izrazne ali oblikoslovne ali skladenjske ravnine, ki ne ustreza normi; ob sebi ima zmeraj pravilno dvojnico.

3.1 Pomenska križanja vezljivih glagolov ali pridevnikov

V nadaljevanju bo opozorjeno zlasti na primere, ko pomenska križanja vezljivih glagolov in pridevnikov povzročijo posledična vezavna križanja, ki se na izrazni ravni kažejo z različno predložno rabo, ki je lahko označena kot stilistično nepriporočljiva ali napačna.²²

Rabo *Partija šaha je bila bogata na lepih kombinacijah*, ki je z normativnega vidika v *SSKJ* označena z neustaljeno in v *SP* z nepravilno; pomensko blizu ji je zveza *dobivati na ugledu* 'postajati ugleden', ki je tudi označena kot nepravilno (*SP*). Raba *pridobiti na čem* v pomenu 'postati v večji meri deležen kake lastnosti, značilnosti' je v *SSKJ* prednostno zvrstno označena kot pogovorno, medtem ko je npr. *pridobiti na hitrosti* 'postati hitrejši' v *SP* pričakovano označen kot prepovedan.

Zveza *bogatéti na denarju* je ravno zaradi opredmetenega pomena dopolnila (*denar*) označena kot nepravilna (*SP*), medtem ko je izražanje načina okoliščine *bogateti na tuj račun* povsem sprejemljivo oz. navadno.

Rabi *biti bogat/bit* *reven* sta vezani na povedek, zato je zveza *na rudah revna država* označena kot neustaljena (*SSKJ*) oz. nepravilna (*SP*); *bogat* in *reven* v povedkovem določilu prvenstveno zahtevata vezavo predmetne vsebine v smislu *biti bogat/reven s čim*. Tem primerom je pomensko blizu predložna raba glagolov *pridobiti* ali *izgubiti*, ki prvenstveno uvaja predmetno vezavo *kaj* in šele nato prostorsko *kje*, zato se neposredna predložna raba usmerja kvečjemu v prostor in ne v način; tako je z normativnega vidika kot nepravilna označena raba *izgubiti na čem* v pomenu 'postati revnejši, siromašnejši'.

Nihanje med predmetno in prislovnodoločilno vezavo se razkriva pri rabi ustaljene zveze *iti k partizanom* nasproti *iti v partizane* (slednja je v *SP* označena kot nepravilna).

S stališča glagolske vezljivosti glagola *vstopiti* je nenapovedljiva in zato odsvetovana predložna vezava kot *vstopiti na zadnjih vratih* v smislu 'vstopiti v hišo pri zadnjih vratih' (v *SSKJ* označena kot nepravilna).

Prednostna raba predložne zveze *postopati po mestu* poudarja prvenstvo pomena 'premikati se kod' in hkrati odsvetuje oz. prepoveduje rabo *postopati s kom/čim*, ki jo zamenjuje z ustrežnejšim glagolom *ravnati s kom/čim*. Medtem ko je bolj ustrezno *kontaktirati s kom*, kjer predložna raba poudari zlasti pomen 'ravnanja s kom' in ne pomena 'ogovarjanja koga', zato je zveza *kontaktirati koga* označena celo kot nepravilna (*SP*).

²² Na to opozarja Janez Dular (1983) v primerih kot *dvomiti* o vs. **dvomiti* v.

3.1.1 Vezljivostne in vezavne zmožnosti glagola se prenašajo tudi na izglagolske tvorjenke, zato je navadna predložna zveza *debata o tem vprašanju* v pomenu ‚govor o‘, in nepravilna npr. *debata po tem vprašanju*. Slednja poudari še možnost drugega pomena ‚brskati po tem vprašanju‘, ki pa je zaznamovan in zato pri vezavi leksema *debata* ne more prevladati oz. je tovrstna raba označena celo kot nepravilna (SSKJ).

3.1.2 Širjenje pomenja določenih glagolov **širi tudi glagolsko vezljivost in sproža** glagolsko prehodnost najprej s predložno vezavo in nato še s tožilniško, npr. *sprehajati se* → *sprehajati se s psom* → *sprehajati psa* v pomenu ‚voditi psa na sprehod‘, smiselno pa se to ne izpelje povsem v primerih *sprehajati se s prijateljico* → **sprehajati prijateljico* (razen mogoče v primerih *sprehajati invalidko*, *sprehajati dojenčka*, vendar ta raba (**še**) ni izkazana). Kako glagolska prehodnost oz. neprehodnost določa vrsto predložne rabe, lahko izrazimo s primeroma *preživeti s čim/kom* (kako = nepreh.) nasproti *preživiti se s čim* (koga s čim = preh.).

3.2 Prostorski predlogi za izražanje vzroka ali načina

Pogoste so napake, ko se tudi vzrok ali način skušata izražati s prvenstveno prostorskimi predlogi.

Napačna je raba prostorskega predloga *skozi* v primerih, ki izražajo vzročnost, zato ga morata nadomestiti predloga *zaradi* ali *kljub*: **postati znan skozi kritike nasprotnikov* > *postati znan zaradi kritik nasprotnikov*, **tudi skozi slabe razmere doseči dobre izide* > *kljub slabim razmeram doseči dobre izide*.

Napačna je tudi raba prostorskega predloga *po* za izražanje izvora oz. povzročitelja nekega stanja: **po hudournikih razrita pot* → *pot, razrita s hudourniki / pot, razrita od hudournikov*. Medtem ko je izražanje načina možno oz. navadno v smislu *To je dobil po kurirju* in ne npr. **skozi kurirja*.

Vsaj stilno je zaznamovana uporaba prostorskega *okoli* za izražanje namena, npr. *truditi se okoli izboljšanja preskrbe* (v SSKJ z oznako publicistično), namesto nevtralne rabe *truditi se za izboljšanje oskrbe*.

3.3 Predložne zveze v vlogi predlogov

Predložne zveze v vlogi predlogov praviloma niso zaželeni, vendar v nekaterih primerih prav z njimi lahko razložimo nekatere sicer napačno rabljene predložne zveze, npr. **Odpotoval je za Pariz* (SSKJ) → *Odpotoval je v Pariz*, kar lahko opisno izrazimo kot *Odpotoval je v smeri za Pariz*.

3.3.1 Vsaj stilistično so odsvetovane predložne zveze namesto predlogov v primerih, kot so *V teku dveh let, kar tukaj službujem, je imel zbor dva izleta*, *V dveh letih /.../*,

Vešč dobrega ducata jezikov je v teku svojega službovanja obiskal vsa evropska univerzitetna središča ,/.../ med svojim službovanjem ...‘; So pa tudi oni v poteku pogajanj ministrstvo opozarjali, da obstaja možnost, da bi delodajalci na račun tega nižali višino urnih postavk ,/.../ med pogajanjem /.../‘, V času pogovora je lahko povedal le, kako je bilo na predstavitvi strojništva ,Med pogovorom /.../‘ ipd.

Raba teh istih predložnih zvez pa je kdaj tudi smiselno upravičena, npr. *V teku* je reševanje problematike izgradnje kolesarske steze pri bencinskem servisu, *Taki igralci preprosto komaj čakajo na povabilo in bodo v poteku priprav in na samem tekmovanju nedvomno ponudili svoj maksimum, O Mušičevem slikarstvu je bilo doslej po svetu že veliko napisanega, saj je slavo dosegel že v času življenja.*

Glede na napisano lahko sklenemo, da predložna raba je in ostaja skladišniški ter s tem slovnični izziv, hkrati pa tudi stalno aktualen stilistični in normativni izziv.

Vira

Slovarski portal Fran. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: <http://www.fran.si>. (Dostop 27. 9. 2020.)

Korpus pisne standardne slovenščine Gigafida 2.0: <https://viri.cjvt.si/gigafida/>. (Dostop 27. 9. 2020.)

Literatura

Bajec, Anton, 1950–1959: *Besedotvorje slovenskega jezika I–IV: I Izpeljava samostalnikov* (1950), *II Izpeljava slovenskih pridevnikov* (1952), *III Zloženke* (1952), *IV Predlogi in predpone* (1959). Ljubljana: SAZU.

Běličová, Helena, 1982: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu. Příspěvek k porovnávací syntaxi ruské a české jednoduché věty*. Praha: Academia.

Čermák, František, 1996: System, funkce, forma a sémantika českých předložek. *Slovo a slovesnost* 57/1. 31–46.

Dular, Janez, 1983: Slogovne razsežnosti glagolske vezave v slovenščini. 29. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana. 187–207.

Dular, Janez, 1983/84: Združena vezava v desni vezljivosti slovenskega glagola. *Jezik in slovstvo* 29/8. 289–293.

Grepl, Miroslav in Karlík, Petr, 1998: *Skladba češtiny*. Praha: Votobia.

Kačala, Ján, 1989: *Sloveso a sémantická štruktúra vety*. Bratislava: VEDA Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Komárek, Miroslav, 1982: K významu předložkových pádů v češtině. *Philologica* 46. 77–85.

Kroupová, Libuše, 1980: Vztah významu gramatického a lexikálního u předložek. *Slovo a slovesnost* 41/1. 49–52.

Kopečný, František, 1958: *Základy české skladby*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- Križaj Ortar, Martina, 1982: Glagolska vezljivost. *Slavistična revija* 30/2. 189–213.
- Križaj Ortar, Martina, 1989: Vezljivost: iz pomena v izraz. *XXV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. 129–140.
- Lotko, Edvard, 1982: Vazby s prostými předložkovými pády v současné češtině a polštině. *Philologica* 46. 87–102.
- Nikitina, Serafima Jevgenjeva, 1979, O semantičeskom varirovanii russkikh predlogov – predmet zadači i sposob opisovanija. *Semantičeskoe i formal'noe varirovanie*. Moskva: Institut jazykoznanija.
- Petr, Jan idr., 1987: *Mluvnice češtiny 3 – Skladba*. Praha: Academia.
- Petr, Jan idr., 1986: *Mluvnice češtiny 2 – Tvarosloví*. Praha: Academia.
- Pit'ha, Petr, 1977: K popisu předložkových konstrukcí v češtině (předložka před). *Slovo a slovesnost* 38/1. 14–26.
- Prokšová, Hana, 2018: *Vývoj a konkurence vybraných typů předložkových vazeb v současné češtině. Disertační práce*. Praha: Univerzita Karlova.
- Rusínová, Zdenka, 1972: O adverbializaci předložkových výrazů. *Jazykovedný časopis* 23/2. 182–185.
- Toporišič, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja (NSS)*. Ljubljana: DZS.
- Toporišič, Jože, 2000: *Slovenska slovnica (SS)*. Četrta prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja.
- Uličný, Oldřich, 2000: *Instrumentál v struktuře české věty*. Praha: Universit Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum.
- Vidovič Muha, Ada, 2007: Izrazno-pomenska tipologija poimenovanj. *Slavistična revija* 55/1–2. 399–408.
- Vinogradov, Viktor Vladimirovič, 1947: *Russkij jazyk (Grammatičeskoe učenje o slove)*. Moskva, Leningrad.
- Žele, Andreja, 2019: *Prostomorfemskost v slovenščini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Lingua Slovenica 15).

DILEME IN MERILA OB KODIFIKACIJI FRAZELOGIJE¹

V prispevku odstiramo tradicionalne frazeološke dileme, povezane z normo in kodifikacijo: pisanje začetnice (iz)lastnoimenskih frazemskih sestavin in pisanje skupaj oz. narazen. Pregled slovenskih pravopisov pokaže fragmentarno kodificiranje lastnih imen v frazemih in nihanje kodifikacijskih načel o pisanju skupaj oz. narazen med oblikovnim ter pomenskim principom. Analiza pokaže, da v rabi, normi in kodifikaciji v preteklosti ter danes prevladuje velika začetnica (iz)lastnoimenskih frazemskih sestavin, vendar tudi procesi apelativizacije ob tem niso zanemarljivi. Z opravljeno obsežno analizo frazeološkega gradiva v slovenskih korpusih se ob podatkih v članku razkrijejo tendence pisanja skupaj oz. narazen v frazeologiji za prihodnjo kodifikacijo, katere naloga je pri frazeoloških besednih zvezah odkrivati in uveljavljati predvsem oblikovna ter funkcijska merila za poenobesedenje sklopovskega tipa, kajti pomensko merilo je pri enotah, ki so jim pomenski premiki lastni po definiciji, nezanesljivo – nekoliko posebno obnašanje v tem smislu kažejo pragmatični frazemi.

Ključne besede: frazeologija, lastno ime kot frazemska sestavina, pisanje skupaj oz. narazen, poenobesedenje, slovenski pravopisi

1 Pravopisni razmislek

Zapis jezika in posledično pravopis (ortografija) seveda ni temeljno vprašanje jezika ter jezikoslovja ali jezikoslovca. Jezik je – v filogenetskem in ontogenetskem smislu – najprej govorjen, zato je pisanje, zapis, pravopis itd. vedno izpeljana oblika vsakega naravnega jezika. Ko so se v prvi polovici in sredi 20. stoletja pospešeno razvijali govorni mediji, tj. telefon, radio ter televizija, se je morda zdelo, da zapis jezika sploh, ne le pravopisni del, izgublja svojo (količinsko) pomembnost

¹ Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS.

v sporazumevanju, nasprotno pa je druga polovica ter še bolj konec in prelom tisočletja z razvojem računalniškega (in tudi pisnega dela mobilnotelefonskega) sporazumevanja stvar spet preobrnila. Zgodilo se je namreč nekaj, česar nikoli prej v zgodovini jezika še ni bilo: zapisano besedilo, ki je bilo dotlej vedno bolj ali manj »prevajanje« ali »pretvarjanje« govora v zapis – pisanje s pisalnim strojem je bilo praviloma prepis najprej na roko napisanega besedila – je postalo neposredna oz. prva oblika besedila praktično vseh govorcev jezika. To velja za besedila vseh socialnih in funkcijskih zvrsti, ne le za knjižnojezikovna/standardnojezikovna. Na vprašanje, kakšne bodo posledice tega prehoda na pisanje »iz glave na papir/zaslon«, se šele začenja odgovarjati in ravno to bo verjetno eden od pomembnih predmetov jeziko(slo)vnih raziskav.

1.1 Kako torej v takem času najti in zagovarjati razmerje med različnimi normami oz. med normami različnih zvrsti po eni strani ter med različnimi prvinami knjižnojezikovne (ali navsezadnje tudi standardnojezikovne) norme po drugi?

Pravopisna načela in na njih temelječa pravila so vedno rezultat – tudi kompromis – več med seboj tesno povezanih razmerij, in sicer najprej **med jezikovnim sistemom in rabo/rabami** (le-ta/le-te naj bi bila/bile njegov uresničeni oz. aktualizirani del), nato še **med jezikovnim občutkom** rojenih govorcev oz. njihovo **jezikovno kompetenco** (prim. Vidovič Muha 1995: 153), ki načeloma in najprej izvira iz sistema danega jezika,² a ker noben jezik ni izolirana danost niti v smislu svoje strukture niti v smislu sveta, ki ga upoveduje, prihaja tudi do zunanjih vplivov, kar po eni strani lahko šibi trdnost jezikovnega občutka, po drugi pa tudi omogoča jezikovne spremembe in razvoj – in **tradicijo**, ki nagovarja k čim manj spremembam/novostim. Različna pravopisna poglavja temeljijo na različnih pravopisnih načelih, ki so nekatera bolj, druga manj jezikovna. Tako so na primer načela, na katerih temelji pisanje velike in male začetnice, bolj nejezikovna: za njihovo uporabo je treba poznati podatke iz zunajjezikovne resničnosti. Nasprotno je pravopisno poglavje o pisanju skupaj ali narazen tesno povezano z jezikovnim v pravopisu – kaj se piše skupaj ali kaj narazen, je izrazito jezikovno vprašanje, v osnovi katerega stoji problem težko določljivega pojma besede.

2 Specifika frazeologije v kontekstu kodifikacije

Kaj je pri frazeologiji takega, da zahteva poseben premislek v zvezi s knjižnojezikovno normo in kodifikacijo? Normiranje frazemov je enako relevantno kot normiranje drugih jezikovnih enot, a je zaradi specifičnosti frazeologije tudi težje določljivo (Kržišnik 1996: 134). Določanje normativne podobe frazemov in posledično njihova kodifikacija sta težavni nalogi iz več razlogov, ki so tako jezikovne kot nejezikovne narave, npr. nepoznavanje norme, stilno-zvrstna zaznamovanost in variantnost

² Ne nazadnje so – to med drugim velja tudi za frazeologijo (Kržišnik 2003a) – tudi napake rojenih govorcev večinoma »sistemske«, zaradi česar odstopov od norme pogosto ne opazita ne tvorec ne naslovnik.

frazemov, nedorečena oz. spreminjajoča se kodifikacija, vprašanje relevantnosti jezikovnih virov za ugotavljanje norme (prim. Kržišnik 1996).

Dve temeljni lastnosti frazemov zapletata uveljavljanje pravopisnih pravil: prva je razpetost frazema med leksikalno in sintaktično enoto in druga neizpeljivost pomena iz pomenov njegovih sestavin, torej idiomatičnost.

2.1 Prva lastnost je **oblikovna**. Frazem je leksikalna **enota**, sestavljena iz drugih leksikalnih enot, tj. besed, ki imajo svoja pravila slovničnega obnašanja; je leksikalna enota, znotraj katere sestavine do neke mere uveljavljajo svoje kategorialne pomena ali vsaj medsebojne skladišne odnose, posledično tudi svojo oblikovno prilagodljivost, zato spremenljivost, kar pomeni, da se frazemske sestavine lahko pregibajo sredi frazema, torej sredi leksikalne enote, čeprav rojeni govorci vemo (ne da bi se pretirano ubadali s slovnico, torej po temeljnem jezikovnem občutku), da se velika večina leksikalnih enot, vsekakor pa vse besede, v slovenščini pregibajo na koncu. Dalje se med sestavinami frazema pogosto pojavljajo prvine iz sobesedila, ki enoto nekako razstavijo. To lastnost frazema na primer problematizira pravopisno poglavje o pisanju skupaj ali narazen.

2.2 Druga lastnost je **pomenska**, in sicer stopnja idiomatiziranosti frazema, torej stopnja odsotnosti pomenskih lastnosti, ki jih imajo njegove sestavine kot samostojne besede. V zvezi s pravopisom se tako na primer zastavlja vprašanje prisotnosti ali odsotnosti pomenske lastnosti ‚lastnoimensko‘ (Kržišnik 1982: 42–45): ali je pridevniku v zvezi *a/Ahilova peta* ‚šibka točka, slabost‘ ali samostalniku v *ne(je)verni Tomaž* ‚kdor ne verjame, dvomljivec‘ mogoče pripisati lastnost lastnoimenskosti in posledično uveljavljati pravilo velike začetnice?

3 Frazeološki fragmenti v slovenskih pravopisih

Čeprav je beseda *frazeologija* vključena v skoraj vse geslovnike slovenskih pravopisnih slovarjev,³ slovenska normativistika kodifikaciji frazeologije doslej ni posvečala posebne pozornosti. Pregled slovenskih pravopisov razkrije, da je bila tema normiranja frazeologije bolj obstranska, predvsem pa norma frazemov v pravopisih ni bila predstavljena niti izčrpno niti sistematično in konsistentno.⁴ Med razlogi je zagotovo tradicionalno osredotočanje pravopisne problematike zgolj oz. primarno na enobesedno izrazno podobo leksike in seveda tudi dejstvo, da je frazeologija mlajša jezikoslovna veda, ki se je na Slovenskem začela razvijati šele od 70. let 20. stoletja dalje (Kržišnik 2013: 16–19), kar pomeni, da bi sodobna frazeološka spoznanja pravzaprav lahko upošteval šele Slovenski pravopis

³ Izjema je le *SP* 1920. Iztočnico *frazeologija*, pojasnjeno kot »nauk o frazah ali zbirka fraz«, pa vsebuje že Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (1894/1895).

⁴ Prvi slovenski pravopisi so zelo skopi s frazeologijo, eksplicitne podatke o normi posameznih frazemov vsebujeja šele *SP* 1950 in *SP* 1962 (Kržišnik 1996: 135).

(v nadaljevanju *SP*) 2001.⁵ Frazelogija je v pravilih *SP* 2001 eksplicitno vključena le na dveh mestih: v poglavju o ločilih (raba vezaja) in pisanju skupaj oz. narazen.⁶ Izraz »frazeološke zveze« v čl. 420 zajame primere prislovnih frazemov tipa *toliko in tolikokrat, sto in stokrat*, izraz »frazeološki zaimki« v čl. 536 pa frazeme, katerih zgradbo sestavljajo zaimki, npr. *kdor si bodi, kar se da*; ti tradicionalno predstavljajo dilemo glede pisanja skupaj oz. narazen. Seveda pa pravopisno problematične niso le te skupine frazemov.

Frazeološka kodifikacija v *SP* 2001 je posredno in fragmentarno vključena še v poglavje o rabi velike oz. male začetnice: pisanje stalnih besednih zvez z lastnim imenom nekaterih mitologiziranih bitij, npr. *kralj/Kralj Matjaž* (čl. 48, 130), zveze s svojilnim pridevnikom in prenesenim pomenom, npr. *Ahilova oz. ahilova peta* (čl. 115, 159); prevzete besede oz. besedne zveze: pisanje citatnih besednih zvez, npr. *first lady, To be or not to be: that is the question* (čl. 162); ločila: pisanje vejice med prirednimi stalnimi besednimi zvezami z izpuščenim veznikom *in, ali*, npr. *na vrat na nos* (čl. 323),⁷ med pastavki, ki so medmetne zveze, in drugim besedilom, npr. *hudiča vendar, bum bum bum* (čl. 343, 344); pisanje skupaj oz. narazen (čl. 487): citatne zveze, npr. *fin de siecle* (čl. 501), *človek žaba, mož beseda* (čl. 502), *nehodigatreba oz. ne bodi ga treba* (čl. 508), *tako imenovani* (čl. 519), sklope *s koli* (čl. 534, 535), stalne prislovne zveze z veznikom ali predlogom in proste ponovitve prislovov in členkov, npr. *sem ter tja oz. semtertja* (čl. 558), zveze dveh samostojnih prislovov ali členka in prislova, npr. *čim prej* (čl. 559), *natanko oz. na tanko* (čl. 563), predložne zveze (čl. 569), npr. *na posodo oz. naposodo* (čl. 571), večbesedni vezniki, npr. *brž ko* (čl. 576), besednozvezni predlogi, npr. *glede na* (čl. 579), zveze členkov, npr. *že že* (čl. 589), ter nekateri tipi medmetov (čl. 593).

4 Velika in mala začetnica v frazemih

Pisanje velike oz. male začetnice je izrazito dogovornega značaja, tudi kulturološko pogojenega. Norma frazemov se je glede začetnice sčasoma lahko tudi spreminjala (prim. frazemski sestavini *Jera/jera, Krišček/krišček* v Tabeli 1),⁸ vendar eksplicitne pozornosti v pravopisnih pravilih ni bila deležna.

⁵ Vendar jih žal ni (prim. Kržišnik 2003) in niti ni imel te ambicije, prim. Toporišičev odziv na kritiko odsotnosti meril za obravnavo frazeologije v *SP* 2001: »Novi *SP* nima ambicije, da bi bil tudi frazeološki« (Toporišič 2004: 222).

⁶ Stvarno kazalo *SP* 2001 izraza *frazelogija* in iz njega izpeljanih tvorjenk ne vsebuje.

⁷ Če se je o pravopisnih problemih velike začetnice in pisanja skupaj ali narazen v zvezi s frazeologijo že kdaj razpravljalo (npr. Kržišnik 1992/1993, 2003; Jakop 2009, 2012; Weiss 2013; Breznik in Novak 2015; Vrbinc 2019), potem se o vejici kot nekončnem ločilu (po našem vedenju) še ni. Zakaj denimo vejice v *na vrat na nos* ali celo v *hočeš nočeš* nihče ne pogrēša, si jo pa težko odmislimo v *meni nič, tebi nič*, čeprav raba kaže, da se na splošno rojenim govorcem ne zdi tako zelo nepogrešljiva: v Gigafidi (2.0, deduplicirani) je brez vejice 670 primerov (0,50/mio.), z vejico 382 (0,29/mio.), v Janesu je brez vejice 52 primerov (0,21/mio.), z vejico pa 80 (0,32/mio.). Premislek o ločilih pri frazemih, ki so kot skladenjske enote stavčne oz. celo nadstavčne, potrebuje svojo razpravo.

⁸ Raba začetnice je relevantna tudi pri frazeoloških nadomestnih imenih; pregledno o tem že v Jakop, Ramadanović 2015. Prim. tudi Dobrovoljc (2004: 132–133).

Tabela 1: Frazemski sestavini *Jera/jera*, *Kriščev/kriščev* v slovenskih pravopisih

SP 1935	SP 1950	SP 1962	SP 2001
<i>držati se kakor mila Jera</i>	<i>držati se ko mila jera; mila jera</i>	<i>mila jera</i>	<i>mila jera</i>
<i>za Kriščevo voljo</i>	<i>za Kriščevo voljo</i>	<i>za kriščevo voljo</i>	<i>za kriščevo voljo</i>

4.1 Pravopisna tradicija

V Levčevem pravopisu (**SP 1899**) začetnica frazemskih sestavin ni posebej obravnavana in se – sodeč po pravilih – še niti ne kaže kot zapisovalno problematična. Pravilo o pisanju lastnih imen namreč ne vsebuje in ne registrira nobenih zapisovalnih izjem: z veliko začetnico se pišejo »raznovrstna lastna imena« (čl. 572), »pravi« Bog nasproti »poganskim bogovom«, ki se pišejo z malo začetnico (čl. 574), »imena velikih cerkvenih praznikov« (čl. 575), brezizjemno tudi vsi izlastnoimenski pridevniki na *-ov/-ev, -ji, -in, -nji* (čl. 596).⁹

Za frazeologijo zanimiva je frazemska sestavina *Bog/bog*,¹⁰ ki je pri Levcu v vseh položajih kodificirana z veliko začetnico, prim. iztočnico *Bog*, npr. *za Boga svetega*, *za Boga milega*. Primerjava s Pleteršnikovim slovarjem (iztočnica *bog*) pokaže, da je bila norma v frazeologiji bolj neenotna. Resda prevladuje velika začetnica, npr. pri vseh pragmatičnih (*z Bogom!*, *za Boga*) in večini drugih frazemov (*komu Boga dati (davati)*, *pod milim Bogom*), vendar ne brezizjemno, npr. *držiš se, kakor lipov bog!*, *bogove prodajati*.

Slovarski del *SP 1899* je z vidika pisanja začetnice frazemskih sestavin obvestilno izjemno skromen.¹¹ Vključenih je malo lastnih imen, ki so povsem brez frazeološkega gradiva (prim. *Kristus*). Od 73 (iz)lastnoimenskih iztočnic, ki so kot frazemske sestavine vključene v *Slovar slovenskih frazemov (SSF)*, je bilo v slovarski del *SP 1899* vključeno le ime *Prešeren*, a ne iz frazeoloških razlogov (*prosto po Prešernu*), temveč zaradi takrat pogosto različnih zapisov priimka (*† Preširen*, *Prešerin*).

V Breznikovem pravopisu (**SP 1920**) je v pravopisna pravila (čl. 12) zajeto razmejevanje lastnih imen od njihovih homonimnih občnih poimenovanj v okviru veroslovnih imen¹² (*Stvarnik – stvarnik*): »Z veliko črko pišemo ta imena tedaj, kadar se rabijo kot lastna imena ali kot stalen pridevek.« Kljub temu dvojnična norma *Bog/bog* tu še ni eksplicirana, registrirana pa je nato v Breznik-Ramovševem pravopisu (**SP 1935**): iztočnica *Bog* vsebuje različno frazeološko gradivo, ki kaže

⁹ O spreminjanju kodifikacije izlastnoimenskih pridevnikov gl. Jakop 2009.

¹⁰ Ne le za slovensko frazeologijo. O pravopisnih dilemah glede pisanja *Bog/bog* v hrvaščini gl. Fink 2001.

¹¹ Tudi sicer je skromen glede normiranja večbesedne leksike. Pregled slovarja pokaže, da je normativno vrednotenje (označeno s križcem) stalnih besednih zvez v celoti izjemno redko, npr. *gasilno društvo † požarna bramba*, *darovati mašo † brati mašo*, *za Boga milega † za skozi Bog*.

¹² Sicer še ne tako poimenovanih in kategoriziranih.

neenotno normo veroslovne frazemske sestavine: z veliko ali malo začetnico v frazemih z glagolsko sestavino *vedeti*, npr. *Bog (bog) vé*, *Bog (bog) védi*, le z veliko v pragmatičnih frazemih, npr. *Bóg pomágaj!*, oz. le z malo v glagolskem frazemu *drži se kakor lipov bóg*. Približno tretjina (iz)lastnoimenskih iztočnic, ki jih vsebuje *SSF*, je zajeta tudi v *SP* 1935, vendar je le pri sedmih iztočnicah v slovarski sestavek vključeno tudi frazeološko gradivo, npr. *Avgijev hlev* (iztočnica *Avgij*).¹³ Brezizjemno je (iz)lastnoimenska frazemska sestavina kodificirana z veliko začetnico.

SP 1950 je v čl. 8 eksplicitneje formuliral pravilo o ločevanju med »imeni za veroslovna in poosebljena bitja« (*Bog*) in »občnimi imeni, ki zaznamujejo le vrsto bitij« (*bog*). Iz slovarskega sestavka iztočnice *bog* je razvidno, da je v frazemih kodificirana le mala začetnica, npr. *bog si ga vedi*, kar je pomembna sprememba glede na prejšnji predpis.

Slovarski del *SP* 1950 je v primerjavi s prejšnjimi pravopisi glede frazeologije obvestilno opazno bogatejši, saj je v slovarske sestavke vključenih več frazemov, prvič pa so v pravopisnem slovarju opremljeni tudi z dodatnim slovarskim metajezikom (osnovni frazeološki pomen), ki razdvoumlja frazeološke od nefrazeoloških zvez, npr. *Abrahama videti* ‚50 let doživeti‘, *Adamova obleka* ‚nagota‘. Ta praksa se je nadaljevala v *SP* 1962, npr. *prestopiti Rubikon* ‚napraviti kaj odločilnega, usodnega‘, *Evina hči* ‚ženska‘.

V *SP* 1950 je vključenih 57 od 73 (iz)lastnoimenskih iztočnic, ki jih vsebuje *SSF*, približno polovica jih vsebuje tudi podatek o normi frazemov. Prevladuje velika začetnica (iz)lastnoimenskih frazemskih sestavin, razen v frazemih *mila jera* in *klicati urha*, ki sta kodificirana le z malo začetnico, kar pomeni, da sta razumljeni kot občnoimenski sestavini. V prvem primeru gre za očitno apelativizacijo frazemske sestavine, ki je bila primarno lastnoimenska (*mila Jera* > *mila jera*). Raba male začetnice je podprta tudi z novo formulacijo pravila, ki določa zapis apelativiziranih imen z malo začetnico (čl. 4): »Imena, ki ne zaznamujejo posameznih oseb, živali ali stvari, ampak njih vrsto, so občna imena in se pišejo z malo začetnico.« V drugem primeru pa gre za zabris lastnoimenske motivacije frazemske sestavine (sv. *Urh*).¹⁴

V **SP 1962** je vključenih 65 od 73 (iz)lastnoimenskih iztočnic, ki jih vsebuje *SSF*, kar je največ od vseh pravopisnih slovarjev. Približno polovica jih ima v slovarskem sestavku (tudi) pravopisno relevantno frazeološko gradivo, npr. *oditi k Abrahamu* ‚umreti‘. Določilo o apelativizaciji (čl. 36) ima opazen vpliv na frazeologijo in

¹³ Tip *Avgijev hlev* je seveda lahko ponazoritev frazeološke (s prenesenim pomenom) ali nefrazeološke zveze (s svojilnim pomenom pridevnika).

¹⁴ V *SSF* (iztočnica *urh/Urh*) je pojasnjeno, da nastanka frazema ni motiviralo živalsko poimenovanje *urh* ‚brezrepa dvoživka‘, temveč ime sv. *Urh* oz. *Ulrih*. Podobno ugotavlja tudi Vrbinc (2019: 90). Frazeološko gledano je mala začetnica v tem frazemu nekako manj utemeljena (prim. sestavino *francoz* v poglavju 4.3). V *SP* 2001 je pri tem frazemu kodificirana dvojnica.

razširja nabor z malo zapisane (iz)lastnoimenske frazemske sestavine, npr. *Mohiká nec* [Indijanec]: *zadnji mohikanec*, zadnji predstavnik (kakšne skupine)¹⁵.

SP 2001 v primerjavi s prejšnjo kodifikacijo na področju pisanja velike oz. male začetnice prinaša opaznejšo spremembo v dvojničnem normiranju izlastnoimenskih pridevnikov, kadar so v funkciji frazemskih sestavin (npr. *ahilova* in *Ahilova peta*, slabost, šibka točka), večji obseg apelativiziranih imen (npr. *rubikon*, *krez*, *teksas*; *srečati abrahama*, dočakati petdeset let) in prvič v zgodovini pravopisja opremljenost frazemov s stilno-zvrstnimi kvalifikatorji (npr. neobčevalno *iti v Canosso*, priznati podrejenost, ponižati se).

V primerjavi s prejšnjim pravopisom je na žalost opaziti odsotnost nekaterih za frazeologijo zanimivih (iz)lastnoimenskih pridevnikov v geslovníku (*Pandorin*, *Kolumbov*, *Metuzalemov*, *Noetov*, *Pirov*),¹⁶ odsotnost frazeološkega gradiva v mnogih lastnoimenskih slovarskih sestavkih (npr. *Adam*, *Čič*, *Elijev*, *Karibda*, *Mars*, *Pilat*, *Poncij*, *Rim*, *Sava*, *Scila*, *Mars*) ter vključevanje frazeološkega gradiva k pravopisno manj relevantnim iztočnicam (npr. *kleti kot Turek* pri iztočnici *kleti*, ne pa (tudi) pri iztočnici *Turek*).

Primerjalni pregled frazeološkega gradiva z vidika norme in kodifikacije velike oz. male začetnice pokaže, da se z naraščanjem specializacije ter diferenciacije pravil (ki so seveda posledica rabe in opažene norme) na področju lastnih imen povečuje dvojničnost frazemskih sestavin. Jezikovne dileme glede pisanja (i)zlastnoimenskih sestavin odpira zlasti proces apelativizacije, ki pri jezikovnih uporabnikih uzavešča izginjanje lastnoimenskega v okviru frazeološke zgradbe.

4.2 Kaj se nam obeta?

Pri Pravopisni komisiji SAZU in ZRC SAZU od leta 2013 poteka prenova pravopisnih pravil, vzporedno s prenovo pa nastaja *ePravopis*, ki napoveduje, da bo obvestilen »na področju izrazne in oblikoslovne (deloma tudi skladenjske) ravnine jezika« (*ePravopis*: Uvod). V tem trenutku je preuranjeno ugotavljati, v kolikšni meri se posveča specifičnim vprašanjem frazeologije, se pa na področju velike oz. male začetnice kaže premik, ki upošteva tudi frazeološki fokus. V *ePravopis* je vključen problemski sklop Lastna imena v frazemih, ki trenutno obsega 31 slovarskih sestavkov z 41 frazemi z lastnoimensko sestavino (*zaspati v Gospodu*, *kaditi kot Turek*, *nositi vodo v Savo*). Lastnoimenska sestavina je prevladujoče kodificirana z veliko začetnico (37 frazemov), pet frazemov pa ima pravopisno dvojnico z malo začetnico, ki jo utemeljujejo pomenski prenosil frazemske sestavine, rabljene tudi samostojno, npr. *Rubikon*, reka, ki jo je prestopil Hanibal ob pohodu nad Rim;

¹⁵ Primer ponazarja izjemno spremenljivo kodifikacijo in neenotno normo: v *SP 1950* le z veliko začetnico, v *SP 2001* in *ePravopisu* le z veliko, v *SSF* dvojnično.

¹⁶ Razen imena *Pandora*, ki je umanjalo, so druga imena sicer vključena v slovar, ker pa njihova tvorba ni problematična v smislu obrazila *-ov/-ev*, *-in* (poglavje Težji primeri iz besedotvorja), njihovih izpeljanih pridevnikov slovar nima. To dokazuje, da frazeološka norma ni bila merilo za vključitev pridevnikov v pravopisni slovar (pa bi lahko bila).

rubikon ‚meja, mejnik‘: *prestopiti Rubikon/rubikon* ‚storiti odločilno dejanje‘« (*ePravopis*).¹⁷

4.3 Lastnoimenske frazemske sestavine med rabo, normo in kodifikacijo: primer *Francoz/francoz*

Problem pisanja velike oz. male začetnice frazemskih sestavin ponazorimo s frazemom *delati se/narediti se Francoza* ‚delati se brezбриžnega, nevednega, neumnega‘. V pravopisnih priročnikih je frazem prvič registriran v *SP* 2001¹⁸ v pravilu o apelativiziranih imenih, kjer se z malo začetnico pišejo »z imeni prebivalcev ali zemljepisnih danosti enakozvočna poimenovanja, kadar pomenijo le vrsto bitij ali predmetov« (čl. 135). Med zgledi pa navaja tudi besedo *francoz* v zvezi *narediti se francoza*. Tega frazema slovarski del *SP* 2001 sicer ne navaja, v *SSF* pa je frazemska sestavina zapisana le z veliko začetnico s pojasnilom, da spada v skupino frazemov, katerih nastanek je motiviralo splošno pripisovanje določenih, zlasti negativnih, lastnosti kakemu narodu, v tem primeru npr. Francozom. Podobno kot frazem *kaditi kot Turek*.

Za obstoj občnega (apelativiziranega) poimenovanja *francoz* (razen v pomenu priprave oz. orodja, ki pa ni motiviralo nastanka tega frazema) ni slovarskih potrditev.¹⁹ Zato je kodifikacija tega frazema z malo začetnico presenetljiva, frazemska sestavina pa s tem ni identificirana kot (izhodiščno) lastno ime. Vendar problem sodobne kodifikacije tega frazema s tem ni zaključen, pravzaprav se šele razgalja. Sodobni gradivski viri namreč kažejo tudi drugačno rabo, pri čemer je težko presojati, ali je ta posledica omenjenega pravila ali drugih jezikovnih vzgibov.

V Gigafidi (v nadaljevanju GF)²⁰ je razmerje rabe začetnice frazemske sestavine (*Francoz* – *francoz*) v prid veliki začetnici (68 %), a je tretjina male začetnice relativno visok delež. Časovno gledano najdemo pred letom 2001 le posamezne redke primere rabe male začetnice,²¹ ki je v nekaterih primerih zapisana tudi v narekovajih. Služila je predvsem vzpostavitvi razločevalnega razmerja s homonimnim lastnim

¹⁷ Za frazeologijo zanimivi so še naslednji sklopi pravopisnih kategorij: Izlastnoimenski pridevniki na *-ov* ali *-ev* in *-in* v stalnih besednih zvezah, Nadomestna imena in poimenovanja ter Enakozvočnice. Vključujejo namreč tudi nekatere primere frazemov (v slovarju označene zgolj kot »besedne zveze«). Izlastnoimenski pridevniki v frazemih so kodificirani z veliko in malo začetnico (*Adamov/adamov kostum*), frazeološka nadomestna poimenovanja pa z malo začetnico (*črna celina*) (prim. Pravopisne kategorije *ePravopisa*).

¹⁸ V *SSKJ* je v frazeološkem gnezdu primerljivi frazem s prislovno sestavino: *oditi po francosko* ‚brez slovesa, neopazno‘; *gost jo je popihal kar po francosko* ‚odšel je, ne da bi plačal‘.

¹⁹ Drugače je npr. v frazemu *prestopiti/prekoračiti Rubikon/rubikon*, kjer je apelativizirani *rubikon* že semantiziran (‚meja, mejnik‘ v *SSKJ2* in *SP* 2001). Podobno so v slovarski del *SP* 2001 vključena druga z lastnimi imeni homonimna poimenovanja (*lah* – *Lah*, *štajerka* – *Štajerka*, *sibirija* – *Sibirija* ipd.).

²⁰ Na vseh mestih v prispevku je mišljena Gigafida 2.0 (deduplicirana verzija).

²¹ Npr. v časopisju l. 1998, 1999 po en primer, l. 2001 po tri primere.

imenom, uporabljenim v isti povedi, oz. kot signal za frazeološko branje (da bi se izognili navidezni nesmiselnosti), npr.

Posebno zavzet je bil 24-letni Španec,
29-letni Francoz pa se je v zavetju **delal »francoza«**.

Nato je do leta 2008 opaziti rahlo incidenco naraščanja rabe male začetnice, vendar distribucija virov pokaže, da je približno tretjina rabe male začetnice vezana na internetna besedila, kjer so odkloni od pravil o rabi velike začetnice na splošno opaznejši (Jakop 2008) in niso vezani specifično na frazeologijo:

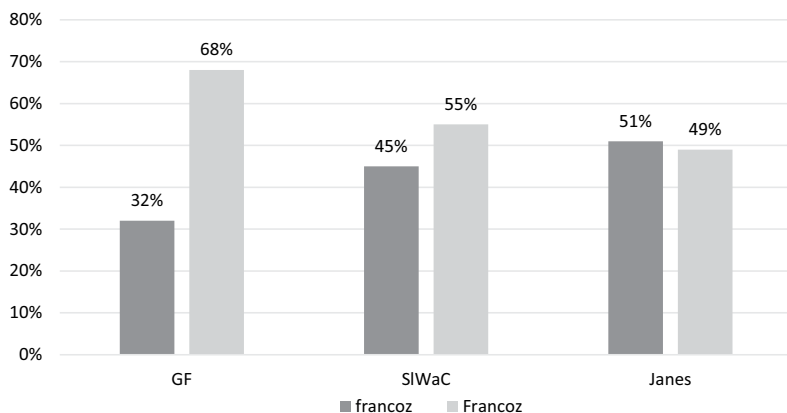
»mož **se je naredil francoza** ... nič ni vedel ... preiskovalci so pa tupi in glupi da take izjave akceptirajo«.

V mnogih primerih pa ima mala začetnica še vedno kontekstualno razločevalno funkcijo, frazemska sestavina je pogosto zapisana v narekovajih:²²

Najprej smo namreč slišali pesem popularnega primorskega kantavtorja Iztoka Mlakarja (žal ne iz njegovega grla), potem pa **se je** izvajalec do slovenske kulturne dediščine **naredil »francoza«** in ob spremljavi kitare zapel še v francoščini.

V Korpusu slovenskega spleta (SIWaC) in Korpusu besedil s slovenskih družbenih omrežij (Janes) je delež rabe male začetnice frazemske sestavine opazno višji in v Janesu celo rahlo prevladuje. En razlog je zagotovo že zgoraj omenjeno dejstvo, da se v spletnih besedilih raba začetnice pogosteje odmika od pravil. Vendar pa ne gre zgolj za to. Gradivo kaže, da raba male začetnice ni več toliko vezana na kontekstualno razmejevanje v besedilu rabljenih homonimnih lastnih imen niti mala začetnica ni več tolikokrat označena z narekovaji. Kot kaže, se frazem ohranja in funkcionira v slovenščini, tudi če je lastnoimenska sestavina zapisana z malo začetnico. Koliko na to vpliva obstoj pomensko sorodnega frazema *oditi po francosko*, 'oditi neopazno, brez slovesa', je težko reči, a povsem brez vpliva najbrž ni. Za primerjavo: frazem *odkriti/odkrivati Ameriko* ima v Janesu le 12 % rab z malo začetnico lastnoimenske sestavine, v korpusu SIWaC pa le 3 %, tudi v frazemu *kaditi kot Turek* se velika začetnica prevladujoče ohranja (v 78 % v SIWaC).

²² Zapisi frazemov v narekovajih so sicer na splošno opazna lastnost v besedilih, vendar pa tu narekovaj označuje le frazemsko sestavino.

Graf 1: Frazeološka sestavina *Francoz/francoz* v slovenskih korpusih

Frazem je v *ePravopisu* kodificiran le z veliko začetnico (kot tudi *odkriti Ameriko*, *kaditi kot Turek*), kar odraža normo v knjižnojezikovnih besedilih. Vendar pa primer ponazarja, da se pri lastnoimenskih frazemskih sestavinah norma nepredvidljivo spreminja in jo je treba spremljati, saj je apelativizacija frazemskih sestavin v slovenščini še kako živa.²³ In napačno oz. le delno ugotovljena norma (npr. *delati se francoza*) lahko povsem zabriše izlastnoimensko motivacijo frazema.

5 Pisanje skupaj ali narazen

Kot rečeno, je pravopisno poglavje o pisanju skupaj ali narazen izrazito jezikovno. Ko enkrat določimo, kaj je beseda, pravopis nima več težav. Težavnost definiranja besede pa je v načelnem prekrivanju med pojmom besede v pravopisnem (ortografskem) in ortoepskem smislu (Matešić 2018: 47–48), problem so meje med besedami.

5.1 Pravopisna tradicija

Kot v svoji bolj analizi splošnega stanja kodifikacije kot zgolj kritiki Levčevega pravopisa ugotavlja Breznik (1913–15), se je (rabna) tradicija pisanja skupaj ali narazen v 19. stol., do prvega slovenskega pravopisa l. 1899, oblikovala v času, ko je bil v središču pozornosti tako jezikoslovcev kot piscev etimološki vidik jezika, zapis naj torej čim bolj razkriva izvor:²⁴

²³ Na to opozarja tudi Vrbinc (2019: 109) v svoji primerjalni študiji angleških in slovenskih frazemov z lastnoimensko sestavino.

²⁴ Breznik navaja pisanje v publicističnih (zlasti npr. *Novice v mes, po leti, na posled, do cela, kaj pa da, kaj ne da, v eno mer*) in umetnostnih besedilih – kot pravi, so se načela »besede naj se pišejo kolikor moči vsaka zase« držali vsi pisatelji, a v različni meri, najradikalnejši naj bi bil Valjavec, ki piše tudi za *nj, k višku, k malu, po sebn*.

Ker je šlo v tej dobi vse za tem, da se piše kolikor moči po izvoru, so tudi sestavljene besede razkrajali v posamezne dele. Vprašanje, kaj naj se v sestavljenkah piše skupaj, je bilo že od nekdaj pereče in še do danes ni rešeno. Vsa naša pisava s Pleteršnikom vred je delila sestavljenke v posamezne besede. Uprl se je tej struji šele Levec v Pravopisu po zgledu Hrvatskega pravopisa, ki ga je leta 1893 za hrvaške šole spisal dr. Iv. Broz. (Breznik 1914: 123.)²⁵

Pod tem vplivom je Levec dokaj dosledno izpeljal **načelo en naglas – ena beseda** (»naj se besede, ki spadajo po izreki skupaj, tudi pišejo tako« (Breznik 2014: 160)) in vse (stalne) predložne zveze razumel kot »besede, ki so sestavljene ali sklopljene s predlogi« (Levec 1899: čl. 608), in sicer ne glede na vsa druga načela, od *docela do kletu* in *zaraditega*. Uveljavljal pa je tudi pomensko načelo, po katerem naj se »besede, ki tvorijo en pojem, /.../ pišejo skupaj« (Breznik 1914: 160), npr. *semintja*, *nebodigatreba*. Obe načeli, če ju izpeljemo do konca, zadevata tako rekoč celotno frazeologijo, prvo t. i. minimalne frazeme (Kržišnik 2010), npr. *na dušek*, *na pretek*, *na mah*, drugo vse sklopovske, npr. *vrteti jezik* ,klepetati‘, *od nog do glave* ,ves‘, in zraslekovske frazeme, npr. *vleči dreto* ,smrčiti‘, *na vse kriplje* ,zelo‘; izjema so le skupi, sestavljeni iz vsaj ene sestavine v slovarskem in vsaj ene v neslovarskem pomenu (vendar bi se za velik del skupovskih frazemov lahko uveljavljalo pisanje neslovarskega dela skupaj po prvem, npr. *biti v škripcih*, ali drugem načelu, npr. *ne reči ne bev ne mev* ,ne reči nič‘). Seveda tako dosleden celo Levec ni bil niti ni hotel biti. Na »dvomnost« drugega načela (kaj tvori en pojem?) opozarja Breznik in priporoča glede tega več svobode:

Ker je torej načelo v posameznih primerih dvomno in ker dosledno izvajanje tega načela ne izključuje nenavadnih in celo smešnih oblik, bi bilo morebiti umestno pustiti pri drugi izdaji Pravopisa nekoliko več svobode, zlasti pri besedah, ki jih ni še potrdila splošna raba. (Breznik 1914: 160.)

Pisanje skupaj ali narazen v besedilni rabi (zlasti 2. polovice) 19. stoletja na eni strani in kodifikacija na drugi predstavljata dve skrajni možnosti, ki obe hkrati nista mogli postati tradicija, zato je bilo v nadaljnjih pravopisih za pisanje skupaj ali narazen vpeljana še **načelo ohranjene oz. neohranjene (okrnjene) oblike**. Resnici na ljubo ga je deloma uporabil že Levec, čeprav nekako obrnjeno, s pravilom za pisanje neokrnjene oblike, prim. čl. 620: »Če je dvoje samostalnikov sklopljenih tako, da vsak posebej ohrani svojo polno obliko, pa se prvi izmed njiju ne sklanja, zvežemo z vezajem« – in navede zgleda *mož-beseda*, *pedanj-človek*, *laket-brada*. Nesodobne, zastarele ali okrnjene oblike so torej razlog za pisanje skupaj. To načelo je po pravopisih do SP 1 Pravila (1990) manj natančno ali sploh ne formulirano, npr. SP 1920, čl. 23: »ali pa hrani vsaka posameznica svoj naglas ali svojo obliko«, SP 1935, čl. 22: »ali pa ohrani vsaka besedna vrsta svojo obliko in svoj naglas« in obratno v čl. 31 o pisanju skupaj, kadar gre za oblikovno »okrnjene izraze: n. pr. *počasi* /.../, *docela* /.../, *dodobra*«; SP 1950 in SP 1962 oblikovnega načela

²⁵ Primerjava s sodobno hrvaško kodifikacijo pisanja skupaj ali narazen – vsaj v okviru frazeologije (prim. Kovačević in Ramadanović 2013) – daje slutiti, da smo v slovenščini to najzgodnejše načelo pisanja po izvoru tako ali drugače v precejšnji meri ohranili.

ne omenjata ter gradita na naglasu in pomenu, čeprav v pisavi oba razlikujeta med zapisoma *dodobra* ter *do dobrega*.

5.2 Kodifikacija v SP 2001

Šele *SP I*, Pravila (dalje *SP I P*, 1990), in enako kasneje *SP 2001*, zastavi pisanje skupaj ali narazen v izhodišču kot jezikoslovno vprašanje o tem, kaj je beseda, ter v uvodnem delu tega poglavja (čl. 485) določa:

Črkovje posamezne besede pišemo praviloma skupaj, obenem pa z razmikom ločeno od črkovja druge besede /.../. Merilo za to, ali je del jezikovnega gradiva treba obravnavati kot eno ali več besed (in ga torej načeloma pisati ali skupaj ali narazen), je **nerazdružnost in nezamenljivost zaporedja delov** dane besede. (*SP I*: čl. 485.)

Za besedo (in posledično pisanje skupaj) gre, kadar se v tako enoto ne da vriniti druga beseda in v besedni enoti ni mogoče zamenjati zaporedja njenih delov. Oba razloga sta v celoti oblikovna. Takoj v nadaljevanju pa sta relativizirana, in sicer ravno s stalnimi besednimi zvezami (čl. 487):

Načela razdružljivosti in nezamenljivosti zaporedja pa ne moremo uporabiti zmeraj za merilo pisanja skupaj ali narazen. Odpove namreč pri nekaterih stalnih besednih zvezah /.../. Tu se ravnamo po določljivosti samostojnih sestavin na podlagi pomena in oblikoslovja. (*SP I*: čl. 485.)

Za oblikoslovno (ne)določljivost se navaja primer z *lepo* proti *zlepa*, torej nesodobno roditeljsko obliko pridevnika, za pomensko pa – z razlago: »če posameznim sestavinam lahko pripišemo navadni pomen« ali pa tega ne moremo – *biti na poti* 'potovati' proti *biti napoti* 'delati napoto, ovirati'.²⁶ Kljub temu pa je treba opozoriti, da ima jezik (in govorniki oz. pisci) pri dvojici *biti na poti* (SBZ) – *biti na poti* (frazem) na voljo tudi (oblikovno) razločevalno vezljivostno določilo *komu*, ki se realizira le pri frazemu, in to obvezno, zato dodatna pisna razločevalnost ni potrebna. Ne samo za frazeologa, tudi za rojenega govornika je odločilno še to, da obstaja pomensko povezan frazem *iti s poti komu* 'umakniti se komu, tj. prenehati ovirati koga' (v razmerju sta *na poti* – *s poti* kakor *na gori* – *z gore*) in še nekateri drugi, npr. *spraviti s poti koga*. Bomo tudi tu v frazemu svetovali pisanje *spoti*? Te vrste bolj »zgodbarskih« (morda bolj figurativnih) kot pomenskih povezav v frazeologiji ni malo (*od rok – pri roki, iz oči v oči, na vrat na nos* ...).²⁷

Zdi se, da jezik sam (oz. uporabniki s pomočjo jezikovnih sredstev) poskrbi(jo) za razdvoumljenje, in to praviloma z oblikovnimi in/ali funkcijskimi (oblikoslovnimi, besedotvornimi, skladejskimi) sredstvi. Tega, da pomenska sprememba, natančneje

²⁶ K sprejemljivosti pisanja skupaj nedvomno pripomore tudi iz predložne zveze nastala tvorjenka *napota*.

²⁷ Tako recimo ne v korpusu Gigafida ne v Janesu ni mogoče najti niti enega primera pisanja *odrok* namesto *od rok* v frazemu (*kaj biti od rok komu, kaj iti od rok komu*).

sprememba leksikalnega dela pomena, ni dovolj razločevalno merilo za pisanje skupaj ali narazen, so se zavedali tudi avtorji *SP* 2001 in so zato med pravili ohranili tudi možnost obojnega pisanja, torej pisanja skupaj in narazen (čl. 485): »Včasih je težje določiti, ali gre za eno ali več besed in ali jo/jih je torej treba pisati skupaj ali narazen; večinoma se v takih primerih dopušča obojno pisanje«. Še več, ob sicer dovoljujočem obojnem pisanju se lahko pojavi celo priporočilo za eno ali drugo, npr. v čl. 558: »**Narazen** pišemo stalne prislovne zveze z veznikom ali predlogom in proste ponovitve prislovov ali členkov /.../« – med drugim se navaja tudi *sem tertja*« (predvidevamo, da za krajevni pomen 'ponekod', žal to ni napisano) – in dalje: »V časovnem pomenu se nekateri izrazi pišejo **tudi skupaj**: *semtertja*, *tupatam*, *tuintam*, vendar je **bolj priporočljivo** pisanje **narazen**.« Kljub tako formuliranemu pravilu, jih slovarski del – previdno? – ne vključuje.

5.3 Med oblikovnim in pomenskim načelom

Načela o pisanju skupaj ali narazen so torej v slovenski pravopisni tradiciji naslednja:

Tabela 2: Pregled izhodiščnih načel v slovenskih pravopisih

<i>SP</i> 1899	<i>SP</i> 1920	<i>SP</i> 1935	<i>SP</i> 1950	<i>SP</i> 1962	<i>SP</i> I P 1990, <i>SP</i> 2001
naglas	naglas	naglas	naglas	naglas	
	oblika	oblika			oblika
pomen	pomen	pomen	pomen	pomen	pomen ²⁷

Kot že v uvodu rečeno, s pomenskim načelom pri določanju pisanja skupaj ali narazen za frazeološke zveze naletimo na težave zato, ker gre pri njih oz. njihovih sestavinah vedno za določen pomenski premik ali celo za pomenski umik (npr. pri unikalnih sestavinah ali sploh v frazeoloških zraslekih). Zato bi si morali prizadevati, da prepoznamo čim več oblikovnih meril, saj navsezadnje ima, razen (vsaj sinhrono) nesmiselnih zvez tipa *kriva prisega*, velika večina frazemov svojo homonimno prostobesednozvezno dvojnico oz. dvojnico iz sestavin/besed z »navadnim pomenom« (v skladu s čl. 487 v *SP* 2001).

Iz obeh izhodiščnih meril besednosti (nerazdružljivost in nezamenljivost delov) v *SP* 2001 sledi, da za ogromen del frazemov odločitev za pisanje skupaj ali narazen ne bi smela biti problem. Tako na primer ne za glagolske frazeme, saj ti med glagolskim in neglagolskim delom dopuščajo ali vstavljanje sobesedilnih

²⁸ Poleg pomenskega načela se nekajkrat omenja tudi jezikovni čut, npr. čl. 508: »Nekatere izraze pišemo skupaj ali narazen v glavnem glede na to, ali se čutijo kot sklop (*nebodigatreba*) ali pa kot besedna zveza (*ne bodi ga treba*)«. Na prvi pogled je govorjenje o čutenju v okviru kodifikacije nenavadno, če že ne nerelevantno, vendar se sprašujem, kaj bi o tem lahko povedalo kognitivno jezikoslovje. Nasprotno Logar (2005: 90) pri besedotvornih (pisnih) sklopih kot osnovo za poenobesedenje postavlja »zavestno strnjen zapis, torej namern/o/ nepretrganost njihovih črk«.

prvin ali vsaj spremembo zaporedja obeh delov, prav tako ne za vse samostalniške frazeme z levim prilastkom, saj se le-ta ujema s samostalnikom v jedru in se v skladu s tem tudi obliko(slo)vno spreminja (npr. *prva violina, boljša polovica*).²⁹ Če frazem razumemo kot jezikovno enoto, potem pisanje skupaj tudi ni mogoče pri variantnih frazemih tipa *tja v dan/tja v en dan/tja v tri dni oz. na moč/na vso moč*, saj se oblika tako ali drugače spreminja znotraj ene enote, vsaj dokler frazem ostaja v svoji primarni (v tem primeru prislovnodoločilni) skladenjski vlogi. Problem ostajajo neglagolski minimalni frazemi, prav tako predložne zveze kot del frazema, najpogostejše glagolskega, tj. tip *kaj zdeti se za malo/zamalo komu, kaj priti na pamet komu*.

Jezikoslovno gledano je torej prvi pogoj za poenobesedenje sklopovskega tipa, ki se kaže zgolj s pisanjem skupaj ali narazen,³⁰ **stalno zaporedje** sestavin/besed. Ker je stalnost ena od temeljnih lastnosti frazema, je za njegovo poenobesedenje najpreprostejša pot skladenjskofunkcijska sprememba s **konverzijo**, natančneje z leksikalizirano (ustaljeno) prekategorizacijo, ki jo tudi Toporišič v *Slovenski slovnici* pri besedotvorju navaja kot »/e/n/o/ vrst/o/ izpeljave« (2000: 157). Tak je primer tipa (*prerasti svoj prazni*) *tjavdan* (v SP 2001 iztočnica *tjavdan*, enako *tjavendan*).

Naj na primeru, ki se v SP 2001 navaja v dveh enobesednih iztočnicah *nebodigatreba* in *nebodijetreba*, medtem ko sta *nebodijihatreba* in *nebodijutreba* kot paradigmatški obliki navedena pri obeh, predstavimo zanimiv zgled, pri katerem v sodobni besedilni rabi opazimo soobstoj različnih enot in hkrati zasledujemo pot spreminjanja frazeološke stalne besedne zveze v besedo – v slovenskih slovarjih, od Pleteršnika dalje, je naveden samo kot beseda, a zdi se, da še vedno ni dokončno samo to.

- a) Izhodišče je iz zveze *ne bodi treba koga* nastali pragmatični frazem, po obliki stavčni,³¹ ki izraža ,razmerje govorca do tistega/tega, o čemer/ komer govori‘; prim.:

*Da bi preživela, morata sosedu združiti moči – Jimmy s pomočjo hladokrvnosti in ubijalske spretnosti, Oz pa s pomočjo svojega zobozdravniškega orodja. Potem pa, **ne bodi ga treba**, se Oz zaljubi v Jimmiyevu ženo Cynthia (Natasha Henstridge) in ... Raje ne bomo nadaljevali.*

Lahko tudi skupaj pisano: Če bi, **nebodigatreba**, Slovenijo prizadel potres, je rekel Savin, bi lahko pomagali le z novimi davki.

²⁹ Izjema so le primeri tipa *šokterapija/šok terapija* ali *figamož/figa mož*, kjer oblikoslovnega ujemanja ni oz. ni izraženo.

³⁰ Ne pa recimo s kako drugo oblikovno spremembo, npr. skladenjskobesedotvorno *kriva prisega – krivoprisežen*.

³¹ Prim. etimološko razlago: »Sklopljeno iz *ne bodi ga treba* oz. zvez z osebnim zaimkom v ustreznih oblikah.«

- b) Po prekategORIZACIJI (posamostaljenje) nastane samostalnik oz. dva samostalnika:³² *nebodigatreba* in *nebodijetreba*, v številu se prilagajata oba enako *nebodijihatreba*, *nebodijutreba*; sklanjata se z ničto končnico; zgledi so v vseh slovarjih. Neobičajni, na sredini spreminjajoči se besedi in njune oblike kažejo nadaljnji razvoj v eno, univerzalno ter običajnejšo besedo, in sicer začenja prevladovati *nebodigatreba*; prim. *Med temi **nebodigatreba** so na prvem mestu; Bolečine si nihče ne želi in nanjo vsi gledamo kot na **nebodigatreba**.*
- c) V zadnji fazi poenobesedenja se *nebodigatreba* vključi v ustrezno oblikoslovno paradigmo *nebodigatreba, -e*:

*Med nami so poeti in politiki, so čistuni in **nebodigatrebe**, veliki in majhni, različni po telesu in različni po duhu /.../; Med 19. januarjem in 7. februarjem je **nebodigatrebo** prineslo do ograjenega prostora nekdanjega podjetja Iskra v Šentjerneju /.../; V kletne prostore na Novem trgu v Novem mestu je med 8. in 16. aprilom prineslo **nebodigatrebo**, ki je poskušal ukrasti električno omarico.*

Kot kažejo navedeni primeri, so poenobesedenja povezana s takimi ali drugačnimi (oblikovnimi, funkcijskimi) spremembami in prilagoditvami. Skladenjsko se – poleg prekategORIZACIJE, tj. spremembe skladenjske vloge – lahko poenobesedenje oblikovno kaže še drugače, npr. z (ne)uveljavljanjem dvojnega zanikanja: *ne biti za nič* in *biti zanič*.³³ V prvem primeru je *nič* zaimek, torej beseda, zato povzroča skladenjsko dvojno zanikanje, v drugem je *-nič* morfem, prim.:

*vendar oni (tudi nekako) **niso** pristojni **za nič**; skupni zaklad, ki ga **za nič ne bi** izpustila iz rok; Naš denar bi še vzeli, mi pa **nismo za nič**, bo marsikdo potožil; Bodimo iskreni, naša igra v prvi tretjini **je bila zanič**!; Tudi tekel **sem zanič**; Lahko pa **bi** tudi izbrisal **zanič** odlomek iz vidnega besedila.*

Enako tudi *nič vreden* : *ničvreden*, zato je nepotrebno, da se SP 2001 v čl. 519 glede pisanja sklicuje na »pomensko nasprotje« med *ničvreden (značaj)* in *nič vreden (avto)*. Zadnji primer ima poleg tega še en znak, ki je prav tako lahko kazalec (ne) poenobesedenja, namreč stalni besedni red, dokler je *vreden nič* variantno z *nič vreden*, je to besedna zveza.

5.4 In kaj pravi raba?

Vsi podatki v nadaljevanju so iz dveh slovenskih besedilnih korpusov, in sicer iz korpusa pisne standardne slovenščine Gigafide 2.0 (deduplicirana verzija) in korpusa

³² Pravzaprav bi na tem mestu morali omeniti tudi popridevljenje, ki se očitno tudi ustaljuje, prim. *Prihranjenih vam bo precej skrbi, od **nebodigatreba** birokracije za vsa mogoča dovoljenja /.../.* Opozorjam na neujemanje med ga in nanašalnico *birokracija*!

³³ Druga stvar so tuji vplivi. Tako se frazem (*vzeti, pojaviti*) *se od nikoder* »(priti, pojaviti se) nenadoma, nepričakovano« (angl. *out of nowhere*) tudi rabi »po angleško« brez dvojnega zanikanja, prim. *Stara mama je bila še pri sosedu, pri studentu pa je zdaj stal moj oče in kadil, kot da bi se vzel od nikoder.* Prim. obnašanje slovenskega frazema *ne biti za nikamor* (*Tale pica ni za nikamor: Preslana je, grda ...*).

slovenskih spletnih uporabniških vsebin Janes, ki sta različna tako po velikosti (Janes ima približno petino obsega Gigafide) kot – kar je posebej pomembno – po zvrstni zaznamovanosti vsebovanih besedil. Zaradi tega navajamo, če je le mogoče, v oklepaju tudi podatke o količini pojavitev na milijon, ali če je smiselno, samo te podatke.

5.4.1 Vzorčni primer prekategorizacije

Zgoraj navedeni soobstoj različnih oblik *ne bodi ga treba/nebodigatreba* v sodobnih besedilih je služil predvsem za prikaz smeri razvoja nekega frazema (in dalje iz njega nastale besede), ki mu običajno sledimo skozi časovno obdobje, tukaj pa imamo priložnost, da ga vidimo sinhrono v časovnem prerezu. Da pa bi rabo ovrednotili glede na kodifikacijo, ki ima dolgo slovarsko tradicijo, jo je treba opremiti s podatki.

Tabela 3: Raba v Gigafidi in Janesu

	Gigafida	Janes
a) <i>ga</i>	19 (0,01) ³³	14 (0,06)
<i>je</i>	8 (0,01)	1 (0)
<i>jih</i>	10 (0,01)	5 (0,02)
b) <i>-ga-</i>	1399 (1,06) ³⁴	251 (0,99)
<i>-je-</i>	60 (0,04)	2 (0,01)
<i>-jih-</i>	288 (0,22)	54 (0,21)
c)	8 (0,01) <i>nebodigatrebe</i> 2 (0) <i>nebodigatreb</i>	5 (0,02) <i>nebodigatrebe</i> 1 (0) <i>nebodigatrebam</i> 1 (0) <i>nebodigatrebah</i>

Vidimo, da je jedrni del rabe beseda *nebodigatreba* samostalnik z ničto končnico, ki se z obliko zaimenskega morfema v spolu in številu prilagaja ali pa tudi ne; na obeh skrajnih koncih pa so sledi odhajajoče ter dokaj verjetne prihajajoče rabe, tj. še vedno prisoten frazem *ne bodi ga/je/jih treba* in samostalnik *nebodigatreba*, *-e*, ki se (bo) sklanja(1) po paradigmi, v katero sodi.

5.4.2 Predložne zveze kot minimalni frazemi ali deli frazema

5.4.2.1 Nesodobne sestavine in/ali oblike v primerjavi s sodobnimi: v zvezi *na skrivaj* je sestavina *skrivaj* sodobna beseda, v *na prodaj* ima *prodaj* nesodobno obliko (tudi naglas), v *na stežaj* je *stežaj* nesodobna, celo unikalna sestavina (beseda *stežaj* v sodobni slovenščini ne obstaja). V *SP* 2001 je za vse tri predvideno pisanje »narazen, tudi skupaj«. Raba v korpusih pa kaže naslednja razmerja.

³⁴ Iskanje po besedni zvezi (Phrase). Podatek v oklepaju je število pojavitev na milijon. Zaradi velike razlike v velikosti obeh korpusov je poveden ravno ta podatek.

³⁵ Gigafida – to je rezultat iskanja po besedni obliki (wordform); po lemi dobimo 1415 pojavnice; enako Janes – lema 255. Rabe z dvojinsko obliko ni, kar ne preseneča, kaže pa seveda ustaljevanje v smeri ene oblike.

Tabela 4: Število rab na milijon pojavníc

	<i>na skrivaj</i>	<i>naskrivaj</i>	<i>na prodaj</i>	<i>naprodaj</i>	<i>na stežaj</i>	<i>nastežaj</i>
Gigafida	4,14	0,80	2,35	12,44	2,35	0,05
Janes	3,86	0,92	1,76	7,50	1,35	0,06

Le predložna zveza z nesodobno obliko *pródaj* kaže tendenco pisanja skupaj *naprodaj* (zanimivo, da celo nekoliko bolj v standardnih besedilih Gigafide), medtem ko unikalna, zunaj predložne zveze neobstoječa »beseda« *stežaj* ohranja samostojnost in pisavo narazen – enako kot predložna zveza *na skrivaj* s sodobno obliko in sestavino. Tovrstna tendenca v frazeologiji ni izjema, prim. še minimalni frazem *na knap* (GF 17 : 0, Janes 130 : 3 v prid pisanju narazen) ali predložno zvezo *na kant* v frazemih *priti na kant* in *spraviti na kant koga* (GF 246 : 0, Janes 239 : 0).

5.4.2.2 Nesodobnost oblike/sestavine v primerjavi s pomenskim premikom v sestavini: predložna zveza *na izust*, ki ji SP 2001 ob kvalifikatorju starinsko (unikalna sestavina *izust*) pripisuje samo pisanje narazen, v primerjavi z zvezo *na pamet*, ki ni časovno zaznamovana, je pa pomensko prenesena.

Tabela 5: Primerjava vplivov nesodobnosti oblike in neslovarskosti pomena na pisanje skupaj oz. narazen

	<i>na izust</i>	<i>naizust</i>	<i>na pamet</i>	<i>napamet</i>
Gigafida	236 (0,18)	8 (0,01)	10.338 (7,75)	16 (0,01)
Janes	53 (0,21)	2 (0,01)	6588 (26,05)	207 (0,82)

Raba ne izkazuje prevladujočega pisanja skupaj pri nobeni od obeh zvez, izkazuje pa zastarelost zveze *na izust* z nizko frekvenco rabe v obeh korpusih. Nekoliko presenetljiva je raba pisanja skupaj *napamet* v Janesu. Ker predložna zveza *na pamet* kot frazeološka obstaja v dveh pojavnih oblikah, in sicer kot del dveh frazemov (*kaj priti*, *pasti na pamet komu*, 'spomniti se česa, pomisliti na kaj', *naučiti se*, *znati na pamet*, 'naučiti se, znati ... dobesedno, od besede do besede') in kot minimalni frazem *na pamet* s pomenom 'brez premisleka, podatkov, argumentov', je vprašanje, v kateri se kaže tendenca rabe pisanja skupaj.

Tabela 6: *Na pamet/napamet* kot minimalni frazem in kot del frazema

	<i>napamet</i> – minimalni frazem	<i>napamet</i> – <i>priti, pasti</i>	<i>napamet</i> – <i>znati, vedeti, (na)učiti ...</i>
Gigafida	7	0	8
Janes	128	11	68

Zlasti raba v Janesu kaže, da je pisanje skupaj dvakrat pogostejše, kadar predložna zveza predstavlja minimalni frazem. To je seveda le tendenca, katere vrednost za kodifikacijo pove šele primerjava s pogostnostjo pisanja narazen – skupno število pojavnic *na pamet* gl. zgoraj v Tabeli 5, od tega v frazemih *priti, pasti na pamet/na pamet priti, pasti* (iskanje z 0–3 besedami med glagolskim in neglagolskim delom) v Gigafidi 3582, v Janesu (ki je petkrat manjši!) pa 2011.

Mogoče omenjeno tendenco podpira stopnja idiomatizacije, ki je v minimalnem frazemu višja, saj gre pri njem za sekundarno frazeologizacijo. Če je tako, nas dalje zanima, kako raba odslikava v *SP* 2001 predvideno kodifikacijo pisanja *zamalo* ‚pod častjo‘ samo skupaj v frazemu *kaj zdeti se zamalo/za malo komu*.³⁶

Tabela 7: Pisanje *za malo* ali *zamalo*?

	<i>za malo</i>	<i>zamalo</i>
Gigafida	153 (0,11)	141 (0,10)
Janes	53 (0,21)	36 (0,14)

Kot kaže, raba ne sledi kodifikaciji, celo več: če lahko pisanje skupaj ali narazen v Gigafidi ocenimo kot uravnoteženo, ga za rabo v korpusu Janes ne moremo, saj pisanje skupaj dosega le dve tretjini rabe pisanja narazen.

5.4.3 Besednoredni, tj. oblikovni, ali pomenski razlog za pisanje skupaj ali narazen

Tabela 8: *Nič vreden/vreden nič in ničvreden*

	<i>ničvreden</i>	<i>nič vreden</i>	<i>nič vreden + vreden nič</i>
Gigafida	1844 (1,38)	663 (0,50)	931 (0,70)
Janes	775 (3,06)	377 (1,49)	621 (2,46)

	↓	↓
	<i>ničvreden + Sam</i>	<i>nič vreden + Sam</i>
Gigafida	1060 (0,79)	30 (0,02)
Janes	383 (1,51)	31 (0,12)

³⁶ V GF in Janesu smo z iskanjem Glag + *zamalo/za malo* in *zamalo/za malo* + Glag (z 0–3 vmesnimi praznimi mesti) našli vsega pet pojavitev frazema *kaj biti za malo/zamalo komu*, kar pomeni, da ta frazem pridobiva časovno zaznamovanost.

Pogostnostno razmerje v besedilih kaže, da do poenobesedenja pride s stalnim besednim redom v levem prilastku, kajti sicer se v tej skladijski vlogi lahko realizirata oba pomena ,tak, ki je nižje, manj kakovostne vrste‘ in ,tak, ki ima negativne moralne lastnosti‘.

5.4.4 Pisanje variantnih frazemov

Tabela 9: *Tja v dan, tja v en dan, tja v tri dni*

	<i>tja v dan</i>	<i>tjavdan</i>	<i>tja v en dan</i>	<i>tjavendan</i>	<i>tja v tri dni</i>	<i>tjavtridni</i>
Gigafida	10 (0,01)	191 (0,14)	315 (0,24)	192 (0,14)	237 (0,18)	1 (0)
Janes	3 (0,01)	29 (0,11)	107 (0,42)	51 (0,20)	165 (0,65)	0

Prekategorizacije *tjavdan* nismo našli, se pa v Janesu posamostaljeni *Tjavendan* 8-krat pojavi kot lastno ime (naslov) spletnega foruma, prim. *Tudi ježek iz Tjavendana čestita sestram in bratom tega foruma*.

Primerjava s podatki, dobljenimi l. 2003 iz korpusa Fida (Kržišnik 2003: 235), kaže, da se je razmerje *tjavdan* : *tja v dan* (Fida 60 : 1) nekoliko zmanjšalo v prid pisanja narazen, prim. GF 191 : 10, razmerje *tjavendan* : *tja v en dan*, ki je bilo v Fidi uravnoteženo 30 : 27, je v GF 192 : 315 še nekoliko bolj v prid pisanju narazen.

5.4.5 Pomenski premik kot edini razlog za pisanje skupaj?

5.4.5.1 Prislovni frazemi

Tabela 10: *Sem ter tjalsemertja, tu in tam/tuintam, tu pa tam/tupatam*

	<i>sem ter tja</i>	<i>semtertja</i>	<i>tu in tam</i>	<i>tuintam</i>	<i>tu pa tam</i>	<i>tupatam</i>
Gigafida	5900 (4,42)	145 (0,11)	13258 (9,94)	269 (0,20)	1653 (1,24)	30 (0,02)
Janes	572 (2,26)	12 (0,05)	1559 (6,16)	14 (0,06)	1071 (4,27)	62 (0,25)

Ker raba ne kaže, da bi se s pisanjem skupaj in narazen zaznamovale pomenske razlike, lahko ugotovimo le, da je kvantitativna razlika – tako v pretežno lektorirani Gigafidi kot v nelektoriranem Janesu – v prid pisanju narazen tako velika, da niti ni posebne potrebe po kodificiranju možnega pisanja skupaj. Vsi pomeni se pojavljajo tako pri pisanju narazen kot skupaj, zato težko potrdimo, da bi bil način pisanja kakorkoli pomensko razločevalen. Opazimo sicer lahko, da je denimo zveza *sem ter tja* pogostejše rabljena ob glagolih premikanja, npr. v Janesu *na disku pa imamo indekse in z njihovo pomočjo skačemo sem ter tja*, čeprav tudi v tem sobesedilu

najdemo pisanje skupaj, npr. *vodi v poplavo pasivnih, apolitičnih nedržavljanov, ki jih je po mili volji mogoče premetavati semtertja*. Nikakor pa se s pisanjem skupaj ali narazen ne ločujeta oba frazeološka pomena, tj. krajevni ‚ponekod‘ in časovni ‚včasih‘, npr. v Gigafidi oba pisano narazen (v glavnem ravno površje prekinjajo *sem ter tja* *kopja in nizki grebeni ‚ponekod‘ in *Kot otrok sem sem ter tja* ujel kakšno etapo Toura ‚včasih, občasno‘) ali prav tako oba pisano skupaj (*Starih podob, slikanih na steklo, ni več videti. Semtertja* visi iznad stropa lesen golobček ‚ponekod‘ in *Iz dolgočasje z mize semtertja* vzamejo kakšno zloženko ‚včasih, občasno‘).

5.4.5.2 Pragmatični frazemi

Tabela 11: *za boga/zaboga in bog si ga vedi/bogsigavedi; na svidenje/nasvidenje, na zdravje/nazdravje*

	<i>za boga</i>	<i>zaboga</i>	<i>bog si ga vedi</i>	<i>bogsigavedi</i>	<i>na svidenje</i>	<i>nasvidenje</i>	<i>na zdravje</i>	<i>nazdravje</i>
Gigafida	175 ³⁶ (33 %)	1146 (0,86)	117 (0,09)	225 (0,17)	568 (0,43)	1217 (0,91)	1373 ³⁷ (~ 23 %)	15 (0,01)
Janes	262 ³⁸ (58 %)	895 (3,54)	51 (0,20)	104 (0,41)	73 (0,29)	788 (3,12)	1276 ³⁹ (78,5 %)	156 (0,62)

Predložni zvezi *za boga* in *na zdravje* sta tudi nefrazeološki (pri prvi je sicer razlika v naglasu). Da smo dobili za frazeologijo primerljive podatke, smo morali nefrazeološke rabe v korpusu izločiti (razlago podatka gl. v op. 36–39). Številčni podatki za ti dve zvezi se v tabeli zato razlikujejo od drugih: nanašajo se samo na

³⁷ Od skupnega števila 525 pojavnic za boga smo odšteli (z ročnim štetjem) 202 pojavitvi proste predložne zveze, 96 variantnih frazemov (*za boga milega/svetega*) in 52 frazemov *imeti za boga koga*. Pragmatični frazem za boga predstavlja 33 % rabe te predložne zveze; če upoštevamo še oba variantna frazema, je predložna zveza kot pragmatični frazem rabljena v 52 %.

³⁸ Številka pomeni približno količino rabe zapisa *na zdravje*. Do tega rezultata smo prišli tako, da smo od celotne količine rabe narazen pisanega *na zdravje* (6047 pojavnic) odšteli 4647 pojavnic nefrazeološke predložne zveze, kar smo dobili z iskanjem vpliv, vplivati, paziti in učinek v sobesedilu (z 0–7 vmesnih mest). Čisto vseh prostih zvez s tem sicer nismo izločili, a tako dobljeni rezultat, ki kaže, da pragmatični frazem predstavlja okrog 23 % rabe predložne zveze, je za primerjavo dovolj natančen.

³⁹ Od skupnega števila 452 pojavnic *za boga* smo (z ročnim štetjem) odšteli 99 prostih predložnih zvez, 69 variantnih frazemov (*za boga milega/svetega*) in 22 frazemov *imeti za boga koga*. Pragmatični frazem za boga predstavlja 58 %; če prištejemo še obe varianti, zavzema pragmatični frazem 73 % rabe zveze. Podatek je pomemben za frazeološke raziskave in pove nekaj o besedilih družbenih omrežij.

⁴⁰ Do rezultata smo prišli na enak način kot opisano v op. 37: vseh pojavnic *na zdravje* je 1624, od tega smo z istimi štirimi sobesedilnimi prvinami in v okviru iste oddaljenosti ugotovili 348 pojavnic proste zveze *na zdravje*, kar kaže, da dobrih 78,5 % vseh pojavnic *na zdravje* predstavlja pragmatični frazem. Tudi ta podatek je bolj kot za to razpravljanje pomemben za frazeološke raziskave korpusov; razlika med Gigafido 2.0 in Janesom glede na pogostnost pojavljanja frazemov, še posebej pragmatičnih, zelo dobro odraža razliko med vsebinsko (besedilno) različnima korpusoma.

količino frazemov (s podatkom o odstotku te rabe v oklepaju) in so brez podatka o količini rabe na milijon pojavníc.

Ugotovimo lahko, da so rezultati pri pragmatičnih frazemih bistveno drugačni, kot so bili zgoraj pri prislovnih. Tako v Gigafidi kot v Janesu prevladuje pisanje skupaj pri treh od štirih frazemov. Seveda je prva razlaga dejstvo, da se frazem pri njih tako ali drugače tudi oblikovno razlikuje od homonimne proste besedne zveze: pri *za boga* zaradi naglasa, *bog si ga vedi* in *na svidenje* imata nesodobno obliko oz. sestavino. Le pri *na zdravje* gre samo za razliko v pomenu. Nekako v skladu s tem je tudi SP 2001: pri *zaboga* predvideva samo pisanje skupaj, pri *bog si ga vedi* in *na svidenje* narazen in skupaj, zveza *na zdravje* pa se kot pragmatični frazem (s pomenom 'kot voščilo pri pitju ali ko kdo kihne') v njem sploh ne pojavi. Ničesar pa SP 2001 ne reče o pisanju frazemu *za boga* variantnega frazema *za vraga*, ki je – za razliko od *za boga* – tudi naglasno enak prosti besedni zvezi, medtem ko pri variantnih *vrag vedi* in *vrag si ga vedi* predvideva le pisanje narazen. V korpusih se neredko najde pisanje skupaj, npr. *za vraga* – GF 35 z. (0,03), Janes 205 (0,81) in SIWaC 187 (0,21), čeprav prevladuje pisava narazen. Zakaj se pisanje frazema *na zdravje* v rabi tako zelo razlikuje, je težko odgovoriti. Tudi z izločitvijo pojavitev zveze *piti na zdravje* oz. *na zdravje piti* (z 0–5 vmesnimi mesti: v Gigafidi 32 pojavníc, v Janesu 15) ne dobimo bistveno drugačnega rezultata. Mogoča bi bila tudi razlaga o delnem/večjem ohranjanju denotativnega dela pomena v sestavini *zdravje* in zraven še (kulturološka?) povezava med nazdravljanjem ter zdravjem oz. kihanjem in zdravjem (mnoge epidemije so se začenjale s prehladom, tudi sedanja epidemija covida-19 ...). Gotovo pa je tudi tukaj najpomembnejši razlog oblikovna enakost frazema in homonimne proste besedne zveze.

5.5 Če povzamemo

5.5.1 Zgolj pomenski premik (metonimični in metaforični prenos) ali umik v frazeologiji – razumljeni v ožjem smislu, torej le idiomatizirani del stalnih besednih zvez – ne bi smel biti zadostni razlog za poenobesedenje, zato tudi ne za pisanje frazema ali njegovega dela skupaj.

Če si za konec pogledamo rezultate pisanja prislovnega frazema *tik tak* (ali *tiktak*) ,zelo hitro, v hipu', ki je zelo nov in ne v SP ne slovarjih še ni zabeležen, nastal pa je s frazeologizacijo stalne besedne zveze *tik tak* – v SP 2001 je ta posnem. medm. zveza uvrščena kot večbesedna iztočnica:

Tabela 12: *Tik tak/tiktak*

	<i>tik tak</i> (vsi)	<i>tik tak</i> (frazem)	<i>tiktak</i> (vsi)	<i>tiktak</i> (frazem)
Gigafida	50	9	48	11
Janes	369	(vsaj) 57	65	33

Ker je frazem nov, se pisna norma šele oblikuje. Jezikoslovno gledano gre za prekategorizacijo medmetne zveze v prislovno, kar pomeni, da bi bilo pričakovano pisanje skupaj. Podatki o načinu pisanja v rabi so pomembni tudi zato, ker je glede na podatke v prejšnjih tabelah nenavadno, da je v standardnojezikovni Gigafidi razmerje (čeprav minimalno) v prid pisanju skupaj, v Janesu pa v prid pisanju narazen. Vsekakor je to zgled prislovnega frazema, katerega pisanje skupaj ali narazen bo zanimivo spremljati tudi v prihodnje.

5.5.2 Po pregledu stanja v besedilnih korpusih pa ni mogoče spregledati pisanja pragmatičnih frazemov, ki v rabi opazno pogosto niha oz. lahko pisanje skupaj tudi prevladuje. Ker je tako stanje v korpusu Janes celo stopnjevano, prim. *na zdravje*, bi težko trdili, da je to neposredno povezano (samo) s kodifikacijo v *SP 2001*, ki pri pragmatičnih frazemih dostikrat predvideva tako pisanje skupaj kot narazen, npr. *bog varuj/bogvaruj*, ali sploh samo skupaj, prim. *zaboga*. Če vsaj poskušamo razložiti, je treba najprej ugotoviti, da njihovo pisanje skupaj nedvomno podpira dejstvo, da so ravno pragmatični frazemi, čeprav po obliki zelo različni (od predložnih zvez do stavkov), med najbolj ustaljenimi.⁴¹ Seveda lahko vztrajamo pri tem, da variantnost nekaterih preprečuje pisanje skupaj, npr. *bog ve/bog vedi/bog si ga vedi; za boga/za boga svetega*, kar do neke mere gotovo drži, lahko pa vzrok za pogosto pisanje skupaj poiščemo še v posebnosti njihovega pomena: pragmatični frazemi namreč nimajo preprosto umaknjen denotativni pomen, temveč se frazeologizirajo s – če smemo to tako imenovati – »prekategorizacijo« pragmatične funkcije, tj. (ustaljenega) govornega dejanja, v pragmatični pomen (Vidovič Muha 2013: 97–106; Jakop 2006: 143–148). Za zanesljivejši odgovor bi bila potrebna obširnejša frazeološko-besedotvorna raziskava o zapisovanju pragmatičnih frazemov.⁴²

Viri

ePravopis, 2014–. Slovar slovenskega pravopisa: www.fran.si.

Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Različica 8.0, 2020: www.fran.si.

Gigafida = Slovenski referenčni korpus Gigafida, v2.0 (1990–2018), brez bližnjih duplikatov: www.clarin.si/noske.

Janes = Korpus besedil s slovenskih družbenih omrežij Janes v1.0: www.clarin.si/noske.

Pleteršnik, Maks, 1894/1895, 2014: *Slovensko-nemški slovar*: www.fran.si.

SlWaC = Korpus slovenskega spleta slWaC v2.1, 2014: www.clarin.si/noske.

SSF = Keber, Janez, 2015: *Slovar slovenskih frazemov*: www.fran.si.

⁴¹ Ne le pri otrocih, ki opismenjevanja še niso absolvirali, tudi v korpusu Janes je mogoče najti zapis odgovora na zahvalo kot *n/Nizakaj*.

⁴² Sicer obširna besedotvorna razprava Logar (2005) o besedotvornih sklopih tega problema ne načenja.

SP 1899 = Levec, Fran, 1899: *Slovenski pravopis*. Dunaj: V cesarski kraljevi zalogi šolskih knjig.

SP 1920 = Breznik, Anton, 1920: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.

SP 1935 = Breznik, Anton in Ramovš, Fran, 1935: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Znanstveno društvo.

SP 1950 = *Slovenski pravopis*. 1950. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

SP 1962 = *Slovenski pravopis*. 1962 Ljubljana: Država založba Slovenije.

SP I P 1990 = *Slovenski pravopis 1, Pravila*. 1990. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

SP 2001 = *Slovenski pravopis*. 2001: www.fran.si.

Literatura

Breznik, Anton, 1914: Razvoj novejšje slovenske pisave pa Levčev pravopis. *Dom in svet* 27. 123–124, 160–161.

Dobrovoljc, Helena, 2004: *Pravopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC.

Fink, Željka 2001: Hvatamo li za bradu Boga ili boga? O jednom pravopisnom problemu u frazeologiji. *Filologija* 36–37. 139–148.

Jakop, Nataša, 2006: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC.

Jakop, Nataša, 2008: Pravopis in spletni forumi – kva dogaja? Košuta, Miran (ur.): *Slovenščina med kulturami*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 315–327. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 19).

Jakop, Nataša, 2009: Osvetlitev rabe velike oz. male začetnice pri izlastnoimenskih pridevnikih s priponskimi obrazili -ov/-ev, -in v slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 15/1–2. 73–85.

Jakop, Nataša, 2012: Normativni vidik apelativizacije v frazeologiji – anomalija ali jezikovna igra? *Učenyje zapiski Tavričeskogo nacional'noy universiteta imeni V. I. Vernadskogo, Serija Filologija, Social'nye komunikacii* 25 (= 64)/2 (= 1). 50–56.

Jakop, Nataša in Ramadanović, Ermina, 2015: K pravopisnemu pravilu o rabi začetnice pri nadomestnih imenih v slovenščini ob primerjavi s hrvaškim pravopisom. Dobrovoljc, Helena in Lengar Verovnik, Tina (ur.): *Pravopisna razpotja: Razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. 25–31.

Kovačević, Barbara in Ramadanović, Ermina, 2013: Frazemske polusloženice (od rječnika preko tvorbe do pravopisa i obratno). *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje* 39/1. 271–291.

Kržišnik, Erika, 1982: Načelne pripombe, pripombe k posameznim pravopisnim pravilom, popravki. *Spoznanja in pripombe javne razprave o Načrtu pravil za novi pravopis*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja. 42–45.

Kržišnik, Erika, 1992/1993: Pravopis v slovenski državi in slovenskem jezikoslovju. *Slava* 6/1. 8–17.

Kržišnik, Erika, 1996: Norma v frazeologiji in odstopi od nje v besedilih. *Slavistična revija* 44/2. 133–154.

- Kržišnik, Erika, 2003: Frazеologija v Slovenskem pravopisu 2001. *Slavistična revija* 51/2. 221–236.
- Kržišnik, Erika, 2003a: Frazеologija in njena funkcija v časopisu slovenskih izseljencev v Argentini. Vidovič-Muha, Ada (ur.). *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: Ob 450-letnici izida prve slovenske knjige* Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 107–126.
- Kržišnik, Erika, 2013: Moderna frazeološka veda v slovenistiki. *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC. 15–26.
- Kržišnik, Erika, 2010: Idiomatska beseda ali frazeološka enota. *Slavistična revija* 58/1. 83–94.
- Logar, Nataša, 2005: Besedotvorni sklopi. *Slavistična revija* 53/2. 171–192.
- Matešić, Mihaela, 2018: *Pravogovor i pravopis. Izazovi suvremene hrvatske standardologije*. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
- Stramljič Breznik, Irena in Novak, Sanja, 2015: Začetnica pri frazemih z (iz)lastnoimenskimi sestavinami v Slovarju slovenskih frazemov in korpusnih virih. Dobrovoljc, Helena in Lengar Verovnik, Tina (ur.): *Pravopisna razpotja: Razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. 33–46.
- Toporišič, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- Toporišič, Jože, 2004: Še z okrepljenimi močmi nad Slovenski pravopis. *Slavistična revija* 52/2. 209–227.
- Vidovič Muha, Ada, 1995: Dva tipološka zgleda normativne vrednosti slovenske besedotvorne morfematike. Gajda, Stanisław (ur.): *Języki słowiańskie 1945–1995*. Opole: Uniwersytet opolski. 153–165.
- Vidovič Muha, Ada, 2013: *Slovensko leksikalno pomenoslovje*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Vrbinc, Alenka in Vrbinc, Marjeta, 2019: Prepletenost kulture in jezika na zgledih angleških in slovenskih izlastnoimenskih frazemov. *Slavistična revija* 67/1. 69–85.
- Vrbinc, Alenka, 2019: *A Cross-linguistic and Cross-cultural Analysis of English and Slovene Onomastic Phraseological Units*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Weiss, Peter, 2013: Matilda v slovenski frazeologiji. *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC. 99–106.

4. PRAVOREČNA VPRAŠANJA SLOVENSKEGA JEZIKA

Tanja Mirtič
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
ZRC SAZU

UDK 811.163.6'342.8
1.01

NEKAJ NAGLASNOMESTNIH ZNAČILNOSTI SODOBNE KNJIŽNE SLOVENŠČINE

V članku je predstavljena pestra problematika naglasnega mesta v sodobni knjižni slovenščini. Izpostavljenih je nekaj evidentiranih naglasnomestnih problemov in metodologija ugotavljanja sodobne jezikovne rabe. Na podlagi rezultatov spletnih anketnih raziskav so predstavljene tudi nekatere sodobne naglasnomestne tendence pri naglaševanju pridevnikov s končajem *-cijski* in *-ovni* ter samostalnikov s končajem *-ija* in *-on*. V prispevku je poudarjena tudi pomembnost raziskovanja realne sodobne rabe, obenem pa tudi upoštevanje jezikovnosistemskega načela.

Ključne besede: naglasno mesto, govorni jezik, knjižni jezik, govorni knjižni jezik, metoda anketiranja

1 Uvod¹

Raziskovanje govornega jezika ima krajšo tradicijo kot raziskovanje zapisanega. Leta 1983 je denimo M. Mahnič, vsestranski gledališki ustvarjalec, opozarjal na »vznemirljivo resnico«, da se bolj posvečamo »črki in zapisu kot govorni besedi«. Meni tudi, da bi bile za temeljitejšo obravnavo tega zanemarjenega vprašanja potrebne dolgoletne raziskave, in sicer raziskovalcev najrazličnejših strok (Mahnič 1983: 14). V sodobnem času se raziskavam govornega jezika posveča vedno več pozornosti (prim. Tivadar 2012), še vedno pa se premalo izpostavlja temeljne raziskave govornega knjižnega jezika, ki bi med drugim pripomogle tudi k razvoju in napredku pravorečne stroke (prim. Ahačič idr. 2017: 21–23).

¹ Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS, in v okviru aplikativnega podoktorskega projekta *Rastoča baza pravorečnih težav* (Z6-1890) ter aplikativnega projekta *OptiLEX* (L7-9406), ki ju delno financira ARRS.

V pričujočem prispevku orisujemo problematiko naglasnega mesta (nekaterih) občnoimenskih enonaglasnic na nekaj primerih. V strokovni javnosti je bila potreba po raziskavah naglasnega mesta v sodobni knjižni slovenščini že večkrat izpostavljena (npr. Horjak in Tivadar 2019: 152–153). Nujnost tovrstnih raziskav nakazuje tudi dejstvo, da v knjižni slovenščini nimamo zadostno raziskanega niti naglasnega mesta zelo frekventnih besed (npr. *košarka*, *televizija*, *naloga*). Pri dosedanjem delu in raznovrstnih raziskavah govorjenega knjižnega jezika se je pokazalo, da problematiko naglasnega mesta ne zaznavajo le strokovnjaki, ki se poklicno ukvarjajo z jezikom, temveč tudi splošni uporabniki. V okviru empirično podprtega ciljnega raziskovalnega projekta *Jezikovna politika Republike Slovenije in potrebe uporabnikov* je bila izvedena anketna raziskava. V njej smo respondente spraševali, katero problematiko bi moral pravorečni priročnik obravnavati, in največ odgovorov je zadevalo problematiko naglaševanja (prim. Mirtič 2018). Da gre za relevantno in perečo pravorečno vprašanje, potrjujejo še vprašanja jezikovnih uporabnikov v spletnih jezikovnih svetovalnicah, ki se tudi pogosto dotikajo problematike naglasnega mesta (npr. Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, ŠUSS: odgovori na jezikovna vprašanja).²

2 Naglasno mesto

Naglas je v sporazumevanju zelo pomemben element, zlasti v jezikih, ki ne izkazujejo stalnega naglasnega mesta (poleg slovenščine denimo tudi litovščina, novogrščina, ruščina). Vendar ima lahko na stavčni ravni pomembno vlogo tudi v jezikih, ki imajo sicer v besedi stalno naglasno mesto (npr. češčina) (prim. Duběda 2005: 152³). Jeziki, ki v besedi izkazujejo stalno naglasno mesto, imajo običajno močno težnjo po naglaševanju skrajnih zlogov. Če nimajo stalnega naglasa na prvem ali zadnjem besednem zlogu, je najpogostejše na predzadnjem besednem zlogu. Na drugem besednem zlogu ali predpredzadnjem je mesto stalnega naglasa redko. Po teoriji Larryja Hymana umestitev naglasnega mesta na zadnji besedni zlog ni optimalna (tudi zaradi prozodične obremenjenosti), zato številni jeziki z naglasno tendenco bolj proti desni strani besede izkazujejo stalni naglas na predzadnjem besednem zlogu namesto na zadnjem (Duběda 2005: 145–146). Tudi v knjižni slovenščini je naglas na zadnjem besednem zlogu, zlasti če se beseda konča na naglašeni samoglasnik, vse redkejši.⁴ Denimo pri t. i. končniškem naglasnem tipu (npr. samostalniki *megla*) vse pogostejše prihaja do umika naglasa na prednaglasni polglasnik (prim. samostalniki *bezeg* v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* na spletnem portalu Fran (v nadaljevanju *eSSKJ*)). Nadalje samostalniki, ki se v imenovalniku ednine končujejo na naglašeni samoglasnik, osnovo v odvisnih sklonih

² Z naglasnomestno problematiko sta se ukvarjala tudi Uršula Zaletelj in Tadej Košmrlj v oddaji *Jezikánje naglaševanje*.

³ Primer, kjer je lahko naglas edini dejavnik za ločevanje pomena: *Proč Tomáš? Proč to máš?* (Duběda 2005: 152)

⁴ To ne velja denimo za samostalnike srednjega spola, ki so doživeli pomik starega cirkumfleksa (npr. *zlato*).

običajno podaljšujejo (npr. *abonmá*, *abonmája*; *metró*, *metrója*). Tudi prevzetih lastnoimenskih besed, ki imajo v izvornem jeziku naglas na zadnjem besednem zlogu (npr. *Bogota*, *Panama*), v slovenščini ne izgovarjamo z naglasom na zadnjem besednem zlogu (*Bógota/Bogóta*, *Pánama*) (prim. Govorni pomočnik RTV SLO; Dobrovoljc in Lengar Verovnik 2015).

Knjižna slovenščina izkazuje bogat naglasni sestav. Pozna dva enakovredna načina naglaševanja: tonemsko in jakostno. Naglasno mesto ni stalno, je fonološko relevantno in se ga (rojeni) govorci slovenščine praviloma naučijo skupaj z besedo (Toporišič 2004: 66). Naglasnega mesta praviloma običajen zapis besed ne odraža.

Poleg tega da je naglasno mesto v slovenščini fonološko relevantno (npr. *términ* : *termín*, *koló* : *kólo*, *částiti* : *časítiti*, *drážiti* : *dražíti*), lahko razlike v naglasu tvorijo tudi oblikotvorna (npr. sedanjik *nósimo*, velelnik *nosímo*) ali oblikospreminevalna nasprotja (npr. roditelj *srcá* : imenovalnik množine *sírcá*) (prim. Toporišič 1978a: 305). Na naglasno mesto v knjižni slovenščini vpliva več dejavnikov: demografske značilnosti govorcev (npr. izvorna narečna skupina, kraj bivanja, izobrazba, starost), jezikovne teženje po izravnavi podobnega oz. analogije in morfologizacija naglasa, ohranjanje arhaičnih prvin, odpravljanje moderne vokalne redukcije.⁵ Pri prevzetem besedju lahko na uveljavitev naglasnega mesta vplivajo tudi naglasne značilnosti izvornega jezika ali jezika posrednika. Na izbiro naglasnega mesta v govorjeni knjižni slovenščini ima lahko vpliv tudi govorni položaj govorca oz. vrsta uresničitve knjižnega jezika. Govorjeni knjižni jezik je sicer pogosto povezan z vnaprej pripravljenim besedilom, vendar je tudi spontano izražanje, ki lahko izkazuje svoje posebnosti, knjižni govor.⁶

Naglasno mesto v knjižni slovenščini je opisano v splošnem temeljnem razlagalnem slovarju (prim. *SSKJ*², *eSSKJ*) in v pravopisnem slovarju (prim. *Slovenski pravopis* (v nadaljevanju *SP* 2001), *ePravopis*). Naglasno mesto najnovejših besed, ki pogosto izkazujejo neustaljenost naglaševanja, prinaša tudi *Sprotni slovar slovenskega jezika* Domna Krvine, ki pa ni normativni in nima usmerjevalne vloge (prim. Krvina 2014).

2.1 Metodologija ugotavljanja naglasnega mesta

Raziskave naglasnega mesta in ugotavljanje sodobnih naglasnomestnih tendenc so pomembne, saj »za mesto naglasa v slovenskem jeziku ni nikakršnega preprostega pravila« (Toporišič 2014: 66). Kljub napredku sodobne informacijske družbe in obstoju raznolikih posnetkov ter številnim odprtim pravorečnim problemom pa za preučevanje govorjenega knjižnega jezika še nimamo korpusa oz. zbirke,

⁵ Pri odpravljanju moderne vokalne redukcije v govorjenem knjižnem jeziku se lahko naglasno mesto spremeni (npr. neknjižno [fábərka] pogosto poknjižimo v *fabrika* (v knjižnem jeziku obstaja tudi dvojnica *fábrika*); podobno tudi samostalnik *krajina* (tudi *Bela krajina*)).

⁶ Lahko se zgodi, da denimo govorci pri branem govoru izbere naglas, ki je naveden v jezikovnem priročniku, a ga pri spontanem izražanju ne uporablja.

ki bi omogočala kakovostne pravorečne analize (Tivadar 2003: 11), zato si pri ugotavljanju sodobne rabe pomagamo s spletnimi anketnimi raziskavami. Zbiramo tudi demografske podatke respondentov, in sicer spol, starost, izobrazbo, kraj bivanja in kraj odraščanja. Tem podatkom smo v zadnjih anketnih vprašalnikih dodali še vprašanje *Ali se profesionalno ukvarjate z jezikom?* Vse, ki se ukvarjajo z jezikom, tudi prosimo, da navedejo okvirno področje svojega delovanja. Zavedamo se, da za raziskovanje vseh pravorečno-glasoslovnih problemov tovrstne raziskave niso ustrezne.

Spletne raziskave naglasnega mesta, rezultati katerih bodo predstavljeni v nadaljevanju, so dveh tipov. Vse raziskave praviloma vključujejo različne sodobne pravorečne probleme, ki so v vprašalniku med seboj pomešani. Prvi tip ankete sestavljajo zapisane povedi, v katerih je v nevtralnem stavčnem položaju navedena opazovana beseda. Respondente prosimo, da poved preberejo, tako kot bi jo v javnem formalnem govornem položaju, in nato izberejo možnost, ki se jim zdi bolj sprejemljiva. Drugi tip ankete so t. i. perceptivni testi, ki jih prav tako sestavljajo povedi, v katerih je uporabljena opazovana beseda, in zvočni posnetki izgovora. Tudi tukaj respondente prosimo, da izberejo izgovor, ki se jim zdi bolj sprejemljiv v knjižni slovenščini.⁷ Ankete so oblikovane v aplikaciji Ika in respondentom poslane po elektronski pošti ali deljene na različnih spletnih omrežjih (prim. Mirtič 2019).⁸ S tovrstnimi anketnimi raziskavami se torej posvečamo zlasti branemu govoru, pri čemer se zavedamo, da je dejanskih uresničitev knjižnega jezika več (prim. Tivadar 2004: 444) – tudi spontani govor, ki izkazuje svoje posebnosti, pogosto pa je tudi kombiniranje različnih uresničitev.⁹

Naš cilj pri raziskavah naglasnega mesta je realnemu stanju čim bolj približan opis sodobnega slovenskega naglaševanja. To se lahko doseže z upoštevanjem kolektivnega jezikovnega čuta govorcev slovenskega jezika, saj se tako izognemo subjektivnemu ocenjevanju in vrednotenju, kar je pri preučevanju govorjenega (knjižnega) jezika še posebej pomembno (Urbančič 1987: 26–32). O tovrstni problematiki je pisal tudi Jakob Rigler ob izidu druge knjige *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (v nadaljevanju *SSKJ*), in sicer kot odgovor na kritike, ki so si pogosto diametralno nasprotovale:

/j/asno je, da slovar, ki daje objektivno podobo jezikovnega stanja, le malo korigiranega v smislu pravilnosti in sistemskosti, ni mogel ustreči nobenemu kritiku, saj bi oni hoteli, da bi slovar dajal neko idealno podobo jezika, kakršnega si je vsak od njih zamislil in kakršen bi po njihovem mnenju moral biti in naj v prihodnosti bo. Samo da si ga

⁷ Gradivo za perceptivne teste snemamo v Fonolaboratoriju Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, ki je bil odprt junija 2020. Pred tem smo gradivo snemali v snemalnem studiu na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU.

⁸ Ob tej priložnosti bi se želela iskreno zahvaliti vsem, ki ankete izpolnjujejo in delijo. Brez njih tovrstne raziskave ne bi bile mogoče.

⁹ Pogostost kombiniranja različnih uresničitev je na posvetu *Mediji in govorjena slovenščina*, ki ga je 25. septembra 2020 organiziral Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, izpostavil tudi Tadej Košmrlj, novinar z Vala 202.

je vsak od njih zamislil popolnoma drugače. Takim željam seveda ni mogoče ustreči, kajti brž ko odstopimo od načela, da je treba prikazati tak jezik, kot v resnici eksistira, ni več nobenih objektivnih meril. (Rigler 1976: 13.)

Zaradi zapletenosti in raznovrstnosti naglasnomestne problematike moramo pri preučevanju naglasnega mesta v sodobni knjižni slovenščini pogosto preučevati vsako besedo posebej. Nujno pa je, da pri ugotavljanju sodobnega naglasnega mesta poleg dejanske rabe, ki nam zagotavlja, da je opis jezika na točki razvoja, ki jo opisujemo, realen, upoštevamo tudi druga načela – zlasti načeli sistemskosti in izročila. Pri normativnem vrednotenju v določenih jezikovnih priročnikih pomembno vlogo igra tudi določilo mehkega prehoda med posameznimi priročniki (prim. Gliha Komac 2015: 8).

2.2 Spreminjanje naglasnega mesta v sodobni govorjeni knjižni slovenščini

Jezikovno spreminjanje obsega tako spreminjanje jezikovnega sistema kot tudi okoliščin njihovega nastajanja. Odvisno je od notranjih dejavnikov, ki izhajajo iz jezikovnega sistema samega, in tudi od zunanjih, ki so odvisni od jezikovne skupnosti, družbenih, kulturno-zgodovinskih okoliščin ter miselnih procesov posameznikov. Posledice teh dejavnikov so jezikovne spremembe in spremembe okoliščin sporazumevanja. Glasovne spremembe se pojavljajo v glasovju, slovnici, pa tudi slovarju (Šekli 2018: 19–20).

Spreminjanje jezika nakazujejo tudi izgovorne dvojnice, ki se pogosto pojavljajo v govorjenem knjižnem jeziku. Dvojnični naglas (tj. lastnost, da ima beseda ali njena oblika dve ali več naglasnih možnosti (Toporišič 1992: 34)), ki je ugotovljen iz gradiva, ne ogroža enotnosti govorjenega knjižnega jezika, ampak omogoča širšo sprejemljivost knjižne izreke v sicer narečno zelo razčlenjenem slovenskem jezikovnem prostoru.

Dinamika naglasnega mesta v sodobni knjižni slovenščini je pestra, kar zelo bogati izrazno moč slovenščine. Variiranje naglasnega mesta omogoča tudi naglasno dvojničnost s stališča stilne zaznamovanosti. Določene naglasnomestne dvojnice nam namreč lahko pomagajo pri stilnem barvanju besedila (npr. mešani naglasni tip pri samostalniku *polje*) (prim. Toporišič 1978b: 310–314).

V sodobni knjižni slovenščini poseben razvoj doživljajo tudi dvojnice, ki so nastale pod vplivom predloga, npr. *za lase*, *pod zóbe* (prim. Toporišič 1978c: 316), zaradi polarizacije prasllovanskega starega cirkumfleksa (prim. Šekli 2003: 44). Ob zavedanju potrebe po dodatnih raziskavah tega vprašanja opažamo, da se v takih zvezah vse pogostejše pojavlja tak naglas, kot ga ima sicer samostalniki pri običajnem pregibanju. Samostalniki, ki izkazujejo več pregibnostno-naglasnih vzorcev, tudi v teh zvezah izkazujejo več izgovornih možnosti (npr. pri samostalniku *noga* imamo možnosti: *na nógo*, *na nógó* in *na nogó*).

Deloma podobno tendenco opazamo tudi pri predponskih deležnikih na *-l* v obliki za moški spol, in sicer pri sestavljenih glagolih četrte glagolske vrste, ki odražajo praslovanski naglasni tip *c*. V anketnih raziskavah, ki smo jih opravili za deležnike *poceditl*, *upepelil* in *odcedil*,¹⁰ se je za obliko brez umika naglasa odločalo od 60 % do 68 % anketirancev. Z anketno raziskavo smo preverjali tudi sodobno rabo pri deležniku *dogovoril*, kjer pa je naglas *dogovóril* v anketi izbralo več kot 60 % anketirancev.¹¹ Za širšo sliko te problematike bi morali preučiti še naglaševanje drugih tovrstnih deležnikov.

Zanimivo naglasnomestno dinamiko sodobnega slovenskega knjižnega jezika opisuje Hotimir Tivadar na primeru samostalnika *ebola*, ki se prevladujoče izgovarja z naglasom na prvem besednem zlogu, čeprav slovarji angleškega jezika izkazujejo naglas na drugem besednem zlogu (Tivadar 2015: 118);¹² poleg tega trizložne prevzete besede pogosto težijo k naglasu na drugem besednem zlogu, kar pa v primeru *ebola* ne velja.¹³ Za naglas na prvem besednem zlogu, ki je naveden tudi v novem *eSSKJ*, je morda vplivala nemščina, prek katere je bila beseda prevzeta.¹⁴

Pri opredeljevanju tendenc naglaševanja v sodobni govorjeni knjižni slovenščini se moramo zaradi raznovrstnosti problematike izogibati pavšalnih trditev. Ob zavedanju potreb po novih raziskavah govorjene knjižne slovenščine, ki zadevajo živost posameznih naglasnih tipov, lahko trdimo, da se največ samostalnikov v sodobni knjižni slovenščini naglašuje po nepremičnem naglasnem tipu, vendar je treba opozoriti tudi na posamezne primere, ki od teh tendenc odstopajo (npr. samostalniki druge ženske sklanjatve mešanega naglasnega tipa, prim. Mirtič 2015b). Zanimiv je tudi primer samostalnikov mešanega naglasnega tipa prve ženske sklanjatve (npr. samostalnik *gora*), kjer se zdi, da je mešani naglasni tip v sodobni slovenščini manj pogost oz. zaznamovan, vendar zagotovo ne v vseh sklonih enako. O tem piše tudi Jože Toporišič v svoji razpravi *O stilni rabi naglasnega mesta*, kjer izpostavi, da prihaja do razlik v posameznih sklonih: »Zdi se mi, da so pri besedah, ki so še kolikor toliko obdržale naglaševanje tipa *gôra* — *goré*, dvožložne končnice dalj časa

¹⁰ Anketiranje je potekalo leta 2018. Anketo je v celoti izpolnilo 748 respondentov. 61 % anketirancev je starih od 21–40 let, 45 % ima zaključen univerzitetni program ali drugo bolonjsko stopnjo. Respondenti prihajajo iz vseh narečnih skupin, danes pa jih največ živi in dela v Ljubljani.

¹¹ Zanimivi so tudi nekateri komentariji anketirancev, ki pojasnjujejo svoje odločitve pri tovrstni problematiki: »sicer mi je bliže živa oblika z naglasom na *i*, ampak mi je knjižna oblika všeč in vredna ohranitve«, »druga varianta (tj. *upepelil*) je že ustaljena, a ni knjižna«, »obe se mi slišita v redu«, »v sproščenem govoru bi me zaneslo k rabi ljubljanske variante z naglašnim *i*«, »spontano najpogostejše *poceditl*, res zbornó *pocédil*.« Anketiranje je potekalo leta 2016. Anketo je v celoti izpolnilo 500 anketirancev. 63 % anketirancev je bilo starih od 21–40 let, 56 % anketirancev ima univerzitetno izobrazbo. Respondenti prihajajo iz vseh narečnih skupin, danes pa jih največ živi in dela v Ljubljani.

¹² O naglaševanju samostalnika *ebola* tudi v Jezikovni svetovalnici Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (*Kako je naglašena beseda ebola*).

¹³ Pri nekaterih trizložnih (prevzetih lastnoimenskih) besedah se v sodobni knjižni slovenščini kažejo tendence po naglaševanju drugega besednega zloga, čeprav je v izvornem jeziku naglašen prvi besedni zlog (npr. *Malaga*, *Cordoba*, *Karpatos*).

¹⁴ Prim. etimološki razdelek pri iztočnici *ebola* v *eSSKJ*.

naglašene kot enozložne; torej prej rečemo za *gorámi* kot za *goró*» (Toporišič 1978b: 311). Verjetno tudi zato, ker v dvozložni končnici ne gre za zadnji besedni zlog.

Naglasnomestne dvojnice se sicer pojavljajo pri vseh besednih vrstah, običajno v povezavi s posameznimi končaji, ki v naglaševanju izkazujejo neustaljenost. V nadaljevanju navajamo nekaj problemskih sklopov, kjer se glede na izsledke aktualnih raziskav v sodobni knjižni slovenščini pojavljajo oz. ohranjajo naglasnomestne dvojnice.

2.2.1 Pridevniki s končajem *-cijski*¹⁵

V raziskave je bilo doslej vključenih deset pridevnikov, ki imajo v imenovalniku ednine oblike za moški spol končaj *-cijski* (*amortizacijski*, *animacijski*, *divizijski*, *fikijski*, *globalizacijski*, *inhalacijski*, *inovacijski*, *navigacijski*, *sankcijski*). V SSKJ² so bili navedeni pridevniki obravnavani različno, in sicer: pridevniki *amortizacijski*, *divizijski*, *inhalacijski*,¹⁶ *inovacijski* in *navigacijski* imajo zgolj naglas na *i*, pridevnika *animacijski* in *globalizacijski* pa izkazujeta naglasno dvojnico (*animácijski* in *animacijski*, *globalizácijski* in *globalizacijski*). Pridevnik *sankcijski* naglasne dvojnice nima (*sánkcijski*).¹⁷

Obravnavane pridevnike bi lahko glede na izsledke anketnih raziskav razvrstili v nekaj skupin:

- a) pridevniki, pri katerih je glede na naglas besedotvorne podlage bolj uveljavljen izgovor brez pomika naglasnega mesta: *sánkcijski* (94 %¹⁸), *fikijski* (80 %, 77 %), *animácijski* (77 %), *inhalácijski* (76 %), *globalizácijski* (69 %), *amortizácijski* (63 %), *navigácijski* (62 %);
- b) pridevniki, pri katerih je v rabi bolj pogost izgovor s pomikom naglasa: npr. *divizíjski* (74 %¹⁹);
- c) pridevniki, pri katerih se v sodobni rabi skoraj enakovredno pojavljata obe možnosti izgovora: *inovacijski*, *lokacijski*.

Izsledki anketnih raziskav izkazujejo pestro naglasnomestno dinamiko tovrstnih pridevnikov. Če želimo kodificirati naglasno mesto, ki bo do neke mere skladno s kolektivnim jezikovnim čutom govorcev slovenščine, moramo upoštevati tudi

¹⁵ Z naglaševanjem nekaterih pridevnikov s končajem *-ijski* in samostalnikom s končajem *-ija* se je ukvarjala tudi Jana Volk v prispevku *Naglaševanje izbranih pridevnikov na -ijski in samostalnikov z naglasno dvojnico* (Volk 2019). Raziskava je bila izvedena med govorce primorske narečne skupine.

¹⁶ Pridevnik *inhalacijski* je že obravnavan v rastočem slovarju eSSKJ in izkazuje enakovredni naglasnomestni dvojnici (*inhalácijski* in *inhalacijski*).

¹⁷ Pridevnik *fikijski* še ni obravnavan v slovarskih priročnikih.

¹⁸ V oklepaju so navedeni odstotki anketirancev, ki so se odločili za izgovor brez pomika naglasa. Pridevnik *fikijski* je bil v anketo vključen dvakrat, zato ima navedena dva podatka.

¹⁹ Pridevnik *divizijski* je edini od obravnavanih pridevnikov, pri katerem naglasno dvojničnost izkazuje tudi samostalnik, iz katerega je tvorjen.

aktualno rabo – hkrati pa je zaradi pestrosti izsledkov raziskav pomembno upoštevati tudi jezikovnosistemsko načelo. Za navajanje razlik med posameznimi pridevniki, ki smo jih ugotovili pri raziskavah rabe, pa lahko uporabimo različne kvalifikatorje in kvalifikatorska pojasnila.

2.2.2 Pridevniki, ki se končujejo z obrazilom *-ovni*

V anketne raziskave so bili vključeni štirje tovrstni pridevniki (*dohodkovni*, *načinovni*, *odstotkovni*, *podatkovni*). V *SSKJ* imajo vsi navedene naglasne dvojnice (*dohodkôven* tudi *dohódkoven*, *načinôven* tudi *načínoven*, *odstótkoven* tudi *odstotkôven*, *podátkoven* in *podatkôven*), v *SP* 2001, kjer so obravnavani le pridevniki *dohodkoven*, *načinoven* in *podatkoven*, pa imajo vsi naglas na besedotvorni podstavi.

Sodobne naglasnomestne raziskave izkazujejo precejšnje prevladovanje naglasa na priponskem obrazilu *-ovni*: *podatkôvni* (92 %), *dohodkôvni* (90 %), *odstotkôvni* (89 %), *načinôvni* (80 %). Že v prvi izdaji *SSKJ* se je taka tendenca naglaševanja teh pridevnikov jasno nakazovala, saj so nekatere oblike brez pomika naglasa na obrazilo navedene kot manj pogoste dvojnice (npr. *cénoven*, *slógoven*). Prav tako je tudi nekaj primerov, kjer so oblike z naglasom na obrazilu opredeljene kot manj pogoste, ker so se šele uveljavljale, danes pa so že povsem uveljavljene (npr. *kosôven*, *zvokôven*) (prim. Mirtič 2015a: 261).

2.2.3 Samostalniki s priponskim obrazilom *-ija*

V raziskave sodobne rabe je bilo vključenih pet tovrstnih samostalnikov (*agencija*, *diskusija*, *divizija*, *inkluzija*, *televizija*). Naglasni dvojnici pri samostalniku *agencija* sta v *SSKJ* obravnavani kot enakovredni (na prvem mestu je navedena oblika z naglasom na osnovi), tudi naglasne dvojnice pri samostalnikih *diskusija*, *inkluzija* in *televizija* v *SSKJ* so opredeljene kot enakovredne, pri čemer je naglas na priponskem obrazilu naveden na prvem mestu. V *SP* 2001 je naveden le naglas *diskusíja* oz. *televizíja*, pri *inkluziji* pa sta navedeni obe naglasnomestni možnosti. Samostalnik *divizija* ima v obeh priročnikih naveden naglas na priponskem obrazilu.²⁰

Raziskave kažejo, da je pri samostalnikih *divizija* (tako v športnem kot tudi vojaškem pomenu) (89 %), *televizija* (61 %), *agencíja* (57 %) pogostejši naglas na priponskem obrazilu, pri samostalniku *inkluzija* pa se obe možnosti pojavljata kot povsem enakovredni. Pri samostalniku *diskusija* močno prevladuje naglaševanje na osnovi (94 %). Pri samostalnikih *agencija*, *inkluzija* in *televizija* bi bilo smiselno v jezikovnih priročnikih navajati obe naglasni možnosti, pri samostalniku *divizija* le naglas na priponskem obrazilu, pri samostalniku *diskusija* pa le naglas na osnovi.²¹

²⁰ V obeh priročnikih je obravnavan samo v vojaškem pomenu.

²¹ Tudi J. Volk (2019) je v svoji raziskavi med govorce primorske narečne skupine dobila podobne izsledke, in sicer zlasti pri samostalnikih *televizija* in *diskusija*.

2.2.4 Samostalniki s končajem *-on*

V doslejšnjih raziskavah naglasnega mesta smo obravnavali pet samostalnikov s končajem *-on* (*argon*, *bizon*, *gibon*, *neon* in *radon*). Samostalnik *argon* ima v *SP* 2001 naglas na končaju *-on*, v *SSKJ*² pa ima enakovredni naglasni dvojnici (*árgon* in *argón*). Samostalnika *neon* in *bizon* v vseh obstoječih priročnikih izkazujejo zgolj naglas na osnovi, samostalnik *radon* enakovredni dvojnici, pri čemer je na prvem mestu navedena izgovorna možnost z naglasom na osnovi (*rádon* in *radón*), samostalnik *gibon* pa ima v *SSKJ2* in *SP* 2001 na prvem mestu navedeno dvojnico z naglasom na končaju (*gibón* in *gíbon*).

Izsledki anketnih raziskav nakazujejo, da je pri treh samostalnikih pogostejše naglaševanje na končaju (*gibón* (79 %), *bizón* (70 %), *argón* (66 %)), samostalnika *néon* (93 %) in *rádon* (77 %) pa izkazujejo pogostejše naglaševanje na osnovi. Na težnjo naglaševanja končaja *-on* v prevzetem besedju bi lahko vplivalo jedrno besedišče, saj je priponsko obrazilo *-on* v domačih besedah vedno naglašeno (npr. *mačkón*, *žabón*; *hlapcón*). S podobno izravnavo bi morda lahko pojasnili tudi vse večje uveljavljanje naglasa *čemáz* (prim. *eSSKJ*), čeprav je zgodovinskorazvojno pričakovni naglas na prvem besednem zlogu. Vse prevzete besede, ki se končujejo na *-až*, imajo ta končaj namreč naglašen (npr. *koláz*, *pejsáz*, *vitráž*²²), prav tako tudi domača tvorjenka *kočijáz* in osebna imena (npr. *Tomáz*, *Matjáz*, *Andráž*).

3 Sklep

Raziskave, predstavljene v prispevku, so le parcialne, saj je problematika naglasnega mesta v sodobni knjižni slovenščini zelo široka. Kljub temu pa lahko na podlagi izsledkov anket ugotovimo nekaj sodobnih naglasnomestnih tendenc. Pri naglaševanju pridevnikov s končajem *-ijski* lahko trdimo, da je glede na stanje v dosedanjih jezikovnih priročnikih danes bolj uveljavljen izgovor brez pomika naglasa, na kar verjetno vpliva naglas besedotvorne podlage. Pri pridevnikih s končajem *-ovni* se nakazuje zelo močna tendenca po pomiku naglasa na obrazilo. Štirje obravnavani samostalniki, ki se končujejo na priponsko obrazilo *-ija*, izkazujejo pogostejše naglaševanje na obrazilu, samostalnik *diskusija* pa se, kljub temu da je v *SP* 2001 naveden le naglas na obrazilu, v rabi večinsko izgovarja z naglasom na osnovi. Pri prevzetih samostalnikih na *-on* je v sodobni knjižni slovenščini končaj nekoliko pogostejše naglašen, vendar ostajajo tudi primeri, kjer je izkazana nasprotna tendenca (npr. *radon*).

Pestra jezikovna raba kaže tudi potrebo po sistematizaciji naglasnega mesta, saj mora biti knjižni jezik (v veliki meri) naučljiv. Obenem pa je treba vedno paziti, da knjižni govor ohranja stik tudi z živim jezikom.

²² Edina prevzeta beseda z nenaglašnim končajem *-až* je samostalnik *góláz*.

Opis dinamike naglasnega mesta v govorjenem knjižnem jeziku ni pomemben zgolj zaradi sinhronega opisa jezikovnega stanja in prispevka k slovenskemu pravorečju, ampak bi z natančnim poznavanjem pravil sodobnega slovenskega naglaševanja, ki izhajajo iz jezika samega, lahko vplivali tudi na razvijanje govornotehnoških produktov.

Viri

Dobrovoljc, Helena in Lengar Verovnik, Tina, 2015: Naglaševanje grških imen *Samaras*. Jezikovna svetovalnica, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/1483/nagla%C5%A1evanje-gr%C5%A1kih-imen-samaras>.

ePravopis: *Slovar slovenskega pravopisa 2014*–: www.fran.si.

eSSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2016*–: www.fran.si.

Jezikanje naglaševanje: <https://val202.rtvlo.si/2018/03/jezikanje-pravilno-naglasovanje/>.

Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/>.

Kako je naglašena beseda ebola, Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/105/kako-je-naglašena-beseda-ebola>.

Krvina, Domen, 2014: *Sprotni slovar slovenskega jezika 2014*–. Dostop 23. 10. 2020.

SP 2001: *Slovenski pravopis*. Dostop 23. 10. 2020 na www.fran.si

SSKJ²: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja: www.fran.si.

ŠUSS: *Odgovori na jezikovna vprašanja*: <http://www2.arnes.si/~lmarus/suss/>.

Govorni pomočnik RTV SLO: <https://govornipomocnik.rtvlo.si/>.

Literatura

Ahačič, Kozma idr. 2017: *Ciljni raziskovalni projekt Jezikovna politika Republike Slovenije in potrebe uporabnikov: raziskovalno poročilo*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.

Duběda, Tomáš, 2005: *Jazyky a jejich zvuky. Univerzálie a typologie ve fonetice a fonologii*. Praha: Karlova univerza, Založba Karolinum.

Gliha Komac, Nataša idr., 2015: *Koncept novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: ZRC SAZU. Dostop 23. 10. 2020 <<https://www.fran.si/novi-sskj>>

Horjak, Luka, Tivadar, Hotimir, 2019: Odprta vprašanja kodifikacije in smiselno univerzitetno poučevanje slovenskega govorjenega jezika. Podbevšek, Katarina (ur.), Žavbi, Nina (ur.). *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakulteta, 151–158.

Mahnič, Mirko, 1983: Jezik se zamisli v zvok. *Glasnik Slovenske matice* 7/1. 14–27.

Mirtič, Tanja, 2015a: *Pregibnostno-naglasni vzorci knjižne slovenščine. Doktorska disertacija*. Ljubljana.

- Mirtič, Tanja, 2015b: Naglasne in oblikovne značilnosti samostalnikov druge ženske sklanjatve v sodobni knjižni slovenščini. Dobrovoljc, Helena (ur.), Lengar Verovnik, Tina (ur.): *Pravopisna razpotja: razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. 125–136.
- Mirtič, Tanja, 2018: Pravorečna problematika s splošnoslavopisnega vidika. *Slavia Centralis*. 11/2. 172–184.
- Mirtič, Tanja, 2019: Glasoslovne raziskave pri pripravi splošnega razlagalnega slovarja. Tivadar, Hotimir (ur.). *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Obdobja. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 81–90.
- Rigler, Jakob, 1976: Pravopis in pravorečje v slovarju. *Naši razgledi*, št. 1. 13.
- Šekli, Matej, 2003: Odrzi praslovanskih oblikotvornih naglasnih tipov samostalnikov moške o-jevske sklanjatve v (knjižni) slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 9/ 2. 29–50.
- Šekli, Matej, 2018: *Tipologija lingvogeneze slovanskih jezikov*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Tivadar, Hotimir, 2003: *Govorjena podoba slovenskega knjižnega jezika – pravorečni vidik. Magistrsko delo*. Ljubljana, Praga.
- Tivadar, Hotimir, 2004: Podoba in funkcija govorenega knjižnega jezika glede na neknjižne zvrsti. Križnik, Erika (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: Členitev jezikovne resničnosti*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 437–452.
- Tivadar, Hotimir, 2012: Nove usmeritve pri raziskavah govora s pogledom v preteklost. *Slavistična revija* 60/4. 587–601.
- Tivadar, Hotimir, 2015: Variantnost v prihodnjem slovenskem pravopisu (s poudarkom na pravorečju). Dobrovoljc, Helena in Lengar Verovnik, Tina (ur.): *Pravopisna razpotja: razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Založba ZRC. 109–121.
- Toporišič, Jože, 1978a: Razločevalna obremenitev slovenskih prozodičnih parametrov. *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*. Maribor: Založba Obzorja. 300–309.
- Toporišič, Jože, 1978b: O stilni rabi naglasnega mesta. *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*. Maribor: Založba Obzorja. 310–314.
- Toporišič, Jože, 1978c: Stilna zaznamovanost pri naglasu. *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*. Maribor: Založba Obzorja. 315–320.
- Toporišič, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Toporišič, Jože, 2004: *Slovenska slovnica. 4. prenovljena in razširjena izdaja*. Maribor: Založba Obzorja.
- Urbančič, Boris, 1987: *O jezikovni kulturi*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Volk, Jana, 2019: Naglaševanje izbranih pridevnikov na -(ij)ski in samostalnikov z naglasno dvojnico. Tivadar, Hotimir (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 81–90.

ZAZNAVANJE IN PREPOZNAVANJE SAMOGLASNIŠKE KOLIKOSTI MED ŠTUDENTI UNIVERZE NA PRIMORSKEM

Po *Slovenski slovnici* (Toporišič 2000) oz. klasičnih delitvah samoglasniškega sistema slovenskega knjižnega jezika (*Slovar slovenskega knjižnega jezika*, *Slovenski pravopis*, *Slovenska zborna izreka*) je prisotno razlikovanje med dolgimi in kratkimi naglašenimi samoglasniki, a raziskave zadnjih let tega ne potrjujejo (več). S perceptivnimi testi, s katerimi lahko objektivno preverjamo fonetične lastnosti, sta Hotimir Tivadar (2004b) in Damjan Huber (2006) preverjala, ali in koliko je samoglasniška kolikost zaznana in prepoznana med študenti Univerze v Ljubljani in srednješolci pomurskih srednjih šol. Prispevek prinaša rezultate perceptivnega testa, ki smo ga izvedli med študenti različnih študijskih smeri Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, ki potrjujejo slabo prepoznavanje samoglasniške kolikosti.

Ključne besede: perceptivni testi, samoglasniki, kolikost, trajanje, University of Primorska

Uvod

Prispevek se osredinja na vprašanje kolikosti samoglasnikov slovenskega knjižnega jezika. Po klasičnih delitvah (npr. Toporišič 2000) samoglasniški sistem slovenskega knjižnega jezika razlikuje med dolgimi in kratkimi naglašenimi samoglasniki (z izjemami), vendar sodobne instrumentalne in perceptivne raziskave (Tivadar 2004a in 2004b; Jurgec 2006 in 2011; Huber 2006; Horjak in Tivadar 2019) razlikovanja ne potrjujejo. Članek najprej prinaša kronološki pregled raziskav (kolikosti) slovenskih samoglasnikov in njihove percepcije, osrednji del pa predstavljajo analize perceptivnega testa, ki smo ga izvedli med študenti različnih študijskih smeri Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem. Rezultati perceptivnega testa so predstavljeni glede na naslednja merila: študijska smer, narečna skupina in spol.

Raziskave (kolikosti) slovenskih samoglasnikov

Jezikovni priročniki slovenskega knjižnega jezika, tj. *Slovenska slovnica* (Toporišič 2000), *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (2014), *Slovenski pravopis* (2014), *Slovenska zborna izreka* (2014), samoglasnike slovenskega knjižnega jezika delijo na naglašene in nenaglašene, naglašeni pa so lahko kratki in dolgi (z izjemo ozkih e in o ter polglasnika). Tudi večina slovenskih narečij naj bi še poznala razlikovanje med dolgimi in kratkimi naglašenimi samoglasniki, izjema so štajerska narečja, ki poznajo le dolge naglašene samoglasnike. Bolj kot nerazlikovanje med dolgimi in kratkimi samoglasniki je v narečjih pomembno predvsem to, da so v nekaterih kratki naglašeni samoglasniki v položajih, v katerih jih v knjižnem jeziku ni (npr. rovtarska in prekmurska narečja) (Toporišič 2000: 60). Smole ugotavlja, da so v narečjih kolikostna nasprotja še ohranjena, in sicer v tonemskih narečjih dolenjske, gorenjske, primorske¹ ter koroške narečne skupine, v tonemskih in netonemskih narečjih rovtarske skupine in v večini narečij panonske narečne skupine (Smole 2002: 58–59). Nasprotje med dolgimi in kratkimi naglašenimi samoglasniki je ohranjeno tudi v *Konceptu novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika* (2015).

Eksperimentalnofonetične raziskave slovenskega jezika so se začele že v 30. letih prejšnjega stoletja z Jakobom Šolarjem, ki je bil dejaven na veliko področjih, težišče njegovega dela pa je bilo na glasoslovju. V razpravi v Breznikovi oceni *Historične gramatike* Frana Ramovša (1929) je objavil pet slik kimografskih zapisov delovanja glasilk, zvena in pritiska v ustni ter nosni votlini, posnetek umetnega neba in palatograme za n, t ter d. A Ramovševa opazka o noslajočem izgovoru je Šolarju »vzel/a/ veselje do eksperimentalne fonetike, za katere uvedbo k nam ima Šolar nedvomno zasluge in prvenstvo« (Toporišič 1996: 352). Fran Bezljaj v *Orisu slovenskega knjižnega izgovora* (1939) ločuje 25 artikulacijskih mest za knjižne samoglasnike – osem za naglašene dolge, šest za naglašene kratke in 11 za nenaglašene (Toporišič 2003: 120). Rezultati meritev dolgih in kratkih naglašenih samoglasnikov kolikostne razlike ne potrjujejo, zlasti pri polglasniku ter pri širokih e in o je trajanje v milisekundah skoraj izenačeno. Razlikovanje je glede na dobljene rezultate omejeno samo na marginalne visoke samoglasnike (Jurgec 2011: 247).

Rigler v razmišljanju o naglaševanju omenja tudi kvantiteto – odpravljanje moderne vokalne redukcije, ki v sodobnem kultiviranem jeziku velja za nelepo, vpliva na naglasno mesto v besedi in tudi na kvantiteto naglašenih samoglasnikov. Ker nekateri kratkih naglašenih samoglasnikov v narečjih ne poznajo, jih v kultiviranem jeziku nadomeščajo dolgi naglašeni samoglasniki. »Pri normiranju so pogosto težave s tem, kako daleč iti pri priznavanju teh dolžin, oz. /.../ s priznanjem, da se v slovenščini izgublja kvantiteta.« Svoje razmišljanje o samoglasniški kvantiteti Rigler sklene z

¹ Nekateri govori, ki sodijo v primorsko narečno skupino, ne poznajo kvantitetne opozicije (v kraškem narečju v Koprivi (Šumenjak 2013: 152), v briškem narečju v Števerjanu v Brdih (Pahor 2019: 4–5); v istrskem narečju v Svetem Petru (Volk 2002: 57–58), lahko je omejena na določene položaje (v notranjskem narečju v Hujah, (Samsa 2014: 16–17) in v Jurščah (Vrh 2018: 16, 18); v obsoškem narečju v Čezsoči (Vrh 2015: 13) in v Bovecu (Ivančič Kutin 2007: 13)).

mislijo, da je dolžina, vsaj pri mlajši generaciji, marsikje že prodrla, zato »je nima smisla prevedovati« (1968: 192–194).

Razlikovanje med dolgimi naglašenimi, kratkimi naglašenimi in nenaglašenimi samoglasniki je Toporišič (1975) prikazal na sonografih ter izmeril formantske vrednosti izgovarjalcev in povprečne vrednosti za »splošni knjižni samoglasnik«, a vidnejših razlik med analiziranimi samoglasniki podatki ne izražajo, izjema je le (spet) samoglasnik a.

Tatjana Srebot Rejec na podlagi meritev naglašenih samoglasnikov trdi, da so razlike med dolgimi in kratkimi približno 10 %. Dolgi in kratki široki o sta v komplementarni distribuciji, trajanje samoglasnikov pa je odvisno tudi od položaja v besedi – v končnem zlogu so samoglasniki načelno daljši. Zanimive so tudi razlike med tremi analiziranimi govorc: pri govorcu 2 ni zaznati razlikovanja med dolgimi in kratkimi i ter a, pri govorcu 3 pa so vsi analizirani kratki samoglasniki daljši od dolgih (Srebot Rejec 1988: 211–214).

Toporišič njeno raziskavo komentira z besedami, da »v knjižnem jeziku, kakor se govori v Ljubljani /.../, kolikostno razlikovanje ne obstaja, ker nobenemu od treh izgovarjalcev ni lastno« (Toporišič 2003: 126). Kritizira tudi, da avtorica analizira samo korenske besede, dva izgovarjalca tonemsko nista zanesljiva, nekatere besede »meščanskemu človeku« niso znane, v govoru se namesto kratkih i, u in a uporablja polglasnik, v knjižni rabi pa dolgi samoglasniki, zato »nismo upravičeni za izjavo, da v Ljubljani knjižnojezikovnih naglašenih kračin sploh ni« (Toporišič 2003: 126–127).

Meritve Bojana Petka, Rastislava Šuštaršiča in Smiljane Komar potrjujejo osnovno delitev na naglašene dolge in nenaglašene kratke samoglasnike, razlika med dolgim naglašenim ter kratkim naglašenim pa je vidna le pri a (1996). »Ker avtorji v svoji študiji niso dodali statistične obdelave, ni mogoče z gotovostjo reči, da je ta razlika statistično značilna, čeprav je to precej verjetno« (Jurgec 2011: 238).

Tivadarjevo (2004a: 44, 46) merjenje trajanja izbranih fonoloških parov je pokazalo, da v analiziranem gradivu občutnega in doslednega razlikovanje v dolžini samoglasnikov ne more potrditi, vsaj ne pri govorcih z jakostnim naglasom. Raziskava je bila izvedena na gradivu petih televizijskih in šestih radijskih oddaj RTV Slovenija, iz katerih so bili izbrani govorci, ki so »(fonetično) najprimernejši in najpriljubljenejši« (Tivadar 2004a: 31).

Tudi Jurgec ugotavlja, da fonetične raziskave niso potrdile statistično značilnih razlik med dolgimi in kratkimi samoglasniki ter da »je govorci vsaj zadnjih sto let ne govorijo ne slišijo«, tudi če je razlika v slovenskem jeziku nekoč obstajala (Jurgec 2011: 244). Razlikovanje samoglasnikov glede na trajanje je v standardni slovenščini gotovo problematično vsaj za govor Ljubljane pa tudi za večino govorcev jugozahodne in severovzhodne Slovenije. Analize potrjujejo le nasprotja med dolgimi

in kratkimi samoglasniki, a le pri širokih e in o, medtem ko je pri a centralizacija izrazita (Jurgec 2006: 109).

Meritve torej potrjujejo tradicionalno delitev oz. razlikovanje le med naglašeni in nenaglašeni samoglasniki, vprašljiva pa je delitev naglašeni samoglasnikov na dolge ter kratke, pri čemer je izjema le samoglasnik a, saj lahko le tu govorimo o delitvi naglašeni na dolge in kratke.

Ker je na raziskovanem območju slovenski jezik v tesnem stiku z italijanskim, pogledimo, kaj o kolikostnem razlikovanju velja za italijanski jezik. V italijanščini dolžina samoglasnikov nima fonološke vrednosti, odvisna pa je od več dejavnikov – od naglasa, prozodičnega položaja in zgradbe naglašene zloga. Poleg naglašeni dolgi in kratki samoglasnikov italijanščina pozna tudi naglašene srednje dolge samoglasnike, nenaglašeni pa so vedno kratki (Grošelj 2013: 136).

Raziskave percepcije kolikosti slovenskih samoglasnikov

Za raziskave percepcije kolikosti slovenskih samoglasnikov je pomembna izdelava perceptivnih testov, ki jih je v ta namen sestavil in opisal Tivadar (2004b). Z njimi lahko objektivno preverjamo izbrane fonetične lastnosti, če jih izvedemo na (dovolj) velikem številu anketirancev. Gradivo za perceptivne teste je bilo pripravljeno za analize naglašeni samoglasnikov v nevtralnem stavčnem položaju v jakostnem knjižnem govoru. Gradivo so prebrali profesionalni, govorno šolani² govorci Radia Slovenija, ki se redno pojavljajo na radijski postaji z največjo slišnostjo v najbolj poslušanih terminih (poročila). Perceptivni test so reševali študentje prvega letnika slovenistike in slavistike Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; večina sodelujočih prihaja iz osrednje Slovenije. Analize rezultatov so pokazale, da so imeli anketiranci težave s prepoznavanjem trajanja analiziranih samoglasnikov. Razlika med kratkimi in dolgimi naglašeni fonemi je še najočitnejša pri fonemu /a/, pri fonemih /i/ in /u/ pa je zelo majhna (Tivadar 2004b: 19–20, 23, 27).

V Huberjevi (2006) raziskavi so sodelovali dijaki štirih pomurskih srednjih šol, med katerimi je bila ena šola dvojezična (Dvojezična srednja šola Lendava), zato je avtor pričakoval, da bodo imeli dijaki te šole več težav pri prepoznavanju kolikosti ravno zaradi dvojezične osnove. Najbolje je prepoznan fonološki par fonema /a/, fonem /i/ le v 51 %, fonem /u/ v 53 %. Analize glede na spol kažejo na nekatere razlike v prepoznavanju fonoloških parov – ženske bolje prepoznavajo fonološki par káj – káj, pri preostalih fonoloških parih pa ni bistvenih razlik.

Tivadar (2004b) in Huber (2006) analize skleneta z ugotovitvijo, da govorci ne razlikujejo trajanja pri fonemih /i/ in /u/; pri širokih ter ozkih e in o je bila kvaliteta sicer dobro razpoznana, a jo je težko ločiti od kvantitete; današnji govorci torej kvantitete ne razlikujejo.

² Govorna šola na Radiu Slovenija.

Kocjančič Antolík in Tivadar (2019: 71) z artikulacijsko analizo slovenskih samoglasnikov, ki je bila opravljena s pomočjo ultrazvočnega snemanja jezika petih govorcev, potrjujeta obstoj osmih samoglasnikov, ki se ne razlikujejo v trajanju.

Horjak in Tivadar (2019: 156) glede na izkušnje študentov pri predmetu fonetika in fonologija slovenskega knjižnega jezika na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, ki perceptivno ne zaznavajo razlike med dolgimi ter kratkimi naglašanimi samoglasniki, predlagata razmislek o (ustreznem) poučevanju sodobnega govornega knjižnega jezika. Ob vseh naštetih rezultatih raziskav sodobnega govornega knjižnega jezika, ki ne potrjujejo kolikostne razlike med naglašanimi samoglasniki, lahko upravičeno dvomimo o ustreznosti obstoječega samoglasniškega sistema, ki ostaja nespremenjen tudi v novem informativno-normativnem *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (v nadaljevanju *eSSKJ*), čeprav naj bi bili slovarski sestavki izdelani »povsem na novo na podlagi analize sodobnega jezikovnega gradiva« (*eSSKJ*, Predgovor).

Perceptivni testi študentov Univerze na Primorskem

Primeri fonoloških parov za perceptivni test, ki je osnova analize prispevka, so bili vključeni v skupni perceptivni test, s katerim smo ugotavljali prepoznavanje kvalitete in kvantitete slovenskih knjižnih samoglasnikov. Posnetki govora so identični kot pri Tivadarju (2004b), izmed fonoloških parov so bili za ta perceptivni test izbrani fonološki pari: kákšen : kákšen, brát : brát, vàs : vàs, naglàs : (na) glàs, sít : sít in (na) kùp : nakùp. Vsaka izmed besed je v testu ponovljena 4-krat; v tem perceptivnem testu je torej analiziranih 48 primerov, ki jih je reševalo 73 sodelujočih, kar pomeni 3.504 analiz. Postopek izvedbe perceptivnega testa je identičen s testoma pri Tivadarju (2004b) in Huberju (2006), zato so mogoče neposredne primerjave treh govornih območij. Perceptivni test smo izvedli med študenti različnih študijskih smeri dodiplomskega študija Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, in sicer slovenistike, komuniciranja in medijev ter medkulturnega jezikovnega posredovanja. Študentov o testu nismo vnaprej obvestili, zato se nanj niso mogli pripraviti. Pred izvedbo testa smo jim razložili, da test ne bo ocenjen, da ni pravilnega oz. napačnega odgovora, ampak nas zanima zaznavanje in prepoznavanje določenih glasov. Najprej so anketiranci izpolnili kratko anketo o demografskih podatkih (študijska smer, starost, spol, narečna skupina), nato smo jim razložili potek izvedbe perceptivnega testa – slišali bodo računalniški izgovor števnik, ki označuje zaporedno številko primera, premoru sledi analizirana beseda in ta se še dvakrat ponovi. Analizirane besede so v testu uporabljene v sobesedilu, zapisane so z velikimi črkami, sobesedilo pa z malimi; izjema je velika začetnica spremnega besedila na začetku povedi. Vsaka analizirana beseda se v perceptivnem testu ponovi trikrat; primere berejo različni govorci, besedi, ki ugotavljata kakovost oz. kolikost samoglasnika, pa si nikoli ne sledita druga za drugo. Na podlagi slišane se anketiranci odločijo za eno izmed ponujenih možnosti, ki jo slišijo, in obkrožijo črko pred primerom. Če niso prepričani, kaj so slišali, obkrožijo najverjetnejšo

izbiro in poleg izbrane možnosti pripišejo vprašaj. Test vsebuje tudi vprašanje o ustrezni izgovarjavi besede – če se sodelujočim izgovarjava ne zdi ustrezna, ob primeru obkrožijo »ne«, če ne obkrožijo ničesar, pa se jim izgovarjava zdi ustrezna. Za lažje reševanje testa smo skupaj poslušali in rešili štiri vzorčne primere, ki so jih izgovarjali različni govorci:

Preglednica 1: Vzorčni primeri – v prvem stolpcu je navedena zaporedna številka primera, v drugem in tretjem analizirani besedi, v četrtem in petem pa odgovora o ustreznosti izgovarjave.

3.	a) dolg NAGLAS	b) Povej NA GLAS.	DA	NE
11.	a) moja domača VAS	b) Nisem VAS videl.	DA	NE
17.	a) KAKŠEN dan res pridem.	b) KAKŠEN telefon imaš?	DA	NE
20.	a) Zdaj sem pa SIT.	b) Kupila bi šest SIT.	DA	NE

Test sestavlja 88 primerov, posnetek pa traja 11 minut. Skupaj z deljenjem testov, razlago, s časom za izpolnjevanje ankete o demografskih podatkih, z reševanjem vzorčnega primera, reševanjem perceptivnega testa in s pobiranjem testov smo porabili slabih 30 minut.

Anketiranci

Ker nas je zanimalo, ali se med sodelujočimi pojavljajo razlike v percepciji kolikosti fonemov, smo anketirance razdelili po naslednjih merilih: študijska smer, narečna skupina in spol. Skupno je v perceptivnih testih sodelovalo 73 anketirancev. 29 je študentov študijske smeri medkulturno jezikovno posredovanje, 22 študentov komuniciranja in medijev, devet študentov slovenistike, en študent zgodovine, 12 študentov je rubriko »študijska smer« pustilo neizpolnjeno. Glede na *kraj prebivanja* 45 anketirancev prihaja iz primorske narečne skupine, po pet iz dolenske in gorenjske narečne skupine, po tri iz štajerske in panonske narečne skupine, po dva iz rovtarske in koroške narečne skupine. Štirje anketiranci prihajajo iz tujine, štirje anketiranci pa so rubriko »kraj prebivanja« pustili neizpolnjeno. V raziskavi je sodelovalo 16 *moških* in 55 *žensk*, 2 perceptivna testa v rubriki »spol« pa nimata navedenega podatka.

Perceptivni test sestavlja 88 primerov; z 48 primeri smo ugotavljali kolikost samoglasnikov, s 40 primeri pa njihovo kakovost. V prvi fazi raziskave smo se omejili na kakovost sredinskih samoglasnikov (več o rezultatih raziskave v Volk 2018a), saj so perceptivne analize spontanega govora pokazale, da je med govorci na Obali pomanjkljivo ločevanje med širokimi in ozkimi o-ji in e-ji (Volk 2015: 88–90), instrumentalne analize pa nakazujejo na drugačno artikulacijo polglasnika kot v standardni slovenščini oz. osrednjeslovenskih govorih – odvisna je lahko od govorca ali primera; tako se npr. polglasnik včasih po izmerjenih vrednostih F1 približuje vrednostim ozkega e-ja, včasih pa vrednostim širokega e-ja v osrednjih slovenskih govorih (Volk 2018b: 35–36).

V prispevku je najprej podana skupna analiza rezultatov vseh sodelujočih, sledijo analize glede na merila: študijska smer, narečna skupina in spol. Zaradi omejenosti razprave so številčni podatki, izraženi v odstotkih, zbrani v preglednicah 2–5, navajamo pa najpogosteje pravilno prepoznani fonem in fonološki par ter morebitne posebnosti oz. odstopanja v percepciji posameznega fonema oz. fonološkega para. Zanimalo nas je tudi, kateri primer je anketirancem povzročal največ težav, kar lahko kaže na (ne)razumljivo izgovarjanje govorca ali (ne)ustrezno kakovost posnetka.

Pred testom smo predvidevali, da: 1) bo prepoznavnost kolikosti slabša v primerjavi z raziskavo Tivadarja (v kateri sodelujejo študentje slovenistike in slavistike, ki so s knjižno normo seznanjeni ter jo tudi upoštevajo; večina sodelujočih prihaja iz osrednje Slovenije, ki ima gotovo največji vpliv na ustvarjanje knjižne norme) in v primerjavi z raziskavo Huberja (primarni jezikovni kod anketirancev se zelo razlikuje od standardnega slovenskega jezika); 2) bo prepoznavnost kolikosti govorcev primorske narečne skupine v primerjavi z govorniki preostalih narečnih skupin slabša; 3) bodo kolikost analiziranih samoglasnikov bolje prepoznale ženske; 4) med študijskimi smermi bodo rezultati boljši pri študentih slovenistike.³

Skupna analiza izbranih besed in samoglasnikov

Preglednica 2: Analiza posameznih primerov, fonoloških parov in fonemov. Deleži pravilnih prepoznav in neustrezna izgovarjava so izraženi v odstotkih

Analizirana beseda, analiziran fonem	Odstotek pravilnega prepoznavanja	Odstotek neustrezne izgovarjave
brát	41,71	7,04
bràt	54,58	6,34
brát – bràt	48,15	6,69
vás	79,58	5,28
vàs	72,18	5,64
vás – vàs	75,88	5,46
kákšen	59,7	4,93
káksen	65,5	7,4
kákšen – káksen	62,6	6,16
naglàs	39,79	7,75
na glàs	43,31	7,04
naglàs – glàs	41,55	7,39
sít	39,77	8,01
sìt	36,62	11,62
na kùp	31,69	5,63
nakúp	51,41	6,69
á – à	57,04	6,43
í – i	38,19	9,82
ú – ù	41,55	6,16

³ To se je pokazalo pri analizi kvalitete slovenskih samoglasnikov (Volk 2018a).

Najbolje je prepoznana razlika v fonološkem paru fonema /a/ (57,04 %), od tega najbolj v fonološkem paru vás – vās (75,88 %), najslabše pa v fonološkem paru fonema /i/ (38,19 %). Dolgi a je prepoznan v 57,52 % primerov, kratki a v 56,56 %; dolgi u je prepoznan v 51,41 %, kratki u v 31,69 %; dolgi i je prepoznan v 39,77 %, kratki i pa v 38,19 % analiziranih primerov.

Največkrat so pravilno prepoznane besede vās (84,51 %) in vás (od dobrih 80 % do dobrih 83 %), najredkeje pa kúp (22,45 %), brát (le 25,35 %) in sít (25,35 %). Nerazpoznavnost fonema zaradi slabe izgovarjave je najpogostejše izbrana pri treh govoricah (ženska govorka 001, ženska govorka 002 in moški govorec 002) besede sít. Rezultati so pokazali, da imajo tudi sodelujoči v naši raziskavi največ težav s prepoznavanjem fonemov /i/ in /u/, podobno kot v raziskavah Tivadarja in Huberja, v vseh treh raziskavah pa so anketiranci najbolj uspešni pri prepoznavanju fonema /a/.

Analiza glede na študijsko smer

Preglednica 3: Analiza posameznih primerov, fonoloških parov in fonemov pri študentih različnih študijskih smeri. Deleži pravilnih prepoznav so izraženi v odstotkih

Analizirana beseda, analiziran fonem	Slovenistika	MJP	KM
brát	41,66	33,62	32,95
brāt	55,55	55,31	55,68
brát – brāt	48,61	44,47	44,32
vās	83,34	68,11	76,13
vās	83,34	71,55	69,31
vās – vās	83,34	69,83	72,72
kákšēn	61,1	59,48	62,5
kákšēn	72,21	73,27	53,41
kákšēn – kákšēn	66,66	66,38	57,96
naglās	38,89	38,8	45,45
na glās	38,89	43,97	47,73
naglās – glās	38,89	41,39	46,59
sít	41,66	34,48	49,99
sīt	47,22	32,76	39,77
na kúp	36,10	34,48	30,68
nakúp	72,22	50	53,41
á – à	59,37	55,52	55,4
í – ì	44,44	33,62	44,88
ú – ù	54,16	42,24	42,05
skupno	52,66	43,79	47,44

Rezultati analize glede na študijsko smer kažejo, da so študentje slovenistike uspešnejši pri prepoznavi večine fonoloških parov – fonološki par fonema /a/ je prepoznan v 59,37 %, fonološki par fonema /u/ pa v 54,16 %. Fonološki par fonema /i/ je najbolje prepoznan pri študentih komuniciranja in medijev, in sicer v 44,88 %, sledijo študenti slovenistike s 44,44 % pravih prepoznav. Med dolgimi samoglasniki je največkrat pravilno prepoznan u, in sicer v 72,22 % pri študentih slovenistike, sledi a, ki ga ravno tako največkrat pravilno prepoznajo študentje slovenistike, in sicer v 59 %, i pa v 49,99 % pravilno prepoznajo študentje komuniciranja in medijev. Kratke samoglasnike so največkrat pravilno prepoznali študentje slovenistike, in sicer a v 59,72 %, i v 47,22 %, u pa v 36,1 %. Boljši rezultati študentov slovenistike so bili pričakovani, saj naj bi bili (bodoči) slovenisti bolje seznanjeni s pravorečno normo ali naj bi se zanje vsaj bolj zanimali oz. jo prepoznali. Pričakovali smo, da bodo študentom slovenistike pri uspešnem prepoznavanju kolikosti sledili študenti študijskega programa Medkulturno jezikovno posredovanje, ker se pri svojem študiju ravno tako srečujejo s pravorečnimi sestavinami izbranih jezikov.

Analiza glede na narečno skupino, primerjalno z raziskavama v Ljubljani in v Pomurju

Največ sodelujočih prihaja iz primorske narečne skupine, 45, po pet jih je iz dolenske in gorenjske narečne skupine, iz nekaterih narečnih skupin pa je sodelovalo (pre)malo anketirancev (npr. po trije iz panonske in štajerske ter po dva iz rovtarske in koroške narečne skupine), zato smo analizirali samo rezultate sodelujočih iz primorske narečne skupine in jih primerjali z rezultati analize perceptivnih testov, izvedenih v Ljubljani (Tivadar 2004b) in Pomurju (Huber 2006).

Toporišič (2000: 60) meni, da na osrednjem Štajerskem poznajo le še dolge samoglasnike, v rovtarskih narečjih dolge e in u izgovarjajo kot kratke, Prleki in Prekmurci pa izgovarjajo kratke naglašene samoglasnike tudi v nezadnjih zlogih (bràta, sìta). Večina narečij pa še vedno pozna in ohranja razliko med dolgim ter kratkim naglašenim samoglasnikom.

Anketiranci iz primorske narečne skupine najpogosteje pravilno prepoznajo fonološki par fonema /a/ (58,83 %), fonološki par fonema /i/ prepoznajo v 39,99 %, fonološki par fonema /u/ pa le v 29,99 %. Med dolgimi in tudi kratkimi samoglasniki je najbolje prepoznan a (59,55 % za dolgi a ter 58,1 za kratki a), ki mu sledita i (39,99 % za dolgi in kratki i) ter u (29,99 % za dolgi in kratki u). Med analiziranimi besedami je najpogosteje pravilno prepoznana beseda vás (82,22 %), najslabše pa sta prepoznani besedi (na) kùp in nakùp (29,99 %).

Preglednica 4: Analiza posameznih primerov, fonoloških parov in fonemov pri študentih primorske narečne skupine, anketirancih v raziskavi pri Tivadarju (2004b) in Huberju (2006); deleži pravilnih prepoznav so izraženi v odstotkih

Analizirana beseda, analiziran fonem	Primorska narečna skupina	Ljubljana ⁴ (Tivadar)	Pomurje (Huber)
brát	39,89	54,25	/
bràt	53,89	51	/
brát – bràt	46,89	52,63	/
vás	82,22	84,75	/
vàs	77,22	78	/
vás – vàs	79,72	81,38	/
kákšén	58,33	74,5	58
kákšén	69,44	79,25	79
kákšén – kákšén	63,89	76,88	68,5
naglàs	42,78	57,25	58
na glàs	46,66	55	49
naglàs – glàs	44,72	56,13	53,5
sít	39,99	58,6	53
sit	39,99	56,25	52
na kùp	29,99	40,75	52
nakúp	29,99	52,75	55
á – à	58,83	66,76	61
í – ì	39,99	57,43	52,5
ú – ù	29,99	46,75	53,5
skupno	42,94	56,98	55,66

Pri vseh treh primerjanih analizah je najbolje prepoznan fonološki par fonema /a/, najpogosteje v raziskavi Tivadarja (66,76 %), sledijo rezultati iz raziskave Huberja (61 %), najslabša pa je prepoznava pri študentih te raziskave, ki sodijo v primorsko narečno skupino. Fonološki par fonema /i/ je najbolje prepoznan pri anketirancih Tivadarja (57,43 %), pri dijakih iz raziskave Huberja je ta fonološki par tretji po odstotkih pravilnih prepoznav, prepoznajo ga v 52,5 %, pri študentih primorske narečne skupine pa je prepoznan v 39,99 %. Najslabše je pri Tivadarju in v tej raziskavi prepoznan fonološki par fonema /u/, in sicer pri Tivadarju 46,75 %, v naši raziskavi pa le 29,99 %. V raziskavi Huberja je ta fonološki par po prepoznavnosti na drugem mestu s 53,5 % pravilnih prepoznav.

⁴ Študentje pri tej perceptivni raziskavi so bili iz različnih krajev Slovenije.

Analiza glede na spol

Preglednica 5: Analiza posameznih primerov, fonoloških parov in fonemov glede na spol sodelujočih. Deleži pravilnih prepoznav so izraženi v odstotkih

Analizirana beseda, analiziran fonem	Moški	Ženske
brát	28,33	39,54
bràt	58,33	55,56
brát – bràt	43,32	47,55
vás	74,98	82,72
vàs	68,57	76,36
vás – vàs	71,78	79,54
kákšén	61,66	59,54
kàkšén	64,99	67,72
kákšén – kàkšén	63,33	63,63
naglàs	41,67	39,54
na glàs	48,33	44,99
naglàs – glàs	45	46,99
sít	41,66	49,09
sìt	38,32	38,18
na kùp	36,66	31,29
nakúp	53,32	56,25
á – à	55,85	58,245
í – ì	39,99	43,63
ú – ù	44,99	43,77
skupno	46,82	48,55

Dolžino analiziranih samoglasnikov nekoliko bolje prepoznavajo ženske, čeprav je razlika med pravilnimi odgovori žensk in moških precej majhna – pravilnih odgovorov sodelujočih žensk je 48,55 %, sodelujočih moških pa 46,82 %. Ženske bolje prepoznavajo fonološki par fonemov /a/ (58,25 % pravilnih odgovorov) in /i/ (43,63 % pravilnih odgovorov), moški pa fonološki par fonema /u/ (44,99 % pravilnih odgovorov). Za prepoznavo posameznih primerov oz. besed lahko ugotovimo, da ženske najpogosteje pravilno prepoznajo besedo vás (82,72 %), sledi beseda vàs (76,36 %), besedo kákšén prepoznajo v 67,72 % primerov, preostale analizirane besede pa so prepoznane v manj kot 60 %. Najslabše ženske prepoznavajo besedo kùp, le v 31,29 %. Moški najpogosteje pravilno prepoznavajo besede vás (74,98 %),

vàs prepoznavajo v 68,57 %, kàkšèn v 64,99 %, kàkšèn v 61,66 %, preostale besede pa v manj kot 60 %. Najslabše je med moškimi udeleženci prepoznana beseda brát (28,33 %). Poudariti pa moramo, da je zastopanost obeh spolov v naši raziskavi neuravnotežena.⁵

Analiza glede na spol je bila opravljena tudi v analizi pomurskih dijakov, in sicer Huber ugotavlja, da v povprečju bolje prepoznavajo fonološki par káj – kàj ženske, pri preostalih fonoloških parih pa ni bistvenih razlik. Avtor še dodaja, da razlike lahko nastajajo zaradi večje resnosti in prizadevnosti ženskih anketirank, opozarja pa tudi na neuravnoteženo zastopanost spolov v raziskavi. Pri fonemu /i/ sta spola skoraj izenačena (50-odstotno pravilno prepoznavanje), fonem /u/ pa pogostejše pravilno prepoznajo moški, in sicer v 55 %, ženske pa v 52,2 % (Huber 2006: 79).

Poleg prepoznavanja samoglasniške kolikosti nas je zanimalo tudi njeno zaznavanje, zato so imeli sodelujoči ob analiziranih besedah možnost obkrožiti »da« ali »ne«, če so oz. niso bili prepričani, kaj slišijo. S tem smo želeli preveriti kakovost posnetkov oz. ustreznega branja izbranih govorcev. Udeleženci so možnost »ne« najpogostejše obkrožili v primeru 69 – (*Zdaj sem pa*) *sít*, ki ga bere govorci moškega spola. Zanimive so primerjave po študijskih smereh – študenti slovenistike so možnost »ne« izbrali redko, samo petkrat, študentje medkulturnega jezikovnega posredovanja pa so jo uporabili v vseh primerih razen v dveh, študentje komuniciranja in medijev pa dodatno možnost uporabili v vseh primerih.

Za konec ...

Čprav v trenutno veljavnih jezikovnih priročnikih (*Slovenska slovnica*, *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, *Slovenski pravopis*) še obstaja delitev naglašanih samoglasnikov na dolge in kratke, raziskave kažejo, da v praksi razlikovanja ni oz. je vsaj pomanjkljivo. Ta raziskava je potrdila naša pričakovanja:

1. Prepoznavnost kolikosti samoglasnikov je slaba. Najvišji odstotek pre-poznavnosti je pri a-ju, 57,04 %, pri preostalih analiziranih samoglasnikih še precej nižja – 41,55 % pri u-ju in le 38, 19 % pri i-ju.
2. Prepoznavnost kolikosti samoglasnikov govorcev primorske narečne skupine je v primerjavi z govorce drugih narečnih skupin slabša – najbolje so prepoznani fonološki pari fonema /a/, nekoliko manj kot 59 %, fonološki pari fonemov /i/ in /u/ pa so prepoznani v manj kot 50 %. Zaradi (pre)majhnega števila sodelujočih iz različnih narečnih skupin (na primer le po dva iz rovtarske in panonske narečne skupine, po trije iz štajerske in koroške narečne skupine) nismo medsebojno primerjali rezultatov različnih narečnih skupin, ampak smo rezultate sodelujočih iz primorske narečne skupine primerjali z rezultati raziskav Tivadarja (2004b) in Huberja (2006) – v Tivadarjevi raziskavi so sodelovali študentje prvega

⁵ 55 sodelujočih oseb je ženskega spola, 16 pa moškega.

letnika slovenistike, ki prihajajo pretežno iz osrednje Slovenije (torej iz gorenjske narečne skupine), v Huberjevi raziskavi pa so sodelovali dijaki štirih pomurskih srednjih šol. Rezultati analize med študenti slovenistike in slavistike kažejo, da so najbolje prepoznani fonološki pari fonema /a/, sledijo fonološki pari fonema /i/, najslabše pa so prepoznani fonološki pari fonema /u/. Avtor sklene, da »se razlikovanje na osnovi trajanja ni potrdilo v zadostni meri« (Tivadar 2004b: 32). Huberjevi rezultati kažejo, da so najbolje prepoznani fonološki pari fonema /a/, a se kljub temu pomenska razločevalnost trajanja fonemov ni potrdila. Fonema /i/ in /u/ sta tako slabo prepoznana, »da lahko z gotovostjo rečemo, da pomen posameznih besed ni vezan na trajanje glasov« (2006: 76).

3. Kolikost analiziranih samoglasnikov nekoliko bolje prepoznavajo ženske, čeprav je razlika v pravilni prepoznavi med ženskami in moškimi precej majhna, manj kot 2 %. Tako ženske kot moški najbolje prepoznavajo besedo *vás*, najslabše ženske prepoznajo besedo *kùp*, moški pa *brát*.
4. Med študijskimi smermi so rezultati boljši pri študentih slovenistike, sledijo jim študentje komuniciranja in medijev ter medkulturnega jezikovnega posredovanja.

Boljše rezultate ženskih anketirank v primerjavi z rezultati moških anketirancev mogoče lahko utemeljimo z razmišljanjem, da so ženske pogosteje bolj pozorne na estetsko plat jezika (Canepari 1980: 46), posledično na pravilnejši izgovor oz. prepoznavo nadsegmentnih lastnosti.⁶ Večja uspešnost študentov slovenistike je bila pričakovana, pomembna pa je za nadaljnje ohranjanje in poučevanje razlikovanja v trajanju samoglasnikov. Ravno tako je bila slabša prepoznavna pričakovana pri govoricah primorske narečne skupine, možen vzrok v nerazlikovanju kolikosti je lahko tudi bližina italijanskega jezika, v katerem dolžina samoglasnikov nima fonološke vrednosti. V nadaljnjih raziskavah bi bilo smiselno izvesti perceptivne teste tudi v narečjih, v katerih je kvantiteta ohranjena in fonološko relevantna, in sicer ločeno za narečja s tonemskim ter z jakostnim naglaševanjem, in ugotoviti, ali manjše število kratkih naglašanih samoglasnikov ter fonološka nerelevantnost kvantitete, ki veljata za določena narečja, vplivata tudi na govorčevo zaznavanje, prepoznavanje in rabo kratkih naglašanih glasov v zborni izreki.

Viri

Bezljaj, France, 1939: *Oris slovenskega knjižnega govora*. Ljubljana: Znanstveno društvo.

Canepari, Luciano, 1980: *Italiano standard e pronunce regionali*. Padova: Cleup

eSSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2016–*: www.fran.si.

Ivančič Kutin, Barbara, 2007: *Slovar bovškega govora*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

⁶ Tudi pri percepciji kakovosti sredinskih samoglasnikov so bile ženske anketiranke uspešnejše od moških (Volk 2018: 61).

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Elektronska objava. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: www.fran.si.

Slovenski pravopis. Elektronska objava. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: www.fran.si.

Šeruga Prek, Cvetka in Antončič, Emica, 2014: *Slovenska zborna izreka: Priročnik z vajami za javne govorce*. Maribor: Aristej.

Literatura

Grošelj, Robert, 2013: Vocali a confront: Analisi contrastive dei sistemi vocalici sloveno e italiano. *Etudes romanes de Brno* 34/2. 131–147.

Horjak, Luka in Tivadar, Hotimir, 2019: Odprta vprašanja kodifikacije in smiselno univerzitetno poučevanje slovenskega govorjenega jezika. Podbevšek, Katarina in Žavbi, Nina (ur.): *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 151–158.

Huber, Damjan, 2006: Percepcija samoglasniških opozicij pri dijakih pomurskih srednjih šol. *Jezik in slovstvo* 51/1. 69–83.

Jurgec, Peter, 2006: Formantne frekvence samoglasnikov v tonemski in netonemski standardni slovenščini. *Slavistična revija* 54/1. 103–114.

Jurgec, Peter, 2011: Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija* 59/3. 243–268.

Kocjančič Antolik, Tanja in Tivadar, Hotimir, 2019: Ultrazvočni pogled na artikulacijo slovenskih samoglasnikov. Tivadar, Hotimir (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 71–79. (Obdobja 38).

Koncept novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika. Elektronska knjiga. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: www.fran.si.

Petek, Bojan, Šuštaršič, Rastislav in Komar, Smiljana, 1996: An Acoustic Analysis of Contemporary Vowels of the Standard Slovene Language. *4th International Conference on Spoken Language Processing (ICSLP 96)*. Patras: University of Patras. 767–770.

Pahor, Nina, 2019: *Fonološki opis govora kraja Števerjan v Brdih. Diplomsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Rigler, Jakob, 1968: Problematika naglaševanja v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 13/6. 192–199.

Samsa, Jana, 2014: *Govor vasi Huje v Brkinih. Magistrsko delo*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.

Smole, Vera, 2002: Kolikostna nasprotja v slovenskih narečjih. Jesenšek, Marko, Rajh, Bernard in Zorko, Zinka (ur.): *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika: ob življenjskem in strokovnem jubileju prof. dr. Martine Orožen*. Maribor: Slavistično društvo. 52–61.

Srebot - Rejec, Tatjana, 1988: *Word Accent and Vowel Duration in Standard Slovene: An Acoustic and Linguistic Investigation*. München: Otto Sagner Verlag.

Šumenjak, Klara, 2013: Glasoslovne značilnosti govora Koprive na Krasu (SLA T110). *Jezikoslovni zapiski* 19/2. 149–162.

Tivadar, Hotimir, 2004a: Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 52/1. 31–47.

- Tivadar, Hotimir, 2004b: Priprava, izvedba in pomen perceptivnih testov za fonetično-fonološke raziskave (na primeru analize fonoloških parov.) *Jezik in slovstvo* 49/2. 17–36.
- Toporišič, Jože, 1975: Formanti slovenskega knjižnega jezika. *Slavistična revija* 23/2. 153–196.
- Toporišič, Jože, 1996: Jakob Šolar kot jezikoslovec. *Slavistična revija* 44/4. 349–366.
- Toporišič, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- Toporišič, Jože, 2003: Eksperimentalnofonetične raziskave slovenskega knjižnojezikovnega glasovja in tonemskosti. *Slavistična revija* 51/posebna številka. 119–140.
- Volk, Jana, 2002: *Vinogradniška terminologija v Svetem Petru (Ravnu) v Istri. Diplomaska naloga*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Volk, Jana, 2015: Sredinski glasovi v spontanem govoru govorcev slovenske Istre. Smolej, Mojca (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis*. Ljubljana: Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. 819–828.
- Volk, Jana, 2018a: Percepcija slovenskih sredinskih samoglasnikov pri študentih na Obali. *Jezik in slovstvo* 63/4. 47–62.
- Volk, Jana, 2018b: Polglasnik v spontanem govoru prebivalcev Obale. *Jezik in slovstvo* 63/1. 19–37.
- Vrh, Karol, 2016: *Slovar čezsoškega govora: oblačilno izrazje. Zaključno delo*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Vrh, Karol, 2018: *Govor vasi Juršče po vprašalnici za SLA: Primerjava razvoja krajevnega govora v dveh generacijah. Magistrsko delo*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.

JEZIKOVNA NORMA V LUČI ODRSKE GOVORNE ESTETIKE

V prispevku predstavljamo položaj knjižne jezikovne norme v sodobnem odrskem govoru. Osredinjamo se na pravopis in pravorečje ter ob primerih kršitev norme ugotavljamo razloge za to. Na eni strani so odmiki od norme posledica neposodobljenih normativnih priročnikov, na drugi strani pa dejstva, da je odrski govor del gledališkega znakovnega sistema, ki funkcionira s samosvojo logiko v okviru izbrane govorne estetike.

Ključne besede: pravorečje, pravopis, odrski govor, kršitve norme, odrska govorna estetika

1 Uvod

V prispevku želimo razmisliti, kakšno vlogo ima knjižna jezikovna norma (zlasti pravopis in pravorečje) pri oblikovanju sodobnega slovenskega odrskega govora ter ob primerih namernih kršitev aktualnih jezikovnih pravil ugotoviti razloge za to. Na splošno je mogoče reči, da so odmiki od norme na eni strani posledica neposodobljenih normativnih priročnikov,¹ na drugi pa dejstva, da je odrski govor del gledališkega znakovnega sistema, ki funkcionira s samosvojo logiko.

Imanentna lastnost gledališke govorne estetike je njena unikatnost. Za vsako uprizoritev igralci skladno z režijsko-dramaturškim konceptom in v povezanosti z drugimi gledališkimi izraznimi sredstvi ustvarijo enkratno govorno kompozicijo,

¹ Knjiga *Kje pa vas jezik žuli?* pomeni spodbuden korak k posodobitvi 30 let starih priročnikov (Dobrovoljc idr. 2020: 7).

ki ji jezikovne smernice določi lektor. V ustvarjalnem procesu lektor oblikuje posebno jezikovno normo, ki sicer upošteva trenutno veljavna jezikovna pravila, a primarno podpira izbrani uprizoritveni koncept. Če je npr. uprizoritvena predloga napisana v knjižni zborni slovenščini, režijsko-dramaturškemu konceptu pa se prilega neknjižni govor, je treba upoštevati odrsko funkcionalnost jezika in prevesti zapis v nižjo jezikovno zvrst (včasih samo posamezne dele ali besede). Ker norme za neknjižne variante jezika ni, jo je treba ustvariti oz. se za določena pravila dogovoriti. V jezikovnem konceptu je npr. treba določiti, da se bodo deležniki na nenaglašeni -il izgovarjali s končnico -u (*nosil – nosu, odrinil – odrinu*), besede s kratkim a-jem, kot sta *saj, zdaj*, se bodo govorile z e-jem in podobno. Ne gre samo za pragmatično lektorsko opravilo, ampak za skrbno gradnjo pisnega jezikovnega temelja govorne realizacije, ki v ustvarjalnem procesu postopno postaja govorna estetika konkretne uprizoritve.

Sodobne gledališke predloge pogosto niso pisane v eni jezikovni zvrsti, ampak avtorji način svojega jezikovnega izraza ustvarjajo z jezikovno hibridnostjo (mešanje jezikovnih zvrsti, slogov, jezikov, medbesedilnih citatov), ki včasih pisno ni izpeljana dosledno (tudi zaradi težavnosti zapisa),² tako da jezikovnozvrstna in tujejezična hibridizacija najprej potrebuje pisno ureditev besedila, nato pa tudi dekodiranje ter razlago nekaterih, zlasti prevzetih izrazov in citatov.

Lektor običajno izdela jezikovno shemo, nekakšno prožno normo, ki pušča še dovolj prostora za igralčeve jezikovne predloge. Iz pripravljalca jezikovnega tlorisa odrskega govora se v nadaljevanju uprizoritvenega procesa lektor prelevi v govornega oblikovalca,³ ki ustvarjalno sodeluje pri zvočni uresničitvi jezikovnega načrta, upoštevajoč aktualno pravorečje skladno z načrtovano govorno estetiko.

V našem prispevku se z individualnimi normami ne bomo podrobno ukvarjali; zanimal nas bo predvsem položaj aktualne knjižne zborne pravopisne in pravorečne norme v gledaliških okoliščinah. Opirali se bomo na obstoječe raziskave odrskega govora, lastne izkušnje s poučevanjem govora na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo (AGRFT) in na večletno opazovanje različnih odrskogovornih izrazov v slovenski gledališki produkciji.

² Največ težav je z označevanjem izgovora polglasnika, prav tako l-ja kot dvoustničnega u. V najmlajši generaciji dramskih piscev je teh težav manj, saj (mogoče zaradi navajenosti pisanja SMS-ov in drugih digitalnih sporočil) lažje zapišejo npr. »Ne vem, jz je nisem nč razumela, mislm, da me je skenslala, /.../ Tko lepo zelen je pr vas, /.../ njim bo dbest, /.../ A ti vidš kksen smisu?« (Morano in Divjak 2020: 1135, 1138, 1147, 1154).

³ Poimenovanje gledališki lektor je danes terminološko problematično. Strokovnjaki se strinjajo, da je potrebna »preosmislitev vloge gledališkega lektorja predvsem glede na njegovo tradicionalno vlogo 'varuha norme'« (Stanič 2006: 65); sodobni gledališki lektor je del umetniškega ansambla (Vrtačnik 2012: 111). Med predlogi drugačnih poimenovanj sta tudi jezikovni svetovalec in oblikovalec govora (Vrtačnik 2012: 110).

2 Soočanja dramskega (ali ne več dramskega) pisanja s pravopisno normo

Na videz se mogoče zdi, da je gledališče povezano predvsem z govorjenim jezikom in s pravorečjem, vendar ne gre pozabiti, da so izhodišče odrskega govora najpogostejše pisne predloge. Kot je jezik, ki ga igralci govorijo na odru, skozi zgodovino doživljal različne preobrazbe, se je spreminjala tudi dramska pisava, ki je v zadnjih desetletjih precej spremenila svojo oblikovno strukturo in jezikovni izraz. Sodobna besedila, namenjena uprizarjanju, imajo razrahljano tradicionalno dramsko formo (dialog, didaskalije) in »na drugačen način pridobivajo status ‚dramskega‘, novo pa je tudi njihovo razmerje do uprizarjanja« (Lukan 2012: 167). Pisci lahko izbirajo »iz širokega spektra možnosti besedilnih formatov« (Toporišič 2020: 121) in prestopajo iz tradicionalnega dramskega v postdramsko oz. ne več dramsko pisanje; besedila so postala »dovzetna za medbesedilno in medmedijsko nomadstvo« (Toporišič 2018: 57).

Izmikanje dramskim konvencijam se kaže tudi v preizkušanju najrazličnejših taktik jezikovnega izražanja, pogosto pa tudi v nekonvencionalni pravopisni urejenosti besedila, katere znaki so npr. »odsotnost velikih začetnic, odsotnost oz. poljubna raba ločil, poigravanje z rabo grafičnih znakov« (Pezdirč Bartol 2016: 20). Odmikanje od pravopisne norme lahko postane eden izmed načinov iskanja izvirnega jezikovnega izraza. Značilen primer spreminjanja pravopisnih napak v jezikovnoslogovno inovacijo so besedila Simone Semenič. V besedilu *tisočdevetstoenainosemdeset* npr. že v ignoriranju velike začetnice in brezpresledkovnem zapisu številke v naslovu zaslutimo avtoričin odnos do jezikovnih (in drugih) normativov, kar se v nadaljevanju potrdi z odsotnostjo velikih začetnic ter poljubno rabo ločil (uporablja vejico in vprašaj, veliko začetnico ter končna ločila pa nadomešča pisanje povedi v samostojne vrste):

začne se z lužo krvi
tako se začne

luka
tata, tata

tole je luka
luka je naš glavni lik
stoji v gruči ljudi, ki opazujejo človeško telo na asfaltu. (2014: 921.)

Podoben, a manj radikalen odmik od interpunkcijskih pravil zasledimo v delu *Odstiranje* Žanine Mirčevske, v katerem je opazno jezikovnoslogovno sredstvo odsotnost ločil ob rabi velike začetnice v dialoškem delu besedila (daljše didaskalije pa so pravopisno ustrezno opremljene z ločili in velikimi začetnicami):

ŽENSKA: Kaj si ti želiš
FANT: Zakaj naj vam povem
ŽENSKA: Ni ti treba če nočeš. (2005: 662.)

Odmike od jezikovne norme je v sodobnih besedilih za gledališče opaziti na vseh jezikovnih ravneh, ne samo v rabi ločil, velike začetnice in pisanja skupaj/narazen. V besedilu Simone Semenič je npr. nekaj oblikoslovnih napak: darko, reševalec, lukatov oče (2005: 925), vesna, lukatova mama (958); gre za didaskalijski opis dramskih oseb, pri katerem bi pričakovali knjižno obliko, še zlasti ker v didaskalijskih nagovorih gledalcev beremo: »tik nad lukovo glavo pa je zdaj spet nekaj velikega, dragi gledalec, si predstavljaš, da bi na primer o tem povedal srečku?« (Semenič 2005: 955).

Kršitve norme ni vedno lahko opredeliti kot piščevo zavestno dejanje, zlasti če so napake redke, saj gre lahko tudi za avtorjevo nepoznavanje norme ali pa samo za tiskarsko napako. Vsekakor pa nenormativna pisna jezikovna oblikovanost besedila vpliva na njegovo govorno uresničitev, zlasti s stališča besedilne fonetike. Odsotnost ločil načelno npr. omogoča poljubno pomensko členjenje s premori in z intonacijami, brezpresledkovnost lahko povzroči hitrejši izgovor ali spremembo v naglaševanju, z ločilom nezaključena poved daje občutek odprtosti in večje govorno interpretativne svobode glede intonacije.⁴

Omenimo še pravopisno problematiko v starejših prevodih dramskih besedil. Vemo, da je literarno delo »nemogoče razumeti kot izoliran jezikovni pojav« in »da vsakršen osebni literarni slog nastaja v družbi drugih (sočasnih in preteklih) umetnostnih, družbenih in jezikovnih gest in diskurzov« (Vitez 2015: 186). Tudi pisna norma, ki se je v zgodovinskem razvoju jezika spreminjala, predstavlja kontekst. Sodobno branje starejšega prevoda se torej zgodi v drugačnih okoliščinah, kar vpliva na bralčevo recepcijo. Npr. Brechtov *Kavkaški krog s kredo* je za uprizoritev v SNG Drami v sezoni 1956/1957⁵ prevedel Mile Klopčič, v knjigi pa je bilo delo natisnjeno nekaj let pozneje (Brecht 1962: 223). Prevajalec je upošteval takrat veljavni pravopis, ki je predpisoval zapis: *prošivec*, *toživec*, *gledavec*, *kazavec*, kar lahko v začetku uprizoritvenega procesa (bralne vaje) predstavlja recepcijsko motnjo. Igralci zelo hitro prepoznajo zastarelost prevoda, pa naj bo v pravopisnem smislu ali v kakšni drugi jezikovni posebnosti (npr. besedje, frazemi, skladnja), ki pomembno vpliva na govorno izvedbo zapisanega. Zato je pri starejših prevodih potrebno lektorsko posodabljanje, včasih pa so smiselni novi prevodi,⁶ ki pogosto (ne pa nujno) prinesejo tudi vsebinske obogatitve.⁷

⁴ Prim. Podbevšek 2014: 315–323.

⁵ Režija France Jamnik, lektor Bruno Hartman (Sigledal, SLOGI).

⁶ Ob primerjavi petih slovenskih prevodov ene same replike iz Shakespearovega *Hamleta* prevajalec in gledališki lektor Srečko Fišer (2013: 93) predstavi jezikovne razlike, ki pokažejo tudi interpretativne premike.

⁷ Včasih se določeno besedje v gledalski zavesti močno utrdi in predstavlja nekakšen zaščitni znak besedila. Takrat prevodne spremembe spodmaknejo ustaljeni pomen in vplivajo na govorno interpretacijo ter na gledalsko recepcijo (Hamletova misel v Jesihovem prevodu: »Biti ali ne biti, je vprašanje« in v Župančičevem: »Biti, ne biti: to je tu vprašanje«; podobno Jesihova sprememba naslova Čehnjev vrt v *Višnjevi vrt*, pri čemer se naslovna sintagma v besedilu Čehova večkrat ponovi).

Pravopisno zadrego predstavlja tudi pisanje poimenovanj dramskih oseb, ki imajo občno ime, npr. sluga, ženska, notar. Pogosto so ta imena v navedbi dramskih oseb zapisana s samimi velikimi začetnicami, včasih z veliko začetnico (kot ime vloge), včasih z malo začetnico. Dvomi o zapisu velike/male začetnice se pogosteje pojavijo v razpravljalnih besedilih v gledaliških listih ali drugih strokovnih in znanstvenih delih.

3 Razmerje med pravorečno normo in odrskim govorom

Od konca 20. stoletja naprej »odrski govor postaja zmerom bolj suveren v vzpostavljanju svoje lastne govorne norme, ki pravorečju pogosto odreka merodajnost, ne samo s stališča umetniške svobode in sodobne gledališke estetike, pač pa tudi s stališča njegove (vsaj v nekaterih segmentih) nesodobnosti« (Podbevšek in Žavbi 2019: 273). Kljub navidezni jezikovnonormativni samozadostnosti pa je odrski govorjeni jezik vendarle vpet v slovenski jezikovni sistem in potrebuje normativni temelj, vendar gledališki ustvarjalci menijo, da ima norma v nekaterih segmentih premalo stika z živo govorico. Tudi jezikoslovje se zaveda, »da je sodobni knjižni jezik izrazito heterogen in da se uresničuje v več položajih kot pred desetletji« (Dobrovoljc idr. 2020: 8)⁸ ter da »/z/apletena in obenem premalo raziskana slovenska pravorečna stvarnost neizogibno potrebuje (organizirano) skrb za pravorečje, ki bi jo morali udejanjati tudi s podporo temeljnim raziskavam govorjenega knjižnega jezika« (Mirtič 2018: 182).

Sodobni odrski govor išče nove načine slišnega udejanjanja predloge, pa naj gre za klasične dramske forme, novo besedilnost, dramatizacije ali za sproti, v procesu nastajajoča besedila. Pomembna merila učinkovitega odrsko govorjenega jezika so med drugim tudi živost, dinamičnost, naravnost, tekočnost, kadar gre za knjižni zborni jezik, pa tudi splošna sprejemljivost jezikovne norme. Igralci kot profesionalni govorci, ki govor utelešajo na odru, hitro začutijo neživost besede, njene rabe ali njenega izgovora. Govorni koncept uprizoritve lahko včasih zastarele pravorečne (in druge) jezikovne normative izkoristi kot individualni govorni izraz posameznega lika, tudi celotne uprizoritve (npr. elkanje kot ponazoritev govornega obnašanja družbenega sloja v določenem času), spet drugič pa zavestno uveljavi normativni prekršek s sodobnejšo izbiro. V *Ljudomrzniku* npr. beremo: »vem za marsiktero, / ki so ji moška srca na izbero« (Molière 1947: 201), pri čemer je prevajalec računal na skoraj i-jevsko izreko é-ja pred r, kar je bil (in je še) pravorečni normativ.⁹

V gledališču je zborna izreka pričakovana in lektorsko zahtevana, kadar je ustvarjalna ekipa izmed drugih jezikovnih možnosti izbrala knjižni govor, ker po funkcijskih in estetskih merilih ustreza uprizoritvenemu konceptu. V takih pogojih postane pravorečna norma merodajna, kršitev pa je slišana kot napaka. Vendar norma (kot vsak predpis) poleg opore nudi tudi možnost kršitve. V gledališču so pravorečne

⁸ Prim. Petek 2018: 55–67.

⁹ V sodobnem odrskem govoru se v nasprotju z nekdanjo prakso i-ju približan izgovor é-ja pred r ne zahteva.

kršitve zavestne, argumentirane in v ustvarjalnem procesu nadzorovane, včasih pa se v odrski govorni izvedbi pri posameznih igralcih zgodijo tudi nehotene pravorečne napake. Posebno zahtevno je preklapljanje iz zbornega govora v igralčev zasebni idiolekt, kar je v sodobni gledališki praksi pogost princip komponiranja govorne slike uprizoritve.¹⁰

3.1 Pravorečne kršitve kot stalnice

Najprej navedimo nekaj pravorečnih stalnic, ki jih je gledališka (pa tudi splošna) govorna praksa že zdavnaj posvojila, pravorečna norma (pravopis in *SSKJ*) pa jih (še) ni sprejela, kar potrjuje neskladnost med dejansko in predpisano rabo.¹¹ Gre za kakovost naglašanih o in e v nekaterih primerih, npr. *spômniti* namesto *spômniti*, *bólj* namesto *bòlj*, *rděč* namesto *rděč*. V anketi, izvedeni leta 2019, so omenjeno potrdili tudi aktualni gledališki lektorji v slovenskih profesionalnih gledališčih (Podbevšek in Žavbi 2019: 276).

V nekakšni prehodni fazi je naglaševanje deležnikov na -eč, pri katerih kratko širino v odrskem govoru vedno pogosteje nadomešča ožina, npr. *hoděč* namesto normativnega *hoděč*. Širina običajno ostane predvsem, kadar jo narekuje rima, npr.: »Naprej skrbel bi za obe – še več: / me vzljubil ali delal se ljuběč« (Racine 1995: 159).

Stalnica pri oblikovanju odrskega govora je tudi napet odnos med normo in dejansko rabo pri naglaševanju deležnikov na -il. Zlasti mlajšim igralcem se oblike, kot so *omějil*, *poškrópil*, *umóril*, *govóril*, zdijo nenaravne,¹² zato se pogosto dopušča tudi naglas na i.

V priročnikih (*SSKJ*,² *SP*) so še vedno zapisane dvojnice deležnikov na -el: *grél* – *grěl*, *imél* – *iměl*, *smél* – *směl*, čeprav je ozki e v gledališčih (pa tudi v medijih in splošni rabi) že zdavnaj sprejet, široki e pa je na odru uporaben samo kot rimotvoren element, pa še to, le če v govorni verigi ni pretirano moteč.

Izgovorne težave so tudi pri deležnikih na -el, pri katerih je zahtevan polglasniški izgovor ([šəu, odšəu]). Na odru je polglasniški izgovor pri nekaterih besedah opaznejši kot pri drugih, odvisno od besedilnega okolja in govorne hitrosti, pa tudi od govorčevega idiolekta (npr. Štajercem je polglasnik tuj). Če z vidika govorne estetike nepolglasniški izgovor ne moti, ga gledališki lektorji včasih dopuščajo.

¹⁰ V priredbi *Visoške kronike* Ivana Tavčarja, uprizorjene v režiji Jerneja Lorencija v SNG Drama (2017/2018), igralci prehajajo iz starinskega Tavčarjevega jezika v zasebni govor, s katerim ubesedujejo svoje osebno doživljanje.

¹¹ V *Slovenski zborni izreki* je bilo že pred 17 leti zapisano, da je v gledališčih »že najmanj dve desetletji uveljavljena izreka s širokim o-jem pri glagolu *spômniti*, ki je tako postala del kultiviranega govora«. Prav tako je »že dolgo močno uveljavljen tudi izgovor z ozkim o-jem« mernostnega prislova bolj (Šeruga Prek in Antončič 2003: 35, 45).

¹² O takšnih naglasnih izbirah več v Tivadar (2004: 176).

Stalno lektorsko argumentacijo potrebuje polglasnik tudi v besedah, kot so: *mègla/meglà, tèma/temà, pèkel/pekèl, stèber/stebèr, dèska/deskà*, saj se vsakdanja raba nagiba k e-jevskemu izgovoru. Zanimivo pa je, da se široki e v besedi *téžek* v gledališki in siceršnji stvarnosti pogosto izreka polglasniško. Pri argumentaciji si v gledališču včasih pomagamo z nejezikoslovno razlago, da širina e-ja onomatopejsko ponazarja pomen besede.

Stalnih razpravljanj je deležen tudi izgovor vzglasnega v pred r in l (*vrag, Vladimir*). Prevladovanje u-jevskega izgovora v radijsko-televizijskih medijih ([ulada, ureme]) sproža izgovorne dileme tudi med igralci. Čeprav je pravorečno pravilen izgovor [w] (v počasnem tempu tudi [u]), ga le redki znajo ustrezno realizirati (kot nezložni glas), zato se večina lektorjev (in učitelji govora na AGRFT) zavzema za zobnoustnični izgovor, kar se je izkazalo za ustrežnejše tudi z vidika govorne estetike. Tudi fonetične raziskave potrjujejo, da »govorci pred likvidoma /r/ in /l/ (v vzglasnem položaju) zelo pogosto izgovarjajo [v]« (Tivadar 1999: 359).

Zadnja leta so se ansambli v slovenskih gledališčih precej pomladili, čeprav ob mladih pogosto nastopajo tudi nekoliko starejši igralci. Zdi se, da je odnos do pravorečne norme v gledališču tudi generacijsko pogojen: starejši igralci (generacija okoli 60 let) se sicer prilagajajo spremenjeni odrskogovorni stvarnosti, upoštevanje pravorečnih pravil pa jim ni tuje – čeprav tudi sami v zasebnem življenju ne govorijo zborna. Mlade generacije dobijo med šolanjem na AGRFT dovolj znanja o pravorečju,¹³ vendar je njihov govorni nazor (in okus) vendarle bolj skladen z jezikovno stvarnostjo, v kateri živijo. Raba nekaterih manj živih naglasnih oblik se jim zdi sprejemljiva predvsem v klasičnih verzniških dramskih formah, pri katerih je naglas ritmo- in/ali rimotvoren:

FILINT : /.../ spletke so sveta vzmeti,
samo zvijači dan je v njem polèt
in res ljudje ustvarjeni so bedno.
A je zaradi njih slabosti vredno
hoteti družbi kazati hrbèt? (Molière 1947: 222.)

Gre za naglas v besedi *hrbet*, ki ima sicer dve naglasni obliki: *h'rbet* in *hrbèt*, pri čemer je zadnja izgovorjena s polglasnikom. Mladi (besedilo je bilo obravnavano na AGRFT pri dramski igri) so obliko s končniškim naglasom sprejeli šele po argumentaciji z metrumom (jamb) in rimo *polèt – hrbèt*. Rima je samo vizualno, pisno opazna, v izgovoru pa ni čista, saj naj bi se ujemala è in naglašeni ə. Ker rima ni zaporedna in sta med eno ter drugo besedo še dva verza, je ustrežneje upoštevati pravorečno pravilnejši polglasniški izgovor. Poleg tega je odrski govor povezan z gibanjem v prostoru, kar igralcu omogoča, da lahko s tempom in premori trajanje govornega časa razteguje ali skrajšuje, neprava rima pa ob tem izgubi svojo opaznost. Odločitev

¹³ Več o tem v *Kako poučevati govor (izzivi sodobnega odrskega govora z vidika pravorečne norme)* (Žavbi 2019: 181–189).

o polglasniškem izgovoru je dodatno potrdil tudi razmislek o zunajbesedilnih okoliščinah, npr. o družbenem in umetnostnem kontekstu Molièrove komedije.

Med odmike od norme lahko prištevamo tudi nekonsistentno upoštevanje kračin v nekaterih besedah. Na splošno so kratki samoglasniki v odrskem govoru s slušnega vidika manj opazni kot npr. kakovost e-ja in o-ja ali mesto naglasa. Na bralnih vajah se na kračine sicer opozarja, vendar igralci v govorni uresničitvi besedila na odru nanje pogosto niso pretirano pozorni, saj se zavedajo, da pomenskorazločevalna vloga dvojice dolgo/kratko ni izrazita. Če dolžine namesto kračin ne zmotijo zvočne verige v repliki, na napako ni nujno opozarjati.

3.2 Izgovor prevzetih besed

Normativno načelo pravi, da »[p]ri prevzemanju občnih besed sledimo pravilu, da se vsa nelastnoimenska leksika sčasoma podomači v skladu z izgovorom« (Dobrovoljc idr. 2020: 225). Do zadnjega pravopisa (2001) »je bilo prevzemanje imen podrejeno merilu strokovne podkovanosti jezikovnega uporabnika« (Dobrovoljc idr. 2020: 254), danes pa velja, da »govorec namesto tujih glasov poišče svojemu jeziku najbližje glasovne ustreznike« (Dobrovoljc idr. 2020: 234). V gledališču se to načelo upošteva, včasih pa tudi ne. Kadar ima neslovenski izgovor v uprizoritvi jasno funkcijo, npr. označevanje provenience nekega lika, je omenjeno načelo zavestno kršeno v imenu estetskega učinka. Kadar uprizoritvenega razloga ni, pa se mora lektor potruditi prepričati igralca, da izreče npr. [viski], namesto [wiski]. Na splošno pa pri gledaliških ustvarjalcih »[o]dnos do prevzetega /.../ niha med odklonilnostjo in naklonjenostjo oz. med prilagajanjem in citatnostjo« (Dovjak 2019: 180).

Poseben pravorečni problem pogosto pomeni odločanje za ustrezen izgovor prevzetih lastnih imen, čeprav so tudi pri domačih včasih pomisleki, npr. *Jérnej* ali *Jernêj*, *Klêmen*, *Kleména* ali *Klêmən*, *Klêmna*, *Klêment*, *Kleménta* ali *Klêment*, *Klêmenta*, *Tamára* ali *Támara*.

Glede izgovora tujih imen (osebnih in zemljepisnih) je treba v pedagoški praksi na AGRFT pogosto osveževati znanje študentov glede te problematike. Ob imenu Solange (oseba iz Genetove drame *Služkinji*) se je npr. pojavila navidezna izgovorna dilema (zlasti pri tistih, ki znajo francosko). Kljub vedenju, da slovenščina ne pozna nosnih samoglasnikov in da so končni nezvočniki vedno nezveneči, je bilo potrebnega kar nekaj prepričevanja, preden je zmagal slovenski izgovor, torej [Solánš] namesto [Solânž].

Tudi naglaševanje in izgovor antičnih (lastnih) imen včasih zahtevata premislek in jezikoslovni argument. V drami *Antigona* (Sofoklejevi ali Smoletovi) nastopa Ismena, ki jo zlasti starejši gledališki ustvarjalci pogosto izgovarjajo [izména], se pravi, da ozvenijo s, čeprav v slovenščini pred zvočnikom /m/ ni glasovne premene. Gre za udomačenost odrskega izgovora določenega imena, kar je najbrž posledica izgovora

v prvi izvedbi. Tudi Ojdip je pogosto Ójdip, čeprav je normirani naglas na drugem zlogu [Ojdíp]. Pri načrtovanju odrskega govora se je treba odločati tudi med izvorno in podomačeno obliko. Gantar npr. v prevodu Sofoklejeve drame uporablja obliko Ojdípus (*Kralj Ojdípus*, 2008), kar bi v odrski izreki zahtevalo izgovor [ojdípus]. Dileme so tudi zaradi različnih zapisov imena Tejrezias (Gantar 2008), Teiresias (Smole 1972) in posledično glede izgovora s ali z. V nekaterih primerih lektorjem težave včasih povzroča neskladje priročnikov, npr. v *SP* je Télemah naglašen na prvem zlogu, v *Antičnih imenih po slovensko* (B. Avbelj) pa na drugem, Télémah. Na izbiro vpliva več dejavnikov, npr. število pojavitev imena v govorjenem besedilu, umeščenost imena v določeni repliki pa tudi njegov zvočni vtis.

3.3 Naglasne dvojnice

Naglasne dvojnice so načelno pri oblikovanju odrskega govora dobrodošle, saj omogočajo izbiro. Na izbiro pa vplivajo različni dejavniki,¹⁴ od besedilnih do odrskih. V igralski govorni praksi na odločitev za mesto naglasa v besedah, kot so *dókler/doklèr/dòkler*, *sícer/sicèr*, *nikdar/nikdàr*, pogosto vpliva ritem (tudi metrum) izgovorjenega stavka, včasih tudi rahle pomenske razlike. Metrum je npr. narekoval mesto naglasa v verzu: »Doklèr ni mrtev, nič vam ne obljubim« (Racine 1995: 149). Občutljiv poslušalec v *dókler*, *sícer*, *nikdar* lahko zasluži odločnost, dokončnost, strogost, v *doklèr*, *sicèr* odprtost, nadaljevanje, trajanje, v *nikdàr* pa poetičen nadih. V odrskem okolju besede poleg racionalno razložljivih pomenov včasih prav z zvočno realizacijo konkretnega igralca dobijo povsem nepričakovane pomene. Včasih te pomene zaznajo tudi poslušalci, včasih pa ostanejo samo v glavi govorca.

V Vitracovem besedilu *Viktor ali oblast otrok* se npr. v eni izmed replik pojavi beseda *sese*: »Moški z brado iz perja je ležal stegnjen na hrbtu in sesal kozi *sese*« (1971: 12). Pravorečje dovoljuje več izbir: *sèsek* -ska in *sesèk* -skà in *sése* in *sése* -ska [prva in druga oblika *səsək*]. V študijskem procesu so študentje igre ugotovili, da se v zadnjem stavku (*in sesal kozi sese*) s-ji zgostijo in zato slišno prevladajo, polglasnik (kratkost, neodprtost ust) pa prevlado še okrepi. Oblika z ozkim e-jem je delovala nesodobno, zato odločitev za *sése*. Če bi imel govorci še težave s pravilnim izgovorom sičnikov, bi bil lahko to dodaten argument za izbiro, ki s širokim e-jem s-je vsaj malo zvočno razmakne.

Izgovorna estetika je bila vzrok tudi za izbor druge izgovorne oblike besede žebelj, torej žèbelj (in ne žebèlj) v repliki iz Brechtove *Malomeščanske svatbe*: »Tricentimetrške žeblje sem vzel« (1993: 81). Glede na glasovno okolje pred omenjeno besedo in po njej se je še en polglasnik v *žeblje* slišno zdel preveč.

Naglasne dvojnice (mesto naglasa, kakovost) na odru včasih skušajo govorno odslikavati določeno družbeno okolje in njemu primeren jezik. Gre za dvojice, kot so: *grém* – *grêm*, *pôjte* – *pôjte*, *pojđite* – *pójđite*. Nianse (druge variante so

¹⁴ Na izbiro skoraj ne vpliva kvalifikator ali/tudi.

bliže pogovornosti) postanejo slišno opazne, če jih je v besedilu veliko. Sicer pa ni nujno, da je celotno besedilo poenoteno – naglasni pari se lahko izmenjujejo glede na besedilne ali kakšne druge okoliščine.

Če jezikovna norma dopušča izbiro, je izbor v odrskem govoru vedno odvisen od več dejavnikov, ki so besedilni ali uprizoritveni, lahko gre tudi za igralčev psihosocialni odnos do uzvočenja besede. Jezikovne izbire na videz rahljajo normativni okvir, včasih pa so odrskogovorno neuporabne, zlasti dvojnice kratko/dolgo; npr. izbrati med *kríl* in *kril* je v odrski izvedbi zaradi premajhne slišne (in nobene pomenske) razlike nepomembno.

Sklep

Če parafraziramo misel scenografke in režiserke Mete Hočevar: »Oder je raziskovalni laboratorij življenja« (1998: 96), lahko rečemo, da je oder tudi raziskovalni prostor govornega izražanja. Na njem se raziskuje funkcionalnost jezika, preizkuša nove govorne načine in preverja učinke govorne izvedbe, ob tem pa tudi živost jezikovne rabe. Odrski govor je ustvarjen za vsako uprizoritev posebej, »pravila« za njegovo oblikovanje se določajo v ustvarjalnem procesu, v katerem je v določenih okoliščinah primerna tudi kršitev jezikovne norme. Vsekakor ima učinkovitost govornega izraza v fiktivni stvarnosti odra prednost pred jezikovno normo, ki pa kljub odmikom od nje vendarle predstavlja izhodišče zbornega odrskega govora.

Viri

- Brecht, Bertold, 1962: Kavkaški krog s kredo. *Izbrana dela I*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 223–326. Prev. Mile Klopčič.
- Brecht, Bertold, 1993: Malomeščanska svatba. Kranjc, Mojca (ur.): Šest iger. Ljubljana: Mladinska knjiga. 67–91. Prev. Eduard Miler, Irena Novak Popov in Tone Pretnar.
- Mirčevska, Žanina, 2005: Odstiranje. Temna poželenja. *Sodobnost* 69/5–6. 648–711.
- Molière, 1947: Ljudomrznik. *Izbrana dela, I. knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. (Zbirka Klasiki). 162–235. Prev. Josip Vidmar.
- Morano, Katarina in Divjak, Žiga, 2020: Sedem dni. *Sodobnost* 84/7–8. 1124–1211.
- Racine, Jean, 1995: Andromaha. *Zbrane drame, I. knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Prev. Marija Javoršek.
- Semenič, Simona, 2014: tisočdevetstoenaïnosemdeset. *Sodobnost* 78/7–8. 921–1045.
- Vitrac, Roger, 1971: *Victor ali oblast otrok. Meščanska drama v treh dejanjih*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo. Tipkopis. Prev. Bruno Hartman.

Literatura

- Dobrovoljc, Helena idr., 2020: *Kje pa vas jezik žuli? Prva pomoč iz Jezikovne svetovalnice*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.
- Dovjak, Rok, 2019: Citatne prvine v sodobni brani slovenščini. Tivadar, Hotimir (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest. Obdobja 38*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 179–187.
- Fišer, Srečko, 2013: Kratko navodilo za uporabo neke verzne replike. Hamlet, III/4 (Gertruda) – petero slovenskih prevodov. Podbevšek, Katarina in Žavbi Milojevič, Nina (ur.): *Govor med znanostjo in umetnostjo*. Maribor: Aristej. 93–99.
- Fran: slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, <https://fran.si> (dostop 2. 10. 2020).
- Hočevar, Meta, 1998: *Prostori igre*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko (Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega, zv. 127).
- Lukan, Blaž, 2012: Nove tekstne prakse v slovenskem gledališču in strategije uprizarjanja.
- Mateja Pezdirc Bartol (ur.): *Slovenska dramatika. Obdobja 31*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 167–173.
- Mirtič, Tanja, 2018: Pravorečna problematika s splošnoslovaropisnega vidika. *Slavia Centralis* 11/2. 172–184.
- Petek, Tomaž, 2018: Socialne in funkcijske zvrsti v slovenskem jezikoslovju. *Jezikoslovni zapiski* 24/2. 55–67.
- Pezdirc Bartol, Mateja, 2016: *Navzkrižja svetov: Študije o slovenski dramatiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. (Zbirka Razprave FF).
- Podbevšek, Katarina, 2014: Recepcija slovenskega postdramskega besedila (Simona Semenič: *Tisočdevetstoenaïnosemdeset*). Žbogar, Alenka (ur.): *Recepcija slovenske književnosti. Obdobja 33*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 315–323.
- Podbevšek, Katarina in Žavbi, Nina, 2019: Pravorečje in sodobne slovenske gledališke uprizoritve. Tivadar, Hotimir (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 271–279. (Obdobja 38).
- Stanič, Tatjana, 2006: V primežu norme. Nekaj refleksij o aktualnih problemih odrskega govora. Podbevšek, Katarina in Gubenšek, Tomaž (ur.): *Kolokvij o umetniškem govoru II*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo. 65–69.
- Šeruga Prek, Cvetka in Antončič, Emica, 2003: *Slovenska zborna izreka: Priročnik z vajami za javne govorce*. Maribor: Aristej.
- Tivadar, Hotimir, 1999: Fonem /v/ v slovenskem govorjenem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 47/3. 341–361.
- Tivadar, Hotimir, 2004: Kaj je prav in kaj resnično (prav) v slovenskem govoru? Stabej, Marko (ur.): *Moderno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. 40. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 172–179.
- Toporišič, Tomaž, 2018: *Medijsko in medkulturno nomadstvo: O vezljivosti medijev in kultur v sodobnih uprizoritvenih praksah*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Toporišič, Tomaž, 2020: Dramska pisava po postdramskem: Anja Hilling, Milena Marković in Simona Semenič. *Slavistična revija* 68/2. 109–124.

Vitez, Primož, 2015: *Poetične izpeljave francoske proze: Slog in kontekst literarnega besedila*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Vrtačnik, Martin, 2012: Gledališki lektor – njegova funkcija in namen v sodobnosti. *Jezik in slovstvo* 57/3–4. 101–115.

Vrtačnik, Martin, 2013: Gledališka kritika in gledališki lektor. Podbevšek, Katarina in Žavbi Milojević, Nina (ur.): *Govor med znanostjo in umetnostjo*. Maribor: Aristej. 99–111.

Žavbi, Nina, 2019: Kako poučevati govor (izzivi sodobnega odrskega govora z vidika pravorečne norme). Podbevšek, Katarina in Žavbi, Nina (ur.): *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 181–189.

5. NORMATIVNA VPRAŠANJA IZ NE SAMO SLOVENSKEGA JEZIKOVNEGA PROSTORA

Nataša Pirih Svetina

Oddelek za slovenistiko

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

UDK 811.163.6'243'35:37

1.01

OD KOD DO KOD SLOVENŠČINA? PRAVOREČNA IN PRAVOPISNA VPRAŠANJA PRI POUČEVANJU SLOVENŠČINE KOT TUJEGA JEZIKA

V prispevku najprej zapišem nekaj opažanj, ki so predvsem rezultat praktičnih izkušenj in spremljanja procesov učenja ter poučevanja slovenščine kot tujega jezika. Ob teh opažanjih se mi zastavljajo nekatera vprašanja s področja pravorečja in pravopisa, namesto neposrednih odgovorov nanje pa sledi predvsem pogled na možne nadaljnje perspektive poučevanja ter vrednotenja znanja slovenščine kot tujega jezika (STJ), seveda v zvezi s pravorečjem ter manj s pravopisom, kot se izrisujejo ob novi, dopolnjeni verziji *Skupnega evropskega jezikovnega okvira*.¹

Ključne besede: slovenščina kot tuji jezik (STJ), *SEJO*, pravorečje, pravopis

Uvod

Ob vprašanjih kodifikacije in normiranja slovenskega jezika se nekomu, ki se ukvarja s področjem slovenščine kot kot drugega jezika (v nadaljevanju J2) in tujega jezika (v nadaljevanju TJ), večkrat zastavljata tudi vprašanji, kaj je (že) slovenščina, kot tudi, kaj (še) ni slovenščina, čeprav seveda vmes dopušča cel niz zelo različnih slovenščin in njenih pojavnih oblik (Požgaj Hadži in Ferbežar 2001; Pirih Svetina in Ferbežar 2005). Pogled na jezik od zunaj (Požgaj Hadži in Balažic Bulc 2017),

¹ Tj. priročnik Briana Northa in Enrice Piccardo (2020) *Common European Framework of Reference for Languages, Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume*. Spletna stran tega priročnika je bila postavljena 20. 10. 2020. V času priprave pričujočega prispevka je delovna skupina v sestavi Ina Ferbežar, Simona Kranjc in Janez Skela pripravljala redakcijo slovenskega prevoda z naslovom: *Skupni evropski jezikovni okvir: Učenje, poučevanje, ocenjevanje. Dodatek z novimi opisniki*. Reference v prispevku se tako nanašajo na angleško verzijo priročnika (CEFR 2020), kolegom pa se iskreno zahvaljujem za možnost vpogleda v delovno verzijo slovenske inačice dokumenta v nastajanju.

kar ukvarjanje s slovenščino kot J2 in TJ je, daje do neke mere drugačen uvid v posamezne jezikovne pojave ter v njihovo urejanje, kakor bi lahko poimenovali procese pravorečnega in pravopisnega kodificiranja ter normiranja jezika (Tivadar 2009, 2010, 2018).

V koncept sporazumevalne zmožnosti, kot se je uveljavil pri nas od zadnjega desetletja 20. stoletja dalje (Kunst Gnamuš 1992; Zadravec Pešec 1994; Kranjc 1995; Ferbežar 1997, 1998, 1999, 2000; vse v Pirih Svetina 2005), so umeščena tudi znanja pravopisa in pravorečja. Ponavadi se pravopis in pravorečje umeščata v koncept ožje pojmovane jezikovne, tudi slovnične ali organizacijske zmožnosti (Pirih Svetina 2005: 29). Gre seveda zgolj za teoretični konstrukt, v praksi učenja, poučevanja, razvoja jezikovnega znanja in rabe jezika pa dejansko za mnogo bolj zapleteno ter kompleksno dogajanje. Kot primer lahko navedemo učenje besedišča. Znati besedo namreč pomeni poleg razumevanja njenega pomena oz. njenih različnih pomenov, kar nedvomno sodi v koncept leksikalne ali slovarske zmožnosti, med drugim tudi obvladovanje njene vidne in slušne podobe. Slednji sta pomembni tako v procesu zaznavanja (percepcije) posamezne leksikalne enote, torej pri receptivnih dejavnostih branja in poslušanja, kot tudi v produkciji, torej pri govorjenju ter pisanju. Koncept »znati besedo« dejansko tako vključuje tudi obvladanje izgovora in zapisa besede, kar po drugi strani predstavlja del posameznikove pravorečne ter pravopisne zmožnosti.

Za dobro mero: 10 opažanj

Prvo opažanje, ki deloma lahko izhaja iz zgornjega zaključka, je, da se na področju poučevanja slovenščine kot TJ vprašanja pravopisa in pravorečja praviloma ne obravnavajo samostojno ter ločeno, ampak so vključena v druga področja obravnave. Ko se torej pri pouku STJ učimo novih besed, jih spoznavamo celovito, skupaj z njihovo pojavno vidno in slušno obliko. Enako velja tudi za izražanje pomenov na ravni večjih jezikovnih enot, npr. izrekov v posameznih skladenjskih oblikah, ki jih poskušamo učitelji posredovati »skupaj z vejicami in pikami«. To hkrati seveda pomeni, da se pravorečju in pravopisu v procesu učenja ter poučevanja STJ večinoma ne posveča posebne in ločene pozornosti, kar pa je seveda odvisno od posameznega učitelja, predvsem pa seveda od naslovnikov, torej učečih se, ter ciljev poučevanja.

Drugo opažanje je, da ni bilo vedno tako, k čemur je botrovala tradicija slovenskega strukturalističnega jezikoslovja. Slednje je, utemeljeno na jezikovno-sistemskem opisu, izhajajočem iz najmanjših enot jezika, torej glasov, le-tega poskušalo preslikati tudi na področje poučevanja STJ.² Posredovanje (poučevanje) in gradnja (učenje) posameznikovega jezikovnega sistema sta bila utemeljena na glasovih v izgovarjavi (ter posledično na črkah v zapisu), in to tako dosledno, da so se v učne enote posamezni glasovi – glede na pričakovano zahtevnost njihove artikulacije –

² Zavedam se, da je to zelo poenostavljena interpretacija, ki bi po nepotrebnem lahko metala slabo luč na sicer zelo utemeljene in tudi pozitivne dosežke strukturalizma, kar pa nikakor ni moj namen.

vnašali postopno (o tem več v Pirih Svetina 2016). Na tem mestu bi seveda moralo slediti nadaljevanje, v smislu (nad)gradnje sistema do zmožnosti kompleksnega sporazumevanja v slovenščini. Do tega pa nikdar ni moglo priti, saj je sam jezikovni opis temeljil na njegovi idealizirani podobi, kompleksnega sporazumevanja v njem pa bi bil lahko zmožen zgolj njegov idealni, v resnici pa neobstoječi govoriec.

Tretje opažanje podpira predhodnega. Dokler je bil cilj učenja jezika predvsem izgradnja posameznikove jezikovne zmožnosti v obliki poznavanja jezikovnega sistema, ki bo čim bolj podoben sistemu idealnega (a neobstoječega) domačega govorca, je imelo pravorečje (manj se zdi pravopis) domovinsko pravico tudi v učbenikih za učenje slovenščine kot TJ.³ S komunikacijskim pristopom, ki zadnja tri desetletja odločilno zaznamuje področje poučevanja slovenščine kot TJ in ki teži predvsem k funkcionalnemu prenašanju in ustvarjanju pomenov, torej dejansko h komunikaciji, tudi na račun vseh mogočih »prav-« (oziroma »narobe« v jeziku), pa se je iz učbenikov za učenje slovenščine kot TJ to področje pretežno umaknilo. Prevladujoča komunikativnost, pragmatičnost in funkcionalnost narekujejo drugačne prioritete tovrstnega poučevanja. Pravilnost minimalnih delcev, kot je izgovor posameznih glasov, pri tem skoraj gotovo ni na prvem mestu. Vprašanja izgovarjave so se v določenem trenutku tako skoraj popolnoma umaknila, kar bi lahko deloma povezali tudi z reakcijo na razmere, ki jih je na področju poučevanja STJ pustil prevladujoči strukturalizem.⁴ Če se je pri njem izhajalo iz fonema kot minimalno razločevalnega elementa v jeziku in posledično vadenja npr. izgovora minimalnih parov besed (véra : Vêra), kar za samo komunikacijo ni bilo vedno najbolj relevantno, se je, takoj ko je bilo to mogoče,⁵ od tega odvrnilo in ta princip zavrnilo. Dodatno so k temu pripomogli tudi naslovniki. Gradiva za učenje slovenščine kot TJ so se v preteklosti pretežno pripravljala ali za profesionalno publiko, kot so bili npr. udeleženci vsakoletnega Seminarja slovenskega jezika, literature ali kulture, torej pretežno jezikoslovno izobraženi govorci, ali pa z mislijo na uporabnike slovenščine kot J2, ki so bili v večini govorci bližnjih, sosedskih ali sorodnih jezikov. Ne pri enih ne pri drugih izgovarjava ni povzročala »šumov« v komunikaciji – problem je bil bolj ali manj »tuji naglas«⁶ – ki pa se mu, v didaktično-pedagoškem smislu ni pretirano posvečalo.⁷

³ Dober primer tovrstnega pristopa je npr. učbenik Hermine Jug Kranjec *Slovenščina za tujce*, ki je od leta 1978 do leta 1999 doživel deset ponatisov oz. različnih izdaj.

⁴ Seveda pri tem ne gre za kakšno posebnost ali specifiko slovenskega prostora; celotna zgodovina glotodidaktike je povezana z iskanjem »prave metode«, ki pogosto pomeni uveljavljanje pristopov, ki so diametralno nasprotni predhodno uporabljenim (Skela 2008a, 2008b, 2019).

⁵ Sprememba pristopa je sovpadla tudi z družbeno-zgodovinskimi spremembami, menjavami generacij ipd.

⁶ S tem pojmom označujemo ang. termin *foreign accented speech*, pri čemer se zavedamo, da gre za koncept, ki dejansko izhaja iz v prispevku kritiziranega tradicionalnega modela naravnosti domačega govorca (Harding 2016: 30), ki deluje tudi anahronistično. Gre sicer za koncept, ki ga pogosto najdemo v strokovni literaturi, kjer pa ni enoznačno definiran (Gut 2007: 75).

⁷ Fonetične vaje v fonolaboratoriju se na Seminarju slovenskega jezika, literature in kulture pojavljajo kot organizirana oblika pedagoškega dela od leta 1999 dalje (Tivadar in Batista 2019).

Četrto opažanje dopolnjuje tretje in se sklicuje na evropske smernice. *Skupni evropski jezikovni okvir* (v originalu *CEFR*; pri nas *SEJO* (2011)), v Evropi krovní dokument in usmerjevalec jezikovnega učenja, poučevanja ter testiranja (ocenjevanja) vse od leta 2001 dalje, se vprašanjem pravopisa in pravorečja ni dosti posvečal. Razlogi so različni, dejstvo pa je, da pravorečje oz. fonološki nadzor, kot ga poimenuje *SEJO*, ni eksplicitno omenjen v nobenem od opisnikov na šestih ravneh t. i. globalne lestvice (Harding 2016: 16).

S Skupnim evropskim jezikovnim okvirom se povezuje tudi peto opažanje. Zanimivo je, da ne glede na to, da je nastal v času, ko je bil komunikacijski pristop k poučevanju TJ že v polnem razmahu in da mu večinoma dejansko sledi ter da opisuje sporazumevalno zmožnost tujega uporabnika jezika, za »normo« še vedno postavlja njegovega domačega uporabnika, ki naj bi se mu tuji uporabnik npr. približeval s svojo izgovarjavo (Harding 2016: 17).

Tudi pri šestem opažanju ostajamo pri omenjenem dokumentu. Pravorečje je vanj vključeno predvsem na »drugi strani«. Na najnižjih prepoznanih ravneh jezikovnega znanja v skladu s *Skupnim evropskim jezikovnim okvirom* (torej na ravneh A1 in A2) se namreč predvideva, da lahko tuji uporabnik povedano razume le v primeru, »/č/e je govor jasen, počasen in razločen« (*SEJO* 2011: 54), če se torej uporabniku s svojo izgovarjavo prilagodi njegov sogovornik.

Sedmo je opažanje, da se kodificirana (pravorečna in pravopisna) norma, pri katerih naj bi še vedno šlo bolj za približevanje rabi (neobstoječega idealnega) uporabnika slovenščine kot J1, pri pouku STJ večinoma ne preizprašuje oz. se ne preizprašuje do trenutka, ko je ne samo očitno kršena, temveč hkrati tudi otežuje komunikacijo ali celo onemogoča.

Osmo opažanje pravi, da do šumov v komunikaciji ali celo do njene prekinitve hitreje pride pri rabi govornih in ne pisnih slovenščin. Naslovniki imamo večkrat težave s slušno podobo »tujih slovenščin«, kar je povezano s tem, da je govorjenje živo, sprotno, neponovljivo in ga je težavneje ali celo nemogoče rekonstruirati. Posledično je hitreje podvrženo komunikacijskim šumom in tudi nerazumevanju. Če ne bi imeli pri tem opravka s fizikalnimi lastnostmi, bi lahko govorili celo o manjšem paradoksu. Pravorečna pravila so v primerjavi s pravopisnimi pravili v slovenščini manj kodificirana (nimamo samostojnega pravorečnega priročnika, Tivadar 2018), zato se zdi, da je dopuščena večja variabilnost, kar pa, kot trdimo, ni povezano z večjo prožnostjo pri sprejemanju.

Deveto opažanje je nadaljevanje prejšnjega. Slovenska pravopisna norma je bolj dorečena od pravorečne, posledično tudi bolj toga in omejevalna, a prav zaradi možnosti rekonstruiranja pogosto lapidarnih zapisov, vračanja v besedilo ter njegovega »naknadnega dopolnjevanja« dejansko dopušča večjo odklonskost.⁸

⁸ Zanimivo pri tem je, da je pogosto smisel takih besedil možno rekonstruirati šele z glasnim branjem. Primer takega besedila je iz gradiva izpitolov iz znanja slovenščine na osnovni ravni (prepis), ki po eni strani dobro ilustrira posledice usvajanja slovenščine iz okolja in daje vpogled v poskus zapisa slovenščine na podlagi približne slušne podobe: »brez skrbi budi se sam bla kot zdravnik sem kontrola se uredu mereku zdravniko se sam prašila u agenciju in mi poveda za strošk in zdaj vim sam mi poveste šifro od vašo računo in dajas krem na banku da prebacim dinar najlepša fala« (Požgaj Hadži in Ferbežar 2001).

Pisanje se zato zdi s tega vidika, spet paradoksalno, bolj komunikativno, v smislu, da lahko tudi zelo neustrezni zapisi besed v nekem kontekstu funkcionirajo in sorazmerno nemoteno prenesejo pomen. Prav tako večinoma ni problematična stava ločil – bralec si ločila in njihovo stavo do določene mere lahko rekonstruira na podlagi pričakovanega smisla sporočila, kar je potrjena izkušnja pri popravljanju izpittov iz znanja slovenščine.

Deseto opažanje se nanaša na izkušnje s poučevanjem STJ govorcev zelo oddaljenih jezikov. Pri teh se običajno zaplete tako pri govorjenju kot pri pisanju. Pri govorcih oddaljenih jezikov z izrazito drugačno artikulacijo je izgovarjava lahko tako drugačna, da povzroča nerazumevanje oz. je lahko tudi v celoti nerazumljiva. Ker pa je področje izgovarjave delno povezano tudi z drugimi človekovimi sposobnostmi, ki niso neposredno vezane na učenje jezika, kot je npr. glasbeni posluš, so lahko seveda tudi razlike med posamezniki, govorci istega jezika, zelo velike. Kot učinkovita pristopa se v takih primerih kažeta sistematično učenje in terapijska oz. rehabilitacijska korekcija govora (Celce-Murcia idr. 2010), čeprav o tem za področje poučevanja STJ nimamo poročil. Pri pisanju se prav tako zaplete pri uporabnikih slovenščine, ki so govorci bolj oddaljenih jezikov z izrazito drugačnim načinom zapisovanja. Lahko pa tudi pri govorcih celo zelo bližnjih jezikov, ki poskušajo v zapis ujeti približno slušno podobo govorne slovenščine, kot smo poskušali pokazati s primerom v opombi.

Kaj pa prihodnost: *CEFR* (2020)

S posodobljenim *CEFR* (2020) se napovedujejo novi časi glede pojmovanja pravorečja na področju učenja, poučevanja in vrednotenja znanja tujih jezikov.⁹ Lestvico za Fonološki nadzor, ki se je edina nanašala na izreko, so nadomestili s tremi novimi. Razlogov za to je več. Približno 10 let po izidu prvotnega *SEJO* so se na račun te lestvice pojavile kritike. Očitalo se ji je, da je premalo specifična, da ni ne konsistentna in ne eksplicitna ter da ni jasen teoretični konstrukt, na katerem naj bi temeljila (Harding 2016: 17).¹⁰ Za preizkušance, vključene v Hardingovo raziskavo, se je izkazalo, da so bili ob preverjanju opisnikov z lestvice *SEJO* bolj naklonjeni širšemu konceptu razumevanja na eni strani in konstrukta razumljivosti¹¹ na drugi, v katera so vključeni tako besedišče, slovnica, tekočnost kot tudi fonetične ter prozodične značilnosti govora v tujem jeziku (Harding 2016: 27). Kot problematičnega so v raziskavo vključeni preizkušanci, ki so bili sicer ocenjevalci z izkušnjami pri ocenjevanju jezikovnih testov, prepoznali pojem »naravnosti«, ki je bil vključen

⁹ Z vprašanji pravopisnega nadzora se v nadaljevanju ne ukvarjam. *SEJO* 2020 v tem segmentu ne prinaša večjih sprememb, edina omemba vredna je pri opisniku na ravni A1, kjer je dodano, da uporabnik zna uporabljati osnovna ločila, npr. piko in vprašaj (2020: 136), česar v opisniku prejšnje različice priručnika ni (2011: 142).

¹⁰ Ker so lestvice namenjene ocenjevanju jezikovnega znanja, se je izkazalo, da je bilo ocenjevalcem npr. težko razlikovati med izgovarjavo in drugimi lastnostmi govorjenja, npr. tekočnostjo – ki je povezana z ritmom ter poudarjanjem, tudi oklevanjem in drobljenjem govora – kakor tudi z vlogo slovnice pri govorjenju (Harding 2016: 17).

¹¹ V ang. razumevanje kot *comprehensibility* in razumljivost kot *intelligibility*.

v opisnik na ravni B2. Ta naj bi odseval normativni pristop, ki kot normo pojmuje model naravnega oz. domačega govorca, kar pa v danem kontekstu ni sprejemljivo (Harding 2016: 28) in kar smo problematizirali že zgoraj. Na podlagi tovrstnih ugotovitev je bila nato v okviru posebnega projekta opravljena revizija prvotne lestvice Fonološki nadzor, poročilo o projektu pa je dostopno na spletni strani Sveta Evrope (Piccardo 2016).

O novih lestvicah in prenovljenem konceptu *SEJO* beremo:

Opis fonologije v podpoglavju *SEJA* (2001) 5.2.1.4 je jasen, izčrpen in dovolj obsežen, da zajame tudi novejša spoznanja o vidikih fonologije in učenja drugega/tujega jezika. Vendar pa lestvica iz leta 2001 ni upoštevala tega konceptualnega okvirja in zato je bilo videti napredovanje nerealno, zlasti od B1 (*Izgovarjava je popolnoma razumljiva, čeprav je občasno očiten tuji naglas in se pojavljajo manjše napake v izgovarjavi.*) do B2 (*Usvojil je jasno, naravno izgovarjavo in intonacijo.*). Dejansko je bila ta lestvica najmanj dodelana od vseh, ki so bile umerjene v prvotni raziskavi, na kateri so temeljili opisniki, objavljeni leta 2001.

Tradicionalno je bil cilj pri poučevanju jezika doseči fonološki nadzor idealiziranega domačega govorca, naglas pa je veljal za znak slabega fonološkega nadzora. Poudarjanje naglasa in pravilnosti namesto razumljivosti je škodljivo vplivalo na razvoj poučevanja izgovarjave. Idealizirani modeli, ki zanemarjajo ohranjanje naglasa, ne upoštevajo konteksta, sociolingvističnih vidikov in učenčevih potreb. Lestvica iz leta 2001 je tovrstne poglede v resnici spodbujala; zato je bila razvita na novo. (CEFR 2020: 133.)

V primerjavi s prvotno lestvico in dejansko skopim (ter tudi nerealnim) opisom fonologije je poglavje v Dodatku precej razširjeno. Po novem so v treh lestvicah upoštevani naslednji segmenti, ki jih vključujemo v področje pravorečja: artikulacija glasov, prozodija z intonacijo, ritmom in besednim ter stavčnim poudarkom, hitrost govora in njegovo členjenje, naglaševanje, naglas ter oddaljevanje od »norme« in razločnost ter razumljivost pomena za poslušalce (CEFR 2020: 134–136). Koncept razumljivosti (Ferbežar in Stabej 2008; Ferbežar 2012) se izpostavlja kot ključni dejavnik za razlikovanje med posameznimi ravni na lestvici in je hkrati ključni koncept nove lestvice za Fonološki nadzor. Poudarek je na naporu, ki ga mora sogovorec vložiti v razumevanje govorčevega sporočila, in težavah, s katerimi se pri tem sooča pri razumevanju, kar lahko ilustriramo z opisnikom na ravni A1: »Izgovarjavo zelo omejenega nabora naučenih besed in fraz lahko z nekaj truda razumejo govorci, vajeni sporazumevanja z osebami iz njegove jezikovne skupine« (CEFR 2020: 136).

Druga lestvica, Artikulacija glasov, daje poudarek poznavanju in suverenosti pri uporabi glasov ciljnega jezika (razpon glasov, ki jih lahko govorec artikulira, in natančnost njihove artikulacije). Ključni koncept na tej lestvici je stopnja jasnosti in natančnosti pri artikulaciji glasov, kar bi lahko ilustrirali z opisnikom na ravni C1: »Z visoko stopnjo nadzora zna artikulirati takorekoč vse glasove ciljnega jezika. Pri opazni napačni izgovarjavi glasu se zna običajno sam popraviti« (CEFR 2020: 136). Pri tem pa nikakor niso zanemarjene prvine razumljivosti, kot jih lahko ilustriramo

z opisnikom na ravni B1: »Na splošno je vseskozi razumljiv, čeprav redno napačno izgovarja posamezne manj znane glasove ali besede« (CEFR 2020: 136), kakor tudi ne sprejemljivosti, kar je najbolj očitno na najnižjih dveh ravneh, kjer je pri opisnikih večkrat omenjen napor, ki ga mora sogovorec vložiti v razumevanje, kot je razvidno iz dela opisnika na ravni A2: »Pri sporazumevanju v preprostih vsakdanjih situacijah je izgovarjava na splošno razumljiva, če se sogovorec potruži razumeti določene glasove« (CEFR 2020: 136).

Pri tretji lestvici Prozodične prvine (intonacija, poudarek, ritem) pa je, kot pove že poimenovanje, poudarek na nadzoru in učinkoviti uporabi prozodičnih prvin jezika. V vse tri lestvice je vključeno tudi vprašanje vpliva drugih jezikov, ki jih uporablja govorec, kar lahko ilustriramo npr. z opisnikom s tretje lestvice na ravni B1: »Močan vpliv drugega jezika/drugih jezikov, ki ga/jih govori, na poudarek, intonacijo in/ali ritem ne vpliva na razumljivost sporočila« (CEFR 2020: 136).

Pri pripravi revizije lestvice so se avtorji naslonili na izsledke D. Hornerja (2010, 2013, 2014; povzeto po Piccardo 2016: 10), ki se je v svojih raziskavah spraševal, katere lastnosti izgovarjave imajo večji oz. manjši učinek na učinkovitost sporazumevanja in ali je mogoče vzpostaviti hierarhijo med različnimi vidiki izgovarjave v smislu določitve njihove večje ali manjše pomembnosti, ugotavljanja, ali so bolj ali manj moteči (ter za koga), lažji ali težji za usvajanje (in v kakšnem zaporedju) ter njihovega vpliva na razumljivost. Predvsem v zvezi z razumljivostjo je identificiral dejavnike, med njimi besedni naglas, natančno reprodukcijo glasov in stavčni poudarek kot temeljne oz. bolj pomembne; intonacijo, ritem ter glasovne redukcije pa kot manj pomembne oz. periferne (Piccardo 2016: 10). Čeprav se Hornerjeve ugotovitve nanašajo na angleščino, bi jih bilo, seveda z omejitvami, mogoče prenašati tudi na druge jezike.¹²

Po drugi strani se je pri reviziji upoštevalo dejavnike, povezane z razumevanjem s strani poslušalca (oz. sogovorca), pri čemer je potrebno upoštevati njegovo poznavanje in sprejemanje »tujega naglasa«, pripravljenost za sporazumevanje ter stališča do uporabnikov J2 (Derwing in Munro 2005: 392). V poročilu je bila izpostavljena tudi ugotovitev (Trofimovich in Isaacs 2012: 906 v Piccardo 2016: 12), da se je le malo raziskav ukvarjalo z ugotavljanjem, katere značilnosti govora so najpomembnejše za razumljivost izrečenega, katere pa, čeprav opazne in moteče, zgolj prispevajo k zaznavanju »tujega naglasa«.

Sklep

Vse te ugotovitve so tudi za naš prostor zelo pomembne. Poleg tega, da potrjujejo tezo, da jezikovne produkcije tujega uporabnika slovenščine v nobenem primeru ne gre vzporejati s tisto domačega govorca, nakazujejo tudi, da norm in standardov za

¹² Na tem mestu bi veljalo opozoriti na razlike med jeziki in značilnostmi njihove proizvodnje, ki vplivajo tako na usvajanje kot na produkcijo v J2 ali TJ (Conlen 2016).

tuje govorce ne gre postavljati po modelu domačih govorcev. V tem smislu lahko razumemo tudi prispevek Marka Stabeja na *Posvetu o govornem jeziku v medijih* (25. september 2020; v tisku), kjer se je zavzel za ciljno, k različnim naslovnikom usmerjeno načrtovanje pravorečne norme. Taka norma naj bi predvsem poudarjala razumljivost, dopuščala pa tudi »tuji naglas«. To se zdi po eni strani še posebej pomembno pri postavljanju meril in kriterijev za ocenjevanje na izpitih, posebej tistih bolj »usodnih«, ki imajo lahko tudi vlogo družbenega »filtra« (Piccardo 2016: 13; pri nas že Ferbežar in Pirih Svetina 2004; Stabej 2004; Ferbežar 2019). Po drugi strani pa odpira tudi vprašanja načrtovanja »vzgoje« širše jezikovne skupnosti za sprejemanje in naklonjenost do drugih ter drugačnih, kar pa presega okvire tega prispevka.

Viri

Skupni evropski jezikovni okvir (SEJO), 2011: <http://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/SEJO-komplet-za-splet.pdf>.

North, Brian in Piccardo, Enrica, 2020: *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – CEFR Companion Volume*: <https://rm.coe.int/cefr-companion-volume-with-new-descriptors-2018/1680787989>.

Literatura

Celce-Murcia, Marianne idr., 2010: *Teaching Pronunciation: A Course Book and Reference Guide*. Cambridge: Cambridge University Press.

Conlen M. Madeline, 2016: *A Linguistic Comparison: Stress-timed and syllable-timed languages and their impact on second language acquisition*: <https://digitalcommons.wayne.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1025&context=honorstheses>.

Derwing, Tracey M. in Munro, Murray J., 2005: Second language accent and pronunciation teaching: A research-based approach. *TESOL Quarterly* 39/3. 379–398.

Ferbežar, Ina, 2019: Kakovost v jezikovnem testiranju: Misija nemogoče? *Jezik in slovstvo* 64/3–4. 83–94.

Ferbežar, Ina, 2012: *Razumevanje in razumljivost besedil*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.

Ferbežar, Ina in Stabej, Marko, 2008: Razumeti razumevanje. *Jezik in slovstvo* 53/1. 15–31.

Ferbežar, Ina in Pirih Svetina, Nataša, 2004: Certificiranje slovenščine kot drugega/tujega jezika – zgodovina in perspektive. *Jezik in slovstvo* 49/3–4. 17–33.

Gut, Ulrike, 2007: Foreign Accent. Müller, Christian (ur.): *Speaker Classification I. Lecture Notes in Computer Science*. Št. 4343. Springer: Berlin, Heidelberg: https://doi.org/10.1007/978-3-540-74200-5_4.

Harding, Luke, 2016: What Do Raters Need in a Pronunciation Scale? The User's View. Isaacs, Talia in Trofimovich, Pavel (ur.): *Second language pronunciation assessment*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters.

Piccardo, Enrica, 2016: *Phonological scale revision process report*: <https://rm.coe.int/phonological-scale-revision-process-report-cefr/168073fff9>.

Pirih Svetina, Nataša, 2005: *Slovenščina kot tuji jezik*. Domžale: Izolit.

Pirih Svetina, Nataša, 2016: Od kod sintetična metoda poučevanja slovenščine? Kržišnik, Erika idr. (ur.): *Toporišičeva obdobja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 505–512.

Pirih Svetina, Nataša in Ferbežar, Ina, 2005: Slovenščine tujejezičnih govorcev. *Jezik in slovstvo* 50/6. 3–15.

Požgaj Hadži, Vesna in Balažic Bulc, Tatjana, 2017: Rastislav Šuštaršič and current issues of standard Slovene. Rastislav Šuštaršič in sodobna vprašanja standardne slovenščine. *Linguistica 57: Sounds and Melodies Unheard: Essays in Memory of Rastislav Šuštaršič*. 13–22.

Požgaj Hadži, Vesna in Ferbežar, Ina, 2001: Tudi to je slovenščina. *Zbornik 37. Seminarja slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 57–68.

Skela, Janez, 2019: Razvojni tokovi poučevanja in učenja angleščine v Sloveniji kot alegorija Guliverjevih potovanj v deželo velikanov in palčkov. Balažic Bulc, Tatjana idr. (ur.): *Poti in stranpoti poučevanja tujih jezikov v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 9–26.

Skela, Janez, 2008a: Insights from the past: The communicative approach – a revolution or a logical evolution? *Strani jezici: Časopis za primijenjenu lingvistiku* 37/4. 385–410.

Skela, Janez, 2008b: Vrednotenje učbenikov v angleškem jeziku z vidika kognitivne teorije učenja. Skela, Janez (ur.): *Učenje in poučevanje tujih jezikov na Slovenskem: Pregled sodobne teorije in prakse*. Ljubljana: Tangram. 154–178.

Stabej, Marko, 2020: *Javna govorjena slovenščina: Kult enakosti ali kultiviranje različnosti?* Prispevek na Posvetu o govorjenem jeziku v medijih. 25. 9. 2020. Tiskopis.

Stabej, Marko, 2004: Slovenščina kot drugi/tuji jezik in slovensko jezikovno načrtovanje. *Jezik in slovstvo* 49/3–4. 5–16.

Tivadar, Hotimir in Batista, Urban, 2019: *Fonetika 1*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.

Tivadar, Hotimir, 2018: Slovensko pravorečje kot samostojna kodifikacijska knjiga? *Slavia Centralis* 11/2. 158–171.

Tivadar, Hotimir, 2010: Normativni vidik Slovenščine v 3. tisočletju – knjižna slovenščina med realnostjo in idealnostjo. *Slavistična revija* 58/1. 105–116.

Tivadar, Hotimir, 2009: Pomen glasoslovja in pravorečja pri učenju slovenščine (s poudarkom na porabskem primeru). Novak Popov, Irena (ur.): *Slovenski mikrokozmosi – medetnični in medkulturni odnosi*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 41–51.

Anna Kolláth
Oddelek za madžarski jezik in književnost
Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru

UDK 811.511.141(497.4 Prekmurje)
1.01

Tamás Kruzslicz
Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Péter Gaál
Oddelek za madžarski jezik in književnost
Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru

TRENTNI TRENDI PRI OPISOVANJU RAZLIČIC MADŽARŠKEGA JEZIKA V PREKMURJU

Cilj pričujoče razprave je predstavitev aktualnih procesov in teženj pri opisovanju madžarskega jezika z nekaterih pomembnih vidikov. Predstavitev temelji na raziskavah Madžarske jezikovne raziskovalne mreže Termini, saj je velik del aktualnih procesov kodifikacije možno povezati ravno z dejavnostmi te inštitucije. Avtorji predstavijo spletni madžarsko-madžarski slovar Termini, enega najpomembnejših rezultatov procesa t. i. besedne detrianonizacije (madž. *szóhatártalanítás*), se dotaknejo raziskav na področju jezikovnih problemov in orišejo položaj madžarskega jezika v slovenskem visokem šolstvu. Sklepoma se avtorji osredotočijo na raziskovanja vizualne reprezentacije jezikovne rabe na dvojezičnem oz. večjezičnem območju Panonske nižine.

Ključne besede: Prekmurje, madžarski jezik, detrianonizacija madžarskega jezika, spletni slovar Termini

1 Uvod

Proces t. i. detrianonizacije (madž. *határtalanítás*)¹ je v madžarskem jezikoslovju opazen od leta 2001 (Kolláth 2006; Benő–Péntek 2011), udejanja pa se v zavestno

¹ Pod pojmom detrianonizacija jezika (madž. *detrianonizáció* ali *nyelvi határtalanítás*) razumemo delo, ki se ukvarja s posledicami divergentnega razvoja madžarskega jezika. V prvi vrsti gre za delo na področju leksikologije, slovaropisja in korpusnega jezikoslovja. Cilj tega procesa je, da bi se v madžarske jezikovne priročnike vključilo besedje jezikovnih različic madžarščine, ki se govorijo onkraj državnih mej (katerega sestavni del so prevzete besede). Pod pojmom specifične leksikalne ravni zamejskih (madž. *határon túli, ht*) jezikovnih različic razumemo posebnosti in odstopanja na ravni besedja, ki se kot taka kažejo z ozirom na madžarščino, govorjeno znotraj madžarskih državnih mej (t. i. *madžarsko madžarščino*, madž. *magyarországi magyar nyelv*) in so nastala kot posledica jezikovnega stika, dalje jezikovne elemente, ki so nastali kot posledica divergentnega razvoja madžarskega jezika po spremembi državnih mej vsled Trianonske mirovne pogodbe, kot tudi druge posebnosti, npr. starinske (narečne) besede.

zasnovanem in načrtovanem delu Madžarske jezikovne raziskovalne mreže Madžarske akademije znanosti. Delo te virtualne raziskovalne mreže temelji na ugotovitvi o specifičnem položaju madžarščine in izhaja iz osnovne predpostavke, da madžarski jezik ni enak jeziku, ki se govori znotraj madžarskih državnih mej, saj skupnosti govorcev madžarščine dandanes – kot posledica odredb Trianonske mirovne pogodbe – poleg matične države naseljujejo še šest sosednjih držav v Panonski nižini, sorazmerno visoko pa je tudi število govorcev, ki živijo v diaspori. Sociolingvisti in drugi jezikoslovci iz obmejnih regij so se že pred časom zavedali dejstva (ter se ga še vedno zavedajo), da se je treba tako pri raziskovanju in opisovanju jezika kot tudi v osebnih stikih ozreti onkraj državnih mej ter izkoristiti možnosti, ki jih je odprla sprememba politične klime v 90. letih prejšnjega stoletja.

Raziskovanje kontaktnih jezikovnih različic madžarskih zamejskih skupnosti, mapiranje jezikovnega položaja na dvojezičnih oz. večjezičnih območjih, opis pravnega, ekonomskega in družbenokulturnega položaja govorcev manjšinskih različic madžarščine ter očit aktualnih trendov v jezikovni rabi pripomore k temu, da bi dosedANJI divergenten jezikovni razvoj ubral smer konvergence. Pri tem je potrebno na eni strani upoštevati in ohranjati lokalne posebnosti ter jezikovne prvine, ki so nastale kot naravna posledica jezikovnega stika, in na drugi strani pestrost ter raznolikost jezikovne rabe, saj se na ta način ohranja in utrjuje vloga življenja v maternem jeziku v večjezičnem ter večkulturnem svetu.

Avtorji pričujoče študije so si zadali dva osnovna cilja. Prvi cilj je slovensko (strokovno) javnost oskrbeti z ažurnimi informacijami o značilnih težnjah na področju opisovanja madžarskega jezika in izstopajočih publikacijah ter projektih s tega področja (pričujoč prispevek se v tej luči kaže kot nadaljevanje zadnje študije iz leta 2006). Drugi cilj se nanaša na bližajočo se obletnico raziskovalne mreže Termini, ki bo leta 2021 slavila dvajseto obletnico obstoja. Okrogle obletnice vedno kličejo po retrospektivi in refleksiji: v našem primeru naj bo to presoja o tem, kaj je ta raziskovalna mreža v času svojega obstoja dosegla, v kakšni meri je uspela uresničiti svoje cilje, kakšne nove izkušnje so raziskovalci pridobili tekom svojega skupnega dela in do kakšnih spoznanj so prišli. Svojo razpravo bralcem torej priporočamo kot svojevrstno pripravo na ta jubilej.

V razpravo smo vključili zgolj izsledke raziskav, ki prispevajo k razumevanju zamejskih različic madžarskega jezika in k legitimaciji njihovega besedja ter struktur. To omogoča vključevanje prvin »skupnomadžarskega jezika« (madž. *összmagyar nyelv*, gl. op. 1) v jezikovne priročnike madžarskega jezika.

2 *Osirisov pravopis* (madž. *Osiris Helyesírás* = OH)

Osirisov pravopis (Laczkó–Mártonfi 2004) je prva enota zbirke *Priročniki madžarskega jezika* (madž. *A magyar nyelv kézikönyvtára*), t. i. »madžarskega Dudna«, ki jo ureja Gábor Tolcsvai Nagy. Na podlagi že obstoječega, dodelanega

in enotnega sistema so raziskovalci na terenu posameznih (zamejskih) območij pripravili t. i. seznime jezikovnega gradiva (Kolláth 2005, 2006), iz katerih so uredniki lahko izbirali iztočnice za slovar.² Zelo natančno razdelana pravopisna pravila *Osirisovega Pravopisa* (v nadaljevanju: *OH*) temeljijo na takrat aktualni 11. različici t. i. Akademskega pravopisa (zbirke pravopisnih pravil, ki jih izdaja Madžarska akademija znanosti). Ker je leta 2015 izšla predelana, posodobljena 12. različica, je bilo treba spremembe, ki jih je prinesla, nasloviti tudi v okviru *OH*, zato je trenutno v pripravi nova, posodobljena izdaja (Laczko–Mártonfi 2019). Poleg posodobitve pravopisnega je za novo izdajo predvidena tudi posodobitev slovarskega dela; za te potrebe bodo vključene tudi številne slovarske iztočnice iz vseh zamejskih različic madžarščine. Poleg tega mreža Termini načrtuje tudi obsežnejši, spletno dostopen seznam pravopisnih pravil zamejskih različic madžarščine. Ta zaradi svojega spletnega formata po svojem obsegu ne bo omejen, hkrati pa bo zaradi številnih zgledov s pokrajinskimi leksikalnimi enotami v veliko pomoč pri dvojezičnem izobraževanju v Prekmurju, pa tudi v kontekstu rabe madžarskega jezika na vseh področjih javnega življenja. V slovarski del posodobljene izdaje *OH* bo tako vključen izbor takšnih lastnih imen (imena ustanov, krajevna imena) in njihovih pridevniških oblik (oblik z i-jevskim pridevniškim obrazilom), na podlagi katerih bo uporabnik lahko prek analogije ugotavljal pravilen zapis številnih drugih besed. Drugi kriterij za izbor besedja je težavnost njihovega zapisa: v slovarski del bodo vključene besede, pri katerih zaradi interferenc med pravopisnima normama obeh jezikov prihaja do težav oz. negotovosti uporabnika glede njihovega zapisa, prim. *Alsólakos* (Dolnji Lakoš), *Felsőlakos* (Gornji Lakoš), *Hosszúfalu* (Dolga vas), *hosszúfalusi/hosszúfalui* (dolgovaški), *Hosszúfaluhegy* (Dolgovaške Gorice), *hosszúfaluhegyi* (nekdo, ki je iz Dolgovaških Goric), *Muravidéki Magyar Tudományos Társaság* (Društvo prekmurskih madžarskih znanstvenikov in raziskovalcev), *Bánffy Központ* (Center Bánffy) itd.

3 Slovar *Termini*

Najobsežnejši projekt, ki je nastal v okviru detrianonizacije madžarskega jezika, je *Madžarsko-madžarski spletni slovar in podatkovna baza Termini* (madž. *Termini magyar-magyar online szótár és adatbázis*) (Kolláth 2005).

Ta slovar nastaja od leta 2003 in se vseskozi razvija ter širi; slovarski sestavki postajajo vse bolj podrobnejši in vsebujejo vse več informacij. Slovar je raziskovalcem in drugim uporabnikom dostopen od leta 2007, in sicer že od začetka izključno v spletni obliki. Geselska baza, na kateri temelji slovar, vsebuje jezikovno gradivo, zbrano v sedmih zamejskih regijah Panonske nižine (v štirih t. i. velikih regijah (madž. *nagyregió*): v pokrajini Gornja zemlja na Slovaškem (madž. *Felvidék*, slov. *Horná zem*, slovarska kratica *Fv*) v Zakarpatju v Ukrajini (madž. *Kárpátalja*, ukr.

² Ti seznammi so nato postali temelj za *Slovar tujk* (madž. *Idegen szavak szótára*, Tolcsvai Nagy: 2007), na njihovi podlagi pa se ob stalni širitvi in dodelavi do danes razvija *Madžarsko-madžarski spletni slovar in podatkovna baza Termini*.

Закарпаття, slovarska kratica *Ka*), v Transilvaniji v Romuniji (madž. *Erdély*, rom. *Transilvania*, slovarska kratica *Er*) in v Vojvodini v Srbiji (madž. *Vajdaság*, srb. *Vojvodina*, slovarska kratica *Va*) in v treh t. i. majhnih regijah (madž. *kisrégió*): v Baranji na Hrvaškem (madž. *Drávaszög*, hrv. Branja, slovarska kratica *Hv*), v Prekmurju v Sloveniji (madž. *Muravidék*, slovarska kratica *Mv*) in na Gradiščanskem v Avstriji (madž. *Örvidék*, nem. *Burgenland*, slovarska kratica *Öv*).³

Nekatere informacije in funkcije slovarja (npr. formalna struktura slovarske iztočnice, določeni bibliografski podatki, priprava filtriranih seznamov besed) so dostopne samo članom Madžarske jezikovne raziskovalne mreže Termini, saj v prvi vrsti služijo potrebam znanstvenega raziskovanja, druge, npr. uporaba slovarskega brskalnika, pa so dostopne vsem uporabnikom (tudi brez registracije). Po slovarju iščemo s pomočjo iskalne vrstice, v katero lahko kot iskalni niz poleg slovarske iztočnice vnašamo tudi razlago ali ponazarjalno gradivo. Po slovarju lahko podrobnejše iščemo tudi tako, da rezultate iskanja s popolnih ujemanj omejimo na ujemanja v vzglasnem, medglasnem ali izglasnem delu besede (Kolláth 2009a).

Slovar urejajo člani raziskovalne mreže Termini, vendar lahko vsi uporabniki posredujejo svoje predloge in opažanja, ki jih uredništvo nato pretehta ter z njimi slovarski sestavek po potrebi dopolni. S tega vidika lahko slovar torej opredelimo za tip slovarja, ki sicer nastaja pod uredništvom institucije, vendar pri tem upošteva informacije in podatke, ki jih posredujejo uporabniki (prim. Gaál 2012).

Stanje na dan 6. septembra 2020 je bilo naslednje: slovar *Termini* vsebuje 4957 slovarskih sestavkov, od tega jih 4870 obravnava jezikovno gradivo iz navedenih sedmih zamejskih regij, 87 pa z Madžarske. Gradivo iz Prekmurja obsega 625 slovarskih sestavkov, med katerimi jih večina obravnava samostalnike (614 sestavkov). Na mikroravni slovarja ločimo dva tipa slovarskih sestavkov: samostojne in referenčne slovarske sestavke (ti navadno obravnavajo pisne dvojnice slovarske iztočnice). Slovarski sestavek tvorijo trije glavni razdelki: glava (1), jedro (2) in noga (3):

1. Glava slovarskega sestavka vsebuje slovarsko iztočnico v krepkem tisku, njene variantne zapise, izgovor in oznako besedne vrste, čemur sledi navedba najpomembnejših slovničnih oblik (npr. množinske ter tožilniške oblike in svojilne oblike za 3. osebo ednine pri samostalnikih ter pridevniki).
2. V jedru je navedena razlaga slovarske iztočnice, tj. določitev njenega pomena. Poleg pomenskih kategorij in določitve prestiža so navedeni: stilsko-zvrstna opredelitev iztočnice, npr. socialna zvrst jezika (npr. splošni, učeni, pokrajinski, tujski, mladinski govor), govorni register (npr. vsakdanji, pogovorni, strokovni, zborni, medijski, leposlovni, slengovsko zaznamovan), stilski različici (npr. nevtrarno, izbrano, slovesno, intimno, neformalno), časovna kvalifikacija (novo, starinsko, zastarelo, zgodovinsko) in kvalifikacija ekspresivnosti (npr. ekspresivno, evfemistično, ljubkovalno, sarkastično, ironično, slabšalno,

³ Navedene slovarske kratice predstavljajo oznake posameznih regij, ki jih je mogoče najti v slovarju.

psovka). Po potrebi so navedeni dodatni kvalifikatorji (npr. taki, ki označujejo, da gre za redko rabljeno besedo ali za t. i. »retro« (vrsta arhaizma iz obdobja socializma) rabo). Naslednji pomemben del jedra slovarskega sestavka je pomenska razlaga, kjer so navedeni pomenski ekvivalenti iztočnice ali kratke definicije, ki jih dopolnjujejo ponazarjalno gradivo z navedbo vira, iz katerega je vzeto, podatki o izvoru besede in navedba etimonov v izvornem jeziku ter morebitnem jeziku posredniku. V nadaljevanju sestavka je ponazarjalno gradivo opremljeno z oznako tipa vira, iz katerega je vzeto. Pri teh oznakah gre za različice simbolov, ki jih poznamo iz igralnih kart. V sistemu slovarja je enajst različnih tipoloških oznak, s pomočjo katerih lahko uporabnik razbere izvor, status in vir obravnavane iztočnice – prevzete besede (avtentično pisno besedilo, avtentično ustno besedilo, laično tvorjeno besedilo, jezikoslovno tvorjeno besedilo, prevodno besedilo).

3. V nogi slovarskega sestavka so zbrane morebitne opombe in hiperpovezave, ki uporabnika napotujejo na druge reference.

Zgradbo slovarskega sestavka slovarja *Termini* ponazarjamo na primeru iztočnic *málica* (sln. *malica*) in *ambulanta* (sln. *ambulanta*). Prva iztočnica se uporablja samo v Prekmurju, druga pa v treh regijah (*Va*, *Hv* in *Mv*; iztočnica je obravnavana v enem samem, skupnem slovarskem sestavku).

málica (fn) ~k, ~t, ~ja'jo
(Gaszt) Mv (ált) (köz) (köz) tízórái, uzsonna ♥• Mv Minden nap átmegyünk a szomszéd kocsmába málicára. (ht-kutatás)
[szln malica (fn-f) 'ua' < ném Mahlzeit (fn-f) 'étkezés']

Slika 1: Geslo *málica* v slovarju *Termini*

ambulanta (fn) (~k), ~t, ~ja
(Orv) Va (ált) (köz) (biz), Hv (ált) (köz) (biz), Mv (ált) (köz) (biz) járóbeteg-ellátás ♣ Va Az alapelállást az egészségházak hálózata nyújtja. Az egészségházak emellett népegészségügyi feladatokat látnak el és igazgatják a kisebb "ambulanta" rendelőket. (vega.medinfo.hu, Tanulmány a szerbiai egészségügyi rendszerről) ♣ Hv Még be kell mennem az ambulántára egy receptért.
[szln ambulanta (fn-f) 'ua' < ném/fr Ambulanz 'ua' | ambulance 'ua' < lat ambulans | ambulare 'tábori kórház, lazarett'],
[hrv ambulanta (f-fn) 'ua' < lat ambulans (ign) 'járó, sétáló'],
[szrb ambulanta 'ua' < lat ambulo 1. 'járák, sétál; megy, utazik, vonul; lépdel', 2. 'megteszi, járja az utat', 3. 'átmegy, átszáll']
(→ambulancia, ambuláns beteg, ambuláns kezelés)

Slika 2: Geslo *ambulanta* v slovarju *Termini*

V zadnjem času smo slovarskim sestavkom pričeli dodajati fotografije, bodisi svoje lastne bodisi fotografije, pridobljene s spleta (seveda ob vsakokratni navedbi vira). Od letošnjega leta dalje pa se trudimo tudi za to, da bi sestavku dodali ponazarjalno gradivo (stavčne primere ali odlomke besedil) v zvočni obliki.

Iz navedenih dveh ilustrativnih primerov je razvidno, da gre pri slovarju *Termini* tako z vidika uredniške metode kot tudi z vidika uporabljenih podatkov oz. funkcionalnosti

in njegovega pomena (npr. za raziskovanje, izobraževanje ter kulturo) za zgledno referenčno delo, ne samo z ozirom na slovaropisje madžarskega jezika, ampak tudi v primerjavi z mednarodno slovaropisno produkcijo. Zatrdimo lahko, da ta slovar s svojo skoraj petnajstletno zgodovino predstavlja mejnik v slovaropisju znotraj Madžarske in tudi v kontekstu celotne Panonske regije. Nadaljevanje tega projekta, tj. širitev in razvijanje slovarja, pa je izjemnega pomena ne samo za slovaropisno delo na Madžarskem, ampak tudi za slovaropisno produkcijo njenih sosednjih držav. Zamejsko jezikovno gradivo je bilo pred vključitvijo v slovar podvrženo skrbni pripravi. Njen najpomembnejši del predstavlja ugotavljanje primernosti leksikalne enote za vključitev v slovar, torej določitev tega, kako pogosto se leksikalna enota pojavlja v govorjenem (in pisanem) jeziku ter v katerih stilskih registrih in plasteh jezika (Kolláth 2012; Lanstyák 2006; Benő–Péntek 2011). Raziskovalno mrežo zanimajo predvsem naslednji tipi leksikalnih enot:

- a) tiste iz posameznega državnega (večinskega) jezika prevzete besede, ki jih pogosto uporabljajo govorci, ki državnega (večinskega) jezika ne govorijo oz. ga govorijo v manjši meri;
- b) tiste, ki jih uporabljajo govorci, ki dobro poznajo izvorni jezik, vendar jih izgovarjajo po madžarsko;
- c) tiste, katerih standardno madžarskih oz. madžarsko madžarskih ustreznih govorci ne poznajo vedno oz. jih, v primeru, da jih poznajo, uporabljajo redkeje.

Pogostost zamejskih besed, ki se je ugotavljala s pomočjo ankete, nedvomno potrjuje raznolikost in bogastvo čezmejnih različic madžarskega jezika. Dejstvo, da se določene, iz državnega (večinskega) jezika v zamejsko različico madžarščine prevzete besede v standardni različici madžarskega jezika ne pojavljajo (tako na ravni javne kot na ravni zasebne rabe), ne pomeni nujno, da te besede v standardni različici niso poznane; pojav se zdi ustrezneje razumeti v okviru odklonilnega odnosa do prevzemanja besed in ideologije purizma ter enojezičnosti, obenem pa je treba v obzir vzeti tudi možnost, da vprašancu ta beseda v danem trenutku ni prišla na misel (fenomen tipa »imam jo na koncu jezika«). V odnosu govorcev prekmurske različice madžarščine do prevzetih besed se kaže določena dvojnost: v svojem lastnem krogu namreč nimajo ozaveščenega dejstva, da so določene besede prevzete, oz. sodijo, da gre pri procesu jezikovnega prevzemanja in pri vseh njegovih posledicah za popolnoma naraven pojav (kar seveda tudi je), vendar pa do teh besed izkazujejo drugačen odnos, kadar so v govorni situaciji prisotni ljudje, ki niso iz njihove sredine: takrat prevzetih besed ne želijo uporabljati, večina jih celo presodi, da z uporabo prevzetih besed jeziku delajo škodo in zato v madžarskih besedilih pogosto uporabljajo neustrezne elemente. Pogosto vztrajajo v zmotnem prepričanju, da »ne govorijo lepe/pravilne madžarščine«, kar mnogokrat vodi v kodno preklapljanje (v prisotnosti tujcev ne govorijo ali pa preklopijo v slovenščino, če jo sogovornik razume). Zato je še posebej pomembno stalno tematiziranje jezikovnega prevzemanja in prevzetih besed (Gaál 2019, 2020), saj lahko na ta način pokažemo, da je prevzemanje besed naraven pojav v jezikovnem življenju zamejskih regij.

Vključevanje jezikovnega gradiva v slovar v okviru slovaropisnega programa detrianonizacije madžarskega jezika predvideva kodifikacijo tega gradiva, ne pa tudi njegove standardizacije. V tem smislu ne more biti govora o spremembi statusa leksikalnih enot iz nestandardnega v standardnega, temveč gre bolj za zavedanje o obstoju teh leksikalnih enot in njihovo legitimacijo v okviru madžarskega jezikoslovja. V okviru procesa detrianonizacije predstavlja kodifikacija zgolj del dveh večjih področij raziskovalnega dela – uporabnega jezikoslovja in jezikovnega načrtovanja. Katere prvine bodo postale del kodificiranega standarda, je vedno vprašanje vsakokratne jezikovne rabe, na to pa skušamo vplivati z ustreznim jezikovnim načrtovanjem.

4. Podatkovna baza jezikovnih problemov

Vprašanje oblikovanja jezika je bilo vedno eno glavnih v raziskovalni dejavnosti mreže Termini. V vsaki od zamejskih regij sta v zvezi z večjezičnostjo izrednega pomena svetovalna dejavnost in ustrežna obravnava posebnosti jezikovnih različic. Pomembno je, da se dvojezična govorna skupnost zave, da njihov materni jezik – tj. manjšinska različica madžarščine – ni nič slabši ali nič manj pomemben od katere koli različice madžarskega jezika, ki se govori znotraj madžarskih državnih mej. Ključnega pomena je zavedanje teh skupnosti, da je manjšinske jezikovne različice, ki jih govorijo (z vsemi arhaičnimi dialektizmi in jezikovnimi pojavi, ki so posledica jezikovnega stika), treba ohranjati ter negovati z živo rabo (predvsem v neformalnih govornih situacijah) in da lahko z oblikovanjem pozitivne drže do jezika svoj jezik – enega najpomembnejših segmentov njihove kulturne in jezikovne identitete – predajo otrokom, tj. novi generaciji. Obenem je seveda nadvse koristno, če so ob tem večji tudi aktivne uporabe madžarskega standardnega jezika, saj prihaja vsled vse večjega pretoka ljudi do številnih jezikovnih situacij, v katerih mora znati govorec preklapljati med različicami jezika.

Predmet jezikovnega menedžmenta ni »jezikovna napaka«, kot se ta pojmuje in nastopa v tradicionalni jezikovni kulturi, temveč t. i. jezikovni problem (Kolláth 2009b; Lanstyák 2018; Neustupný 2002: 435). Cilj tega pristopa je v čim večjem obsegu in čim bolj poglobljeno identificirati jezikovne probleme, ki se pojavljajo v neki jezikovni skupnosti, jih analizirati ter poiskati možne rešitve zanje. Izhodišče teorije je, da za jezikovni problem šteje to, kar opredelijo širši krogi govorcev v kontekstu vsakdanje komunikacije, in ne, kar za tako določijo strokovnjaki, ki delujejo v okviru raznih družbenih organizacij (ministrstev, akademskih inštitucij itd.). Izhajajoč iz ustrezne teoretske utemeljitve se raziskovalna mreža od leta 2015 dalje intenzivno ukvarja z ustvarjanjem podatkovne baze jezikovnih problemov. To v večji meri poteka prek metode opazovanja z udeležbo, vendar pa obstajajo tudi empirične raziskave, ki ugotavljajo, s kakšnimi jezikovnimi problemi se v svojem življenju soočajo govorci laiki (Lanstyák 2018: 29–38). Podatki iz vseh zamejskih regij se zbirajo v spletni bazi podatkov, ki bo v kratkem javno dostopna. Pri zbiranju podatkov so pomagali tudi študentje na univerzah, in sicer z vodenjem

t. i. jezikovnega dnevnika, v katerega so zapisovali jezikovne situacije, v katerih so se znašli sami, s svojimi družinskimi člani ali prijatelji. Večji del podatkovne baze jezikovnih problemov prekmurske različice madžarščine tako predstavljajo jezikovni problemi, ki se kažejo v jezikovni rabi prekmurskih študentov v Mariboru in Ljubljani, to so okoliščine, ki govorca v danem trenutku ovirajo pri doseganju nekega jezikovnega cilja oz. pri komunikaciji ali učinkoviti rabi enega, dveh ali več jezikov oz. jezikovnih različic. Jezikovni problemi se v prvi vrsti nanašajo na konkretno jezikovno rabo, saj se problemi na področju pravnega položaja ali pravnega položaja jezika avtohtonih manjšin – zahvaljujoč nadpovprečno dobri manjšinski politiki v Sloveniji – le redko pojavljajo.

Razlike in posebnosti na ravni besedja so opazne tako v različicah madžarščine znotraj državnih mej kot tudi v zamejskih jezikovnih različicah. V komunikaciji med dvojezičnimi in enojezičnimi govorci smo vedno priča obojestranskemu začudenju nad posebnostmi sogovornikovega jezika. Ključnega pomena je, da oba sogovornika to raznolikost in drugačnost razumeta v pozitivnem smislu. Če v nekem diskurzu pride do »trka«, mora oz. bi moralo reševanje jezikovnega problema potekati na aditivni način. V idealnih okoliščinah začudenje nad posebnostmi sogovornikovega jezika pripelje do sprejetja le-tega in rezultira v širitvi besednega zaklada obeh sogovornikov.

4.1 Za ilustracijo navedimo nekaj primerov. Priča smo bili naslednjemu diskurzu med dvema sodelavkama (S1: sodelavka je iz Prekmurja, S2: sodelavka z Madžarske):

- Š2: *Sokat mosok a hétvégén, mert a fiam is hozza a szennyest* (sln.: »Med vikendom veliko perem, ker mi takrat tudi sin prinese *szennyest*«).
- Š1: *Ti így mondjátok, hogy szennyest? Mi így soha nem mondanánk! Én viszem haza a piszkosakat, kimosom, aztán hozom vissza mindet, és megszárogatom őket* (sln.: »Kaj vi tako pravite – *szennyest*? Mi tega nikoli ne bi rekli! Jaz odnesem domov *piszkosak*, ga operem, odnesem nazaj in posušim«).

Pridevnik *szennyest* (sln. *onesnažen, umazan; madežast*) se v prekmurski madžarščini pojavlja redko (v samostalniški rabi pa še redkeje); oblačila, namenjena pranju, se ne glede na situacijo nazivajo s posamostaljenim pridevnikom *piszkos* (sln. *umazan, nesnažen, nečist*). Sogovornici sta nastali jezikovni problem rešili v duhu večjezičnosti: eksplicitno sta izpostavili razliko med njunima jezikovnima različicama in povedali, kako se beseda glasi v vsaki od obeh jezikovnih različic, pri čemer pa druga druge nista popravljali, saj sta obe uporabili ustrezno besedo, s katero sta izrazili to, kar sta želeli.

Legitimen gradnik prekmurske kontaktne jezikovne različice so slovenske izposojenke. V dvojezičnem kontekstu uporaba teh izposojenk ni samo popolnoma naravna, ampak tudi učinkovita (seveda zgolj v primeru, da so udeleženci diskurza dvojezični).

V primeru, da dvojezični govorec sporoča enojezičnemu posamezniku ali občinstvu, je primoran – v duhu večjezičnosti – podati tudi madžarsko ustreznico, da ne bi prišlo do šuma v procesu sporočanja in bi govorec tako deloval sebi v škodo.

Naslednji primer se nanaša na oddajo z malimi oglasi na radijski postaji *Muravidéki Magyar Rádió* (sln. *Pomurski madžarski Radio, MMR*). Znano je, da te radijske postaje ne poslušajo samo v Prekmurju, ampak tudi v celotnem zahodnem delu Madžarske. Tega se zavedajo tudi v Prekmurju. Medtem ko smo med vožnjo z avtomobilom poslušali oddajo, se je ogasila poslušalka iz Doline pri Lendavi (madž. *Völgvifalu*) in povedala v eter: »*Eladnám a prikolic [...]/ az utánfutómat [...]/*« (sln.: »Rada bi prodala svojo prikolic [...]/ svoj *utánfutó* (sln. *prikolica*)«).

Poslušalka se je, še preden je do konca izgovorila iz slovenščine prevzeto besedo *prikolica*, popravila in uporabila standardnojezikovno različico (tj. *utánfutó*). Zavedala se je, da bo uspešna prodaja manj verjetna, če na Madžarskem ne bodo razumeli, kaj sploh želi prodati. Prepoznala je jezikovni problem in se z uporabo druge besede prilagodila dani situaciji; njeno jezikovno vedenje v tej situaciji zaznamujeta duh večjezičnosti in ideološki moment jezikovne heterogenosti (Lanstyák 2018: 59–75).

4.2 Pomembno okolje, kjer se gradi zavestno jezikovno vedênje in pozitivna drža do posameznih jezikov in jezikovnih različic, je višje šolstvo. Mladi ljudje iz Prekmurja (ki torej izhajajo iz funkcionalno dvojezičnega okolja), z izjemo tistih, ki se vpisujejo na hungarologijo, v kontekstu visokega šolstva v vsakdanji jezikovni rabi madžarščino mnogokrat uporabljajo manj pogosto oz. v manjši meri, saj živijo v slovensko govorečem okolju in sodelujejo v študijskem procesu, ki poteka v slovenščini. Univerzitetno okolje oz. možnosti za usmerjeno razvijanje jezikovnih kompetenc v materinščini, ki jih to okolje zagotavlja, predstavljajo pomemben dejavnik na področju oblikovanja in ohranjanja jezika. Lektorat, ki deluje v okviru Oddelka za madžarski jezik in književnost na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, ponuja možnosti za razvijanje in izpopolnjevanje jezikovnih kompetenc v madžarščini, prav tako kot lektorat madžarščine na Oddelku za primerjalno in splošno jezikoslovje Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Slušatelji, katerih materni jezik je madžarščina (v prvi vrsti so to študentje iz Prekmurja), se lahko v okviru obeh fakultet udeležijo krožka madžarskega jezika kot materinščine, ki poteka enkrat tedensko po dve šolski uri (90 min). Jezikovna kompetenca teh slušateljev je po eni strani na ravni maternih govorcev, po drugi pa je uporaba madžarščine navadno omejena na domače, neformalen kontekst, ob tem pa njihov materni jezik predstavlja pokrajinsko različico jezika. Mnogi od njih so po zaključeni dvojezični osnovni šoli obiskovali slovenske (enojezične) srednje šole in se vpisali na študijske programe, ki potekajo v slovenščini. S stališča dvojezičnosti jim madžarščina predstavlja manjšinski jezik, vse uradne zadeve urejajo v slovenščini, prav tako slovenščino pogosto uporabljajo v medsebojni komunikaciji. Madžarščino pogosteje uporabljajo v govorni komunikaciji, v pisni komunikaciji pa samo v redkih primerih. Takšno razmerje je razvidno tudi iz navad pri digitalnem komuniciranju (sem sodi npr. komunikacija po elektronski pošti in SMS sporočilih), ki – čeprav poteka prek

medijev, za katere je značilna pisna oblika – konceptualno izkazuje značilnosti govorne komunikacije (Koch-Oesterreicher 1996: 587–588): v okviru digitalne komunikacije in v primeru, da komunikacija poteka v madžarščini, prevladuje raba pokrajinske jezikovne različice (prim. Fábíán 2016).

Zaradi naštetega je cilj tega krožka dvojen: na eni strani gre za seznanjanje slušateljev z različnimi registri madžarskega jezika, razvijanje sociolingvističnih kompetenc in umeščanje registra, ki ga govorijo, v primeren komunikacijski kontekst, na drugi strani pa za razvijanje kompetenc v pisni komunikaciji. Poleg ozaveščanja jezika in razvijanja kompetenc pa pomembno vlogo igrajo tudi kulturološke vsebine, zlasti spoznavanje sodobne madžarske kulture vsakdana. Smoter tega je ohranjanje madžarske identitete kot pomembnega segmenta dvojne identitete posameznika, prav tako pa – v skladu z možnostmi – omogočanje vključevanja v kulturo, ki jo gojijo vrstniki iz matične države (Schwetter 2018; Kruzsliz 2019). V tem okviru slušatelji npr. izdelujejo prezentacije o svoji stroki v madžarskem jeziku in tako spoznavajo madžarske ustreznice strokovnih izrazov in posebnosti, ki jih je treba v jeziku stroke upoštevati. Ozaveščanje pomembnih komponent strokovnih jezikov, načelo »biti domač na strokovnem področju tudi v madžarščini« in čim bolj suvereno obvladovanje standardne različice madžarščine – vse to po eni strani zagotavlja to, da govoriec maternega jezika ne pozabi, po drugi strani pa, da se goji in jezikovna pestrost in učvrsti njena vloga (prim. Gróf 2012: 59). Cilji lektorskih vaj so torej razvijanje kognitivnega zavedanja o jeziku, analiza različnih jezikovnih registrov in njihovih posebnosti ter prikaz njihove rabe. Fakultetna katedra kot institucionalno okolje, v katerem se rabi madžarski jezik, prav tako pripomore – če ne drugače, na individualni ravni – k spoznavanju in pripoznanju lastne jezikovne različice in izgradnji pozitivne drže do tega. S spodbujanjem slušateljev h komunikaciji v madžarskem jeziku bistveno prispeva k jezikovni vitalnosti, prav tako pa krepi notranjo samozavest v rabi jezika tako v vsakdanjem kot tudi v poklicnem življenju (Nádor 2018: 12).

5 Jezikovna krajina

Najnovejši projekt raziskovalne mreže Termini je vizualna reprezentacija jezikovne rabe na dvojezičnih območjih, torej oris jezikovne podobe določenih zamejskih regij s sociolingvističnega vidika. Preučevanje dvojezičnosti oz. večjezičnosti v posameznih naseljih in pokrajinah, tj. preučevanje jezikovne krajine, se dandanašnji na madžarskem govornem prostoru vrši v vse večjem obsegu ter z vse večjo intenziteto. Ta znanstvena paradigma v jezikoslovju sicer predstavlja novo raziskovalno področje; prvič se je pojavila v okviru sociolingvistične prakse v 90. letih prejšnjega stoletja. Glavnina raziskav, ki obravnava vizualno reprezentacijo jezikov v javni sferi, se usmerja v preučevanje razmerja med vizualno jezikovno podobo in družbeno močjo v kontekstu narodnostne in jezikovne raznolikosti (Landry-Bourhis 1997; Szoták 2016).

Jezikovna podoba (ang. *linguistic landscape* (LL), nem. *Sprachlandschaft*) je vsakdanji pojav današnjega časa, predvsem v urbanih kontekstih pa sestavni in neodtujljiv del človekovega okolja.⁴ Sociolingvistično preučevanje panojev, postavljenih na uradno (t. i. tip »top-down« oz. javni tip, tj. manifestacija jezikovne politike »od zgoraj«) ali zasebno pobudo (t. i. tip »bottom-up« oz. zasebni tip, tj. manifestacija jezikovne politike »od spodaj«), napisov in drugih elementov jezikovne podobe nekega kraja zadobi posebno razsežnost v dvojezičnih oz. večjezičnih okoljih, npr. v pokrajinah Panonske nižine, kjer živi manjšinsko dvojezično prebivalstvo. Poudarek je na distribuciji in funkcijah jezikov znotraj večjezičnih naselij. Jezikovna podoba krajine ni v celoti odraz lokalnih sociodemografskih značilnosti, ampak jo je treba razumeti kot rezultat kompleksne medigre demografije in družbene moči večinskega ter manjšinskega prebivalstva. Rezultati tovrstnih raziskav lahko dajo dragocene pobude za takšen tip jezikovne politike, ki semiotično podobo javnih prostorov razume kot bistven vidik politike in vizualne reprezentacije jezikovne pestrosti ne dojema kot grožnje, temveč v njej vidi možnost simbolnega pripoznanja vrednosti kulturne ter etnične raznolikosti in pestrosti (Androutsopoulos 2011). Pri obravnavi jezikovne podobe Prekmurja je v središču zanimanja pojavnost jezikov, ki soobstajata drug ob drugem, in način te pojavnosti. Pomembno je vprašanje, v kakšnem kvalitativnem in kvantitativnem razmerju se madžarski jeziki (s statusom uradnega manjšinskega jezika) pojavlja ob slovenskem (državnem, večinskem) jeziku na (javnih) napisih, oz. ali se v kontekstu madžarskih napisov pojavlja pokrajinska različica madžarščine, tj. materinščina prekmurskih Madžarov⁵ (ker se ti v šolah učijo standardno madžarščino, so ti tako rekoč dvojezični znotraj svoje materinščine).

Prepričani smo, da ima raziskovanje jezikovne krajine svetlo prihodnost, saj je zelo blizu vsem članom jezikovne skupnosti. Analiziranje čim večjega števila vidikov vizualne jezikovne rabe in čim n drobnejši opis jezikovne podobe dane regije je nadvse zanimiva in vznemirljiva naloga. Dejstvo je, da je eden od odrazov (vendar pa ne izključni pokazatelj) vitalnosti in družbene moči manjšinskega jezika v danem dvojezičnem oz. večjezičnem ter večkulturnem okolju tudi virtualna prisotnost jezika. Vizualna jezikovna raba priča o identiteti prebivalcev nekega območja, s tem pa posreduje med različnimi nivoji jezikovne politike, saj se v njej zrealijo vladajoče jezikovne ideologije.

⁴ Jezikovno krajino oz. jezikovno podobo nekega območja, pokrajine ali mestnega okolja tvorijo uradni smerokazi, reklamni panoji, imena ulic, imena krajev, napisi na javnem prevozu in uradni napisi na stavbah uradov. Elementi jezikovne podobe, ki služijo semiotični reprezentaciji neke krajine, imajo v osnovi dve funkciji: komunikacijsko-informativno in simbolno (Landry-Bourhis 1997: 25).

⁵ Prekmurske različice madžarščine se od madžarske madžarščine razlikujejo v prvi vrsti po dveh značilnostih: prvič, v večji meri so narečne in v svoji narečnosti tudi arhaične, drugič, gre za kontaktne različice jezika, to pa pomeni, da v njih zasledimo neposredne in posredne izposojenke iz državnega (slovenskega) jezika.

6 Zaključek

Znanstveno preučevanje, opisovanje in prikaz manjšinskega maternega jezika prekmurskih Madžarov in zamejskih manjšinskih variant madžarščine na splošno je vznemirljivo področje tako za raziskovalce iz vrst manjšinskega kot iz vrst večinskega prebivalstva, pa tudi za raziskovalce iz Madžarske. Ta raziskovalna dejavnost se kaže kot nujna predvsem zato, ker rezultati različni empiričnih raziskav s številnih znanstvenih področij osvetljujejo tiste vidike, ki bi lahko ogrozili obstoj, vitalnost in preživetje manjšinskega maternega jezika v svetu, kjer večjezičnost sicer velja za vrednoto, vendar njeno razumevanje ni vedno v soglasju s prakso, ki se dejansko izvaja. Tako z vidika govorca kot z vidika jezika se zdi smiselno zgolj takšen model večjezičnosti, v katerem manjšinski materni jezik ne izgublja na prestižu in veljavi, kadar je izrinjen iz določenih ravni jezikovne rabe, temveč se ohrani ter soobstaja z drugimi jeziki ter jezikovnimi različicami in izpolnjuje svojo funkcijo v dani situaciji: omogoča komunikacijo med ljudmi na vseh možnih ravneh. K uveljavitvi takšnega modela želita prispevati raziskovalna dejavnost in usklajeno delo Raziskovalne mreže Termini Madžarske akademije znanosti, ki spodbujata konvergentni razvoj jezikovnih različic madžarščine, pri čemer ji s konkretnim delom ter prizadevanji pomagata obe slovenski univerzitetni ustanovi, na katerih se poučuje madžarski jezik, Univerza v Mariboru in Univerza v Ljubljani.

Literatura

Androutsopoulos, Jannis, 2011: *Linguistic landscapes: Visuelle Mehrsprachigkeitsforschung als Impuls an die Sprachpolitik*: <https://jannisandroutsopoulos.files.wordpress.com/2011/05/j-a-2008-linguistic-landscapes.pdf>.

Benő, Attila in Péntek, János, 2011: *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda – Kolozsvár: Szabó T. Attila Nyelvi Intézet.

Fábián, Beáta, 2016: Kárpátaljai fiatalok internetes kommunikációjának sajátosságai »írott beszélt nyelvi« szövegek alapján. Balázs, Géza in Veszelszki, Ágnes (ur.): *Generációk nyelve*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, Inter, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 139–146.

Gaál, Péter, 2012: Szempontrendszer online szótárak minősítéséhez. *Magyar Terminológia* 5/2. 225–250.

Gaál, Péter, 2019: A változatos magyar nyelvhasználat a Kárpát-medencében I. *Népújság* 63/51. 8.

Gaál, Péter, 2020: A változatos magyar nyelvhasználat a Kárpát-medencében II–VIII. *Népújság* 64/3. 8, 12, 17, 21, 25, 29, 34, 37.

Gróf, Annamária, 2012: A Magyar Nyelvi Lektorátus a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék életében. Gróf, Annamária, Kolláth, Anna in Merényi, Annamária (ur.): *30 éves a Maribori Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke*. Maribor: Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Maribori Magyar Kultúrklub. 59–61.

Koch, Peter in Oesterreicher, Wulf, 1996: *Schriftlichkeit und Sprache*. Gunter, Hartmut in Ludwig, Otto (ur.): *Schrift und Schriftlichkeit*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 587–604.

Kolláth, Anna, 2005: *Magyarul a Muravidéken*. Maribor: ZORA 39.

Kolláth, Anna, 2006: Detrianonizacija madžarskega jezika – izzivi in možnosti v tretjem tisočletju v osrčju Evrope. *Jezik in slovstvo* 51/3–4. 85–102.

Kolláth, Anna, 2009a: Dejavnosti in možnosti izoblikovanja jezika na madžarsko govorečem prostoru in proces Palást. *Slavia Centralis* 2/2. 24–32.

Kolláth, Anna, 2009b: Mit mivel és miért? Helyettesítéstípusok – a muravidéki ht szavak gyakorisági vizsgálata. Borbély, Anna, Vančóné Kremmer, Ildikó in Hattyár, Helga (ur.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest, Dunaszerdahely, Nyitra: Tinta Könyvkiadó.

Kolláth, Anna, 2012: *A szlovéniai magyar nyelv a többnyelvűség kontextusában*. Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Maribor, Praha: ZORA 92.

Kruzslicz, Tamás, 2019: Poučevanje madžarščine kot tujega jezika na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Balažic Bulc, Tatjana, Kenda, Jana, Lah, Meta in Požgaj Hadži, Vesna (ur.): *Poti in stranpoti poučevanja tujih jezikov v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 155–165.

Laczko, Krisztina in Mártonfi, Attila, 2004: *Helyesírás*. Budapest: Osiris Kiadó.

Laczko, Krisztina in Mártonfi, Attila, 2019: Az Osiris *Helyesírás* és az új helyesírási szabályzat: http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/4804/1/227_237.pdf.

Landry, Rodrigue in Bourhis, Richard, 1997: Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology* 16. 23–49.

Lanstyák, István, 2006: A nyelvi változatosság mint szótártani probléma. Lanstyák, István: *Nyelvből nyelvbe*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 57–104.

Lanstyák, István, 2018: *Nyelvalakítás és nyelvi problémák*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda.

Nádor, Orsolya, 2018: *Tanított (anya)nyelvünk*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó: http://www.kre.hu/ebook/images/nador_orsolya_web.pdf.

Neustupný, Jiří V., 2002: Sociolingvistika a jazykový management. *Sociologický časopis* 38/4. 429–442.

Schwetter, Éva, 2018: A Ljubljana magyar lektorátus. *THL2* 1–2. 115–122.

Szoták, Szilvia, 2016: *Magyar nyelv és Magyar népcsoport Burgenlandban: Nyelvi tájképek vizsgálata a többnyelvűség kontextusában*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola: Alkalmazott Nyelvészet Program.

Tolcsvai Nagy, Gábor, 2007: *Idegen szavak szótára*. Budapest: Osiris Kiadó Kft.

NEMŠKI PRAVOPIS IN SPOLNO VKLUČUJOČE PISANJE

V prispevku bosta predstavljeni pot do enotnega pravopisa za nemški jezik in pravopisna reforma iz leta 1996. Nemški jezik se govori v različnih državah, zato pravopisna enotnost ni samoumevna. Razlogi zanjo so praktični, pri pripravi pravopisnih pravil in priporočil pa sodelujejo mednarodne komisije s strokovnjaki z različnih področij. Prvi nemški pravopis je leta 1880 napisal srednješolski učitelj Konrad Duden. Uradno potrjen je bil leta 1901 na drugi pravopisni konferenci, leta 1902 pa sta pravila sprejeli tudi Avstrija in Švica. Sledile so pobude za reformo, npr. leta 1944, nov pravopis pa je bil potrjen šele leta 1996. Rezultat pravopisne reforme ni bil zadovoljujoč, zato so leta 2004 ustanovili Svet za nemški pravopis, ki je nasledil Meddržavno komisijo za nemški pravopis. Njegovo aktualno delo zajema podajanje mnenj o aktualnih pravopisnih temah. Leta 2018 je podal mnenje o spoljenju in v njem poudaril pomen oblikovanja razumljivih ter berljivih besedil.

Ključne besede: nemški jezik, Svet za nemški pravopis, pravopisni predpis, pravopisna reforma

Nemška pot do enotnega pravopisnega predpisa¹

Nemška jezikovna skupnost do konca 19. stoletja ni poznala enotnega pravopisa. To so obžalovali, ni pa to preprečilo niti razvoja literature weimarske klasike niti razvoja gospodarstva. Ob tem bi lahko pomembnost pravopisa relativizirali: njegove vloge ne smemo podcenjevati, ni pa niti najpomembnejši v jeziku. Poenotenje zapisa je bilo omogočeno s politično združitvijo Nemčije leta 1871 (Gallmann in Sitta 1996: 11).

¹ Povzeto po poglavju Zur Geschichte unserer Rechtschreibung (Gallmann in Sitta 1996: 11–17).

V 19. stoletju je bilo v nemškem prostoru več pravopisnih predpisov, ki so se razlikovali po založbah in šolah. Neenotnosti so se pojavljale tudi v različnih razredih iste šole, zato je leta 1862 pruska vlada izdala odredbo (Wilmanns 1880 v Gallman in Sitta 1996: 13), v kateri so od učiteljev iste ustanove zahtevali, da se držijo dogovorjenih pravil. Leta 1868 so odredbo morali ponoviti, kar kaže na to, da je bil njen učinek omejen.

Po združitvi Nemčije je dobil minister za kulturo nalogo, da poskrbi za enoten pravopis. Leta 1876 je bila organizirana konferenca, ki jo danes imenujejo Prva pravopisna konferenca, nanjo pa je bil kot strokovnjak povabljen tudi Konrad Duden. Konferenca ni bila uspešna, sklepi so po mnenju večine deželnih vlad šli predaleč, zato so bili zavrnjeni.

Leta 1901 so organizirali novo pravopisno konferenco, še pred tem pa je Konrad Duden leta 1880 izdal *Celotni pravopisni slovar nemškega jezika*,² ki je močno prispeval k poenotenju jezika. Rezultate konference so objavili leta 1902 in s sklepom Zveznega sveta³ je Dudnov pravopis postal obvezen za vse zvezne dežele. Avstrija in Švica sta sklepu sledili. S tem je bila izdana veljavna uradna odredba za ves nemški jezikovni prostor, ki je ostala v veljavi skoraj 100 let.

Po sprejetju so mnogi zaman pričakovali hitro izpopolnjevanje nemškega pravopisa, v praksi pa je z novimi izdajami spremembe oblikoval samo Duden. Dejansko pristojnost za odločanje je redakciji Duden leta 1955 formalno potrdila odločba konference ministrov za kulturo. Zapisali so, da so v nejasnih primerih zavezujoči zapisi, ki jih rabi Duden, tako pa je ostalo do pravopisne reforme leta 1996.

Od sprememb, ki so sledile, je pomembnejša novost iz leta 1915, ko so v 9. izdajo Dudnovega pravopisa vključili ločila. To ni bilo samoumevno, pred tem so bila pravila za rabo ločil objavljena v posebnem delu za grafično obrt, v Dudnu za tiskarje.⁴ Prizadevanja za reformo so se nadaljevala. Enotnost so dosegli, želeli so poenostavitev. Na tem izhodišču je bilo pripravljenih več predlogov reform, nobeden pa ni bil uspešen.

Med drugo svetovno vojno je spremembe poskušal uveljaviti Bernhard Rust, nacionalsocialistični minister za znanost, vzgojo in ljudsko izobraževanje⁵ (Pötzl 2018). Predlagal je naslednje: veliko začetnico samo pri lastnih imenih in na začetku povedi, podomačitev zapisa tujk (*fosfor*); izpust samoglasnikov, ki označujejo dolžino (*das bot*, *der kan*, *di libe*), v se nadomesti s f-jem (*das fi*), zapis ei namesto ai (*keiser*). Načrte je preprečil Hitler, kajti reforma pravopisa je v vojni vse prej kot pomembna (Pötzl 2018).

² Vollständiges Orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache (Gallmann in Sitta 1996: 13).

³ Bundesrat (Gallmann in Sitta 1996: 14).

⁴ Buchdruckerduden (Gallmann in Sitta 1996: 14).

⁵ Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung.

Po drugi svetovni vojni so bili širše pozornosti deležni stuttgartski (1954) in wiesbadenski predlogi (1958), ki pa so bili neuspešni. Verjetno tudi zato, ker so – podobno kot med vojno – predvidevali »zmerno pisanje z malo začetnico« (Gallmann in Sitta 1996: 15). Po tem predpisu naj bi z veliko začetnico pisali samo začetke povedi, lastna imena in zaimke v nagovoru.

V 70. letih se je razprava zožila skoraj samo na pisanje samostalnikov, ki se v nemščini pišejo z veliko začetnico. Stališča so se povezala z ideologijo: prizadevanje za zapis samostalnikov z malo začetnico je bilo pavšalno ožigosano kot levo, prizadevanje za veliko začetnico pa kot desno.

Nemška pravopisna reforma

V 70. letih so se začela prizadevanja za obsežno pravopisno reformo, katere središče je bila v Zahodni Nemčiji Komisija za pravopisna vprašanja⁶ pri Inštitutu za nemški jezik v Mannheimu, v Vzhodni Nemčiji pa Osrednji inštitut za jezikoslovje⁷ pri Akademiji znanosti Nemške demokratične republike. Kasneje sta se pridružili še avstrijska Znanstvena delovna skupina koordinacijskega komiteja za pravopis pri zveznem ministrstvu za pouk in umetnost⁸ in švicarska Delovna skupina pravopisne reforme švicarske konference kantonskih vzgojnih direktorjev.⁹

Delo je podprla politika, sledile so tri konference (1986, 1990, 1994), na katerih so sodelovali zastopniki vseh področij z nemškim jezikom. Na prvem srečanju so dosegli dogovor o tem, da je treba jezik prilagoditi današnjim zahtevam: »Zlasti gre za to, da se poenostavijo pravila, ki so na mnogih delnih področjih postala zapletena« (Gallmann in Sitta 1996: 16). V prvem koraku so sklenili prenoviti deljenje besed, postavljanje ločil, pisanje skupaj in narazen, razmerje med glasom ter črko, vključno z zapisom prevzetih besed, občutljivo vprašanje zapisa z malo in veliko začetnico pa so načrtovali za kasneje.

Na tretjem srečanju so se posvetovali o zadnjih odprtih vprašanjih, npr. pisanju prevzetih besed, zapisu skupaj in narazen, z veliko ter malo začetnico in o seznamu besed, ki bo dopolnjeval pravila. Pri vseh teh vprašanjih so prišli do sporazumnih rešitev, tako da je nastal predlog novih pravil, ki ga je bilo treba le še redakcijsko obdelati. Dogovorili so se, da bodo politiki svetovali sprejetje rezultatov zasedanja, do podpisa dogovora pa naj bi prišlo konec leta 1995.

⁶ Kommission für Rechtschreibfragen (Gallmann in Sitta 1996: 15).

⁷ Zentralinstitut für Sprachwissenschaft (prav tam: 15).

⁸ Wissenschaftliche Arbeitsgruppe des Koordinationskomitees für Orthographie beim Bundesministerium für Unterricht und Kunst (prav tam: 15).

⁹ Arbeitsgruppe Rechtschreibreform der Schweizerischen Konferenz der kantonalen Erziehungsdirektoren (prav tam: 15).

Za podpis sporazuma o novih pravopisnih pravilih med Nemčijo, Avstrijo, Švico in Liechtensteinom so se nato dogovorili 1. julija 1996, 1. avgusta 1998 pa je postal nov pravopis zavezujoč za šole ter urade.

Gallmann in Sitta po pravopisni reformi leta 1996 ugotavljata (1996: 17): »Družbenega predpisovalnega dela kot pravopis v resnici ni mogoče *reformirati*; lahko ga *negujemo*, odstranjujemo plevel, ampak nič več. In konkretno: Kar smo 1. 7. 1996 s sklepi dobili, gotovo ni veliko. Ampak več ni bilo mogoče doseči.«

Mesto in vloga pravopisa¹⁰

Gallmann in Sitta ob izidu pravopisnih pravil leta 1996 navajata, da so pravopisna pravila zavezujoča le za šolo ter državno upravo, prava naloga pravopisa pa je tehnična, in sicer naj bi možganom omogočil, da zapis obdelajo brez težav.

Poudarjena je prednost enotnega zapisa za družbo. To ne pomeni, da je enoten zapis za družbo obvezen, je pa brez dvoma koristen. Pravila so obvezna za institucije, v katerih ima država pravico določati obliko zapisa. To sta šola in uprava.

Od tu naprej pa so lahko pravila vzor za druga področja, na katerih se želi uporabnik jezika ravnati po splošno veljavnih pravilih: v zasebnih podjetjih, posebno tiskarnah, založbah, uredništvih, seveda pa tudi v zasebni rabi.¹¹

Ob izidu pravil 1996 avtorja opozarjata, da bo besedilo uradnih pravil v vsakdanjiku igralo bolj nepomembno vlogo, ker bo v tej obliki komaj kdaj prišlo v roke pišočim. To ima dva vzroka:

- 1) Besedilo je težko berljivo. To je povezano s tem, da so formulacije podobne zakonskim. Poleg tega pa so pravila rezultat kompromisov.
- 2) Uradna pravila morajo zadostiti potrebam vseh družbenih skupin. K njim spadajo tisti, ki besedila pišejo in obdelujejo poklicno, na drugi strani so običajni pisci. Tako različne skupine imajo različne interese: Korektorju pri časopisu ali v tiskarni je pomembno, da najde jasen odgovor na vsa možna vprašanja, običajnega pisca pa zanimajo različne možnosti, pri katerih ni vse rigidno urejeno, in ne želi, da so vse podrobnosti določene, npr. raba vezaja.

Podobno velja tudi za seznam besed, ki so sestavni del pravil. Zaradi reda mora pravopis navesti zapis vseh obravnavanih besed, tudi tistih, ki se rabijo redkeje in zanimajo manjši del uporabnikov. To ni pravopisni slovar, ki ga pogleda običajni uporabnik.

¹⁰ Povzeto po poglavju Zum Stellenwert der Rechtschreibung (Gallmann in Sitta 1996: 18–24).

¹¹ Da je pravopis obvezen v upravi in šoli, drugod pa je lahko vzor, je zapisano tudi v predgovoru pravil.

Uradna pravila in slovar so samo osnova za pripravo pravil ter slovarjev, ki jih na nemškem govornem področju izdajajo različne založbe. Pravil ne smejo spreminjati, lahko pa jih svobodno ubesedijo. Potrebe uporabnikov se zelo razlikujejo, zato je predvsem naloga šole, da naredi ustrezen izbor pravil in ga ustrezno obravnava.

Sposobnost pravilnega pisanja ima v nemški družbi visoko vrednost. Poznavanje pravopisa posreduje šola, reforma pa naj bi to delo olajšala. Pravopisna reforma je tudi priložnost za razmislek o tem, zakaj so pravila pisnega jezika pomembna. Branje je zelo občutljiv proces. Govorjeni jezik prenese veliko več neenotnosti, kljub temu pa je sporazumevanje še vedno mogoče. V govorjenem jeziku je sporazumevanje mogoče kljub nedokončanim povedim, mešanju struktur in prekinitvam.

Branje prenese veliko manj neenotnosti kot poslušanje, manj neenotnosti pa dosežemo s pravili. Če izhajamo s tega stališča, lahko opišemo pomembno nalogo pravopisa (Gallmann in Sitta 1996: 21): »Pravopisna pravila služijo temu, da naredimo pisni jezik čim bolj enoten.«

Pravopisna reforma naj bi izboljšala notranjo pravopisno logiko, pri pravopisu pa se moramo zavedati, da gre za dogovor. Pravila so določena, naredili so jih ljudje, niso naravni zakoni, ki bi bili pravilni ali napačni. Zato so lahko boljša ali slabša, načeloma mora biti mogoča sprememba. To ne pomeni zahteve po stalnem spreminjanju, ampak pripravljenost za spreminjanje. Zato tudi poznavanje pravopisa ne kaže inteligence, ampak sposobnosti prilagajanja.

Po sprejetju pravopisnih pravil leta 1996

Po sprejetju novega pravopisa so ustanovili *Meddržavno komisijo za nemški pravopis*,¹² ki je spremljala uvajanje novih pravil in opazovala jezikovni razvoj. Če bi bilo potrebno, bi oblikovala predloge za prilagoditev pravil (povzeto po Poročilu Meddržavne komisije za nemški pravopis (1997: 2)).¹³ Komisijo je sestavljalo dvanajst članov, od tega šest iz Nemčije in po trije iz Avstrije in Švice. Komisija je pregledala kritike in se zavezala, da bo »po potrebi predlagala izpopolnjevanje in novo formulacijo pravil« (Poročilo 1997: 3). Poročilo na 65 straneh so predložili ministrski konferenci kulturnih ministrstev;¹⁴ razdeljeno je na poglavja, ki sledijo pravopisu, vsako tematsko področje pa je razdeljeno na opredelitev problema, analizo in odločitev komisije. Razprava o poročilu je potekala 23. 1. 1998, na njej pa kritiki niso bili zaželeni. Theodor Ickler se v spletnem jezikovnem dnevniku z dne 29. 7. 2005 spominja, da se je po poročilo odpeljal na Inštitut za nemški jezik v Mannheim, dobil pa ga je s pretvezo, tako da je po dokument poslal odvetnika, ki ga na Inštitutu za nemški jezik niso poznali. Ko je besedilo dobil, je naredil 100 kopij in poskrbel za razpošiljanje. Na razpravi, ki se je novinarji niso udeležili,

¹² Zwischenstaatliche Kommission für deutsche Rechtschreibung.

¹³ Bericht der Zwischenstaatlichen Kommission für deutsche Rechtschreibung.

¹⁴ Kultusministerkonferenz.

je pripravil obsežen komentar. Zaslišanje je bilo komisiji tako neprijetno, da ga ni nikoli več omenila, niti v kronološki predstavitvi reforme (Ickler 2005). Po razpravi je ministrska konferenca sporočila, da predlogov sprememb ne bo sprejela, tej odločitvi je sledil izstop jezikoslovca Petra Eisenberga, pravila pa so bila brez sprememb uvedena 1. 8. 1998.

Ker predlogi sprememb niso bili sprejeti, je bilo delo komisije omejeno na spremljanje sprejemanja novih pravil v slovarje in pisanje poročil. V začetku leta 2004 je komisija pripravila zadnje poročilo, ki ga je konferenca kulturnih ministrstev najprej zavrnila. Začeli so se pogovori z Nemško akademijo za jezik in pesništvo,¹⁵ kulturna ministrica v Baden-Württembergu je poudarila pomembnost družbenega sprejetja reforme (Schmoll 2004).

Da bi rešili reformo, so nato decembra 2004 ustanovili Svet za nemški pravopis (Pötzl 2018), ki mu je predsedoval dolgoletni minister za kulturo in znanost Zehetmair. Svet za nemški pravopis je upošteval pripombe, leta 2006 pa je nato izšla tretja izdaja pravopisa.

Svet za nemški pravopis

Svet za nemški pravopis ima 41 članov iz sedmih dežel in regij. Med člani jih je 18 iz Nemčije, po devet iz Avstrije in Švice, po en iz Kneževine Liechtenstein, avtonomne pokrajine Bolcano – Južna Tirolska in skupnosti nemško govorečih iz Belgije. Veliko vojvodstvo Luksemburg sodeluje z enim članom brez glasovalne pravice. Od 1. 1. 2017 Svetu za nemški pravopis predseduje Josef Lange.

Članstvo v Svetu za nemški pravopis je častno. Člani opravljajo poklice, ki jih za tako delo posebno kvalificirajo: poleg strokovno potrjenih znanstvenikov so zastopani jezikovni praktiki s področja založništva, iz časopisnih in revijalnih založb, s pedagoškega, novinarskega ter pisateljskega področja (povzeto po spletni strani Sveta za nemški pravopis).¹⁶

Na seznamu članov Sveta, ki je objavljen na spletu, so iz Nemčije predstavniki naslednjih institucij in področij: Inštitut za nemški jezik,¹⁷ Nemška akademija za jezik in pesništvo,¹⁸ Uredništvo Dudna/Bibliografskega inštituta,¹⁹ Družba za nemški jezik,²⁰ Združenje nemških akademij znanosti,²¹ Simpozij nemške didaktike,²²

¹⁵ Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung.

¹⁶ Rat für deutsche Rechtschreibung.

¹⁷ Institut für Deutsche Sprache.

¹⁸ Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung.

¹⁹ Duden-Redaktion/Bibliographisches Institut.

²⁰ Gesellschaft für deutsche Sprache.

²¹ Union der deutschen Akademien der Wissenschaften.

²² Symposion Deutschdidaktik e.V.

Strokovno združenje nemščina v Nemškem združenju germanistov,²³ Borzno društvo Nemškega knjigotrškega združenja,²⁴ Združenje izobraževalnih medijev,²⁵ Nemško združenje novinarjev, Nemška zveza novinarjev,²⁶ Delovna skupnost nemško pišočih tiskovnih agencij,²⁷ Združenje časopisnih založnikov,²⁸ Nemško združenje uradnikov in tarifne zveze, Nemško združenje sindikatov,²⁹ Center PEN Nemčija³⁰ in znanost. Ostale države imajo predstavnike za didaktiko, znanost, slovarje, novinarstvo, pedagogiko, javno upravo, šolo in učiteljske organizacije (povzeto po spletni strani Člani Sveta za nemški pravopis).³¹

Svet se srečuje najmanj dvakrat letno in izmenjuje mnenja, pomemben del sej pa so poročila delovnih skupin, ki se ukvarjajo z jezikovno rabo (korpus, šola) in jezikovnim spremljanjem (postavljanje ločil).

Naloge Sveta za nemški pravopis je opredelila tudi strokovna služba zveznega parlamenta (Pravna zavezanost rabe nemškega pravopisa v šolah in drugih ustanovah 2020: 5): »stalno opazovanje razvoja pisanja, pojasnjevanje nejasnih primerov (pravopisa), obdelovanje in znanstveno utemeljevanje predlogov za prilagoditev pravil splošnemu spreminjanju jezika« (Pravna zavezanost rabe nemškega pravopisa v šolah in drugih ustanovah: 5).³²

Spoljenje v nemščini

V začetku 70. let so v Združenih državah Amerike nastale prve študije o povezavi med patriarhatom, jezikom in diskurzom. Leta 1970 je Mary Ritchie Key na kongresu Ameriškega dialektološkega društva³³ predstavila referat Jezikoslovno obnašanje moških in žensk (1972), 1972 sta Casey Miller in Kate Swift analizirali seksizme v besedišču, leta 1973 pa je izšla študija Robin Lakoff o tem, kako so ženske v jeziku marginalizirane (Nübling in Kotthoff 2018: 17).

Po teh ugotovitvah so v nemščini postali pozorni na rabo jezika s stališča spola, oblikovali so se različni jezikovni predlogi (npr. Guentherodt idr. 1980), vendar pa pravopis »feministične jezikovne rabe« (Pohl 2016: 285) ne obravnava, je pa taka raba zelo razširjena na univerzah. Analiza besedil univerz v Berlinu (Svobodna

²³ Fachverband Deutsch im Deutschen Germanistenverband.

²⁴ Börsenverein des Deutschen Buchhandels e.V.

²⁵ Verband Bildungsmedien e.V.

²⁶ Dt. Journalisten-Verband, Dt. Journalisten-Union.

²⁷ Arbeitsgemeinschaft der deutschsprachigen Nachrichtenagenturen.

²⁸ Verband der Zeitschriftenverleger e.V.

²⁹ Deutscher Beamtenbundund Tarif-union, Deutscher Gewerkschaftsbund.

³⁰ PEN-Zentrum Deutschland.

³¹ Mitglieder des Rats für deutsche Rechtschreibung.

³² Rechtsverbindlichkeit der Verwendung der deutschen Rechtschreibung in Schulen und anderen Einrichtungen.

³³ American Dialect Society.

univerza v Berlinu,³⁴ Humboldtova univerza v Berlinu³⁵ in Tehniška univerza v Berlinu³⁶), ki je zajemala obdobje od maja do junija 2017, je pokazala, da je bilo od 566 poimenovanj za osebe 484 (85,5 %) zapisanih v skladu s priporočili o izražanju spola, 82 (14,5 %) pa jih je bilo zapisanih v generičnem moškem spolu (Acke 2019: 312). Rezultat je posledica dela v 90. letih 20. stoletja, ko so vodstva univerz priporočala rabo spolno nevtrálnih izrazov (v nemščini je to posamostaljeni pridevnik, ki je v množini spolno nezaznamovan, npr. *Ankommende* prihajajoči, prihajajoče; *Studierende* študirajoči, študirajoče; *Fortgeschrittene Studierende* študirajoči, študirajoče na višji stopnji /.../ (Uredništvo 2019; Eisenberg 2017)) ali dosledno rabo ženskih in moških poimenovanj (Acke 2019: 310).

Humboldtova univerza je zahtevo po rabi spolno nevtrálnih ali obojespolnih poimenovanj zapisala celo v svoj statut (Verfassung der Humboldt-Universität zu Berlin 2013: § 38), tako da odločitev o spoljenju na nemških univerzah pogosto ni (več) svobodna.

Navodila Svobodne univerze v Berlinu poleg posamostaljenega pridevnika in rabe ženskih ter moških poimenovanj navajajo še poševnico, zapis velikega I-ja sredi besede (Binnen I), podčrtaj in zvezdico (Acke 2019: 311; Kunze 2020), leta 2013 pa je univerza v Leipzigu v pravilih predpisala rabo generičnega ženskega spola (Kunze 2020: 305). Odzivi javnosti so bili podobni kot ob identičnem sklepu Senata Filozofske fakultete v Ljubljani leta 2018 (Štumberger 2018). Drugače kot v Sloveniji, kjer je bil odziv omejen na medijsko poročanje in predstavitev strokovnih stališč, pa se je z odločitvijo nemške univerze ukvarjala tudi strokovna služba zveznega parlamenta. Ugotovila je, da ni jasno, ali deželni predpisi za uradno jezikovno rabo veljajo tudi na univerzah, ki jim je zagotovljena svoboda raziskovanja in iz tega izhajajoča neodvisnost (Pravna zavezanost rabe nemškega pravopisa v šolah in drugih ustanovah 2020: 8).³⁷

Seznam visokošolskih organizacij z navodili za oblikovanje spolno vključujočih besedil je v nemškem govornem prostoru dolg, navodila pa so praviloma oblikovale službe, ki so jih univerze ustanovile za doseganje enakosti spolov. S povečevanjem števila teh služb in množenjem izraznih možnosti za spolno vključujoče pisanje se je pojavilo tudi pričakovanje za vključitev novih izraznih možnosti v nemški pravopis. Na Svet za nemški pravopis so začele prihajati pobude za vključitev novih možnosti zapisa v pravopisna pravila. Gre za pomembno odločitev, kajti uradna pravila nemškega pravopisa so zavezujoča podlaga pouka v vseh šolah, tudi zasebnih (Pravna zavezanost rabe nemškega pravopisa v šolah in drugih ustanovah 2020: 11).

³⁴ Freie Universität Berlin.

³⁵ Humboldt-Universität zu Berlin.

³⁶ Technische Universität Berlin.

³⁷ Rechtsverbindlichkeit der Verwendung der deutschen Rechtschreibung in Schulen und anderen Einrichtungen.

Uradniki in uslužbenci morajo v uradnem pisnem dopisovanju upoštevati *Nemški pravopis, pravila in seznam besed*.³⁸

Svet za nemški pravopis o spolno vključujočem pisanju

Poročilo in predlogi delovne skupine Spolno vključujoče pisanje so bili 18. 11. 2018 objavljeni v dokumentu *Poročilo in predlogi delovne skupine »Spolno vključujoče pisanje« k seji Sveta za nemški pravopis 16. 11. 2018*.³⁹ Delovna skupina je pojasnila povod za pripravo priporočil, pripravila pregled navodil za spolno vključujoče pisanje, ob tem pa opozorila na to, da v širokem delu javnosti kritike »absolutizacije spolno vključujočega pisanja v smislu politične korektnosti« niso utihnile (2). (Poročilo in predlogi delovne skupine »Spolno vključujoče pisanje« k seji Sveta za nemški pravopis 16. 11. 2018: 2).

Po korpusnem in spletnem gradivu so predstavljene možnosti spolno vključujočega pisanja (Pravna zavezanost rabe nemškega pravopisa v šolah in drugih ustanovah: 2–3), ki so razdeljene na naslednje strategije: (1) pravopisno-tipografske: poševnica, vezaj, veliki I sredi besede, oklepaj, podčrtaj v dveh različicah – statični in dinamični, zvezdica, oblike z x, xs, krajšave; (2) stilistične: raba moške in ženske oblike, nadomestne oblike, izogibanje generičnemu moškemu spolu; (3) slovnično-skladenjske: trpnik, pretvorba v pridevnik, množina namesto ednine, če je tako spol neizražen, raba ženskih poimenovanj, izogibanje spolnih stereotipov.

Poročilo temelji na analizi publikacij institucij, ki so zastopane v Svetu za nemški pravopis, predstavljeno pa je tudi mnenje bivšega člana Meddržavne komisije za nemški pravopis jezikoslovca Petra Eisenberga, ki je leta 1998 iz protesta zaradi neupoštevanja pripomb iz komisije izstopil, priporoča pa rabo generičnega moškega spola.⁴⁰

Po analizi gradiv je Svet za nemški pravopis za spolno vključujoča besedila oblikoval šest kriterijev. Spolno vključujoča besedila naj (Pravna zavezanost rabe nemškega pravopisa v šolah in drugih ustanovah: 8):

- bodo strokovno brezhibna,
- razumljiva in berljiva,
- taka, da jih je mogoče prebrati (z upoštevanjem demografskih gibanj v zvezi s staranjem prebivalstva ter trenda v medijih, da so besedila na voljo v obliki, ki jo je mogoče prebrati),
- zagotavljajo pravno varnost in jasnost,

³⁸ Deutsche Rechtschreibung: Regeln und Wörterverzeichnis.

³⁹ Bericht und Vorschläge der AG »Geschlechtergerechte Schreibung« zur Sitzung des Rats für deutsche Rechtschreibung am 16. 11. 2018.

⁴⁰ Slovenski prevod njegovega članka iz leta 2017 je bil leta 2019 objavljen na portalu Portalplus (Uredništvo 2019).

- omogočajo prenos z ozirom na nemško govoreče dežele z več uradnimi in manjšinskimi jeziki,
- bralcem oz. poslušalcem zagotavljajo možnost za koncentracijo na bistvene stvari in ključne informacije.

Pri tem je treba vsakič upoštevati različne ciljne skupine in funkcije besedil.

Priporočilom so dodali pojasnilo (Pravna zavezanost rabe nemškega pravopisa v šolah in drugih ustanovah: 8–9), da se zavedajo pluralizma zaznavanja pisnega jezika kot prikazovanja življenjske dejanskosti. Spričo obveznosti uradnih pravil za šolo kot tudi za upravo in pravosodje želijo s priporočili prispevati k temu, da bosta, koliko je mogoče, na nemškem govornem področju ostala zagotovljena enotnost ter s tem razumljivost pravopisa.

Tako kot doslej bodo tudi v prihodnosti v različnih skupinah in skupnostih obstajale različne možnosti zapisa za izraz različnih spolov. Te se bodo zabeležile in preverile, ne morejo ter ne smejo pa vsakič zase zahtevati splošne veljavnosti in obveznosti za pisni jezik.

Sklep

Konec 19. stoletja je bilo sprejeto stališče, da ima oblikovanje enotnega nemškega knjižnega pisnega jezika prednosti, zato je nastal pravopis. Ko je bil sprejet, je bil na nemškem govornem področju tudi uradno potrjen in je postal zavezujoč v šoli ter državnih ustanovah. O pomembnosti poznavanja pravopisa danes beremo različna mnenja, še vedno pa velja, da je poznavanje pravopisa povezano s prestižem, pravopisne napake pa so v javnosti ocenjene negativno. Poznavanje pravopisa nam omogoča tekoče branje, razumevanje in oblikovanje besedil, enotnost pisnega jezika pa je pomembna za povezanost govorcev.

Razprave po sprejetju nemške pravopisne reforme so pokazale, da spreminjanje knjižnega jezika ni enostavna naloga. Jezik nas oblikuje in njegovo spreminjanje mora biti dobro premišljeno ter utemeljeno. Če tega ne upoštevamo, lahko pride do zavrnitve pravopisa, ki je v nemškem primeru ogrozila enotnost knjižnega jezika.

Na nemškem govornem področju so enotnost ohranili z ustanovitvijo Sveta za nemški pravopis. Sprememba pri njegovi sestavi v primerjavi s prejšnjimi pravopisnimi komisijami je, da pri delu sodelujejo predstavniki različnih institucij in da upošteva različna stališča.

Literatura

Acke, Hanna, 2019: Sprachwandel durch feministische Sprachkritik: Geschlechtergerechter Sprachgebrauch an den Berliner Universitäten. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 49. 303–320.

Bericht der Zwischenstaatlichen Kommission für deutsche Rechtschreibung (Poročilo Meddržavne komisije za nemški pravopis), 1997: <http://forschungsgruppe.free.fr/bl.pdf>.

Bericht und Vorschläge der AG „Geschlechtergerechte Schreibung“ zur Sitzung des Rats für deutsche Rechtschreibung am 16.11.2018 (Poročilo in predlogi delovne skupine »Spolno vključujoče pisanje« k seji Sveta za nemški pravopis 16. 11. 2018): https://www.rechtschreibrat.com/DOX/rfdr_2018-11-28_anlage_3_bericht_ag_geschlechterger_schreibung.pdf.

Deutsche Rechtschreibung: Regeln und Wörterverzeichnis (Nemški pravopis: Pravila in seznam besed), 1996. Düsseldorf: Concept Verlag.

Deutsche Rechtschreibung: Regeln und Wörterverzeichnis: Aktualisierte Fassung des amtlichen Regelwerks entsprechend den Empfehlungen des Rats für deutsche Rechtschreibung 2016 (Nemški pravopis: Pravila im seznam besed: aktualizirana verzija uradnih pravil v skladu s priporočili Sveta za nemški pravopis 2016), 2018. Mannheim: https://www.rechtschreibrat.com/DOX/rfdr_Regeln_2016_redigiert_2018.pdf.

Eisenberg, Peter, 2017: Das missbrauchte Geschlecht. *Süddeutsche Zeitung*, 2. 3. 2017: <https://www.sueddeutsche.de/kultur/essay-das-missbrauchte-geschlecht-1.3402438?print=true>.

Gallmann, Peter in Horst Sitta, 1996: *Handbuch Rechtschreiben*. Zürich: Lehrmittelverlag des Kantons Zürich.

Guentherodt, Ingrid idr., 1980: Richtlinien zur Vermeidung sexistischen Sprachgebrauchs. *Linguistische Berichte* 69. 15–21.

Ickler, Teodor, 2005: Geschlossene Abteilung: Eine Erinnerung. *Theodor Icklers Sprachtagebuch*: <http://www.sprachforschung.org/ickler/index.php?show=news&id=198>.

Kunze, Karen, 2020: *Geschlechtergerecht in Sprache und Bild: Ein Leitfaden*. https://www.oei.fu-berlin.de/institut/_download/leitfaden_gendergerechte_sprache.pdf.

Mitglieder des Rats für deutsche Rechtschreibung (Člani sveta za nemški pravopis): https://www.rechtschreibrat.com/DOX/rfdr_mitgliederliste_2019-12.pdf.

Nübling, Damaris in Helga Kotthoff, 2018: *Genderlinguistik: Eine Einführung in Sprache, Gespräch und Geschlecht*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.

Pohl, Heinz-Dieter, 2016: Zum feministischen Sprachgebrauch (»Gendern«) im Deutschen (insbesondere in Österreich). *Germanica Wratislaviensia* 141. 285–304.

Pötzl, Norbert F., 2018: Kulturkampf um die deutsche Sprache: Dann schreib doch, wie du willst. *Der Spiegel*, 1. 8. 2018: <https://www.spiegel.de/geschichte/rechtschreibreform-1998-kulturkampf-um-die-deutsche-sprache-a-1220968.html>.

Rat für deutsche Rechtschreibung (Svet za nemški pravopis): <https://www.rechtschreibrat.com/ueber-den-rat/>.

Rechtsverbindlichkeit der Verwendung der deutschen Rechtschreibung in Schulen und anderen Einrichtungen (Pravna zavezanost rabe nemškega pravopisa v šolah in drugih ustanovah), 2020. Wissenschaftliche Dienste, Deutscher Bundestag. WD 10: Kultur, Medien und Sport, 27. februar 2020. WD 10 – 3000 – 001/20: <https://www.bundestag.de/resource/blob/691396/0fe6c9cce82af97036faec0bc3dcd1c/WD-10-001-20-pdf-data.pdf>.

Schmoll, Heike, 2004: Kommission zur Rechtschreibreform entmachtet. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6. marec 2004: <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/kultusministerkonferenz-kommission-zur-rechtschreibreform-entmachtet-1145216.html#void>.

Štumberger, Saška, 2019: Predstavitev odločitve Filozofske fakultete o rabi ženskega slovničnega spola za kateri koli spol v medijih. Tivadar, Hotimir (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 363–370. (Obdobja 38).

Uredništvo, 2019: Esej o spoljenju: »Taki posegi v jezik so značilni za avtoritarne režime, ne pa za demokracije.« *Portalplus*, 16. 1. 2019: <https://www.portalplus.si/3047/peter-eisenberg-prevod?desktop=1>.

Verfassung der Humboldt-Universität zu Berlin (Statut Humboldtove univerze v Berlinu), 2013. Sprejeto 24. oktobra 2013: https://gremien.hu-berlin.de/amb/2013/47/47_2013_Verfassung_HU_%202013_a.pdf.

PRAVOREČNA IN PRAVOPISNA NORMA V MAKEDONŠČINI – AKTUALNO STANJE

Prispevek prikazuje aktualno stanje pravorečne in pravopisne norme v makedonščini. Od prvega makedonskega pravopisa iz leta 1945 do danes so bila pravopisna pravila nekajkrat prilagojena sodobnim potrebam makedonskega standardnega jezika in usklajena z rabno normo, nazadnje leta 2017. Novi pravopis upošteva načela predhodnih pravopisov in usmeritve, ki jo je v svoji slovnici začrtal Blaže Koneski, v tem da se dosledno nanaša samo na pravopisna pravila, ne pa tudi na pravorečna. Pravila za izgovorjavo v obstoječih slovnica makedonskega jezika niso zadostna in ne ustrezajo današnji rabni normi. Zaradi nezadostne skrbi uradnih, predvsem izobraževalnih institucij za pravilno izreko se kažejo vse večja odstopanja od pravilne izgovorjave, kar je prikazano v drugem delu prispevka. Problemi, povezani z nepravilno izreko v sodobni makedonski javnosti, izkazujejo potrebo po pravorečnem priročniku in revidiranju pravorečne norme v dosedanjih slovnica ter preišljene dopolnitve s spremembami, ki se dogajajo v govorjenem jeziku.

Ključne besede: makedonski knjižni jezik, pravorečje, pravopis, pravorečna in pravopisna norma

1 Uvod

Sodobni makedonski jezik je svojo uradno kodifikacijo dočkal 2. avgusta 1944 na prvem zasedanju Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Makedonije. To je bil rezultat prizadevanj za poenotenje njegove pisne oblike v drugi polovici 19. stoletja, ki jih je leta 1903 izkristaliziral Krste Misirkov v delu *За македонцимите работи (O makedonskih rečeh)*. 5. maja 1945 je bil sprejet odlok o makedonski abecedi, 7. junija istega leta pa je izšel prvi pravopis makedonskega knjižnega jezika – *Македонски правопис (Makedonski pravopis)* (Koneski 1952: 47). Od takrat do

danes je makedonski standardni jezik sledil načelom razvoja standardnega jezika v vseh jezikovnih zvrsteh. Makedonski jezik je po kriterijih jezikovnega načrtovanja (Radovanović 2003: 188–189) prvi dve fazi v procesu normiranja, tj. selekcijo in deskripcijo, zaključil že v obdobju pred letom 1944 oz. pred kodifikacijo, ki pomeni tretjo fazo. Naslednjih pet faz razvoja makedonskega standardnega jezika (elaboracija, akceptacija, implementacija, ekspanzija in kultivacija) se je odvijalo v skladu s sodobnimi potrebami makedonske države v preteklih sedemdesetih letih. V obdobju po osamosvojitvi leta 1991 se je kot posledica spremenjenega družbenega sistema in tudi zaradi intenzivnejših elektronskih načinov komunikacije z mnogimi vplivi angleščine pojavila potreba po natančnejši evalvaciji in rekonstrukciji norme, tako pisne kot govorne. V prispevku bomo prikazali, kako sta bila pri tem upoštevana makedonski pravopis in pravorečje ter kakšno je aktualno stanje na tem področju danes.

2 Analiza

Blaže Koneski, eden izmed kodifikatorjev makedonskega knjižnega jezika, je v prvem delu svoje slovnice *Граматика на македонскиот литературен јазик* (*Slovnica makedonskega knjižnega jezika*) leta 1952 glede načina normiranja makedonščine izpostavil, da usvajanje knjižnega jezika predvideva tudi usvajanje enotne pisave in težnjo po normiranju izgovarjave, ter dodal, da so pravila o tem, kako je treba pisati, natančno predstavljena v delu *Македонски правопис*, zato jih v slovnici navaja le tam, kjer je to potrebno, več pozornosti pa posveča pravilni izgovarjavi (Koneski 1952: 75).

Pravila za pravilno izgovarjavo v makedonščini so bila torej najprej navedena v slovnici, in sicer v poglavju o glasoslovju, v pravopisu pa so bila predstavljena predvsem pravila za zapisovanje glasov, le v poglavje o naglasu je bilo vključeno tudi pravorečje. Makedonščina ima fonološki pravopis, saj kot jezik s pozno standardizacijo ni obremenjena z obdrževanjem etimoloških oblik korenov in pripon.

Od prvega makedonskega pravopisa iz leta 1945, katerega avtorja sta Blaže Koneski in Krum Tošev, pa vse do danes so bila pravopisna pravila nekajkrat prilagojena sodobnim potrebam makedonskega standardnega jezika ter usklajena z rabno normo.¹ Zadnji *Правопис на македонскиот јазик* (*Pravopis makedonskega jezika*) sta v tiskani in elektronski (prostodostopni) obliki leta 2017 izdala Inštitut za makedonski jezik Krste Misirkov ter založba Kultura iz Skopja. Prilagojen je sodobnim potrebam pisanja, saj na novo pretresa obilico aktualnih pravopisnih problemov, kot so: *pisanje velike začetnice, kratice, okrajšave, načini pisanja skupaj in narazen ter možnosti za deljenje besed, pisanje vejice, transkripcija in transliteracija tujih imen*.

¹ Več o tem v Спасов (2015: 63).

Zdaj pa preidimo h ključnemu vprašanju našega prispevka, in sicer kako je pravorečje makedonskega jezika regulirano danes in kako pravopis ter pravorečje vplivata drug na drugega.

Novi pravopis upošteva načela predhodnih pravopisov in usmeritve, ki jo je v svoji slovnici začrtal Blaže Koneski, v tem da se dosledno nanaša samo na pravopisna, ne pa tudi na pravorečna pravila. Del, posvečen glasoslovju, je v novem pravopisu, ki obsega 356 strani, predstavljen na borih osmih straneh v poglavju Правописни правила засновани на фонетски промени kaj согласките (Pravopisna pravila pri fonetičnih spremembah soglasnikov) in na desetih straneh v poglavju Акцент и акцентирање (Naglas in naglaševanje). V obeh poglavjih je pristop enak kot v prejšnjih izdajah pravopisa, le da vsebuje več ponažoritev različnih glasovnih premen (alofonov, alomorfov ipd.), sprememb pri naglasu in odstopanj od pravila za naglaševanje besed na predpredzadnjem zlogu. V tem pogledu torej ni nikakršnih novosti, kar pomeni, da tudi v novem pravopisu manjkajo pravila za izgovarjavo posameznih glasov in glasovnih sklopov ter za naglaševanje besed v besednih zvezah in stavkih.

Pravila za izgovarjavo, ki jih najdemo v slovnica Koneskega (1952) in Bojkovske ter sodelavcev (2008), niso zadostna in ne ustrezajo današnji rabni normi. V delu Sawicke in Spasova *Фонологијата на стандардниот македонски јазик* (*Fonologija standardnega makedonskega jezika* (Савицка и Спасов 1997)) je opisan pravilen izgovor posameznih glasov z možnimi nepozicijskimi alofoni ter obsegom variabilnosti v izgovarjavi, ki lahko še velja za standardni jezik. Opisan je tudi sistem naglaševanja v makedonskem standardnem jeziku glede na pravila, začrtana v makedonskih slovnica. Poleg te monografije obstaja še priročnik Iskre Panovske Dimkove *Практикум по правопис со правоговор на македонскиот литературен јазик* (*Vaje iz pravopisa in pravorečja makedonskega knjižnega jezika* (Пановска-Димкова 2010b)), vendar obe deli v glavnem uporabljajo samo študentje filoloških fakultet. Makedonski jezikoslovci in avtorji učbenikov so bili namreč doslej pretežno mnenja, da ima makedonski fonetični pravopis le dve osnovni pravili, in sicer: *vsak glas ima svojo črko in beremo tako, kot je zapisano*, zato potrebe po posebnem pravorečnem priročniku niso prepoznali.

Makedonska radiotelevizija je imela nekoč učitelje za pravilno izgovarjavo za napovedovalce, zdaj pa jih žal nima. Na Fakulteti za dramske umetnosti Univerze Sv. Ciril in Metod v Skopju² je akreditiran predmet Makedonski jezik s pravorečjem in to je pravzaprav tudi vse, kar je bilo do zdaj narejenega na področju pravorečja makedonskega standardnega jezika.

Kakšne so posledice vsega tega danes? Rezultat je pričakovan: v lokalnih medijih se v vsaki narečni skupini³ makedonski standard izgovarja glede na posebnosti

² Zanimivo in hkrati žalostno je, da je na uradni spletni strani ime te fakultete napisano v skladu z angleškim in ne makedonskim pravopisom, saj so vse besede zapisane z veliko začetnico.

³ V makedonščini obstajajo tri narečne skupine: zahodna, jugovzhodna in severna (Видоески 1998, 1999).

izgovarjave v določeni regiji (od standardne norme odstopajo na primer: zaprti izgovor samoglasnikov, redukcija pri izgovoru samoglasnikov, nenaglašanih in naglašanih, mešanje palatalnih okluzivov /tʃ/ (/gʲ/) ter /kʃ/ (/kʲ/) z afrikatama /tʃ/ (/dʒ/) in /tʃ/ (/č/) ali izgovor z anticipacijo mehčanja [jʃ] ([jgʲ]), [jʃ] ([jkʲ]), nestandardno naglaševanje večzložnih besed in naglasnih sklopov idr.). V glavnem mestu Skopju je situacija nasploh zapletena: gre za skopski sleng pri mlajših generacijah, njegova glavna značilnost pa je pravzaprav specifična izgovarjava z zaprtimi samoglasniki, naglasom na predzadnjem zlogu besede ali z dvema naglasoma pri večzložnih besedah ipd.⁴ Samo (radijske in televizijske) medijske hiše, ki resnično skrbijo za pravorečje, najemajo napovedovalce ter voditelje, ki obvladajo makedonsko pravorečje, ti pa navadno prihajajo iz zahodne narečne skupine, ki je tudi podlaga za makedonski standard, in jim zaradi tega ni treba obiskovati posebnih izobraževanj za knjižno izreko, temveč le za dikcijo.

Navedli bomo nekaj tipičnih primerov, ki kažejo na vpliv pravopisa na pravorečje in obratno, ter s tem pokazali del problemov, s katerimi se soočamo pri realizaciji standardne norme v makedonščini. Primeri, ki jih bomo navedli, so pridobljeni iz pisnih nalog učencev osnovnih in srednjih šol v Skopju v okviru raziskovalnega dela doktorandke Blage Paneve ter iz vaj s študenti na Filološki fakulteti Univerze v Tetovu.

V okviru napak, povezanih s samoglasniškim sistemom, izpostavljamo povišan izgovor samoglasnikov /e/ in /o/ v skopskem slengu, kar se pojavlja predvsem v govorjenem jeziku, včasih tudi do te mere, da pride do zamenjave z visokimi korelati,⁵ ter tvorjenje dvoglasnikov iz samoglasniških sklopov (predvsem pri samoglasniku /u/ (/i/)), ko se ta nahaja na drugem mestu v samoglasniškem sklopu, kar je posledica nestandardne izgovarjave, ki pa se odraža tudi v pisanju: *својте* (своите 'svoji'),⁶ *спој ги* (спои ги 'poveži jih'), *некој луѓе* (некои луѓе 'nekateri, neki ljudje'), *некој жени* (некои жени 'nekateri, neke ženske'). Nekateri učenci, dijaki, študenti pa ne ločijo, v katerih pozicijah pride do samoglasniškega sklopa in v katerih ne: *овои* (овој 'ta'), *краи* (крај 'konec, kraj'), *закопат* (закопаат 'zakopajo').

Osnovna binarna opozicija v soglasniškem sistemu makedonskega jezika je opozicija po zvanečnosti. Najpogostejše napake pri pisanju povzročata pravilo o regresivni asimilaciji po zvanečnosti, ki je najpogostejše tudi pravopisno pravilo,⁷ in pravilo za izgubo zvanečnosti v izglasju, kar ni pravopisno pravilo, da se ne bi spremenila osnovna oblika besede: *љубоф* (љубов 'ljubezen'), *љубофта* (љубовта 'ta

⁴ Več o tem glej Лаброска 2019.

⁵ Na primer *Илина* (Илина) namesto *Елена* (Елена) (Пановска-Димкова 2010).

⁶ Primere uvajajo besede z napakami, označenimi s krepko pisavo, v oklepaju sledijo pravilno zapisane besede, v navednicah pa so dodani prevodi v slovenščino.

⁷ Z izjemo pri glasu /v/ (/v/), ki se po pravopisu ne zamenja s /f/ (/f/), čeprav v izgovoru pogosto pride do regresivne in progresivne asimilacije, npr. *јадевете тиква* > [*јадефте тикфа* 'jedli ste bučo'] (Геразов in Лаброска 2017).

ljubezen⁸), *афтор* (автор ‘avtor’), *екипаи* (экипаж ‘ekipa’), *зап* (заб ‘zob’), *галеп диџ* (галеб див ‘galeb divji’), *надеи* (надеж ‘uranje’), *мармалат* (мармалад ‘marmelada’), *рет* (ред ‘red’), *трут* (труд ‘delo’), *периот* (период ‘obdobje’), *лукусе* (луксуз ‘luksuz’), *Парис* (Париз ‘Pariz’).

Učenci v osnovni šoli, ki še ne vedo, kateri samostalniki imajo na koncu zveneči soglasnik, ki se samo izgovarja kot nezveneči, kateri pa imajo res nezvenečega, delajo tudi obratne, fonetično nemotivirane napake: *простород* (просторот ‘ta prostor’),⁹ *неговиод* (неговиот ‘njegov’), *неможад* (не можат ‘ne morejo’), *отидад* (отидат ‘odidejo’), *биограџ* (биограф ‘biograf’), *филозоџ* (философ ‘filozof’). Naleteli smo tudi na napako: *асбука* namesto *азбука* ‘abeceda, azbuka’, ki nima ne fonetične ne etimološke podlage, kaže pa na nizko raven poznavanja norme.

Makedonščina spada med jezike z razmeroma majhnim številom soglasniških sklopov, daljši soglasniški sklopi pa nenehno težijo k poenostavitvam. Korytowska in Sawicka (2007: 211) sta ugotovili, da imajo južnoslovanski jeziki znotraj slovanske jezikovne družine najmanj dolgih soglasniških sklopov.

Poenostavitve soglasniških sklopov v izgovarjavi se nemalokrat napačno odražajo tudi v pisavi, posebej pri učencih, dijakih in študentih s slabšim učnim uspehom: *чувство* (чувство ‘čustvo, občutek’), *чувствувам* (чувствувам ‘čutim’), *почувствував* (почувствував ‘začutil sem’), *преставен* (претставен ‘predstavljen’), *преставувале* (претставувале ‘predstavljali so’), *спротиставување* (спротивставување ‘nasprotovanje’), *нозу* (многу ‘veliko, mnogo’), *опиештво* (општество ‘družba’), *опиештвото* (општеството ‘ta družba’),¹⁰ *опиештвена* (општествена ‘družbena’), *суштесво* (суштество ‘bitje’), *богаство* (богатство ‘bogastvo’), *осуство* (отсуство ‘odsotnost’), *сраници* (страници ‘tujci’), *средства* (средства ‘sredstva’), *дество* (детство ‘otročstvo’), *оврска* (обврска ‘obveznost’), *бензиска* (бензинска ‘bencinska’), *беселери* (бестселери ‘prodajne uspešnice’), *охрицки* (охридски ‘ohridski’), *подришка* (поддршка ‘podpora’), *потик* (поттик ‘vzrodbuda’), *смрта* (смртта ‘ta smrt’), *разелените* (раззелените ‘ozeleneli’) itd. Čeprav je poenostavitev soglasniških sklopov v sodobni makedonščini aktiven proces, do katerega prihaja zaradi poenostavitev v dialektih (Лаброска 2016), pa v standardnem jeziku velja pravilo, da pri nekaterih besedotvornih priponah poenostavitve ne beležimo, da ne bi spremenili osnovne oblike besede (Конески 1962/1963: 5–15; Конески 2003: 25). Poenostavitvam v izgovarjavi so podvrženi tudi izglasni soglasniški sklopi, ki jih v standardnem jeziku prav tako v zapisu ne beležimo, zato opažamo napačno pisanje v naslednjih primerih: *чист воздух* (чист воздух ‘čist zrak’), *болеc* (болест ‘bolezen’), *фсушноc* (всушност ‘pravzaprav’), *разумноc* (разумност ‘razumnost’),

⁸ Pripona *-ma* (*-ta*) je postpozitivni določni člen za samostalnike, svojilne zaimke in pridevnike ženskega spola ednine.

⁹ Pripona *-om* (*-ot*) je postpozitivni določni člen za samostalnike, svojilne zaimke in pridevnike moškega spola ednine.

¹⁰ Pripona *-mo* (*-to*) je postpozitivni določni člen za samostalnike, svojilne zaimke in pridevnike srednjega spola ednine.

гордоc (гордост ‘ponos’), *радoс* (радост ‘radost’), *течноc* (течноcт ‘tekočina’), *личноc* (личноcт ‘osebnost’), *дејноc* (дејноcт ‘dejavnost’), *писменоc* (писменоcт ‘pismenost’).

Pisanje drsnika /j/ je poseben problem, ki ga je stroka že večkrat izpostavila (Labroska, Trajkova 2019), kljub temu so napake v pisanju še vedno pogoste:¹¹ *криат* (кријат ‘skrivaјo’), *историа* (историја ‘zgodovina’), *мантиа* (мантија ‘kuta’), *афирмациа* (афирмација ‘afirmacija’), *биографиа* (биографија ‘biografija’), *неутрализациа* (неутрализација ‘nevtalizacija’), *приател* (пријател ‘priјatelj’), *своа* (своја ‘svoja’), *житиа* (житија ‘žitja’). Pojavljajo pa se tudi primeri pisanja drsnika /j/, ko to ni ustrezno; učenci ga namreč pišejo pod vplivom izgovarjave, saj v takšnih pozicijah lahko slišimo /j/ kot glas za razvijanje hiata, ki pa nima pravopisne utemeljitve: *житије* (житие ‘žitje’), *придобује* (придобие ‘pridobi(ti)’¹²), *оваја* (оваа ‘ta’¹³), *коју* (кои ‘kateri, ki’), *некоју* (некои ‘nekateri, neki’).

Kot poseben problem izpostavljamo napačno pisanje palatalnih okluzivov /f/ (/gʲ/) in /k/ (/kʲ/), ki zaradi tendence po ugotovitvi mehkih soglasnikov, značilne za makedonske dialekte, povzročajo vrsto premen: samo nekoliko mehkejši izgovor kot /r/ (/g/) ter /k/ (/k/) pred samoglasnikom prednjega reda, anticipacijo mehčanja oz. izgovor [jgʲ] in [jkʲ] ali pa njuno popolno prekrivanje s palatalnimi afrikatami /ц/ (/dʒ/) ter /ч/ (/č/) (Labroska in Paneva 2015). Vsi ti pojavi, ki niso v skladu s standardno izgovarjavo,¹⁴ se odražajo tudi v pisavi: *раза* (рафа ‘rojevati’), *наога* (наофа ‘nahajati’), *луге* (луфе ‘ljudje’), *Македониа* (Македонија ‘Makedonija’), *грешки* (грешки ‘napake’), *патека* (патека ‘steza’), *срекја*, *срека* (срека ‘sreča’), *ке* (ке¹⁵), *кукните* (кукните ‘hišni’), *врака* (врака ‘vračati’), *оставајки* (оставајки ‘(za)puščajoč’).¹⁶

To je le manjši del problemov, ki se pojavljajo na pravopisni ravni in so po eni strani nastali pod vplivom izgovarjave, po drugi pa so posledica nezmožnosti makedonskega pravopisa, da bi bil stoodstotno fonetičen, brez izjem, povezanih z morfologijo in/ali etimologijo.

Kot posebno pereč problem izpostavljamo napačno naglaševanje, ki se je razmahnilo v uradni komunikaciji. Številne napake pri naglaševanju večzložnih besed (naglaševanje na četrtem, v nekaterih primerih celo na petem zlogu od konca besede, ki se nikakor ne ujema z naglasnim sistemom makedonskega standardnega jezika in se najpogosteje

¹¹ Po makedonskem pravopisu se *j* piše med samoglasnikoma *i* in *a* ter *o* in *a*, nikoli pa med dvema samoglasnikoma, če je drugi samoglasnik *i* ali *e*.

¹² Makedonščina ne pozna nedoločnika, osnovna oblika glagola je tretja oseba ednine v sedanjiku.

¹³ Kazalni zaimek za ženski spol ednine.

¹⁴ Pravilen izgovor makedonskih soglasnikov *ќ* in *ј* kot [kj] ter [gj], pri čemer se jezik nahaja na najvišji točki trdega neba (Панова-Димковска 2010b: 58).

¹⁵ Členek za tvorbo prihodnjika.

¹⁶ Opozoriti moramo tudi na dejstvo, da imajo mlajše generacije težave s pisanjem vseh črk z diakritičnimi znaki, saj v vsakdanji pisni komunikaciji na spletu uporabljajo poenostavljeno latinično pisavo, pri kateri za glasove *ѓ*, *ќ*, *у*, *ч*, *ж*, *ш* uporabljajo samo naslednje črke: *g*, *k*, *z*, *c*, *s*.

opaža v govoru politikov, na primer граѓанското namesto граѓанското (Пановска-Димкова 2002: 185)), kot tudi pri naglaševanju naglasnih sklopov (naglasni sklopi iz dveh naglašanih besed ali iz naglašene besede ter naslonke: *к'исела-в'ода, со-нас, на-назар* namesto *киселá-в'ода, с'о-нас, нá-назар*) od jezikoslovcev zahtevajo, da se čim prej konkretno lotimo rekonstrukcije norme na tem področju in s tem zmanjšamo razkorak med realnim stanjem ter pravorečnimi pravili. Lahko se strinjamo z mnenjem Jožeta Toporišiča, da je norma del živega in govorjenega, torej naravnega jezika, kodifikacija pa je samo popis te norme, zato se ji mora čimbolj približati ter ji biti čimbolj sodobna (Toporišič v: Субиото in Тивадар 2014). Naše stališče je, da vprašanje norme ni niti enostavno niti enostransko: po eni strani je ni mogoče revidirati s takšno hitrostjo, kot naravni govorci spreminjajo svoje govorne navade, po drugi strani pa je poenotenje standardnega jezika bistvenega pomena za vsako sodobno državo. Zato morajo obstajati pravila, ki ne ustrezajo le nekemu konkretnemu govoru, pač pa so rezultat dogovora jezikoslovcev. To ne pomeni, da bodo dialekti prenehali vplivati na normo, kakor tudi jezika ni mogoče zaščititi pred vplivom drugih jezikov. Ne, to pomeni le, da morajo jezikoslovci v dani jezikovni sredini budno spremljati stanje in intervenirati povsod, kjer je to potrebno, ne da bi pri tem vsiljevali izumetničen jezik, pač pa tako, da bo jezikovna norma sprejemljiva za vse govorce.

3 Zaključek

Opisani aktualni in pereči problemi, povezani z nepravilno izreko v sodobni makedonski javnosti, zahtevajo rešitve v dveh smereh: 1. čimprej je treba narediti pravorečni priročnik ter 2. revidirati tisto, kar šteje za pravorečno normo v dosedanjih slovnicaх ter vanje premišljeno umestiti tudi del sprememb, ki se vsak dan dogajajo v govorjenem jeziku, in jim s tem dati legitimnost v makedonski pravorečni normi, a le v taki meri, da ne bodo porušile osnovnih značilnosti makedonskega standardnega jezika, kot so: jasen izgovor glasov brez večjih medsebojnih prilagoditev, njegova prozodijska kontura, zanj specifičen tretjezložni naglasni sistem, edini takšnega tipa v okviru slovanskih jezikov in širše.¹⁷ V ta namen trenutno nastaja nova študija *Фонетика и фонологија на современиот македонски стандарден јазик (Fonetika in fonologija sodobnega makedonskega standardnega jezika)* pod vodstvom poljske fonetičarke Irene Sawicke z raziskovalno skupino, katere člani so: Irena Sawicka, Branislav Gerazov, Anna Cychnerska, Agata Travińska in Veselinka Labroska. Na ta način bomo dobili solidno podlago za izdelavo priročnika za pravorečje, v katerem bo upoštevano dejansko stanje v makedonski izreki.

Strinjamo se, da so jasna pravorečna pravila, ki izhajajo iz »žive norme in iz relevantnega gradiva, potreben in ustrezen inštrument za zagotavljanje poenotenosti knjižne izreke« (Tivadar in Jurgec 2003: 206) ter da je treba pravila za pravilno izgovarjavo bolje promovirati in jih uvrstiti tudi v samostojne pravorečne priročnike, kar bi prispevalo k afirmaciji kodificirane knjižne izreke ter pravorečja kot discipline,

¹⁷ O tem glej v Видоески, Савицка in Тополинска 1999.

pa tudi h kvalitetnejšemu pouku pravorečja v šolah in drugih izobraževalnih institucijah (Субиото in Тивадар 2014: 332).

Literatura

Бојковска, Стојка и др., 2008: *Опишта граматика на македонскиот јазик*. Скопје: Просветно дело.

Видоески, Божидар, 1998: *Дијалектите на македонскиот јазик, том I*. Скопје: МАНУ.

Видоески, Божидар и др., 1998: *Правопис на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Просветно дело.

Видоески, Божидар, Савицка, Ирена in Тополињска, Зузана, 1999: *Полски–македонски, граматичка конфронтација, прозодија*. Скопје: МАНУ.

Конески, Блаже, 1952: *Грамматика на македонскиот литературен јазик, дел I (Увод. За гласовите, За акцентот)*. Скопје: Државно книгоиздателство на НР Македонија.

Конески, Блаже, 1962–1963: За некои морфолошки пречки на фонетските промени во македонскиот јазик. *Македонски јазик XIII–XIV/1–2*. 5–15.

Конески, Кирил, 2003: *Зборообразувањето во современиот македонски јазик*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“.

Лаброска, Веселинка, 2016: Адаптација во изговорот на консонантските групи во македонскиот дијалектен јазик. *Македонски јазик LXVIII*. 87–94.

Лаброска, Веселинка in Геразов, Бранислав, 2017: Анализа на моделите на адаптација на фонемата /V/ во современиот македонски говорен јазик. *Rocznik slavistyczny LXVI*. 15–25.

Лаброска, Веселинка in Трајкова, Катица, 2019: Фонемата /j/ во црковнословенските текстови од македонска редакција – споредба со современиот македонски јазик. *Велковска, Снежана (ur.): Меѓународен научен собир „Денови на Благоја Корубин“*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“. 120–127.

Пановска-Димкова, Искра, 2002: *За еден тип неправилно акцентирање во македонскиот јазик“*: *Македонски социолингвистички и филолошки теми*. Скопје: Совет за македонски јазик на Република Македонија. 183–190.

Пановска-Димкова, Искра, 2010: За еден тип на изговор кај генерациите родени во Скопје по 1970 година – или кога Елена стана Илина. *Меѓународен македонистички собир: реферати од научниот собир одржан 29–31 август 2008 г. во Охрид*. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“. 261–264.

Пановска-Димкова, Искра, 2010b: *Практикум по правопис со правоговор на македонскиот литературен јазик*. II дополнето издание. Скопје: Пановска-Димкова И.

Цветковски, Живко idr. (ur.), 2017: *Правопис на македонскиот јазик*. Скопје: ИМЈ „Крсте Мисирков“, Друштво за издавачка дејност „Култура“.

Савицка, Ирена in Спасов, Људмил, 1997: *Фонологија на современиот македонски стандарден јазик*. Скопје: Детска радост.

Спасов, Људмил, 2015: За македонската современа азбука и современиот правопис на македонскиот јазик. Јосифова Неделковска, Гордана idr. (ur.): *Предавања на XLVIII Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид (13–27 јуни 2015)*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, МСМЈЛК. 60–65.

Субиото, Намита in Тивадар, Хотимир, 2014: Проблеми на стандардизацијата на говорниот македонски и на словенечкиот литературен јазик. *Македонски јазик* LXV. 321–336.

Literatura v latinici

Korytowska, Anna in Sawicka, Irena, 2007: Uwagi na temat ilościowej charakterystyki fonetyki słowiańskiej. Sawicka, Irena (ur.): *Fonetyka, fonologia*. Opole: Uniwersytet Opolski. Instytut Filologii Polskiej, Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. 199–217.

Labroska, Veselinka in Paneva, Blaga, 2015: Pronunciation and phonological value of the sounds /K/ and /Ġ/ in the contemporary Macedonian language. Sovilj, Mirjana in Subotić, Miško (ur.): *Speech and Language 2015, 5th International Conference on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language*. Belgrade: Life activities advancement center, The Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology. 50–55.

Radovanović, Milorad, 2003: *Sociolingvistika*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Tivadar, Hotimir in Jurgec, Peter, 2003: Podoba govorjenega slovenskega knjižnega jezika v Slovenskem pravopisu 2001. *Slavistična revija* 51/2. 203–220.

Toporišič, Jože, 1978: *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*. Maribor: Obzorja. 88–103.

PRAVOPIS ČEŠKIH EKSONIMOV ZA SLOVENSKA MESTA IN SLOVENSKIH ZA ČEŠKA MESTA

V prispevku spremljamo razvoj in ugotavljamo trenutno stanje pravopisnih pravil za zapisovanje imen čeških mest v slovenščini in slovenskih mest v češčini. Slovenski pravopis ima precej bolj sistematične in uporabne razlage načinov zapisovanja imen tujih mest, njihovega sklanjanja in izpeljevanja iz njih kot češki pravopisni priročnik. S pregledom konkretnih besedil skušamo ugotoviti dejansko stanje, potrebe uporabnikov in najboljše rešitve zapisovanja slovenskih in čeških eksonimov. Po primerjavi pravopisnih priročnikov obeh jezikov podajamo predlog, da se v češkem pravopisu priporoči zapis slovenskih imen v izvirmem pravopisu in doda razlaga o sklanjanju slovenskih lastnih imen in pravilih izpeljave iz njih.

Ključne besede: pravopis, slovenščina, češčina, eksonim, imena mest

0 Uvod

Češčina in slovenščina sta si slovnično precej podobni, imata podoben sistem pregibanja besed in tudi veliko končnic je enakih ali podobnih. Nekaj več razlik pa je na glasoslovni ravnini (čeprav oba jezika za zapisovanje uporabljata latinico z diakritičnimi znamenji, obstajajo določene fonetične razlike), zato so najizrazitejše razlike v naglaševanju besed, izgovarjavi nekaterih glasov in v dodatnih fonemih v češčini (dolgi samoglasniki *á, é, í, ú*, grlni *h*, vibrant *ř* in palatali *d', t', ň*), ki se odražajo tudi v naboru grafemov oz. v pravopisu. Razvojno pa so povzročile tudi izrazite oblikoslovne (npr. obstoj »mehkih« sklanjatev v češčini) in druge glasoslovno pogojene razlike med jezikoma. S temi se srečujemo pri veliko besedah, ki so se razvile iz skupnega prajezika (npr. slov. *gradec* – češ. *hradec*, slov. *dvor* – češ. *dvůr*, slov. *griben* – češ. *hřeben*). Podobne razlike opazimo tudi

pri nekaterih lastnih imenih (npr. slov. *Gregor* – češ. *Řehoř*, slov. *Jurij* – češ. *Jiří*, slov. *Snežnik* – češ. *Sněžník*), zato se pojavljajo težave pri zapisovanju imen čeških mest v slovenščini oz. v slovenskem besedilu in slovenskih v češčini. Ker sta slovenščina in češčina »majhna« jezika ter jezikovni območji nista v tesnem stiku, je obravnava te problematike v pravopisih obeh jezikov večinoma pomanjkljiva in obrobna, tako da je težko priti do zanesljive informacije ali navodila, kako ravnati pri omembi tujega lastnega imena v besedilu. V prispevku bomo skušali povzeti razvoj pravopisnih pravil za zapisovanje imen mest in predlagati ustrezno rešitev, ki bi odsevala potrebe ter zmožnosti našega časa.

Priporočila v pravopisnih priročnikih določenega jezika za zapisovanje imen tujih mest – eksonimov,¹ tj. imen mest, ki so zunaj območja, na katerem je določen jezik v rabi (Harvalík 1998: 259–260 na podlagi dokumenta UN *Group of Experts on Geographical Names*, št. 081 iz leta 1997) – se spreminjajo in kodifikacija se razvija skladno s potrebami jezika in skupnosti, na katere močno vplivajo jezikovni dejavniki, kot je raba tujih imen, in predvsem zunajjezikovni dejavniki, kot je politična ali kulturna povezanost obeh območij (Rostvík 1987: 44), množičnost potrebe po zapisovanju teh imen, navajenost govorcev na uporabo tujih imen, raba eventualnih izpeljank, možnosti zapisovanja tujih črk, namen besedila, v katerem se imena uporabljajo idr. Pri tem nekateri eksonimi tudi zastarajo, če ni potrebe po njihovi uporabi, drugi pa imajo trdno mesto v jeziku skozi več generacij (Šrámek 1997: 281). V sodobnem svetu pa opazamo težnjo, da se imena tujih mest uporabljajo v izvirni grafični obliki,² s čimer se zmanjšujejo možnosti za napake ali nesporazume, kar je tudi priporočilo mednarodne supine strokovnjakov za standardizacijo zemljepisnih imen (Pogorelec 1999: 108–109).

1 Češki in slovenski pravopisni priročniki – obravnava eksonimov

Če pregledamo in primerjamo sodobna češka ter slovenska pravopisna pravila, ugotovimo, da se slovenski pravopisni priročniki, zlasti v starejših izdajah (Levec 1899: 67–68, 72–73; Ramovš 1950: 15–23; Bajec 1962: 49–67), podrobneje in bolj sistematično ukvarjajo z opisom pravil za zapisovanje eksonimov čeških mest (in na splošno lastnih imen) kot češka *Pravidla českého pravopisu* (Hlavsa idr. 2002; še manj podrobno pa v Havránek in Trávníček 1969: 114–116) s slovenskimi. Delno je to zaradi tega, ker v češčini obstaja več grafemov, ki jih slovenščina ne uporablja, v slovenščini pa ni nobenega grafema, ki ne bi bil tudi v češčini, delno mogoče zato, ker so se tudi v preteklosti slovenski pravopisi intenzivneje ukvarjali

¹ V nadaljevanju bomo termin eksonim uporabljali v ožjem pomenu za označevanje imen mest in izpeljank iz njih. Ker je vprašanje kompleksnejše, bomo po potrebi posegli tudi po zgledih drugih vrst eksonimov, torej drugih zemljepisnih imen.

² Tovrstne težnje so opazne od petdesetih let 20. stoletja, ko so se začeli močno razvijati mednarodne povezave, gospodarska in kulturna integracija ter množična turistična potovanja v tuje kraje. Vsi ti dejavniki so povzročili vse pogostejšo uporabo izvirne grafične oblike imen tujih zemljepisnih objektov, ki je pomembna v zapisanih medijih – vozniških redih, smerokazih, na informacijskih tablah idr. (CZECHENCY: EXONYMUM, Nový encyklopedický slovník češtiny).

z zapisovanjem čeških lastnih imen. Dejstvo pa je, da so se pravila za zapisovanje eksonimov na splošno razvijala. V 19. stoletju je bilo v navadi tuja imena prevajati ali vsaj temeljito prilagajati pravopisu in fonetiki jezika.³ Tako smo v češčini dobili obliko *Lublaň* za *Ljubljano* ali *Kraň* za *Kranj*, v navezavi na nemška poimenovanja pa oblike *Štyrsko* za *Štajersko* ali *Kraňsko* za *Gorenjsko* in *Korutany* za *Koroško*.⁴ Sicer pa na koncu 19. stoletja jezikovni priročnik (Brus 1894: 51–53)⁵ priporoča zapis z izvirnim pravopisom (to je priporočil tudi že v svoji prvi izdaji (Brus 1877: 21)), hkrati pa ugotavlja, da to pri južnoslovanskih imenih ni tako preprosto; kot edini zgled navaja prepis *č*, ki naj bi se prepisoval kot češki *c*, torej brez diakritičnega znamenja, hkrati pa omenja slovenski *č*, ki se ga v češčino zapiše enako. Od slovenskih mest omenja *Celovec* in *Lublaň* z varianto *Lublana* (Brus 1894: 52).

Podobno velja tudi za imena čeških mest, ki so npr. v *Slovenskem pravopisu* iz leta 1899 obravnavana delno v razdelku o »nemških« imenih⁶ *Austerlitz* – *Slavkov*, *Budweis* – *Budejevice*, *Jägerndorf* – *Krnov*, *Pilsen* – *Polzenj*, *Reichenberg* – *Liberec*, *Saatz* – *Žatec*, *Teschen* – *Tešin*, *Tetschen* – *Dečín*, *Troppau* – *Opava*, *Wittingau* – *Treboň*, *Znaim* – *Znojmo*, *Zwittau* – *Svitava* (reka), *Svitave* (mesto) (Levec 1899: 67–68) in delno v razdelku o čeških imenih, v katerem pa so že zastavljena precej zapletena in podrobna pravila za prepisovanje črk, ki jih slovenščina ne uporablja, navedeno pa je veliko konkretnih primerov imen:

- a) za češki *h* pišemo *g*: *Hora* – *Gora*, *Králové Hradec* – *Kraljev Gradec*, *Praha* – *Praga*, *Hluboká* – *Globoka*;
- b) za češki *ch* pišemo *h*: *Čech* – *Čeh*, *Chlum* – *Hlum*, *Chlupek* – *Hlupek*, *Chmelnik* – *Hmelnik*, *Chrastov* – *Hrastov*, *Chudoba* – *Hudoba*;
- c) za češki *y, ý* pišemo *i*: *Svobodné dvory* – *Svobodni dvori*, *Dolý* – *Doli*, *Šípy* – *Šipi*, *Dobrovský* – *Dobrovski*, *Palacký* – *Palacki*;
- č) za zlogotvorni *l* pišemo *ol*: *Plzeň* – *Polzenj* (gen. *Polznja*), *polzenjsko pivo*, *Vltava* – *Voltava*, *Vlčkov* – *Volčkov*;
- d) za češki *ň* pišemo *nj*: *Plzeň* – *Polzenj*, *Křičev* – *Kričenj*, *Veleň* – *Velenj*;

³ Do konca 18. in v začetku 19. stol. so se začeli v češčini pogosteje pojavljati prevodi tujih zemljepisnih imen, nekatera so bila prilagojena glasoslovno, oblikoslovno ali besedotvorno (CZECHEN-CY: EXONYMUM, Nový encyklopedický slovník češtiny).

⁴ Pri zadnjih treh imenih dežel oz. regij v češčini raba pogosto ni usklajena z geopolitičnim stanjem na ozemlju sodobne Slovenije. Omenjena tri poimenovanja *Štyrsko*, *Kraňsko* in *Korutany* se namreč nanašajo zgodovinsko na vojvodine, ki so bile delno na ozemlju današnje Avstrije, delno na ozemlju Slovenije (*Steiermark*, *Krain*, *Kärnten* – prim. Štajerska (vojvodina), Kranjska, Koroška (vojvodina) (Wikipedija) – in se večinoma niso ujemale s sodobnimi regijami, kar je najbolj izrazito v primeru *Kranjske*, ki je poleg današnje *Gorenjske* obsegala še dele *Primorske*, *Dolenjske* in *Notranjske*. To pomeni, da tudi v češčini ne moremo enačiti sodobne *Gorenjske* z zgodovinsko *Kranjsko* in bi zato morali uporabljati različni imeni, npr. *Gorenjsko* za sodobno slovensko regijo in *Kraňsko* za zgodovinsko vojvodino.

⁵ Šele v tretji izdaji priročnika *Brus jazyka českého* iz leta 1894 najdemo kratko poglavje o načinu zapisa slovanskih lastnih imen. V predhodnih dveh izdajah so bila obravnavana le neslovanska tuja imena.

⁶ Poslovenjena oblika pa izhaja iz češkega imena oz. mu je enaka: *Slavkov*, *Budějovice*, *Krnov*, *Plzeň*, *Liberec*, *Žatec*, *Těšín*, *Děčín*, *Opava*, *Třeboň*, *Znojmo*, *Svitava*, *Svitavy*.

- e) za češki *t'* in za *t* pred *e* in *i* je pisati *č*, za *d'* pa *dž* ali *j*: *Šťastný* – *Ščastni*, *Lštěň* – *Lščenj*, *Břišťany* – *Briščani*, *Chrášťany* – *Hraščani*, *Šťávnice* – *Ščavnice*, *Žďár* – *Ždžar* ali pa *Žjar*;
- f) za češki *ř* pišemo *r* ali pa *ž* (za *p*, *t*, *k*, *h* in pred njimi pa *š*): *Březová* – *Brezova* ali *Bžezova*, *Přemysl* – *Pšemisel* in *Premisel*, *Příbram* – *Pribram* ali *Pšibram*;
- g) nekaterim češkim imenom damo popolnoma slovensko obliko, npr. *Meziříčí* – *Medrečje*, *Přísečnice* – *Presečnice*, *Svatopluk* – *Svetopolk*. (Levec 1899: 72–73.)

Pravila za prepis so precej zapletena, npr. češki grafem »ř« naj bi se prepisoval na tri načine – v določenem glasovnem okolju kot *ž*, v drugem kot *š* ali pa kot *r*, kar povzroča samo zmedo in uporabniku ni v pomoč. Precej zapleteno in nekoliko čudno je priporočilo, naj se češki zlogotvorni »l« prepisuje kot *ol* ali pa vsepovprek nadomešča »št'« s *šč*, kar je verjetno temeljilo na upoštevanju zgodovinske slovnice (češki »št'« se je dejansko razvil iz prvotnega »šč«).

Ta zapletena in neenotna navodila so bila odstranjena v povojnih pravilih (Ramovš idr. 1950), ki pravijo:

Slovanska lastna imena se ravna po naslednjih pravilih: a) nekatera bolj znana po slovenskem izgovoru: *Praga* (č. *Praha*) /.../ b) cirilico /.../ c) z latinico pisana imena obdrže izvirni pravopis in izgovor: /.../ *Smichov*, *Litoměřice* (-mjeržice), *Šafařík* (-ržik), *Čech Svatoopluk*, *Macha*, *Dobrovský*, *Čelakovský*, *Palacký*, *Božena Němcova* ipd. /.../ č) slovanska lastna imena sklanjamo po zgledu slovenskih /.../ *Češka* na -*cký* in -*ský* po zgledu *Koseski*. (Ramovš 1950: 23.)

Pravilo o zapisovanju črk enako kot v izvirnem pravopisu, ki je skladno tudi s sodobnimi načeli, pa ni vedno upoštevano v slovarskem delu (*Beskidí* -ov m. mn. – po načelu v razlagalnem delu bi moralo biti *Beskydy*; *Budějovice* (*Budějovice*) -ic, iz *Budějovic*, v *Budějovicah*, *budějoviško pivo* – prvi zapis bi moral biti *Budějovice*); v nasprotju s tem pa je geslo *Čelakovský* -ega, v katerem se načelu sledi in uporabi grafem *y*. Je pa res, da tudi pri teh pravilih ni prave doslednosti, saj se npr. dolžina v primerih označuje samo na ipsilonu (*Dobrovský*), v drugih primerih pa je ni: *Smichov*, *Macha*, *Němcova* (moralo bi biti: *Smíchov*, *Mácha*, *Němcová*). Je pa dejstvo, da je označevanje dolžin z ostrivcem nad samoglasnikom za govorce slovenščine nejasno in zavajajoče, saj slovenščina takšne oznake za samoglasniško dolžino ne pozna, ampak jo uporablja za označevanje naglasa, kar uporabnika lahko še dodatno zmede.

Še bolj poglobljeni (v smislu poznavanja izhodiščnega jezika, češčine) so napotki v naslednji predelavi *Slovenskega pravopisa* v poglavju Tuja lastna imena (Bajec idr. 1962: 49–67):

1. strogo znanstveni zapis največkrat upošteva izvirne pisave, pri prepisu pa z vso grafično natančnostjo prenaša črke z vsemi diakritičnimi znamenji.
2. V poljudni rabi: a) pišemo lahko samo osnovne črke brez diakritičnih znamenj: *Palacký* ali *Palacky*; b) zapis približujemo tujemu izgovoru /.../

3. Pri češčini in slovaščini ohranjamo diakritična znamenja, ker na vokalih označujejo dolžine (*á, é, í*), resica ob *t' d'* pomeni mehčanje; lahko jo izpisujemo tudi z *j*: *Kařa* ali *Katja*. Pišemo tudi *ě, ň, ř* in *ů*: *Mariánské Lázně, Němcová, Plzeň, Jiří, Dvořák, Kroměříž, Můstek, Dvůr*. Šele če ne gre drugače, opuščamo diakritična znamenja in pišemo: *Marianske Lazne, Nemcova, Plzen(j), Jirži, Dvoržak, Kromeríž, Mustek, Dvur*. Za *p b d t m v f* včasih *ě* razvezujemo v *je*: *Budějovice* ali *Budjeovice*. (Poudarek zmeraj na prvem zlogu.). (Bajec 1969: 49–50.)

Precej sodobno pravilo o ohranjanju tujih grafemov nekoliko zamegli možnost dvojnega zapisa – torej ali z opustitvijo diakritičnih znamenj pri črkah, ki jih slovenščina ne uporablja, kar je razumna rešitev, ali z njihovim prepisom, ki se nekako bliža izgovarjavi, ki je je zmožen Slovenec, ki ne zna češčine (npr. *Jirži* ali *Budjeovice*). Je pa dobro zastavljen del, ki razlaga sklanjanje in izpeljevanje tovrstnih imen:

ohranjamo množinsko obliko: *Karlovy vary -ih -ov /.../* slovanska pridevniška imena na *-ski* sklanjamo kot pridevnike: */.../ Dobrovský, Dobrovskega, z Dobrovskim /.../* Zemljepisna imena – slovanska večidel sklanjamo v vseh delih: */.../ Malá Strana, Male Strane /.../* Če je ime preveč zapleteno za sklanjatev, ga ali povsem poslovenimo, *Gottwaldovo nábřeží*: na *Gottwaldovem nabrežju*, ali pa pustimo v prvem sklonu in mu dodamo določilno besedo v kraju, */.../ Malá Strana, malostranski, Karlovy Vary, karlovarski, /.../ Praga, Pražani /.../* Če se osnova končuje na zvočnik, se pripona *-ski* neposredno dodaja: */.../ Plzen(j), plzen(j)ski, Brno, brnski, Kladno, kladenski /.../*, če se osnova končuje na *p b d t* ali *f*, dodajamo *-ski* brez spremembe: */.../ Cheb, chebski /.../*, če se osnova končuje na *k g h c z* ali *č š ž*, se ti glasovi z začetnim *s* iz pripone spajajo v *š*: */.../ Praga, praški /.../ Olomouc, olomouški*. (Bajec 1962: 56–66.)

Te razlage in navodila za izpeljavo iz tujih imen ter njihovo sklanjanje so zelo uporabni in jasni, škoda je, da jih v sodobnem slovenskem pravopisu ni (podobna razlaga pa manjka tudi v čeških pravopisnih pravilih); ravno izpeljava in sklanjanje sta za uporabnika precej pomembna, saj se sam težko odloči za pravi način.

2 Sodobni češki in slovenski pravopis

Čeprav je na ne preveč poglobljena in načelna navodila za zapisovanje tujih imen slovanskega izvora v češčini opozoril ter jih s konkretnimi primeri iz časopisnih besedil podkrepil že M. Sedláček (1981), so tudi v sodobnih pravilih češkega pravopisa razlage ostale precej okrnjene. V nasprotju s podrobnimi razlagami v slovenskih pravopisih so pojasnila glede zapisovanja slovenskih imen precej bolj površna, čeprav so zajeta v sodobnih pravilih v samostojnem odstavku, v katerem uporabnik izve, da slovenščina uporablja diakritično pisavo, zato naj bi se v čeških besedilih pri zapisovanju lastnih imen ohranjal izvirni pravopis. Navedeni so naslednji primeri: *Japelj, Franjo, Rustja, Gradišče, Slovenj Gradec, Blejsko jezero = Bledské jezero*

(Hlavsa idr. 2002: 87).⁷ Izjavi o ohranjanju izvirne pravopisne podobe nasprotuje že navedba eksonimov *Bledské jezero* in *Lublaň* v slovarskem delu tega priročnika. Je pa ta zapis veliko boljši in natančnejši kot v prejšnji varianti pravil iz leta 1957 (drobni popravki so bili vneseni leta 1966), ki so bila večkrat ponatisnjena ter v katerih je bila obrobno in pomanjkljivo obravnavana tudi problematika prepisa lastnih imen iz slovenščine, češ da se ohranja izvirni zapis, npr. *Štrekelj* = *Štrekelj*, *Trstenjak* = *Trstenjak* (Havránek in Trávníček 1969: 116).⁸ V slovarskem delu najdemo samo *Lublaň*, *lublaňský*, *Maribor*, *mariborský*. Povsem pa so izostale razlage o sklanjanju tujih zemljepisnih imen in o pravilih izpeljevanja iz njih.

Sodobni *Slovenski pravopis* (Toporišič 2003), pa tudi njegove starejše različice precej podrobno in sistematično obravnavajo problematiko prepisovanja tujih lastnih imen v slovenščino, ko navajajo sisteme črk, ki se uporabljajo za posamezne jezike, ter način njihovega prepisovanja v slovenščino (Toporišič 2003: 144–196). To je zelo praktičen pripomoček za tiste, ki želijo zapisati tujejezično lastno ime v slovenskem besedilu. Znotraj tega poglavja so tudi navodila za prepisovanje čeških črk oz. zapisov v češčini, ki so v primerjavi s starejšimi izdajami bistveno poenostavljena, in sicer tako, da se za večino črk z diakritičnim znamenjem, ki jih slovenščina ne uporablja, uporabi črka brez diakritike ($\check{e} = e$, $t' = t$, $d' = d$, $\check{n} = n$, $\acute{a} = a$, $\acute{e} = e$, $\acute{u}/\acute{u} = u$, $\acute{i} = i$). Nekoliko problematičen je samo $\check{r}$, pri katerem se priporoča *rž*, v položaju za nezvonečim soglasnikom $\check{s}$, za zvonečim pa $\check{z}$. Druga izjema so hipokoristiki, v katerih se d' , t' , $\check{n}$ prenaša kot *dj*, *tj*, *nj* (*Vláda* = *Vladja*, *Káťa* = *Katja*, *Máňa* = *Manja*). Češki *y* se prepisuje z *i*, češki *ch* pa z navadnim *h* (2003: 147–148). Izjema so samo nekatera podomačena (*Praga*, *Češka*) ali prevedena lastna imena, zlasti če vsebujejo občno besedo: »Češke Budějovice, Špindlerjev Mlin, Václavski trg« (Toporišič 2003: 24–26). Če sodobni priročnik primerjamo s starejšimi pravili, je škoda, da v posebnem poglavju o tujih zemljepisnih imenih (Toporišič 2003: 22–29) manjka razlaga o njihovem sklanjanju in izpeljavi iz njih. Ti podatki so sicer delno zajeti v tematskih poglavjih, ker niso posebej zbrani na enem mestu, pa jih uporabnik priročnika težko najde oz. jih z lahkoto spregleda, torej ne pride do želene informacije.

3 Dejansko stanje rabe in opis praktičnih težav

Čeprav slovenščina ne uporablja nobene črke, ki je ne bi uporabljala tudi češčina, lahko prav tako nastane zmeda pri načinu prepisovanja slovenskih lastnih imen v češčino, saj je ta problematika v Pravilih češkega pravopisa obravnavana precej pomanjkljivo; težave se dejansko kažejo v različnih besedilih. Za določanje vrste napak bomo uporabili opažanja češkega slovenista A. Kozárja (2008) in lastne

⁷ To so pravila, ki so bila temeljito predelana in spremenjena leta 1993, ko je bila narejena zadnja večja reforma češkega pravopisa.

⁸ Površnost obravnave dokazuje tudi opomba o prepisu iz »srbohrvaščine« v sestavku o slovenščini (Havránek in Trávníček 1969: 116), kot da bi avtorji na nek način poistovetili slovenščino s srbohrvaščino.

izpiske iz knjige *Slovinsko, cesty do přírody* (Matyášek idr. 2004), ki jo je lektoriral Přemysl Hauser, odličen bohemist ter poznavalec slovenščine in Slovenije.

Kozár (2008) v svoji recenziji revije *Země světa* (2008), tematske številke o Sloveniji, opozarja na nedoslednost, zmedo in neenotnost pri zapisovanju slovenskih zemljepisnih imen v češčini. Poudarja izmenično uporabo različnih poimenovanj regij (*Štýrsko* in *Štajerska*) ali uporabo samo slovenskih imen, prepisanih v češčino (*Koroška*, *Prekmurje*, *Primorska* namesto čeških različic: *Korutany*, *Zámuří*, *Přímoří*). Opozarja na nepravilno tvorjenje izpeljank (*celský* iz *Celje* namesto pravilnega *celjský*) in nepravilno sklanjanje (*Ptuj* je sklanjan po ženski sklanjatvi, čeprav bi moral biti po moški). Težava je tudi prevajanje občnih besed v nekaterih dvobesednih poimenovanjih (*Vodopád Boka*), medtem ko v drugih ostane isto občno ime neprevedeno (*Slap Peričník*). Kot zadnji problem je omenjeno nepoznavanje slovenskih realij oz. napake v zapisu slovenskih imen (*Črna jama* namesto *Črna jama*, *Otoska jama* namesto *Otoška jama*).

Na podlagi ekscerpceje iz knjige *Slovinsko, cesty do přírody* (Matyášek idr. 2004) opažamo podobne težave:

1. poimenovanja regij v več oblikah (*Gorenjska*, *Goreňsko* (Matyášek idr. 2004: 7)/*Kraňsko* (Matyášek idr. 2004: 14); *Dolenjska*, *Doleňsko* (Matyášek idr. 2004: 8)/*Dolenjsko* (Matyášek idr. 2004: 9); *Notranjska*, *Notraňsko* (Matyášek idr. 2004: 8)/*Notranjsko* (Matyášek idr. 2004: 9, 29); *Primorska*, *Přímořsko* (Matyášek idr. 2004: 8)/*Přímoří* (Matyášek idr. 2004: 14)/*Primorsko* (Matyášek idr. 2004: 36–37)) ali v samo eni, tj. prevedeni obliki (*Koroška*, *Štajerska*, *Pomurje* samo kot *Korutany* (Matyášek idr. 2004: 7, 14), *Štýrsko* (Matyášek idr. 2004: 7, 15), *Předmuří* (Matyášek idr. 2004: 7), *Sávský region* (Matyášek idr. 2004: 50), *Drávský region* (Matyášek idr. 2004: 50)).
2. Nepravilna ali neenotna izpeljava pridevnikov iz lastnih imen, čeprav so nekateri drugi tvorjeni pravilno (*Kraňsko* – *kraňský*, *Celje* – *celjský* (Matyášek idr. 2004: 14), *Lipica* – *lipický* (Matyášek idr. 2004: 44), *Mežica* – *mežický* (Matyášek idr. 2004: 60), *Bohinj* – *bohinjské* (Matyášek idr. 2004: 9, 28), *Kočevlje* – *kočevljské* (Matyášek idr. 2004: 28)). Tudi tukaj najdemo problematične oblike: oblika pridevnika *lošský* (iz imena *Lož*), ki bi se morala v češčini glasiti *ložský* (po zgledu *Paříž* – *pařížský*). Mogoče pa se je takšna oblika pridevnika pojavila zaradi prostega posnemanja slovenskega pridevnika (*loški*) (Matyášek idr. 2004), kar je mogoče vzrok tudi za obliko *divaški* (*Divaška jama* 105), ki je sicer izpeljana iz *Divača*, torej bi bilo v češčini pravilno *divačský*. Posebno omembo si zasluži nepravilno tvorjen pridevnik, ki pa je v čeških besedilih tradicionalno trdno zasidran (Matyášek idr. 2004), in sicer *postojenský*, izpeljan iz *Postojna* (*Postojenská jeskyně* 9, 28, 95). Ob pravilni izpeljavi bi se namreč moral glasiti *postojnský*, saj ni nobenega razloga za vrvanje *-e-* (po zgledu: *Hasištejn* – *hasištejnský*).

3. Napake, ki temeljijo na napačnih oz. nepreverjenih prepisih in realijah: *propast v Stršinkné dolině* (Matyášek idr. 2004: 107) namesto *propast Stršinka* (*brezno Stršinka*) ali napačen pridevnik v besedni zvezi *stišský palác* (Matyášek idr. 2004: 11), ki bi moral biti izpeljan iz imena *Stična*, čeprav na drugem mestu v knjigi najdemo pravilno tvorjen *styčenský rukopis* (Matyášek idr. 2004: 15), resda pa je *i* prepisan po češkem pravopisu z *y*. Verjetno zaradi nepozornosti in mogoče neznanja se je pojavila popačenka v *cerkjansko-škofjeložském pohoří* (Matyášek idr. 2004: 56), pri čemer sta pridevnika izpeljana iz imen *Cerklje* in *Škofja Loka*, torej bi moralo biti pravilno *cerkeljsko-škofjeločské pohoří*, kar pa je dejansko za povprečnega uporabnika češčine precej zapleteno tvorjenje.

V knjigi večinoma ni opaziti težav z zapisom imen mest, ki so dosledno zapisana v izvirnem pravopisu (*Gorica*, *Lipica*, *Celje*, *Koper*, *Mežica*, *Divača*, *Postojna*, *Kranj* idr.), razen *Ljubljane*, za katero je vedno uporabljen eksonim *Lublaň*. Prepis se izvirne oblike drži povsod, tudi v primeru, ko se na isti strani (Matyášek idr. 2004: 40) pojavita imeni *Kranj* in *Lublaň*, ko bi lahko *ň* v imenu glavnega mesta potegnil k prepisu z isto črko v imenu *Kranj*.

Nekoliko bolj problematično je sklanjanje, zlasti pri dvobesednih poimenovanjih, pri katerih je težava tudi v tem, da se pri nekaterih prevajajo občne sestavine imena, pri drugih pa ostanejo v izvorni obliki (v *Nové Gorici* (Matyášek idr. 2004: 27), ampak: v *Novom městě* (Matyášek idr. 2004: 50) ali z *města Novo mesto* (Matyášek idr. 2004: 39)), sicer pa pri enobesednih in nekaterih večbesednih ni težav – v imenovalniku je izvirna oblika, v preostalih sklonih pa so dodane ustrezne češke končnice: *Gorica – do Gorice* (Matyášek idr. 2004: 27), *Mežica – do Mežice* (Matyášek idr. 2004: 60), *Lipica – v Lipici* (Matyášek idr. 2004: 44), *Koper – v Koperu* (Matyášek idr. 2004: 36–37), *Črna na Koroškem – přes Črnou na Koroškem* (Matyášek idr. 2004: 53). Morda pa je na to poleg naravnega jezikovnega čuta avtorjev vplivalo tudi lektoriranje P. Hauserja.

Problematika dejanskih zapisov imen čeških mest v slovenskih leposlovnih in neleposlovnih delih je bila podrobno obdelana (Čuš 2013); pokazalo se je, da so oblike slovenskih eksonimov imen čeških mest v slovenskih besedilih precej raznolike, npr. *Kraljevi Gradec*, *Kraljičin Gradec*, *Hradec Kraljevi* ali po češkem pravopisu zapisani *Hradec Králové* (Čuš 2013: 36–50). Delno je to verjetno posledica večkratnega spreminjanja načel za njihovo rabo v slovenskih pravopisih, delno pa mogoče zaradi nejasnega zapisa teh pravil ali neznanja avtorjev. Avtorica je obravnavala imena 50 največjih čeških mest, za praktično rabo pa predlagala smiselne zapise v slovenščino, in sicer imen, pa tudi pridevnikov, izpeljanih iz njih. Ugotovila je, da je v določenih, zlasti strokovnih besedilih smiselna uporaba točnega prepisa izvirnega imena, vključno z diakritiko (npr. v strokovnih geografskih priročnikih), sicer pa prepis lastnih imen po načelu opuščanja diakritičnih znamenj (kot predlaga *Slovenski pravopis*), s tem da bi ostala izjema pri nekaterih zapisih

češkega *ř* kot *rž*. Občne besede v večbesednih poimenovanjih pa naj bi se smiselno prevajale, kar je skladno s *Slovenskim pravopisom* (Čuš 2013: 55).

4 Sklep

Za konec lahko strnemo opažanja glede sodobne rabe eksonimov čeških mest v slovenščini in slovenskih mest v češčini ter potrebe po obdelavi tega vprašanja v pravopisnih priročnikih obeh jezikov:

1. v sodobnem svetu se zaradi različnih razlogov pojavlja težnja po uporabi izvirnega zapisa imen tujih mest, če se ta zapisuje z istim grafičnim sistemom, kar drži tudi pri češčini in slovenščini.
2. Na podlagi pregleda dejanskih besedil, ki so bila napisana z različnimi nameni, sklepamo, da ni mogoče vsakič uporabiti samo izvirne oblike zapisa tujejezičnega imena (npr. slovenski bralec ne bo znal pravilno prebrati vseh čeških črk), še večji problem pa nastane, če je treba ime sklanjati ali iz njega izpeljati drugo besedo. Za takšne primere bi moralo biti dosegljivo jasno navodilo v pravopisnih priročnikih.
3. *Slovenski pravopis* je pri razlagi o eksonimih čeških mest (večinoma so grafični, nastanejo z opustitvijo posebnih čeških črk, npr. *ř*, *ě*, *ch*) dokaj izčrpen, natančen in sistematičen. Morali pa bi presoditi, ali je še danes smiselno navajati podomačena imena pri manj znanih mestih, npr. *Olomuc* (Toporišič 2003: 1037), ki v češkem zapisu vsebujejo samo črke, ki jih ima tudi slovenščina, torej bi lahko bil zapisan kot *Olomouc* tudi v slovenščini. Podobno je mogoče za uporabnika moteč dvojni zapis imena *Budějovice* v izvirni obliki (Toporišič 2003: 396) in *Česke Budějovice* (Toporišič 2003: 428) v tradicionalno podomačeni obliki. Mogoče bi bilo bolj logično slediti načelom prepisa in zapisati kot *Česke Budejovice*, saj sta tako *-dje-* kot *-de-* le približek češkemu *-dě-*. Podobno bi se mogoče lahko poenostavil prepis češkega *ř* samo v *r*, kar bi olajšalo zapisovanje, pri izgovarjavi pa ne bi bilo večjih razlik.
4. Prepisovanje imen slovenskih mest v češčino je manj problematično, saj slovenščina ne uporablja nobene črke, ki je ne bi poznala tudi češčina. Ne glede na to pa bi morala češka pravila natančneje in bolj sistematično pojasniti načela prepisa, pri čemer se lahko zgledujejo po slovenskem pravopisu. Najpreprosteje bi bilo določiti zapisovanje v izvirnem pravopisu in navesti izjeme, ki so pogojene z zgodovinsko rabo, čeprav so te podomačene oblike včasih že nekoliko zastarele (predvsem problematika imen regij, ki so lahko samo prepisane ali prilagojena češkemu pravopisu: *Štajersko* – *Štýrsko*, *Dolenjsko* – *Doleňsko* itn.). Posebna težava je enačenje sodobne slovenske regije *Gorenjske*, ki

ima v češčini prilagojeno končnico: *Gorenjsko*, z imenom zgodovinske vojvodine *Kranjske*, po češko *Kraňsko*. Nujno bi bilo dodati razlago o sklanjanju (v imenovalniku se navede izvirna slovenska oblika, v preostalih sklonih se uporabijo ustrezne češke končnice) in še zlasti o pravilih izpeljave iz slovenskih lastnih imen. Za zapis tovrstnih priporočil v češki pravopis bi bil seveda potreben konsenz avtorjev pravil, ki bi temeljil na izsledkih strokovne razprave bohemistov, ki znajo slovensko.

Literatura

- Bajec, Anton idr., 1962: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: SAZU.
- Brus, 1877: *Brus jazyka českého, jež sestavila kommisie širším sborem Matice české zřízená*. Vydání první. Praha: Theodor Mourek.
- Brus, 1894: *Brus jazyka českého, který sestavila kommisie širším sborem Matice české zřízená*. Vydání třetí. Praha: J. Otto.
- Harvalík, Milan, 1998: K problému klasifikace exonym. *Slovo a slovesnost* 59/4. 259–265.
- Havránek, Bohuslav in Trávníček, František (ur.), 1969: *Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia.
- Hlavsa, Zdeněk idr., 2002: *Akademická pravidla českého pravopisu s dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia.
- Kozár, Aleš, 2008: *Naše psaní o Slovinsku: omyly a mýty*. Země světa VII/2008: www.iLiteratura.cz_
- Levec, Fran, 1899: *Slovenski pravopis*. Dunaj: Cesarska kraljeva založba šolskih knjig.
- Matyášek, Jiří idr., 2004: *Slovinsko, cesty do přírody*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Pogorelec, Ema, 1999: Zemljepisna imena – od zajema do standardizacije. *Geodetski vestnik* 43/2. 107–111.
- Ramovš, Fran idr., 1950: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: SAZU.
- Rostvik, Allan, 1987: Exonyms in theory and practice. *Ortnamn och samhälle 9. Egennamn i språk och samhälle. Nordiska föredrag på Femtonde internationella kongressen för namnforskning i Leipzig 13–17 augusti 1984*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Sedláček, Miloslav, 1981: Slovanská vlastní jména v novinách a časopisech. *Naše řeč* 64/4. 169–177.
- Šrámek, Rudolf, 1997: Cizí místní jména v češtině (O exonymech v dnešní češtině). Daneš, František idr. (ur.): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia. 280–286.
- Toporišič, Jože (ur.), 2003: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: SAZU in ZRC SAZU.

ADAPTACIJE ČEŠKEGA JEZIKA NA SLOVAŠKEM IN NJEGOVE OBLIKE V SLOVAŠKIH LITERARNIH BESEDILIH V OBDOBJU NARODNEGA PREPORODA

V prispevku je obravnavan položaj češkega jezika kot enega izmed dveh elementov diglosije slovaške kulture in književnosti v obdobju od leta 1780 do leta 1843, ko je bil po zaslugi Ludovíta Štúra kodificiran sodobni slovaški jezik. Zanima nas povezava češčine in prve normirane oblike slovaškega knjižnega jezika, ki jo je leta 1787 uzakonil Anton Bernolák, prav tako pa se osredinjamo na jezikovne tendence, ki so češčino približale predknjižnim oblikam slovaščine in so temeljile na srednjeslovaških narečjih. Analizirali smo pravopisne, slovnične in leksikalne modifikacije češke pravopisne norme na ozemlju današnje Slovaške in njihove uresničitve v literarnih besedilih slovaških avtorjev. Prav tako smo predstavili slovaška teoretična dela, ki v ospredje zanimanja postavljajo problematiko adaptacije češke pravopisne norme v slovaškem okolju. Lingvoliterarna analiza jezikovne situacije v slovaški književnosti prve polovice 19. stoletja je pokazala, da je položaj češčine na Slovaškem v tem obdobju izrazito slabel. To dokazujeta močna slovakizacija češčine v 30. in 40. letih 19. stoletja ter nova kodifikacija moderne knjižne slovaščine, ki jo je leta 1843 izvedel Ludovít Štúr in je pomenila konec procesa jezikovne integracije Slovakov.

Ključne besede: slovaška književnost, češki jezik, slovaški narodni preporod, kodifikacija

0 Uvod

Ozemlje današnje Slovaške se je v preteklosti razvijalo v zapletenih večnarodnostnih in večkulturnih geopolitičnih povezavah, ki so bistveno vplivale na značaj slovaške kulture, književnosti ter na razprave o podobi slovaškega knjižnega jezika. Do leta 1918 je bila Slovaška del večnarodnostne Ogrske, od leta 1918 do leta 1992 (s prekinitvijo med 2. svetovno vojno) pa del Češkoslovaške. Prav nastanek Češkoslovaške republike leta 1918 je do neke mere sledil starejšim koncepcijam, ki segajo do prve polovice 19. stoletja, torej v obdobje slovaškega narodnega

preporoda, ki je poudarjal kulturno in jezikovno bližino obeh narodov. To dokazuje tudi udomačen položaj češčine v slovaškem kulturnem in literarnem življenju. Češčino, ki se je v slovaškem okolju uporabljala kot literarni jezik, prav tako pa tudi kot jezik, ki je imel širše pragmatične vloge (npr. administrativne, liturgične), lahko štejemo kot enega izmed fenomenov, ki je soustvarjal kulturno podobo dežele. Češčina je skupaj z različnimi oblikami predknjižne slovaščine, prav tako pa tudi z bernolakovsko slovaščino, latinščino in z nemščino sooblikovala posebno večjezično podobo starejše ter začetke moderne slovaške književnosti in kulture (Vojtech 2017: 17–23).

Obdobje največjega kvantitativnega in kvalitativnega razvoja češčine na ozemlju današnje Slovaške predstavljata prvi dve fazi slovaškega narodnega preporoda. Omejimo ju lahko z letnico 1780, ki je mejnik med barokom in preporodnim obdobjem ter je v književnosti povezana z začetkom klasicizma, in letnico 1843, ko je Ljudovít Štúr (1815–1856) kodificiral novo knjižno slovaščino, ki je postala osnova za sodobni slovaški knjižni jezik. Obenem pa gre za zadnjo fazo rabe in delovanja češčine na Slovaškem ter obdobje, v katerem so nastala pomembna literarna besedila, ki vse do danes sodijo v skupno češko-slovaško literarno dediščino. Kot primer lahko navedemo dela Bohuslava Tablica (1769–1832), Pavla Jozefa Šafárika (1795–1861) in Jána Kollárja (1793–1852) (Vojtech 2017: 19).

1 Položaj češčine v slovaški književnosti in kulturi pred letom 1780

Češki jezik se je na ozemlju današnje Slovaške oz. na Ogrskem, katerega del je bila Slovaška, uporabljal že od 14. stoletja naprej. Zgodovino rabe češčine na Slovaškem lahko razdelimo na tri razvojna obdobja: starejše obdobje (od 14. do 16. stoletja), mlajše obdobje (od 17. do 18. stoletja) in preporodno obdobje (konec 18. stoletja ter prva polovica 19. stoletja). V starejšem obdobju se je češčina na Slovaškem pojavila že v 14. stoletju. Udomačevala se je tudi v povezavi »z rastjo slovaške etnije v mestih, z ustanavljanjem novih šol, šol za pisarje in skriptorij v centrih moči in kulture« (Krajčovič in Žigo 2002: 45). V prvi polovici 15. stoletja se je češčina na Slovaškem širila zaradi kulturnih dejavnikov (zlasti študij Slovakov na Univerzi v Pragi), pa tudi dejavnikov vojaško-politične narave (prisotnost husitov in vojske Jána Jiskra na ozemlju današnje Slovaške). V drugi polovici 15. stoletja, natančneje v obdobju vladanja kralja Mateja Korvina (1458–1490), se je češčina na Slovaškem udomačevala zaradi intenzivnejših stikov prebivalcev takratne Ogrske, Češke in Moravske. Iz tega obdobja so najbolj znana češka besedila, ki vključujejo različno korespondenco in zapise v mestnih knjigah. Znana je na primer *Žilinska mestna knjiga* iz let 1378–1524, »tipična srednjeveška nadžanrska oblika« (Kákošová 2001: 34), ki poleg zapisov pravnega značaja vsebuje tudi češki prevod Magdeburškega prava (Krajčovič in Žigo 2002: 47–48, 59–60). V 16. stoletju so se na ozemlju današnje Slovaške začeli pojavljati spisi, povezani z reformacijskim gibanjem. Kot primer lahko navedemo češki prevod *Katekizma* Martina Luthra, ki je bil natisnjen leta 1581 v mestu Bardejov na vzhodu Slovaške.

V mlajšem obdobju, tj. v 17. in 18. stoletju, je češčina na Slovaškem pridobila uradno (normirano) obliko. Na evangeličanskih sinodah, ki so potekale leta 1610 v mestu Žilina in leta 1614 v mestu Spišské Podhradie, so za bogoslužni ter uradni jezik slovaške evangeličanske cerkve sprejeli biblijsko češčino, torej jezik češkega prevoda *Kralice biblie* iz konca 16. stoletja. Eden izmed prvih, ki je poskusil ta jezik opisati v obliki pravopisnih pravil, je bil evangeličanski knez in pisatelj Tobiáš Masník (1640–1697) v delu *Zpráva písma slovenského* (1696) (več o tem Bartko 1985: 167–177; Minárik 1984: 105–107; Šmatlák 1997: 293–299). Na njegovo delo se je naslonil Daniel Krman (1663–1740) v rokopisnem spisu jezikovno-normativne narave *Rudimenta Grammaticae Slavicae* (Osnove slovaške slovnice, 1704), ki je po eni strani zanimiv zaradi svoje jezikoslovne narave, po drugi strani pa vsebuje edino baročno normativno poetiko slovaške provenience. Kot zgled za normativni besedilni model pravopisa in jezika uradne češčine za pisarje ter tiskarje sta bili v rabi predvsem izdaja *Biblie* (1722) in *Agende* (1734), ki sta ju za tisk pripravila Daniel Krman in Matej Bel (1684–1749). Kodifikacijske aktivnosti so dokončno dosegle vrhunec in dobile sistematičen značaj šele z izdajo slovnice Pavla Doležala (1700–1778) *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746) (več o tem Jóna 1985: 107–124).

Od konca 16. stoletja in predvsem po dveh evangeličanskih sinodah na začetku 17. stoletja je bila za češki jezik v slovaškem kulturnem ter literarnem okolju značilna konfesionalna omejenost njenih uporabnikov. V slovaškem okolju je češčina delovala predvsem kot liturgični jezik, prav tako pa je bila v rabi tudi kot jezik književnosti. Češčina (ali t. i. biblijščina) je predstavljala stabilno jezikovno enoto, ki je imela standardizirano podobo. V tej obliki se je uveljavljala tudi v literarni produkciji slovaških protestantskih piscev. Normirana podoba češčine je bila osnovni razlikovalni element, ki je literarno produkcijo slovaških evangeličanov ločeval od katoliške literarne ustvarjalnosti. V protireformacijskem obdobju so uradno različico češčine prilagodili s številnimi slovakizmi: najpogostejše spremembe so bile v tiskanih izdajah, med katerimi je bila tudi zamenjava čeških *ě*, *au* in *ř* s slovaškimi (domačimi) *e*, *ú* in *r*. Močne težnje po slovakizaciji češčine so bile značilne predvsem za katoliško skupino avtorjev. V svojih besedilih niso uporabljali normiranega češkega pravopisa, ampak so češčino na različne načine slovakizirali, stopnja slovakizacije pa je bila odvisna od posameznega avtorja. Češka jezikovna osnova besedil se je večkrat pod pritiskom intenzivne pojavitve slovakizmov minimalizirala, zato lahko govorimo o tipu t. i. slovakizirane češčine oz. bohemizirane slovaščine ali pa o različnih tipih kultivirane predknjižne slovaščine.¹ V 18. stoletju je pri rabi literarnih jezikov prišlo do dveh tendenc: evangeličanska skupina pisateljev je vztrajala s pisanjem v biblijski češčini (to stališče je razumela kot izraz svoje verske posebnosti, ki je dana s tradicijo), na drugi strani pa je katoliška skupina ohranjala različne oblike slovakizirane češčine in kulturne oblike predknjižne slovaščine. Ta trend je dosegel vrhunec na koncu 18. stoletja, tj. v obdobju narodnega preporoda, ko je prišlo do

¹ Omenimo lahko jezik dveh pesnitev slovaškega baročnega pesnika Hugolína Gavloviča (1712–1787). Njegov jezik se v slovaški literarni zgodovini označuje kot »počeščena slovaščina« (Minárik 1984: 266), v rabi pa je tudi novejša oznaka »kultivirana oblika predknjižne slovaščine zahodnoslovaškega tipa« (Gáfriková 2002: 72).

dveh poskusov kodifikacije slovaškega knjižnega jezika. Prvi, neuspešen poskus je izvedel razsvetljenski pesnik in pisatelj Jozef Ignác Bajza (1755–1836),² drugi poskus, ki je obenem tudi prva sistemska kodifikacija slovaščine, pa je iz leta 1787 in ga je pripravil katoliški duhovnik in jezikoslovec Anton Bernolák (1762–1813).

2 Češčina na Slovaškem v obdobju narodnega preporoda in njeni koncepti

Bernolákova kodifikacija knjižne slovaščine kljub natančno izoblikovani normi ni postala integracijski jezikovni dejavnik celotne narodne skupnosti. Njeno sprejetje je naletelo na ozemelske (osnova Bernolákove slovaščine je bila slovaščina zahodnega tipa) in konfesionalne ovire. Evangeličanski del slovaškega izobraženstva kodifikacije ni sprejel in je vztrajal pri tradicionalni rabi češčine. Fenomen konfesionalnosti, ki je imel na Slovaškem močne zgodovinske temelje, je razdelil razvoj slovaške literature za več kot pol stoletja na dva vzporedna koeksistenčna in jezikovno specifična tokova literarne ustvarjalnosti: na tok, ki je bil značilen za evangeličanske avtorje, ki so pisali v češčini, in bernolakovski tok, značilen za predstavnike bernolakovske generacije. Ta jezikovno-konfesionalna »dvotirnost« slovaške preporodne literature je sicer oddaljila trenutek dokončne jezikovne integracije v obliki šturovske kodifikacije vse do začetka 40. let 19. stoletja, po drugi strani pa je pripomogla k večji kulturni raznolikosti slovaškega ozemlja. Češki tok literarnega ustvarjanja je povezoval takratno slovaško kulturo in književnost s sodobnim češkim kulturnim ter z literarnim okoljem, v okviru katerega so velikokrat aktivno sodelovali tudi slovaški avtorji. Med številnimi primeri je treba omeniti na primer ustvarjanje pesnikov Juraja Palkoviča (1769–1850), Bohuslava Tablica (1769–1832) in Štefana Leška (1757–1818) v Puchmajerjevih almanahih, prav tako pa tudi vlogo Jána Kollárja (1793–1853) in Pavla Jozefa Šafárika (1795–1861) pri razvoju češke književnosti ter preporodne kulture. Kljub konfesionalni omejitvi in razmeroma velikemu krogu uporabnikov pa češčina v okviru diglosije slovaške preporodne kulture v predšturovskem obdobju ni bila enovit jezikovni pojav. Prav nasprotno, predstavljala je notranje bogato razslojen sklop literarnih besedil, znotraj katerega lahko najdemo nekaj različic.

Starejša generacija preporodnih avtorjev, ki so pisali v češčini, je začela ustvarjati na prelomu 18. in 19. stoletja. V svojih literarnih delih so dajali prednost arhaični (biblijski) obliki češčine, ki je veljala za tradicionalno in kanonizirano. Ta biblijska češčina, ki je temeljila na Krmanovi izdaji *Kralicke biblije* iz leta 1722, se je uveljavljala predvsem v liturgiji, pridigarstvu in v izobraževanju. V književnih delih sta to obliko češčine uporabljala v svojih pesmih Juraj Palkovič in Bohuslav Tablic.

² Jozef Ignác Bajza svoje oblike slovaščine ni kodificiral s celo vrsto sistematičnih normativnih del, kot je to naredil Anton Bernolák, ampak jo je poskušal vpeljati v literarno prakso s pomočjo lastnih literarnih besedil (Vojtech 2013: 7–21). Principe svojega pravopisa je povzel v uvodih svojih literarnih del pesniškega in proznega značaja: predvsem v predgovoru zbirke epigramov *Slovenské dvojnásobné epigramata* (1794) in v uvodu romana *René mládenca přichodi a skúsenosti* (1783). Bajzov jezik ima značilnosti zahodne slovaščine južnega (trnavskega) tipa z visokim deležem bohemizmov (Krajčovič in Žigo 2002: 123–125).

Zanjo je značilna minimalna stopnja slovakizacije, ki je samo občasna in je prisotna predvsem v delih s poučno razsvetljensko tematiko, s pragmatičnim namenom, da bi povprečnemu slovaškemu bralcu olajšala razumevanje češkega besedila, prav tako pa najdemo pojav slovakizacije češčine tudi v takratni dramatiki. Za to vrsto češčine je bilo značilno, da je bila arhaična in je bila nasprotje takratnim aktualnim govorjenim oblikam žive češčine, ki so jo uporabljali na ozemlju čeških dežel.

Nova generacija evangeličanskih avtorjev, ki je v 20. in 30. letih 19. stoletja vstopila na literarno sceno, je začela intenzivno razmišljati o tem, da je treba biblijsko češčino spremeniti. Prepričani so bili, da je ta oblika češčine konservativna in neperspektivna ter da ne more na Slovaškem opravljati vseh funkcij knjižnega jezika. Zagovarjati so začeli zamisel o »kompromisu med češko pravopisno normo in slovaško jezikovno zavestjo« (Muziková 2012: 449), kar naj bi pripeljalo do slovakizacije češčine in oblikovanja češko-slovaške jezikovne norme. Smernice za predelavo češčine z namenom, da bi jo približali Slovakom, je pripravil Ján Kollár v sodelovanju s Pavlom Jozefom Šafárikom. Prilagoditev češkega pravopisa slovaščini je predstavil v obliki pravil v delu *Čítanka alebo Kniha k čítaní pro mládež ve školách slovanských v městech a v dědinách* (1823). Šlo je za posebno različico češčine, znotraj katere se je ohranila enotna slovnična norma, slovakiziralo pa se je besedišče, deloma pa tudi njena zvočna podoba. Tem zakonitostim je Kollár izraziteje sledil predvsem v dopolnjeni izdaji pesnitve *Slávy dcera* (1832), prav tako pa tudi v svojih drugih literarnih in publicističnih delih. Kollárjevih teženj po slovakizaciji češčine pa niso razumeli na češki strani. Češka kritika Kollárjevega poslovaščenja češčine ni sprejela kot prispevek k utrjevanju češkoslovaške plemenske in jezikovne enotnosti, ampak kot način njene nadaljnje slabitve in kršenja. Težnje po slovakizaciji češčine najdemo tudi pri pesniku Michalu Godri (1801–1874), pisatelju in dramatik Jánú Chalupki (1797–1871) in pri avtorjih, ki so objavljali v almanahu *Zora* (1835–1840), stopnja slovakizacije pa je razlikovala od avtorja do avtorja.

Tretja različica češčine, ki se je začela uveljavljati v 30. letih 19. stoletja, je v ospredje postavljala aktualno obliko češčine, ki je bila v rabi na ozemlju Češke in Moravske. Uporabljali so jo predvsem predromantični pesnik, pisatelj in evangeličanski teolog Karol Kuzmány (1806–1866)³ ter mladi predstavniki romantične generacije. Po eni strani so se trudili sprejeti modernizacijo češčine, do katere je prišlo v prvi polovici 19. stoletja v čeških deželah, po drugi strani pa je iz njihovih besedil razvidno, da so, čeprav nevede, pod vplivom slovaškega jezikovnega okolja, slovaških narečij in različnih stopenj (ne)obvladanja knjižne češčine odstopali od novočeške norme. Trend rabe žive oblike češkega jezika v slovaškem okolju pa ni trajal dolgo. Paradokсно je, da so prav zagovorniki tega koncepta češčine sodelovali pri nastanku novega

³ Karol Kuzmány se je v prvem letniku almanaha *Hronka* v prispevku *Místo předmluvy – tato domluva* oddaljal od bernolákovcev kot »razkolnik« češkoslovaške jezikovne enotnosti in je ostro zavrnil arhaično češčino profesorja bratislavskega evangeličanskega liceja in pesnika Juraja Palkoviča ter konservativnost njegove revije *Tatranka*. Še zanimivejše pa je, da je kritiziral tudi Kollárjeve pravopisne reforme in slovakizacijo češčine. Izjavil je, da »jaz, Slovak, se bom držal slovnice, ki so jo sprejeli Čehi, Moravci in Slovaki že pred nekaj sto leti, prav tako pa tudi pravopisa, ki ga je pripravil gospod Dobrovský« (Kuzmány 2014: 345).

knjižnega jezika – šturovske slovaščine. Mednje sodi tudi Karol Kuzmány, ki je bil v preteklosti goreč zagovornik češčine. Izbira posamezne različice češčine je bila odvisna od literarne generacije, v katero je avtor spadal, prav tako pa je bila tudi žanrsko in funkcijsko pogojena. Prav mera slovakizacije češke jezikovne osnove je bila velikokrat tesno povezana z intencionalnostjo literarnega besedila in njegovo žanrsko podstatjo. To lahko prikažemo na podlagi primerov, prikazanih v nadaljevanju.

3 Podobe slovakizacije v literarnih besedilih

Zagovornik biblijske podobe češčine Juraj Palkovič je v pesniških besedilih, ki so bila objavljena v zbirki *Muza ze slovenských hor* (1801),⁴ poskušal dosledno slediti normi omenjene različice češčine. Za njegovo generacijo je bila ta primerna predvsem za pisanje poezije, torej »pesniško umetnost«, ki je bila v klasicistični žanrski hierarhiji na samem vrhu. Palkovič se je v predgovoru k svoji pesniški zbirki celo opravičil bralcem, ker je uporabil posamezne slovaške besede. Napisal je: »Če sem kje uporabil besede, lastne samo Slovakom in načinu njihovega govora (kar se je le redko zgodilo), to mi kot Slovaku Čehi, upam, odpustijo« (Palkovič 2016: 13). Po drugi strani pa v svoji farsii *Dva buchy a tri šuchy* s podnaslovom *Slovenská komédia k zasmání se pro pána a pro sedláka* (1800, 1810) ne okleva poseči po izraziti slovakizaciji in uporabi novohrasko narečje iz okolice mesta Lučenec, ki se pojavi predvsem v govoru likov iz nižjih družbenih slojev (kmeta Surovec in Uchyc). Pravo nasprotje njihovih replik so replike postav, ki predstavljajo višje družbene sloje in uporabljajo biblijsko češčino, prepleteno z latinskimi frazami. Diferencirana raba jezikov je v besedilu tudi znak družbene stratifikacije likov. V kontekstu dela Juraja Palkoviča, konservativnega zagovornika tradicionalne biblijske oblike češčine, deluje raba slovaškega narečja kot nekaj posebnega. Njegova uporaba v dramskem žanru, kot je farsa, je z vidika takratne klasicistične poetike legitimna. Farsa, ki je bila s stališča klasicistične žanrske hierarhije razumljena kot nizek žanr, je skoraj zahtevala, da se jezikovno prilagodi nestilizirani jezikovni realnosti »nižjih« družbenih slojev, ki jih je upodabljala (pri Palkoviču gre za podeželsko in malomeščansko okolje). Navedeni primer dokazuje, da so avtorji prve preporodne generacije, ki so pisali v češčini, pri svojem pesniškem ustvarjanju uporabljali tradicionalne oblike biblijske češčine, v dramskih besedilih in razsvetljski publicistiki pa so se zaradi pragmatičnih razlogov podrejali slovakizacijskim trendom.

Tudi poznejše veseloigre in komedije – predvsem tiste iz 30. let 19. stoletja – so izrazito upoštevale slovakizacijske tendence. Jaroslav Vlček, avtor prve znanstvene slovaške literarne zgodovine iz leta 1890, je napisal, da so »najvidnejši primer poslovaščene češčine« (Vlček 1933: 98) med evangeličanskimi pisatelji komedije dramatika Jána Chalupka, ki se dogajajo v fiktivnem mestu Kocúrkovo. Slovakizacija v Chalupkovih veseloigrah se je kazala predvsem pri nedosledni rabi češkega soglasnika *ř* (ki ga slovaščina ne pozna) in njegovi zamenjavi s soglasnikom *r*

⁴ Gre za prvo zbirko posvetne poezije v zgodovini slovaške književnosti, v kateri so besedila napisana v slogu rokokojške anakreontike in prihajajočega klasicizma (Vojtech 2017: 76–82).

(na primer *přátelé, farář, kuchárku, čtyři*);⁵ pogosto zamenjavo predpone *nej-* s slovaško *naj-* v presežnikih (*najlepší, najlépe, největší*); pojavom variantnih oblik glagola *biti* v sedanjiku (*sem, si, sme, ste* brez protetičnega *j*). Ján Chalupka ni sprejel vokalizacije zlogotvornih *r* in *l*, ki jo je predlagal Kollár.⁶ Zanj je prav tako značilna slovakizacija na glasoslovni (*peniaze* namesto *peníze, sněh* namesto *snih, muchy* namesto *mouchy, krstit* namesto *křtít*) in leksikalni ravni (*okuláre, cverna, kepeň, dereš, oblokem, vojna, čipkami, mravce, gazdina, chotár ...*) (več o tem Muziková 2012: 448–461). Izstopajoča je tudi raba vzhodnoslovaškega (šariškega) narečja, ki ga uporablja (podobno kot Juraj Palkovič) kot sredstvo za karakterizacijo likov.

Številne primere, ki kažejo na različno intenzivnost slovakizacije, najdemo tudi v besedilih, ki so bila objavljena v almanahu *Zora* (1835–1840). Almanah je pomemben predvsem zaradi tega, ker so bila v njem skupaj prvič objavljena besedila v češčini in bernolakovščini, kar je bilo pred tem skoraj nepredstavljivo. Prav tako je treba omeniti, da se je založnik almanaha Michal Godra zavestno odločil revidirati dotakratni način pisanja v češčini. Izdal je kratek opis posegov znotraj češkega pravopisa in slovnice z naslovom *Osvědčení* (1835). Zanimivo je, da imajo spremembe, ki jih je predlagal Godra, vseslovaški oz. sredneslovaški značaj in do neke mere nakazujejo smer proti šturovski kodifikacije. Njegova pravila sprememb češčine spominjajo na »poskus kodifikacije, čeprav samo fragmentarne« (Lifanov 2010: 35). Ker so Godrovi poslovaščenji posegi v češko pravopisno in slovnično normo tako temeljni ter izraziti, jih v nadaljevanju na kratko povzemamo.

Godra pri samostalnikih ženskega spola v imenovalniku ednine zamenja češko končnico *-e* s slovaško končnico *-a* (*moja duša, naša práca, vaša bohyňa* – v nasprotju s češkimi oblikami *moje duše, naše práce, vaše bohyně*). Pri samostalnikih ženskega spola v tožilniku ednine zamenja češko končnico *-i* s slovaško končnico *-u* (*našu prácu, tvoju bohyňu* – v nasprotju s češkimi oblikami *naši práci, tvoji bohyni*); v orodniku ednine pri vseh samostalnikih ženskega spola rabi slovaško končnico *-ou* (*našou pracou, útlou radost'ou*). Samostalnike moškega spola, ki se končajo na *-a*, sklanja po naslednjem vzorcu: *patriarcha, -u, -ovi, -u, -ovi, -om* (v nasprotju s češko paradigmo *patriarcha, -y, -ovi, -u, -ovi, -ou*); vsi samostalniki moškega spola s kategorijo živo+ imajo v tožilniku ednine končnico *-a* (*vůdca, pytača* namesto čeških *vůdce, pytače*). Pri samostalnikih srednjega spola v roditelju ednine nadomešča češko končnico *-í* s slovaško končnico *-ia* [*ja*] (*toho náradja, od narozenja, živobitja* – v nasprotju s češkimi oblikami *toho náradí, od narození, živobyti*). Glagoli, ki imajo v prvi osebi ednine *-im*, imajo v tretji osebi množine namesto češke končnice *-i* slovaško končnico *-ia*/[*ja*] (*vidja, činja, letja* – v nasprotju s češkimi oblikami *vidí, činí, letí*). Glagoli, ki imajo v prvi osebi edine končnico *-ám*, imajo v velelniku obliko *volaj, daj, maj* – v nasprotju s češkimi *volej, dej, měj* (Godra 1835: 283–284). Poleg teh sprememb je Godra izvedel tudi velike posodobitvene posege znotraj arhaične češke tipografije. Glasovno skupino *au* je v tiskanih besedilih poenostavil

⁵ Namesto korektnih čeških oblik *přátelé, farář, kuchárku, čtyři*. Po drugi strani pa rabi sogalsnik ř tudi v neustreznih položajih (*kotřbě, hřtan, hořeznak, dařemných*).

⁶ Za razliko od drugih avtorjev je ohranil zlogotvorna *r* in *l* (*srdce, lehkomyšlnika, snesitedlný*).

z *ú*. Zavrača rabo grafema *W/w*, za katerega meni, da je prevzet iz nemškega jezika, zato ga nadomesti z grafemom *V/v*.⁷ Grafem *G/g* nadomesti z grafemom *J/j* »kot je v latinščini in v vseh jezikih, ki uporabljajo latinsko abecedo« (Godra 1835: 282). Grafem *Ĝ/ĝ* nadomesti z grafemom *G/g* in mu vrača pomen, »ki so ga so imele te črke prvotno v grščini in latinščini ter v številnih drugih slovanskih narečjih« (Godra 1835: 282). Grafem *J/j* nadomesti z grafemom *Ĭ/ĭ*.

Godra je ta pravila uporabil v svojih besedilih, ki jih je objavil v almanahu *Zora*, prav tako pa so jih v svoja dela vključevali tudi drugi avtorji. Češka osnova teh besedil se izrazito modificira, tako da slovaški elementi izpodrivajo izvirne genetsko češke sestavine. Poudariti je treba, da je Michal Godra v svoja besedila vključeval predvsem tiste elemente, ki so vezani na srednjo slovaščino, čeprav se nekateri pojavljajo na širšem slovaškem ozemlju. V tem primeru jezikovna osnova ni nenehno spreminjajoči se slovaški jezik, ampak kodificirana podoba češčine. Posledično dobijo besedila zanimivo podobo, saj se skupaj pojavijo tipični češki in tipični osrednjeslovaški pojavi.⁸ Eden izmed avtorjev, ki je upošteval Godrovo slovnična, pravopisna in tipografska pravila, je tudi Ján Boleman,⁹ ki je v almanahu *Zora* (1835) objavil novelo *Jelka*. V nadaljevanju navajamo kratek odlomek iz omenjenega dela.

Pójdeš tedy, synu mój, ke dvoru – pravil otec. Starodávni mojí přátelé v Petrohradě u dvoru, jestliže ti i nápomocní nebudú, – ve velkých městách málo přátelstva, – o tom předce jsem ujištěn, že ti aspoň v ničem nebudú na překážce. Já sem víc miloval vlast mů, než mé štěstí: Ty miluj obě. Cestu, kterou máš kráčet k cíli, ukážu ti vlasti tvé letopisové a tvój dobrý Duch. Už se poznati život slávy; ale zachovaj pokoj čistého svědomja: tenť jest nejvěrnější přítel člověka v každé života případnosti. Ted' pod' k susedovi se odebrati. Bóh ví, kedy se sožíme. /poudarky M. V./ (Palucký 1835: 256.)¹⁰

Zanimiva koeksistenca čeških in slovaških jezikovnih prvin je značilna tudi za fragment romana Pavla Jána Tomáška (1802–1887) *Obchodníci* (1846).¹¹ V besedilo, napisano v češčini, je avtor vključil replike v slovaščini:

To nemálo jej ranilo, tak že cele sklíčený a pomatený vykročil ze krámu a sotwa zpozorowal Slowáka u dweří naň čekajícího, až se tento sám ohlásí a jej oslowí: »No jakže mladý pán? Či bude dačuo? Či Wás tu přijmu!?!«

»Slábá naděje, milý Jurku! Jenbych nemusil nazpět jíti do Štáwnice. Pán Bär mi powěděl, že mi třeba trpělivě čekat: ale kdo wí jak dlauho! Jakže já tu dlauho wydržím, kdež je

⁷ Godra (1835: 282) piše, da navaden v pišejo tudi »Hrvat, Slavonec, Krajnc in drugi«.

⁸ Podobno je tudi v besedilih, ki so pisana v prvi knjižni slovaščini, ki jo je kodificiral Anton Bernolák in v katerih prej dominantne zahodnoslovaške jezikovne pojave izpodrivajo srednjeslovaški jezikovni pojavi (Lifanov 2010: 34–42).

⁹ Avtor je novelo objavil pod psevdonimom A. Palucký.

¹⁰ Slovakizmi so označeni ležeče.

¹¹ Fragment romana je bil sicer natisnjen leta 1846, torej tri leta po Štúrovi kodifikaciji knjižne slovaščine, vendar je verjetno nastal že prej. Tomášek ga je izdal pod psevdonimom Činorád Věrný (Vojtech 2016: 203–214).

tak drahé žiwobyti? Co jsem sobě málo uspořil, to je brzo pryč, a já nemám očekáwati pomoc od nikoho. Wyznat musím, že mě zklamala naděje.«

»Ei něsmuťtě sa tak: však pán Boh pomuože! Len sa Wy doweduíwajťe, weť si Wy mesto wynajďetě wolakďe. To Wy němusitě mysljet', že je tu w Pešti wšade tak draho, ako w našom hostinci u Holúbka. Jábych som Wám mohou opatriť, keby sa Wám lúbilo, welmo lacnú a pritom statočnú a porjádnu hospodu. Tamby stě sa mohli pobawiť trebas jak dlúho, kýmby Wám trařilo wolačuo.« /poudarki M. V./ (Tomášek 1846: 11.)¹²

Kot je razvidno iz odlomka, se je Tomášek odločil, da nekateri liki, ki so slovaškega rodu, govorijo slovaško, natančneje v srednjeslovaškem narečju. Ta pojav je opazila tudi takratna literarna kritika. Slovaški romantični pisatelj Ján Francisci (1822–1905) kritično piše o tem, da je Tomášek slovaščino uporabil samo pri liku, ki predstavlja preprostega furmana in služabnika. Francisci to dejstvo dojema kot ponižanje »prelepe naše slovaščine« (Francisci 1977: 111). Z njegovim pogledom na Tomáška je polemiziral češki pisatelj, literarni kritik in publicist Karel Havlíček (1821–1856). V svoji recenziji Tomáškovega dela na račun Franciscijeve kritike piše:

Očitati so mu tudi to, da baje furmani in nižje slovaške osebe v njegovi povesti govorijo slovaško narečje in drugi v knjižnem jeziku, da s tem namenoma ponižuje slovaški jezik. S tem se ne strinjamo. Dobro je, da nižje ljudstvo govori preprosti jezik, ker ne bere knjig, nima zavesti o knjižnem jeziku. (Havlíček 1870: 199.)

Rabo slovaščine v kontekstu v češčini pisanega literarnega besedila je pozneje opazila tudi literarna zgodovina. Literarni zgodovinar Albert Pražák (1880–1956) ta Tomáškov pristop razume kot sredstvo za boljšo karakterizacijo likov in obenem tudi kot trud, da ustvari »realnejši značaj povedke, ne pa zaradi malomarnosti ali zlobnosti do slovaščine« (Pražák 1926: 54). Prav tako tudi literarni zgodovinar Andrej Mráz (1904–1964) dojema to jezikovno posebnost besedila kot del avtorjeve realistično-dokumentarne tendence in napora, da »ujame dejansko podobo resničnosti in jo vključi v svoj umetniški načrt« (Mráz 1958: 92). Po drugi strani rabo slovaščine v govoru likov iz nižjih družbenih slojev razume kot sredstvo za socialno distanciranje »preprostih podeželskih ljudi od preostalih likov iz povedke« (Mráz 1958: 91). Te Tomáškove težnje pa ne moremo dojeti poenostavljeno in samo kot nespoštovanje slovaščine ali samo kot znak razrednega razslojevanja likov. Ta pojav je treba razlagati v povezavi s pojavom večjezičnosti v literaturi v 30. letih 19. stoletja. »Tomáškova jezikovna odločitev potrjuje, da je v 30. letih 19. stoletja prišlo do nihanja estetskega okusa na področju jezika« (Marčok 1968: 331) in so obe takratni knjižni obliki literarnih jezikov – bernolakovščino ter češčino – začeli dojemati kot togi. Kot je bilo prikazano, je ta pojav najvidnejši v prozi in dramatik. Za prozna besedila, ki so bila objavljena v almanahu *Zora*, je značilno, da se v govoru likov in pripovedovalca pojavljajo regionalni narečni elementi, kot je na primer raba srednje slovaščine z nekaterimi značilnostmi oravskega narečja.¹³ Elemente

¹² Slovaške replike navajamo v ležečem tisku. Besedilo je prepisano v izvorni obliki in s tipografskimi posebnostmi, ki so značilne za to obdobje.

¹³ V prozi Jána Herkeľa *Premena* (1836).

jezikovne stratifikacije likov lahko najdemo v že prej omenjeni farsu Juraja Palkoviča *Dva buchy a tři šuchy* (1801), še bolj pa je v različnih oblikah opazna v dramskih besedilih iz 30. let 19. stoletja – v igrh Jána Chalupka in Štefana Petruša. Kot primer lahko navedemo tudi Tomáškovu prozo, ki

predstavlja skrajno situacijo, ko zraven sebe obstajata dve samostojni in enakopravni obliki jezika, ki sta sposobni opravljati estetske funkcije. Nasprotje češčina – srednja slovaščina so na koncu tridesetih let dojemali kot estetsko nasprotje. Eni so ga sprejeli pozitivno, drugi negativno. Srednja slovaščina pri Tomášku ne deluje komično, saj se uporablja samostojno.¹⁴ (Marčok 1968: 332.)

4 Zaključek

Lingvoliterarna analiza jezikovne situacije v slovaški književnosti prve polovice 19. stoletja je pokazala, da je položaj češčine na Slovaškem v tem obdobju izrazito slabel. Razlog, da je do tega pojava prišlo, ni samo diglosija v obdobju narodnega preporoda, v katerem sta v slovaški književnosti vse do začetka romantike paralelno koeksistirala dva jezika: bernolakovska knjižna slovaščina in češčina, ampak predvsem v širših povezavah emancipacije slovaškega naroda. Za evangeličansko linijo slovaške kulture in književnosti je bila češčina sicer delujoče jezikovno-komunikacijsko sredstvo, ki se je naslanjalo na dolgo zgodovinsko tradicijo, po drugi strani pa je bila vseeno jezikovni import, ki je bil oddaljen od narečne baze njenih uporabnikov in od nadnarečnih predknjižnih oblik slovaščine. To dokazujeta tudi močna slovazikacija češčine v 30. in 40. letih 19. stoletja ter nova kodifikacija moderne knjižne slovaščine, ki jo je leta 1843 izvedel Ľudovít Štúr in je pomenila konec procesa jezikovne integracije Slovakov.¹⁵

Literatura

Bartko, Ladislav, 1985: Pramene a charakter Masníkovéj Zprávy písma slowenskéého. Porák, Jaroslav (ur.): *Práce o dějinách slavistiky: Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova. 167–177.

Jóna, Eugen, 1985: Podiel slovenských gramatikov na rozvoji českej gramatickej literatúry (V. Benedikt z Nedožier, P. Doležal). Porák, Jaroslav (ur.): *Práce o dějinách slavistiky: Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova. 107–124.

Francisci, Ján, 1977: Obchodníci. Kraus, Cyril (ur.): *Slovenská literárna kritika: I. zväzok*. Bratislava: Slovenský spisovateľ. 109–111.

Gáfriková, Gizela, 2002: Literárne dielo Hugolína Gavloviča. Mlacek, Jozef (ur.): *Studia Academica Slovaca 31*. Bratislava: Stimul. 61–73.

Godra, Michal, 1835: Osvědčení. Zora: *Almanach na rok 1835*. Budín: Literami Král. Univers. Tiskárňe. 282–284.

¹⁴ Tj. v govoru konkretnih likov.

¹⁵ Prispevek je nastal v okviru projekta VEGA 1/0315/21 *Poetika slovaške proze od 18. do 20. stoletja 2*.

- Havlíček, Karel, 1870: *Sebrané spisy: Svazek I*. Praha: Tisk Jaroslava Pospíšila.
- Hurban, Jozef Miloslav, 1977: Obchodníci Činoráda Věrného. Kraus, Cyril (ur.): *Slovenská literární kritika: I. zvazok*. Bratislava: Slovenský spisovateľ. 83–85.
- Kákošová, Zuzana, 2001: *Kapitoly zo slovenskej literatúry: 9.–18. storočie: Typológia a poetika stredovekej, renesančnej a barokovej literatúry*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Krajčovič, Rudolf in Žigo, Pavol, 2002: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Kuzmány, Karol, 2014: *Dielo*. Bratislava: Kalligram, Ústav slovenskej literatúry SAV.
- Lifanov, Konstantin, 2010: Almanach Zora a štúdium dejín spisovnej slovenčiny. *Opera Slavica* 20/4. 34–42.
- Marčok, Viliam, 1968: *Počiatky slovenskej novodobej prózy*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Minárik, Jozef, 1984: *Baroková literatúra: Svetová, česká, slovenská*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Mráz, Andrej, 1958: Pavel J. Tomášek a jeho poviedka Obchodníci. Čepan, Oskár (ur.): *Litteraria: Štúdie a dokumenty I*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 69–102.
- Muziková, Katarína, 2012: K slovakizovanej češtine v divadelných hrách Jána Chalupku. Pašuthová, Zdenka (ur.): *Ján Chalupka: Súborné dramatické dielo*. Bratislava: Divadelný ústav. 448–461.
- Palkovič, Juraj, 2016: *Muza ze slovenských hor*. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV.
- Palucký, A. /Boleman, Ján/, 1835: Jelka. *Zora: Almanach na rok 1835*. Budín: Literami Král. Univers. Tiskárne. 253–268.
- Pražák, Albert, 1926: *Slovenské studie*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského.
- Šmatlák, Stanislav, 1997: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Bratislava: Národné literárne centrum.
- Tomášek, Pavel Ján, 1846: *Obchodníci: Povídka z nových časův od Činoráda Věrného. Svazček I*. Levoča: Písmem Jana Werthmüllera a syna.
- Vlček, Jaroslav, 1933: *Dejiny literatúry slovenskej*. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská.
- Vojtech, Miloslav, 2013: *Tvorcovia literatúry a literárnej histórie*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Vojtech, Miloslav, 2016: Prozaický fragment Pavla Jána Tomáška Obchodníci. (Otázky literárnohistorickej recepcie, interpretácie a česko-slovenské súvislosti textu). Pospíšil, Ivo (ur.): *Poetika prózy v česko-slovenských souvislostech*. Brno: Česká asociace slavistů. 203–214.
- Vojtech, Miloslav, 2017: *Slovenská klasicistická a preromantická literatúra*. Bratislava: Univerzita Komenského.

O IZGOVARJAVI ANGLEŠKIH ZEMLJEPISNIH IMEN V SLOVENŠČINI¹

Prispevek se osredinja na problematiko izgovarjave angleških zemljepisnih imen, ki se v slovenščini pojavljajo v (pol)citatni obliki. S pomočjo jezikovnih priročnikov (*Slovenski pravopis*, Govorni pomočnik) in razčlenbe govornega jezika (arhiv televizijskih in radijskih oddaj na portalu MMC in Korpus govorne slovenščine GOS) preverjamo, ali govorci in govorke pri izgovarjavi angleških zemljepisnih imen sledijo pravorečni normi. Razčlenba podatkov pokaže, da prihaja do občasnih razhajanj med normo in podatki zaradi napačne transfonemizacije, vpliva angleškega zapisa besed ter napačnih analogij.

Ključne besede: angleška zemljepisna imena, izgovarjava, pravopis, transfonemizacija

1 Pregled literature

Po *Slovenskem pravopisu* (Toporišič et al. 2014; v nadaljevanju *SP*) za prevzeta lastna imena iz latiničnih pisav načeloma velja, da njihovo pisno podobo ohranjamo (§183) in da se v imenovalniku ednine in enakem tožilniku (§161) pojavljajo v citatni obliki (npr. *Oxford*), s sklonskimi obrazil pa v polcitatni obliki (npr. *Oxforda*).² Kot izjemo *SP* (§184–197; §199–207) navaja naslednje kategorije:

- podomačena zemljepisna imena (*Anglija*, *Teksas*);
- slovenska zemljepisna imena, ki nadomeščajo neslovenska imena (*Dunaj*);
- prevedena imena (*Nizozemska*).

¹ Prispevek je nastal v sklopu raziskovalnega programa št. P6-0218, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² Za podrobno analizo in pregled problematike prevzemanja lastnih imen glej mdr. Pogačnik (2003).

Kot ugotavlja tudi Kladnik (2007: 78), enobesedna zemljepisna imena »praviloma ohranjajo izvirno podobo«, večbesedna pa večinoma prevajamo. Navede tudi, da je v *SP* 2026 tujih zemljepisnih imen, med njimi 1168 podomačenih in 858 citatnih (2007: 76). Ker je poudarek pričujočega prispevka na slovenski izgovarjavi angleških zemljepisnih imen, se bomo v nadaljevanju osredinili le na imena iz angleško govorečih dežel, ki se v slovenščini pojavljajo v citatni in polcitatni obliki.

Pri izgovarjavi prevzetih besed *SP* (§222) predlaga, da izgovarjavo prilagodimo glasovnemu sistemu slovenskega jezika, tako da »/t/uje glasove /.../ zamenjamo z najbližjimi slovenskimi knjižnimi /glasovi/«. Takšnemu procesu fonološkega prilagajanja pravimo tudi transfonemizacija (prim. Filipović 1986: 68). Upoštevajoč Flipovičevo (1986) teorijo o fonološkem prilagajanju, Šuštaršič (1990: 141) in Sicherl (1999: 32–33) govorita o treh možnih transfonemizacijah: (i) popolna/ničta transfonemizacija (fonemi prejemnika v celoti ustrezajo fonemom dajalca), (ii) delna ali kompromisna transfonemizacija (fonemi prejemnika se delno razlikujejo od fonemov dajalca, največkrat na ravni alofonov ter izgovornih značilnosti) in (iii) prosta transfonemizacija (fonemi dajalca se v celoti razlikujejo od fonemov prejemnika).

Glasovna sistema knjižne angleščine in knjižne slovenščine sta si v veliki meri podobna, vendar med njima prihaja do pomembnih razločkov (gl. npr. Srebot Rejec 1987; Šuštaršič 2004). V nadaljevanju bomo izpostavili najpomembnejše, pri čemer bomo po konvenciji grafeme zapisovali v lomljenih oklepajih <p>, foneme v poševnih oklepajih /p/, njihove fonetične realizacije pa v oglatih oklepajih [p^h]. Pri navedbi izgovarjave bomo sledili standardom, ki so se uveljavili v leksikografski praksi v obeh jezikih – v angleščini je to zapis v mednarodni fonetični abecedi (IPA), v slovenščini pa zapis, ki je uveljavljen v *SP* in *Slovenski slovnici* (Toporišič 2000).

Primerjalni opis glasoslovnih sistemov angleščine in slovenščine z vidika transfonemizacije, ki ga podajamo v Preglednici 1, temelji na delih Šuštaršiča (1990, 1990/1991) in E. Sicherl (1999).

Preglednica 1: Transfonemizacija angleških fonemov v slovenščino

transfon.	angleški fonem/alofon	transfonemizacija v slovenščini
soglasniki		
ničta	/m n j b g f s z ʃ ʒ tʃ dʒ/	/m n j b g f s z š ž č dž/
delna	dlesničnojezičnika /t d/	zobnojezičnika /t d/
	glasilčni /h/	mehkonebnojezični /h/
	dlesnični drsnik /t/	zadlesnični drsnik /t/
	zveneči [l], nezveneči [ɫ] in temni [ɮ]	dlesnični /l/
	prični [pʰ tʰ kʰ]	/p t k/
	zobnoustnični /v/	zobnoustnični [v]
	ustničnoustnični /w/	zobnoustnični [v], razen pred soglasnikom in na koncu besede, kjer je dvoustnični [u]
	mehkonebnijezični /ŋ/	[ŋ]
prosta	/θ ð/	/t d/
samoglasniki¹		
ničta	/ɜ:/ in /ə/	/ǎ/ v naglašenem in /ə/ v nenaglašenem položaju
delna/prosta	/i:/ in /ɪ/	/i/ v naglašenem in /ɪ/ v nenaglašenem položaju
	/u:/ in /ʊ/	/ú/ v naglašenem in /u/ v nenaglašenem položaju
	/ɑ:/ in /ʌ/	/á/ v naglašenem in /a/ v nenaglašenem položaju
	/e/, /æ/, /ɔ:/ in /ɒ/	načeloma ozka /e/ in /o/, pogosto tudi /e/ in /æ/ z /è/ ter /ɒ/ z /ô/
	/aɪ/, /eɪ/, /ɔɪ/, /aʊ/, in /əʊ/	/aj/, /ej/, /oj/, /au/ in /ou/
	/eə/, /ɪə/ in /ʊə/	/er/, /ir/ in /ur/

Na izgovarjavo angleških sposojenk v slovenščini ne vplivajo le razločki med glasoslovnima sistemoma, temveč tudi drugi dejavniki. Šuštaršič (1990/1991: 62) in Sicherl (1999: 31) opozarjata na dejstvo, da je na izgovarjavo sposojenk (v preteklosti) vplival tudi sam zapis besede. Da ima zapis pomembno vlogo pri izgovarjavi v slovenščini (gl. tudi Komar 2017: 161–162), lahko pokažemo na zgledih angleških zemljepisnih imen:

- <o> v *London*: ang. /'lʌndən/, slo. /lónɔnd/;
- <e> v *Cleveland*: ang. /'kli:vlənd/, slo. /klívlend/, tudi /klévlend-/;
- <w> v *Norwich*: ang. /nɒrɪdʒ/, slo. /nórvič/;
- <ch> v *Chicago*: ang. /ʃə'kɑ:gəʊ/, slo. /čikago/.

³ Za podroben pregled slovenskih samoglasnikov in pregled različnih razčlemb prim. mdr. Jurgec (2011).

Do večjih razhajanj v izgovarjavi pa prihaja tudi zaradi (napačnih) analogij:

- *Londonderry*: slo. /lɔndɔnderi/ po analogiji z *London* (ang. /'lɒndəndəri/);
- *Arkansas*: slo. /arkánsas/ po analogiji s *Kansas* (ang. /'ɑ:kənsɔ:/);
- *Portsmouth*: slo. /pɔrcmaʊt/ po analogiji z *mouth* (ang. /'pɔ:tsməθ/).

2 Metodologija

Sestavili smo podatkovno bazo angleških zemljepisnih imen, ki se pojavljajo v Pravilih SP (§1100), v slovarskem delu SP in v Govornem pomočniku MMC. V bazo so vključena vsa imena, ki ohranjajo izvirno podobo, torej *Dublin*, *Gloucester* in *Guernsey*, ter se ne pojavljajo v prilagojeni/slovenjeni obliki, npr. *Adelajda*, *Misuri* in *Pensilvanija*.

Predpisano angleško izgovarjavo smo preverili v angleškem slovarju *Longman Pronunciation Dictionary* (Wells 2008), njihovo slovensko izgovarjavo pa v slovarskem delu SP (2014 in 2001) ter Govornem priročniku MMC (2020). Dejansko izgovarjavo smo preverili v arhivu televizijskih in radijskih oddaj na portalu MMC (<https://www.rtv slo.si/>) s pomočjo brskalnika ter ključno besedo in v korpusu govorne slovenščine GOS.⁴ S posnetki s portala MMC in z zadetki iz korpusa smo preverjali obstoj izgovornih različic opazovanih besed, ne pa tudi njihove pogostnosti.

3 Rezultati in razprava

V razpravljalnem delu smo osredinjeni na primere, pri katerih zaradi razlik med glasoslovnima sistemoma obeh jezikov prihaja do delne/kompromisne ali proste transfonemizacije (gl. razdelek 1). Primerjamo zapis, izgovarjavo v angleščini, kodificirano slovensko izgovarjavo in dejansko izgovarjavo.

3.1 Angleški samoglasniki

3.1.1 Angleška fonema FLEECE /i:/ in KIT /ɪ/

Angleški dolgi /i:/ in kratki /ɪ/ naj bi po zgornjih virih transfonemizirali s slovenskima /i/ in /ɪ/, kar potrjuje tudi naš korpus. Angleški dolgi /i:/ je v našem korpusu:

- /i/, npr. *Queensland* /'kwɪːnzlænd/ postane /kvɪ́nsleɲd/, oziroma
- /i/, npr. *Sheffield* /'ʃefiːld/ postane /šefíld/.

⁴ Ker obsega korpus GOS le dober milijon besed, smo upoštevali vse zadetke opazovanih besed, ne glede na kanal in tip govora.

⁵ Za ilustracijo ob fonetičnem zapisu navajamo ponazoritvene lekseme (ang. 'lexical sets'), ki jih je za angleške foneme uvedel John C. Wells.

Izpostaviti velja *Phoenix* /'fi:niks/, pri katerem v *SP* (2001) ni zaznati vpliva pisave (ali vpliva obstoječe besede *feniks*), saj je mesto transfonemizirano s /finiks/. Nasprotno pa novejša transkripcija na portalu Fran (*SP* 2014) ponudi izgovarjavo /féniks/, ki se oddalji od izvirne angleške in približa slovenskemu izgovoru zapisa.

Transfonemizacija fonema /ɪ/ poteka z:

- /i/, npr. *Sydney* /'sɪdni/ postane /sídni/, oz.
- /i/, npr. *Brooklyn* /'bróklɪn/ postane /brúklin/.

Vzporedno s *Phoenixom* izstopa tudi *Nevada* /nɪ'va:də/, katere izgovarjava nenaglašenege začetnega zloga z angleškim /ɪ/ je pod vplivom zapisa v slovenščino transfonemizirana z /e/. Podoben primer je *Nebraska*, ki se prav tako lahko izgovarja z začetnim /nɪ-/ , po slovenski normi pa se z /ne-/. Hkrati slovenska pravopisna norma upošteva angleško izgovarjavo za *Sydney* /'sɪdni/ in *Sussex* /'sʌsɪks/, ne da bi se ozirala na zapis: torej /sídni/, /sásiks/⁶ in ne /sidnej/, /súseks/.

Govorci na MMC in zapisi v korpusu GOS opisano transfonemizacijo povečini potrjujejo. Med njimi najdemo obe normirani izgovarjavi za mesto *Phoenix* – novejši posnetek (2019) z /i/ sledi *SP* 2001, nekoliko starejši (2017) pa uporabi /é/, ki je ustrezen z vidika trenutne norme. Med posnetki opazimo tudi nedoslednost pri izgovarjavi, ki jo povezujemo z nihanji med angleško izgovarjavo in slovenskim branjem zapisa: *Detroit* z /ditrojɪt/ ter /detrojt/ in *Sydney* kot /sídni/ ter /sidnej/.

3.1.2 Angleška fonema DRESS /e/ in TRAP /æ/⁷

Zemljepisna imena, ki jih Angleži izgovarjajo s fonemom /e/, sledijo osnovnemu načelu, da angleški glas v slovenščini pogosto transfonemiziramo s slovenskim ozkim /e/, lahko pa tudi s širokim /ê/:

- /e/, npr. *Denver* /'denvə/ postane /dénver/ (gl. Govorni pomočnik MMC), in
- /ê/, npr. *Londonderry* /'lʌndəndəri/ postane /...dêri/.

V opazovanih besedah prevladuje <e> kot najbolj pogost zapis za angleški fonem /e/. Izjemi sta *Greenwich* /'ɡrenɪʃ/ z <ee> in *Death Valley* /deθ .../ z <ea>: pri prvem je kodificirana izgovarjava z /i/ (/grínič/), ki je na ravni samoglasnikov približek tiste, ki jo Longmanov slovar označi kot alternativno /'ɡrɪmɪdʒ/, pri drugi pa je predpisan pričakovani samoglasnik /é/ (/déd véli/). Sklepamo, da je v primeru *Greenwicha* na slovensko slovarsko normo vplivala angleška izgovarjava sklopa <ee>, ki je povečini /i:/, čeprav bi tudi v tem primeru *SP* lahko kodificiral /e/.

⁶ Zemljepisno ime *Sussex* izgovorimo kot [sáseks, tudi sásiks] (gl. tudi Dobrovoljc 2018).

⁷ V novejši literaturi (Cruttenden 2014) se za ta fonem pojavlja simbol /a/, vendar v prispevku sledimo tradicionalni notaciji, ki jo uporablja večina uveljavljenih britanskih enojezičnih slovarjev za nerodno govorce angleščine, npr. Oxfordov, Cambridgeev, Longmanov, Collinsov in Macmillanov slovar.

Govorci na portalu MMC izgovarjajo /e/ v krajih, kot so *Belfast, Kentucky* in *Sheffield*, skladno s pravopisno normo. Nedosledna je izgovarjava mesta *Melbourne*, kjer se v naglašenem zlogu pojavita ozki in široki /e/ (gl. tudi razdelek 3.1.6). Angleški fonem /æ/ je v predpisani izgovarjavi transfonemiziran kot:

- /a/: npr. *Dalas* /'dæləs/ postane /d̥alas/,
- /e/: npr. *Abbeville* /'æbvɪl/ (v Govornem pomočniku MMC) postane /ɛ̃bvɪl/,
- /ê/: npr. *Lancaster* /'læŋkəstə/ postane /l̥ɛ̃nkester/.

V *SP* prevladuje transfonemizacija z /a/, pri kateri se norma naslanja na zapis, sledijo izgovarjave z ozkim /e/, medtem ko je /ê/, ki je po kakovosti najbližje angleškemu /æ/, redko uporabljen. Četudi se zdi slovenski /ê/ najboljša izbira pri transfonemizaciji angleškega /æ/, velja opozoriti, da se je /æ/ v zadnjem času kakovostno nekoliko spremenil. Cruttenden (2014: 120) piše, da postaja bolj odprt, saj se odmika od kardinalnega samoglasnika [ɛ] in bliža kardinalnemu samoglasniku [a].

Na tem mestu izpostavljamo še razliko v priporočilih med *SP* in Govornim pomočnikom: *SP* za *Miami* /maɪ'æmi/ predlaga /majémi/, MMC pa /majèmi/, kar uporabnike teh sicer priročnih virov lahko zmede.

Pregledani posnetki pokažejo, da se jezikovna raba pogosto ne ujema s pravopisno normo, saj govorci na portalu MMC niso dosledni v izbiri med /a/ in /e/, kot ju zahteva *SP*: slišimo lahko dvojce izgovarjav zemljepisnih imen, kot so *Aberdeen, Alabama, Indiana, Louisiana, San Francisco* in *Vancouver* (za *Alabama* to potrdimo tudi v korpusu GOS: ‚Elebema‘ in ‚Alabama‘). Poleg nedosledne rabe slišimo tudi izgovarjavo, ki je v razkoraku z normo: posnetki pokažejo, da se pri zemljepisnih imenih *Canterbury, Cincinnati* in *Halifax* namesto priporočenega /a/ v rabi pojavlja /e/, torej govorci poznajo angleško izgovarjavo in se ne ozirajo na zapis z <a>. Hkrati se posnetki ujemajo z normo v *Franklinu*, kjer *SP* ponudi izgovarjavo /...ré.../.⁸

3.1.3 Angleška fonema PALM /ɑ:/ in STRUT /ʌ/

Dolgi angleški samoglasnik /ɑ:/ se povečini zapisuje z <a>, ki v slovenščini signalizira izgovarjavo /a/. Tudi v našem korpusu zemljepisnih imen je dosledno transfonemiziran kot slovenski:

- /á/, npr. *Cardiff* /'kɑːdɪf/ postane /kardif/.

Posebnost med opazovanimi zemljepisnimi imeni predstavlja kraj *Derby*, ki ga v britanski angleščini izgovarjamo z /'dɑːbi/, v ameriški pa z /'dɜːrbi/. *SP* upošteva zapis in predpiše izgovarjavo s fonemom /ê/, ki je potrjena tudi v rabi govorcev na portalu MMC.

⁸ Tri pike uporabimo, ko *SP* ponudi le del transkripcije.

Kratki angleški /ʌ/ pogosto predstavlja <u>; v naših zemljepisnih imenih je transfonemiziran s slovenskim:

- /á/, npr. *Dublin* /'dʌblɪn/ postane /dáblin/.

Angleški /ʌ/ vsebujeta tudi mesti *London* in *Londonderry*, vendar v zapisu z <o>. Zapis nas tu torej vodi k transfonemizaciji z:

- /ó/ oz. /o/, npr. *London* /'lʌndən/ postane /lónɔn/.

Govorci na MMC in primeri iz korpusa GOS pri izgovarjavi angleških glasov /a:/ in /ʌ/ sledijo pravopisni normi, kar je pričakovano glede na glasovno vrednost črke <a> v slovenščini; hkrati lahko zaključimo, da so govorci slovenščine razmeroma dobro seznanjeni z angleškim izgovorom, saj se pri krajih, kot je *Cardiff*, niso odločili za izgovorjavo črke <a> z /e/, kot je to v *Abbyville* ali *Lancaster* (gl. 3.1.2).

3.1.4 Angleška fonema THOUGHT /ɔ:/ in LOT /ɒ/

Angleški fonem /ɔ:/ se v zbranih zemljepisnih imenih transfonemizira na dva načina:

- /o/, npr. *Broadway* /'brɔːdweɪ/ postane /bródvej/,
- /a/, npr. *Dalton* /'dɔːltən/ postane /dálton/.

Prevladuje transfonemizacija z ozkim /o/, pri transfonemizaciji z /a/ pa je viden vpliv zapisa z <a>, npr. v *Arkansas* (gl. Govorni pomočnik) in *Montreal*. Med opazovanimi primeri sta zanimiva še *Milwaukee* in *Salisbury*, ki z zapisom <au> in <a> sicer ne vodita k izreki s slovenskim /o/, vendar upoštevata angleško izgovorjavo in sta ustrezno transfonemizirana. Vse izgovarjave na MMC in v korpusu GOS z vidika opazovanega fonema /ɔ:/ sledijo pravopisni normi.

Angleški fonem /ɒ/ se v zapisu pojavlja kot <o>, enkrat tudi kot <au> v *Austin*, vendar je vedno transfonemiziran kot:

- /o/, npr. *Oxford* /'ɒksfəd/ postane /oks .../.

Govorci na MMC in zadetki v korpusu GOS potrdijo opisano transfonemizacijo. V rabi opazimo nedoslednost pri izgovarjavi /ɒ/ v končnem, nenaglašenem zlogu – *Washington* se izgovarja z /o/ in /ɒ/, kar je razvidno tudi v zadetkih iz korpusa GOS: ‚Vašingtonu‘/‘Uošingtnu‘ (gl. tudi razdelek 3.2.4).

3.1.5 Angleška fonema GOOSE /u:/ in FOOT /ʊ/

Naš korpus potrdi pričakovano transfonemizacijo angleških fonemov /u:/ in /ʊ/ v /ú/ oz. /u/. Podatki na portalu MMC in v zapisih korpusa GOS so skladni s pravopisno normo.

3.1.6 Angleška fonema NURSE /ɜ:/ in LETTER /ə/

Angleška fonema /ɜ:/ in /ə/ se v povprečju izgovarjata v istem frekvenčnem območju, razlikujeta pa se v dolžini in distribuciji (kratki /ə/ se povečini pojavlja le v nenaglašениh zlogih). Za oba je pričakovana transfonemizacija s slovenskim polglasnikom /ə/ (gl. razdelek 1), vendar naši podatki kažejo drugačno sliko.

Dolgi angleški samoglasnik /ɜ:/ se v zbranem korpusu zemljepisnih imen pojavi v mestih *Birmingham*, *Guernsey*, *Jersey*, *New Jersey* in *Pittsburgh*. Pregled transkripcij pokaže, da predpisana slovenska izgovarjava pogosto sledi zapisu, zato je opazovani fonem transfonemiziran⁹ kot:

- /ê:/ *Jersey* /'dʒɜ:zi/ postane /džêrsi/,
- /i:/ *Birmingham* /'bɜ:miŋəm/ postane /bírmingem/,
- /u:/ *Pittsburgh* /'pitsbɜ:g/ postane /pidzburg/ (SP 2014) oz. /pitzburg/ (SP 2001).

Govorci na portalu MMC v vseh naštetih primerih sledijo pravopisni normi, izjema in omembe vredna vzporednica *Jerseyju* pa je *New Jersey*, kjer se angleški fonem /ɜ:/ v rabi transfonemizira s slovenskim /ə/, medtem kot norma zapoveduje /ê/. Slednje kaže na nihanje govorcev med zapisom in izhodiščno angleško izgovarjavo.

Kratki angleški samoglasnik /ə/ se v korpusu pojavi pogosto. V slovenski izgovarjavi ga običajno zamenjajo glasovi, ustrezni zapisu (tj. polglasnik se vokalizira):

- /a/, npr. *Georgia* /'dʒɔ:dʒə/ postane /džórdža/,
- /e/, npr. *Chesterfield* /'tʃestəfi:ld/ postane /česterfild/,
- /i/, npr. *Yorkshire* /'jɔ:kʃɪə/ postane /jorkšir/,
- /o/, npr. *Columbia* /kə'lambia/ postane /kolumbija/,
- /au/, npr. *Plymouth* /'pliməθ/ postane /plímaut/.

Med obravnavanimi primeri jih nekaj ne sledi zapisu. Tako se <u> v državi *Connecticut* po SP izgovarja z /e/, v kraju *Stratford upon Avon* pa z /a/, v angleščini pa dejansko s polglasnikom /ə/. Podobno SP pripiše angleški črki <a> slovensko izgovarjavo /e/, tudi ko se slednja v angleščini izgovarja s polglasnikom, npr. v *Cleveland*, *Lancaster* in *Nottingham*. *Calgary* je v Govornem pomočniku /kálgari/, v SP pa /kélgeri/. Prav tako se pri kraju *Saskatchewan* /sæ'skætʃəwən/ v slovenski transkripciji pojavi glas /i/, torej /seskéčivan/, ki ga ni niti v zapisu niti v trenutno standardni angleški izgovarjavi – črka /e/ v angleškem zapisu se interpretira kot glas /i/ (vzporeden s slovenskim /i/ je *Oregon* /'brəɡən/). Nadalje je neposrečena transfonemizacija z /au/ v *Plymouth* najverjetneje nastala analogno z angleško izgovarjavo besede *mouth* /mauθ/ (,usta'); v SP jo najdemo tudi pri kraju *Portsmouth*; pri obeh bi pričakovali transfonemizacijo z /u/ ali z /ə/.

⁹ Termin transfonemizacija polglasnika po zapisu razumemo kot sinonimen izrazu vokalizacija polglasnika po zapisu (prim. Sicherl 1999: 30–37).

V nekaterih primerih *SP* za angleški /ə/ kljub temu navaja slovenski polglasnik:

- /ə/, npr. *Salisbury* /'sɔ:lzbəri/ postane /sólzbəri/; *Worcester* /'wɔstə/ postane /vústə/.

Z vidika angleščine bi polglasnik pričakovali tudi v krajih, ki se v zapisu končajo na <-land>, torej /-lənd/. *SP* jih obravnava nedosledno z izgovarjavo /e/ (*Maryland*, *Oakland* in *Queensland*) ali z izgovarjavo /a/ (*Portland*).

Izgovarjavo, ki vsebuje polglasnik kot v angleščini, po *SP* zahtevajo tudi *Gloucester*, *Manchester* in *Lancaster*. Slednje sodelavci *SP* razlagajo tudi z dejstvom, da je »angleško izobrazena slovenska javnost že prinesla polglasniški izgovor v reprezentativne govore« (Dobrovoljc 2020, osebna komunikacija). Težje se odločimo pri mestu *Vancouver*, ki ima v slovarskem delu *SP* izgovarjavo zapisano le kot /vankú/ – po zapisu iztočnice z <Vancouver> bi torej lahko sklepali, da je izgovarjava /vankúver/ in ne /vankúvər/. Ker pa *SP* doda še informacijo o roditeljski končnici -vra, sklepamo, da izreka mesta Vancouver vsebuje polglasnik. To potrdijo tudi odgovori v Jezikovni svetovalnici (Dobrovoljc 2014), ki pri večini imen, »kjer se v priponi -er izgovarja polglasnik«, zagovarja krajšanje osnove (im. *Gloucester*, rod. *Gloucestera* in ne *Gloucesterja*). Uporabniku, ki sprašuje, ali je prav »vancouverski« ali »vankuverski«, razložijo (Mirtič in Lengar Verovnik 2016) tudi, da ima mesto »v zadnjem zlogu osnove neobstojni polglasnik« (torej je pridevnik z -vrskega in ne -verskega).

Govorci nedosledno uporabljajo pravopisno normo. V primeru *Canterbury* /'kæntəbəri/ *SP* predvideva branje zadnjega polglasnika z /e/ – /kanterberi/ – slovenski govorniki pa ga izgovarjajo s polglasnikom. Končni angleški polglasnik v *Leicester* /'lestə/ se v rabi pojavlja kot /ə/ ali kot /e/, četudi pravopis v delu s pravili (§1100) navaja polglasnik. Predpisani (in angleški) polglasnik v *Manchestru* ne podprejo niti govorniki na portalu MMC niti zapis v korpusu GOS, saj v rabi prevlada /e/. Pri mestu *Melbourne* /'mɛlbən/¹⁰ govorniki uporabljajo polglasnik /mélbər/ ali /u/ – /mélburn/. *SP* 2014 sicer tukaj usmerja k /...bern/, medtem ko je v *SP* 2001 izgovor s polglasnikom /...bər/. *Nottingham* je v rabi /notingəm/ in /notingəm/, četudi nas *SP* (2014) napoti k /e/, dejanska angleška izgovarjava pa je z /ə/. Zanimiv je tudi *New Orleans* /nju: ɔ:'li:ənz/, ki ga pravopis normira z /njú órljens/, govorniki na MMC pa drugo enoto izgovarjajo /orlins/, /orleíns/ in /órljens/. Že omenjeni *Oregon* /'ɒrəgən/, ki po pravopisu ne vsebuje polglasnika, da se na MMC-ju izgovarja /óregon/. Angleški polglasnik v *Calgary* /'kælgəri/ je na posnetku portala MMC iz leta 2019 izgovorjen z /a/, kar tudi ne ustreza trenutno predlagani izreki v *SP*: /kélgeri/. Izgovarjave *Plymoutha* nismo mogli potrditi s posnetkom, se pa med govorniki MMC potrdi naša napoved za *Portsmouth*, ki se ne izgovarja s kodificiranim /au/, pač pa skladno s pisavo: z /u/ (v angleščini sicer s polglasnikom).

¹⁰ Tiskana izdaja Longmanovega slovarja (Wells 2008) navaja tudi izgovarjavo /'mɛlbə:n/.

Rabo obeh angleških samoglasnikov povedno predstavi tudi primer mesta *Birmingham*, v katerem je dolgi angleški samoglasnik /ɜ:/ v naglašenem zlogu v slovenski normi nadomeščen z /i/, kratki angleški /ə/ pa s slovenskim /e/, verjetno pod vplivom zapisa z <a>, ki v angleščini pogosto signalizira fonem /æ/ (ta je sicer možen tudi v ameriški izgovarjavi tega kraja). Posnetki na MMC pokažejo nedoslednost govorcev, saj je slišati tako angleško kot slovensko izgovarjavo, medtem ko zadetek ‚Brm̩ngem‘ v korpusu GOS kaže na kombinacijo obeh izgovarjav – iz korpusnega zapisa sklepamo, da je v naglašenem zlogu polglasnik, podoben angleškemu, končni nenaglašeni zlog pa vsebuje /e/, kot ga zapoveduje pravopisna norma.¹¹

3.1.7 Angleški dvoglasniki

Angleški dvoglasnik PRICE /aɪ/ naj bi transfonemizirali v dvoglasniško zvezo /aj/, kar podatki potrjujejo:

- /aj/, npr. *Hyde Park* /haɪd 'pa:k/ postane /hájt .../;
- od običajne transfonemizacije se razlikuje *Niagara*, kjer je angleški dvoglasnik transfonemiziran v: /i/: *Niagara* /naɪ 'æɡərə/ postane /...ija.../.

Opazimo, da <i>, ki se v angleščini pogosto izgovarja z /aɪ/, v slovenščini sledi zapisu in postane /i/, kar podpira tudi posnetek na portalu MMC. Podoben primer je *Miami* /maɪ 'æmi/, ki je sicer normiran s transfonemizacijo v /aj/, toda govorniki ga izgovarjajo nedosledno, tudi kot /mijêmi/, kar je vzporedno *Niagari*. Drugi primeri, ki smo jih našli na posnetkih oz. v korpusu GOS, upoštevajo pravopisno normo.

Angleški dvoglasnik FACE /eɪ/ naj bi transfonemizirali v dvoglasniško zvezo /ej/, vendar se pojavijo bolj raznoliki podatki:

- /ej/, npr. *Broadway* /'brɔ:ðweɪ/ postane /bródvej/,
- /é/, npr. *Cambridge* /'keɪmbɪdʒ/ postane /kémbridž/ (tudi *Las Vegas*),
- /ê/, npr. *Wales* /weɪlz/ postane /vêls/,
- /a/, npr. *Hastings* /'heɪstɪŋz/ je /hástings/ (tudi *Barbados*).

Izgovarjave na posnetkih oz. zadetki v korpusu GOS sledijo pravopisu (npr. z /é/ v *Cambridgeu*, /ej/ v *Broadwayu* in /é/ v *Las Vegasu*). Nedoslednosti je opaziti pri *Walesu* (ustrezno na MMC, toda zapis ‚Vejlsa‘ v korpusu GOS), izstopa pa tudi *Harrogate* /'hærəɡət/ (ang. sicer redkeje tudi z /-ɡert/), ki ga na MMC-ju izgovorijo /hêrogejt/, čeprav je v Govornem pomočniku normiran kot /hêroɡit/.

Angleški dvoglasnik CHOICE /ɔɪ/ je po pričakovanjih transfonemiziran z /oj/, kar se potrjuje tudi na posnetkih MMC-ja. Angleški dvoglasnik MOUTH /aʊ/ je transfonemiziran s pričakovanim /au/, kar potrjujejo tudi podatki o rabi. Angleški dvoglasnik GOAT

¹¹ *Longman Pronunciation Dictionary* (Wells 2008) navaja tudi ameriško izgovarjavo /'bɜ:rmɪŋhæm/, ki s samoglasnikom /æ/ v končnem zlogu bolje sovпада z /e/ v SP.

/əʊ/ slovenščina praviloma transfonemizira z /ou/. Naš korpus zemljepisnih imen pokaže, da prevladuje drugačna transfonemizacija:

- /o/, npr. *Buffalo* /'bʌfələʊ/ postane /báfalo/ (po analogiji z *Buffalo Bill*).

Transfonemizacija /əʊ/ z /o/ je posebej pogosta, ko se ta pojavi na koncu besede (*Colorado, Idaho, Ontario*), vendar jo najdemo tudi v drugih položajih, npr. v začetnem zlogu v *Oklahomi* ali vmesnem zlogu v *Wyomingu*. Po drugi strani naj bi začetni /əʊ/ v *Oaklandu* brali /ou/, medtem ko v *Yellowstonu* /'jeləʊstəʊn/ za isti dvoglasnik uporabimo obe transfonemizaciji: /jeləʊstəʊn/. Govorci na MMC in podatki iz korpusa GOS potrjuje pravopisno normo. Izjema je posnetek, na katerem govorka omenja ameriško zvezno državo *Wyoming* /waɪ'əʊmɪŋ/ in angleški dvoglasnik /əʊ/ nadomesti z /ou/ namesto s predpisanim /o/.

Angleški dvoglasnik SQUARE /eə/ se transfonemizira, kot sledi:

- /ê/, npr. *Maryland* /'meərɪlənd/ postane /mêrilend/,
- /a/, npr. *Ontario* /ɒn'teəriəʊ/ postane /ontárijo/.

Transfonemizacija v *Marylandu* sledi angleškemu izgovoru, transfonemizacija *Ontaria* pa je pod vplivom pisave. Govorci na portalu MMC opazovani dvoglasnik izgovarjajo skladno s pravopisno normo.

Primerov z angleškim dvoglasnikom NEAR /ɪə/ med opazovanimi zemljepisnimi imeni nismo našli. V našem korpusu je tudi le en primer z angleškim dvoglasnikom CURE /ʊə/, ki je transfonemiziran s pričakovanim /ur/, kar potrjuje tudi posnetki na MMC.

3.2 Angleški soglasniki

V tem razdelku izpostavimo opažanja v zvezi s soglasniki, ki kažejo nedosledno obravnavo ali nepričakovano transfonemizacijo.

3.2.1 Zvenečnost

Kot smo ugotovili v uvodu, izgovarjava ameriške zvezne države *Arkansas* v slovenščini sledi *Kansasu*, četudi se angleški izgovorjavi pomembno razlikujeta: /'kænzəs/ in /'ɑ:kənsə/. Z vidika soglasnikov je v *Arkansasu* zanimiv prvi <s>, ki mu priročnika v obeh jezikih pripišeta fonem /s/, medtem ko raba v posnetki na portalu MMC pokaže, da se med govorci pojavi tudi /z/: /arkánzas/. Pojav ni nepričakovan, saj se opazovani glas pojavi med zvočnikoma /n/ in /a/.

Hkrati je *Leeds* /li:dz/ v slovenski transkripciji /líts/. Na alofonski ravni do vsaj delne izgube zvenečnosti pri končnem /z/ sicer pride že v angleščini [z̥], vendar angleški končni zvoneči soglasnik ostane nenapet (*lenis*), medtem ko je v slovenščini

nezvенеč in napet (*fortis*).¹² Kot ugotavlja že Šuštaršič (1990: 152), je razlika med slovenskimi angleškimi nezvočniki tudi v jakosti izgovora. Ker slovenščina končni <s> očitno interpretira kot nezvенеči glas, pride do asimilacije po zvенеčnosti, v kateri končni /s/ regresivno vpliva na zvенеčnost fonema /d/, ki postane /t/ (gl. tudi Furlan 2009). Slovarko transkripcijo potrdijo tudi posnetki na MMC in celo korpusni podatki iz GOS v zapisih ‚Lic Junatid‘ za ekipo *Leeds United* (pri čemer /c/ razumemo kot zlitnik /ts/). Z vidika zvенеčnosti je zanimiv tudi *Pittsburgh* /'pɪtsbɜːg/, ki je v *SP* (2001) transkribiran kot /pɪtzbɜːg/, v *SP* (2014) pa /pɪdzbɜːg/.

Končni angleški zveneči soglasniki se po pravopisu transfonemizirajo s slovenskimi zvenečimi soglasniki, ko je za njimi zveneč glas, npr. *Sheffield* ima končni /d-/ , kar potrdijo tudi podatki na MMC. Enako pravopisna norma zvенеčnost končnega glasu ohranja tudi pri krajih *Cambridge* (z /dʒ-/) in *Chesterfield* (z /d-/) ter krajih, ki se končajo na <-land> (z /d-/). Se pa zato angleški zveneči /dʒ/ v standardni izgovorjavi za *Norwich* /'nɒrɪdʒ/ transfonemizira v nezvенеči /č/: /...vič/. V bran *SP* dodajamo, da Longman za končni glas v *Norwichu* dopušča tudi alternativni /tʃ/.

Z vidika zvенеčnosti sta zanimiva še *Hyde Park* in *Death Valley*. *Hyde Park* /haɪd 'pɑːk/ je v slovenščini transkribiran kot /hájt .../, kar si razlagamo s položajem končnega zvenečega /d/ pred nezvenečim /p/ v *Park* – govorci na portalu MMC sicer uporabljajo končni /d/. Pri zemljepisnem imenu *Death Valley* /deθ 'væli/ pa pravopis ponudi izgovarjavo /déd véli/. Sklepamo, da je angleški končni zobnojezični pripornik /θ/ v slovenščino transfonemiziran kot /t/, nato pa pod vplivom /v/ v *Valley* postane slovenski /d/. Rezultat z vidika angleščine ni ugoden, saj slovenska izreka besedo *death* (,smrt') izenači z *dead* (,mrtev'): Dolina smrti z upoštevanjem pravopisne norme torej postane Mrtva dolina. Posnetkov slovenskega govorca za ta primer sicer nismo našli, mu pa je vzporeden primer glasbeni zvrsti *death metal*, ki je v korpusu GOS zapisan kot ,det metal', torej s končnim /t/ v *death*, četudi transfonemiziranemu glasu /t/ sledi zvočnik /m/.

3.2.2 Angleški pripornik /θ/

Zgornji primer (3.2.1) zemljepisnega imena *Death Valley* nakaže težavno transfonemizacijo angleškega zobnojezičnega nezvenečega pripornika /θ/. V našem korpusu zemljepisnih imen se pojavlja le nezvенеči glas, katerega običajna transfonemizacija je s slovenskim /t/, zato njegovega zvenečega para /ð/ ne obravnavamo.

Z izjemo primera *Death Valley SP* za /θ/ dosledno navaja /t/, npr. v *Perth* /pɜːθ/ in *Southampton* /saʊθ'hæmptən/: /pɜːt/ in /saʊθ'hæmptən/, kar potrdijo tudi govorci

¹² Zaradi tega angleški poslušalci slovensko izgovarjavo besede *food* (,hrana') pogosto razumejo kot *foot* (,noga'). Šuštaršič (1990: 152) jo ponazarja tudi z razliko v izgovoru zadnjega glasu v paru *antifreeze* in *antifriz*.

MMC-ja. A med posnetki najdemo tudi take, ki angleški glas ohranijo: izgovarjava kraja *Portsmouth* je torej nedosledna bodisi s /θ/ bodisi s /t/, kar znova potrjuje nihanja govorcev med angleško izgovarjavo in njeno slovensko transfonemizacijo.

Korpus GOS pa za *Southampton* ponudi tudi zapis *Saufhemptn*, kar razumemo kot transfonemizacijo angleškega zobnojezičnega pripornika s /f/. Poudariti velja, da slednji tudi pri nekaterih angleških govorcih nadomesti standardni /θ/, pogosto se omenjajo npr. govorce londonskega cockneyja (Cruttenden 2014: 90). Transfonemizacija s /f/ prav tako ni nenavadna, če upoštevamo študijo percepcije angleških fonemov, v kateri sta Jošt in Stopar (2019) pokazala, da imajo govorce slovenščine težave z razlikovanjem med angleškima /θ/ ter /f/.

3.2.3 Angleški pripornik /f/

Zapis <ch> se v angleščini pogosto izgovarja s fonemom /tʃ/, redkeje tudi /ʃ/. V obravnavanem korpusu zemljepisnih imen se pojavita obe izgovarjavi (*Charlotte* /'ʃɑ:lət/, *Chesterfield* /'tʃestəfi:ld/ in *Michigan* /'mɪʃɪgən/), ki sta v SP ustrezno transfonemizirani kot /č/ ter /š/.

Nedoslednost napram angleščini je zaznati le v primeru mesta *Chicago* /ʃə'ka:ɡəʊ/, ki ga v slovenščini izgovarjamo /čikago/: angleški /ʃ/ je torej transfonemiziran v slovenski /č/. Upoštevamo, da gre za mesto, s katerim je povezano slovensko izseljenstvo; njegov zgodovinski pomen zrcali tudi včasih slovenjeni zapis Čikago¹³ (v korpusu Gigafida 2.0 je razmerje zadetkov med angleškim in slovenskim zapisom sicer 22.522 proti 102). Govorci MMC-ja upoštevajo pravopisno normo v primeru *Chicaga*, pri *Michiganu* pa so nedosledni, saj <ch> berejo bodisi kot /č/ bodisi kot /š/.

3.2.4 Angleški /w/

Korpus zemljepisnih imen potrjuje, da angleški ustničnoustnični drsnik /w/ transfonemiziramo s slovenskim fonemom /v/. V naših podatkih se angleški /w/ vedno pojavi pred samoglasnikom (npr. *Broadway*) in pogosto na začetku besede (npr. *Washington*).

Posnetki na MMC pokažejo, da govorce npr. *Guam* (po SP /gvam/) izgovarjajo z dvoustničnim alofonom [u], medtem ko je izgovarjava *Washingtona* (v SP /vaš.../) nedosledno zobnoustnična ali dvoustnična. Slednje je razvidno tudi iz že omenjenega (gl. 3.1.4) zapisa v korpusu GOS: ‚Vašingtonu‘, Uošingtnu‘.

Črka <w> se pojavi tudi v kraju *Norwich*, vendar ne v njegovi angleški izgovarjavi /'nɒrɪdʒ/. Zapis nas lahko zavede v neustrezno normirano izgovarjavo z /v/ (po

¹³ Glej tudi Dobrovoljc (2015b).

SP /...vič/), ki jo potrdijo posnetki na MMC in zapis v korpusu GOS. Podobni neizgovorjeni <w> v angleškem *Greenwichu* je v pravopisu ustrezno rešen z /grínič/.

3.2.5 Angleška /j/ in /h/ v Utah

Ameriška zvezna država *Utah* /'ju:ta:/ v *SP* ni transkribirana v celoti: iz iztočnice razberemo besedni poudarek na /ú/, v zaglavju pa je dodana še informacija o tonemu: uporabnik slovarja torej lahko privzame, da je pravopisno kodificirana izreka /útah/. Medtem ko sta samoglasnika transfonemizirana po pričakovanjih, je od angleških soglasnikov ustrezno ohranjen le /t/. Angleški začetni /j/ v slovenski normi izgine, pod vplivom pisave pa se pojavi končni, v angleščini nemi /h/.

Govorci na MMC in zapisi v korpusu GOS pravopisne norme ne podprejo, saj uporabijo začetni /j/, medtem ko je v angleščini nemi /h/ v rabi nedosledno: /juta/ ali /jutah/. Primer *Utaha* obravnava tudi Jezikovna svetovalnica (Dobrovoljc 2015a), ki v zvezi s sklanjatvijo v govoru prav tako izpostavi, da »se govorniki pogosteje nagibajo k angleški izgovarjavi«. Ta bi se v roditelju podaljšala z -j: *Utah* /juta/, *Utaha* /jutaja/, s pridevnikom /jutajski/. Čeprav avtorica nasveta podvomi o smiselnosti spreminjanja pisne in govorne oblike tega zemljepisnega imena, menimo, da bi bilo to upravičeno, saj je iz rabe razvidno, da je angleška izgovarjava Slovincem dovolj poznana.

4. Zaključek

Obravnavno gradivo predstavlja majhen del tujih zemljepisnih imen v slovarju, a kljub temu ugotavljamo, da je analiza angleških zemljepisnih imen, vključenih v *SP*, upravičena. Raziskava namreč izpostavi več težavnih glasoslovnih vidikov normiranja tovrstnega gradiva v slovenščini, pa tudi odnos med pravopisnimi smernicami in dejansko jezikovno rabo.

Iz podatkov je razvidno, da pri prevzemanju zemljepisnih imen v (pol)citatni obliki pogosto ne sledimo pravilom transfonemizacije, kot jih predstavita Šuštaršič (1990) in Sicherl (1999). Medtem ko je na ravni fonemov morda razmeroma preprosto določiti, kje sta si glasovna sistema knjižne angleščine in slovenščine podobna, se pri obravnavi prevzemanja celih besed zanemarija vpliv pisave. Slovenščina je namreč jezik, ki črkam dokaj enoznačno pripisuje posamezne glasove, v angleščini pa je ta odnos mnogo bolj zabrisan (glej npr. Komar 2017): <a> je v slovenščini /a/, v angleščini pa je mdr. lahko /e/ v *many* (,veliko'), /æ/ v *bat* (,netopir'), /ɑ:/ v *bath* (,kopel') in /eɪ/ v *baby* (,dojenček'). Ta medjezikovna razlika bistveno vpliva na transfonemizacijo angleških glasov v slovenščino, saj se je pri nekaterih glasovih ob napovedani pojavi tudi več dodatnih izgovorov, ki so povečini odvisni od zapisa (glej npr. transfonemizacijo angleškega /ə/ ali /eɪ/ v razdelkih in 3.1.6 in 3.1.7).

Ugotavljamo, da viri, ki naj bi govorce slovenščine usmerjali k enotni, standardni rabi jezika, pri tem niso vedno dosledni. Lep primer sta *Calgary* /'kælgəri/ in *Phoenix* /'fi:niks/: prvi ima v *SP* (2014) izgovarjavo /kélgeri/, drugi /féniks/. Priporočena pravopisna izgovarjava *Calgaryja* zanemari pisani <a> in se odloči za transfonemizacijo angleškega /æ/ v /é/, ki je razmeroma blizu angleški izgovarjavi, pri drugem pa se angleška izgovarjava z /i:/ zamenja z zelo drugačnim /é/. Primera sta zanimiva tudi z vidika razlik med priročniki oz. njihovimi posodobitvami, saj Govorni pomočnik MMC svetuje izgovor /kálgari/ z dvema glasovoma /a/, *SP* 2001 pa priporoča /finiks/ z /i/. Nihanja norme med zapisom in priporočeno transfonemizacijo angleške izgovarjave so opazna, zato uporabniki slovarja težko razberejo, katerim načelom sledi pravopisna norma, ko določa standardno izgovarjavo.

Ključno vprašanje je, kam se nagiba slovenščina pri prevzemu angleških besed. Kot rečeno, podatki nihajo med upoštevanjem angleške izgovarjave in upoštevanjem slovenskega branja zapisanih črk. Skrajni obliki obeh pristopov bi zahtevali bodisi dosledno transfonemizacijo angleških glasov z njihovimi najbližjimi slovenskimi ustrezniki (glej tabelo v uvodu) bodisi izgovarjavo, ki je zelo oddaljena od izhodiščne in se v celoti naslanja na zapis. Iz podatkov je sklepati, da norma krmari med obema skrajnostma, vendar to počne vsaj navidezno nedosledno – neposvečeni uporabniki težko napovedo npr., ali bo angleški /æ/ postal slovenski /a/ ali /e/ oz. ali bomo zapis <a> brali kot slovenski /a/ ali /e/.

Pomemben vir podatkov v naši raziskavi sta bila tudi spletni portal MMC in korpus GOS, v katerih smo preverjali izgovarjavo zemljepisnih imen v rabi. Četudi raziskava ni mogla zaobjeti vseh dostopnih posnetkov, ugotavljamo, da posnetke lahko kategoriziramo v tri skupine: lahko so 1) skladni z normo, 2) v nasprotju z normo in 3) nedosledni v rabi. Težave se pojavijo predvsem zaradi omenjenih nedoslednosti v priročnikih, sploh pa ko zapis tekmuje z angleško izgovarjavo, ki jo govorci poznajo. Slednje ponazarjajo primeri *Phoenixa* (z /e/ in /i/), *Alabame* (z /e/ in /a/), *Melbourn*a (težave pri transfonemizaciji oz. vokalizaciji angleškega polglasnika v odnosu do njegovega zapisa) ter *Utaha*, *Norwicha* in *Plymoutha* (pomanjkljiva ali neustrezna transkripcija v *SP*). Ne moremo pa zanemariti niti odnosa govorcev do takšnega gradiva in njihovih izkušenj z njim – tisti, ki pogosteje spremljajo dogajanje v angleško govorečih deželah, so bolj seznanjeni z angleško izgovarjavo ter se ji lažje/bolj prilagajajo.

Viri

Dobrovoljc, Helena, 2014: Kako se sklanja ime angleškega mesta »Munster«? *Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU*. <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/551/kako-se-sklanja-ime-angle%C5%A1kega-mesta-munster>.

Dobrovoljc, Helena, 2015a: Sklanjanje imena »Savannah«. *Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU*. <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/1071/sklanjanje-imena-savannah>.

Dobrovoljc, Helena, 2015b: Slovenjenje krajevnih imen: splošno. *Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU*. <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/855/slovenjenje-krajevnih-imen-splo%C5%A1no>.

Dobrovoljc, Helena, 2018: Naziv vojvode po pokrajini »Sussex« je »Susseški«. *Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU*. <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/3130/naziv-vojvode-po-pokrajini-sussex-je-susse%C5%A1ki>.

GOS – korpus govorjene slovenščine, FERI UM, Trojina, Amebis, UL FF, 2010: <http://www.korpus-gos.net/>.

Govorni pomočnik, RTV Slovenija, 2020: <https://govornipomocnik.rtvlo.si/>.

Mirtič, Tanja in Lengar Verovnik, Tina, 2016: Kako pisati: »vancouverski« ali »vankuverski« stil? *Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU*. <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/1688/kako-pisati-vancouverski-ali-vankuverski-stil>.

MMC, RTV Slovenija, 1995–2021: <https://www.rtvlo.si/>.

Toporišič idr., 2001: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Založba ZRC.

Toporišič idr., 2014: *Slovenski pravopis*. Elektronska objava. Ljubljana: Založba ZRC: www.fran.si.

Wells, John C. 2008: *Longman Pronunciation Dictionary*. Harlow: Pearson Education Limited.

Literatura

Cruttenden, Alan, 2014: *Gimson's Pronunciation of English*. Oxon, New York: Routledge.

Filipović, Rudolf, 1986: *Teorija jezika u kontaktu: Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Furlan, Metka, 2009: Asimilacijski vzorec v gornjeseniških primerih tipa smétke 'smeti' v širšem slovenskem kontekstu. Novak Popov, Irena (ur.): *Slovenski mikrokozmosi – medetnični in medkulturni odnosi*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 120–130.

Jošt, Saša in Stopar, Andrej, 2019: Perception of foreign phonemes: The case of Slovene students of English. *ELOPE* 16/1. 47–76.

Jurgec, Peter, 2011: Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija* 59/3. 243–268.

Kladnik, Drago, 2007: *Pogledi na podomačevanje tujih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Komar, Smiljana, 2017: The relationship between the perception and production of four General British vowels by Slovene university students of English. *Linguistica* 57/1. 161–170.

Pogačnik, Aleš, 2003: Prevzemanje besed v slovenščini. *Jezik in slovstvo* 48/6. 25–48.

Sicherl, Eva, 1999: *The English element in contemporary standard Slovene: Phonological, morphological and semantic aspects*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Srebot Rejec, Tatjana, 1987: The sound systems of English and Slovene compared: A distinctive feature analysis. *Linguistica* 27. 47–61.

Šuštarčič, Rastislav, Komar, Smiljana in Petek, Bojan, 1999: *Slovene: Handbook of the International Phonetic Association*. Cambridge: Cambridge University Press. 135–139.

Šuštaršič, Rastislav, 1990/1991: Izgovorjava angleških besed: Predlogi k pravilom novega slovenskega pravopisa. *Jezik in slovstvo* 36/3. 62–69.

Šuštaršič, Rastislav, 1990: Fonološko prilagajanje soglasnikov v angleških slovarskih enotah, prevzetih v slovenščino. *Slavistična revija* 38/2. 141–156.

Šuštaršič, Rastislav, 2004: A contrastive analysis of the vowel qualities of English and Slovene. González-Álvarez, Elsa in Rollings, Andrew (ur.): *Studies in Contrastive Linguistics*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. 601–608.

Toporišič, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

UČINKOVITOST KOMUNIKACIJE – ZAKAJ NE Z LATINICO? PRIMER JAPONŠČINE¹

Mešani slog pisanja z logogrami, zlogovnicama in z latinico ima svoje prednosti ter slabosti. Članek predstavlja slovenski in evropski pogled na japonski sistem pisave. Prvi latinični zapisi japonskega jezika so nastali v 16. in 17. stoletju. V novejši zgodovini Japonske so se pojavila prizadevanja za racionalizacijo pisnega jezika, vendar se nista uveljavili niti popolna latinizacija jezika niti popolna odprava kitajskih pismenk. To kaže, da za učinkovito komunikacijo mogoče potrebujemo hitrost in tudi izraznost sporočila.

Ključne besede: abeceda, zlogovnica, logogram, mešani slog pisanja, pravopisna reforma

1 Uvod

Vzhodna Azija je bila dolgo časa svet zase, ki je obkrožal mogočno Kitajsko.² Govorimo lahko o kulturni sferi kitajskih pismenk (jap. *kanji bunkaken*³), v kateri so bile nacije, ki so za zapis svoje zgodovine in svojega jezika sprva uporabljale

¹ Vse besede (pojme in lastna imena) v japonščini v tem članku pišem po Hepburnovem sistemu transkripcije. Razlog za to je v vsebini članka. Imena japonskih osebnosti so zapisana v vrstnem redu priimek – ime.

² Nazivi kitajskih dinastij v času tega konteksta so bili: Han 206 pr. n. št.–220 n. št.; Sui 581–618; Tang 618–690 in 705–907; Song 960–1279; Yuan 1271–1368; Ming 1368–1644; Qing 1636–1912. V članku uporabljam poenostavljeno oznako Kitajska za obdobja vladanja dinastij, v katerih so se tradicionalno uporabljali ideogrami oz. pismenke, ki so začele nastajati že leta 1300 pr. n. št.

³ *Tj. kanji bunkaken* (Yamamoto 2006: 42), za poznejši čas v zgodovini lahko govorimo tudi o kulturni sferi kitajskih besed ali *kango bunkaken* (Miyajima 2012: 19–33), ker so izvirno kitajske besede ostale v leksiki v vietnamščini in korejščini tudi po tem, ko so se odločili za zapisovanje jezika z latinico oz. s korejskim hangulom.

kitajske pismenke, ki so jih pozneje počasi na tak ali drugačen način prilagodile svojim potrebam in jeziku. Začetke japonske zgodovine poznamo prav iz kitajskih knjig, kot je npr. *Gishi* (kitajsko *Weizhi*, Kronika države Wei, 3. stol.). Šele leta 720 je izšla prva japonska verodostojna zgodovina *Nihon shoki*, napisana v klasični kitajščini. Malo pred tem, leta 712, je bila dokončana tudi zgodovina v japonščini, *Kojiki*, ki poleg zgodovinskih dejstev vsebuje tudi mitološke elemente in ustna izročila z različnih koncev današnje Japonske. Zato *Kojiki* danes velja za »najstarejše obstoječe literarno delo o zgodovini Japonske« (Taniyama idr. 1977: 140). Obe knjigi sta izšli med nastankom prve državne ureditve Japonske, ko je nastala potreba po uveljavljanju državnosti nasproti drugim nacijam, predvsem Kitajski, oz. močnim silam na azijski celini.

Kot veliko narodov po svetu so bili tudi Japonci sprva brez svoje pisave. Za prve zapise in tudi pozneje se je vzporedno z domačim jezikom, japonščino, uporabljala klasična kitajščina. Ta diglosija je trajala do začetka 20. stoletja (Bekeš 2019: 221–222).

Za današnjo japonščino je vsesplošno uveljavljen sistem pisave t. i. mešani slog zapisovanja *kanji kana majiri bun*,⁴ pri katerem so prisotni vsaj trije nabori črk: 1) kitajske pismenke (*kanji*, kit. *hanzi*, morfemska pisava oz. ideogrami); 2) *hiragana* in 3) *katakana* (zlogovni pisavi, torej fonogrami). Zadnje čase se ponekod vse bolj uporablja tudi 4) latinica (fonemska pisava) v tem mešanem slogu (Slika 1).

Po svetu poznamo različne sisteme pisave in nabore črk. Najbolj znani in uporabljeni so: latinica, cirilica, arabski abadžad in kitajski *hanzi* (Machida 2011: i–ii). Med njimi je najbolj razširjena latinica, ki se uporablja po večini Evrope, v obeh Amerikah in tudi drugod, v veliko primerih z dodatnimi znaki glede na značilnosti posameznih jezikov (kot so npr. strešice v slovenščini). Mednarodna fonetična abeceda (ang. International Phonetic Alphabet = IPA) temelji na latinici in se uporablja za fonetični opis vseh jezikov sveta; tudi za angleščino, ki se jo danes učijo po vsem svetu in se uporablja kot lingua franca na veliko področjih, se uporablja latinica.

Glede na to, da je v današnjem globaliziranem svetu precej pomembna hitrost komunikacije, je mešani sistem pisave na Japonskem, tj. souporaba ideogramov in zlogovnic ter fonemske latinice, z nekaterih vidikov velik zalogaj. Učenje številnih pismenk in pravopisa v šolah, urejanje tiska ter pisne komunikacije zahtevajo veliko časa in energije. Obenem pa lahko govorimo o enkratnem sistemu pisave, zaradi katerega imajo bralci in pisci veliko možnosti ustvarjalnega ter igrivega izražanja.

⁴ *Kanji kana majiri bun* dobesedno pomeni 'besedilo oz. stavki, v katerih soobstajajo pismenke (*kanji*) in zlogovnice (*kana*)'.

Primer časopisnega članka z dne 13. 10. 2020 v časopisu Asahi shinbun

朝日新聞
DIGITAL

1万杯の感謝、医師らに 中米大使らから届いたコーヒー

会員記事

平山亜理 2020年10月13日 18時30分

中米7カ国の駐日大使たちが、東京五輪でホストタウンになっている自治体の医療関係者に、祖国の名産のコーヒーを贈った。新型コロナウイルスと闘う日本の医師や看護師たちを励ましたかったという。

Prevod:

Zahvala zdravnikom v 10 tisoč kozarcih kave od veleposlanikov iz Srednje Amerike

Veleposlaniki sedmih srednjeameriških držav so podarili kavo, njihovo specialiteto, medicinskemu osebju v občinah, ki bodo gostitelji športnikov na olimpijskih igrah. Želijo razveseliti japonske zdravnike in zdravstvene delavce, ki se borijo proti širjenju korona virusa.

Tri različni nabori črk se uporabljajo. Tu je drugi del naslova tega članka z razlago:

中米大使らから届いたコーヒー

Pismenke (ideogram); z leve po vrsti "srednja"+"Amerika"—>sestavljena beseda 中米

"Srednja Amerika"; "velik"+"poslati oz. poslanec"—>sestavljena beseda 大使 "veleposlanik"; 届 glagolska osnova "doseči, prispeti"

Katakana (zlogovni fonogram za tujke), tukaj /ko/ + znak za podaljšanje zloga + /hi/ + zopet znak za podaljšanje, skupaj /kōhi/="kava")

Neoznačene črke so zlogovni znaki *hiragana*, ki se jih uporablja za domače besede in pregibne dele besed. Tu z leve: ら /ra/ za množino (več veleposlanikov), から /kara/ postpozicija za "od (koga)", いた /ita/ glagolski preteklik "je (prispe)la".

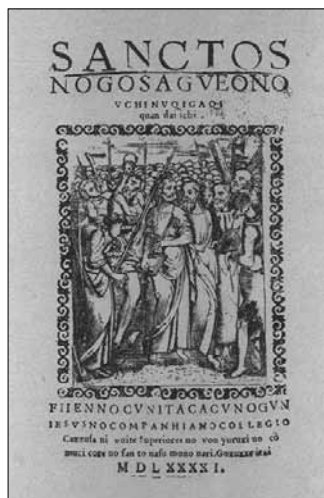
Slika 1: Primer časopisnega članka z dne 13. 10. 2020

V prispevku predstavljam pogled Slovencev oz. Evropejcev, ki so najbolj navajeni uporabljati latinico, na ta japonski sistem pisave. Najprej predstavljam prve stike Evropejcev z Japonci oz. japonščino, kar je pripeljalo do prvega dvojezičnega slovarja na Japonskem. Prednost fonemskega zapisovanja je očitna v kontekstu raziskovanja pogovornega jezika v preteklosti. V drugem delu prispevka predstavljam nekaj prizadevanj v novejši zgodovini Japonske za pravopisno reformo in ponujam odgovor na vprašanje, zakaj ne bi odpravili kitajskih pismenk ter prešli na izključno uporabo fonogramov.

2 Prvi stiki Evropejcev z Japonci in latinični zapis jezika

Leta 1498 so Portugalci našli pot okrog Afrike do Indije in malo manj kot pol stoletja pozneje, leta 1543, so dosegli otok Tanegashima v bližini Kyūshūja na južnem delu Japonske. Takrat so s seboj pripeljali strelno orožje, kar je odločilno spremenilo način bojevanja na Japonskem. Od okoli leta 1545 naprej so v japonska južna in zahodna pristanišča redno prihajale portugalske ter španske ladje.

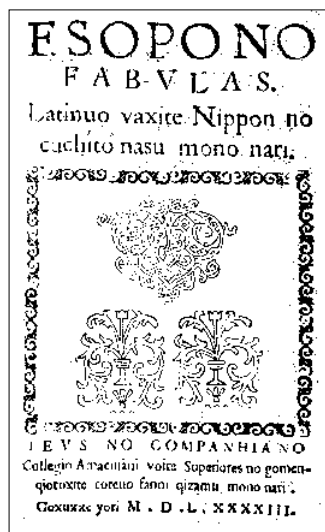
Glavni namen prihodov evropskih ladij v Azijo je bilo trgovanje: iskali so začimbe in drugo eksotično blago. Na poti so gradili oporna pristaniška mesta na indijski in kitajski obali, med njimi Goo ter Macao. Od tam naprej so pluli v spremstvu azijskih pilotov. Ko so zbirali informacije o deželah vzhodno od Indije in Kitajske, se jim Japonska na začetku ni zdela preveč privlačna. Tomé Pires (okoli 1465–1524 ali 1540) je na primer v svoji *Sumi Oriental*, izdani leta 1515 v Melaki, napisal samo par vrstic netočnih informacij o Japonski: dežela ima malo naravnih bogastev in Japonci niso pomorščaki, ker nimajo v lasti ladij itn. (Watanabe 2017: 57). S Portugalci so tesno sodelovali kitajski pirati, ki so že redno trgovali z Japonci (dovoljeno trgovanje med Japonsko in dinastijo Ming se je začelo leta 1411) in so dobro poznali Vzhodno kitajsko morje. Tudi slavní jezuit Frančišek Ksaverij je leta 1549 v Kagoshimo, kraj na južnem delu otoka Kyūshūja, prispel na kitajski džunki (Watanabe 2017: 66) in začel misijonsko delo. Drugi krščanski duhovniki so delovali na Japonskem dlje, tudi po odloku o izgonu kristjanov, in sicer skoraj do leta 1650 (Watanabe 2017: 472–473). Za misijonsko delo je bilo treba iti med ljudi in se z njimi pogovarjati. Zapisi teh duhovnikov predstavljajo prve latinične zapise japonskega jezika. Kmalu so izšle prve knjige, napisane v različicah latinice po takratnem španskem, portugalskem ali po latinskem pravopisu:

Slika 2: *SANCTOS NO GOSAGVEO NO VCHI NVQIGAQI*, 1591 (Izvečki izmed del svetih)

Slika 3: *NIFON NO COTOBA TO HISTORIA UO NARAI XIRAN TO FOSSVRV FITO NO TAMENI XEVA NI YAVARAGVETARU FEIQE NO MONOGATARI*, 1592 (Zgodba o klanu Taira (Heike), poenostavljena za tiste, ki se želijo učiti jezika in zgodovine Japonske)

Slika 4: *ESOPO NO FABVLAS*, 1593 (*Ezopove basni*)

Že v teh prvih knjigah se je pri latinizaciji japonščine pojavila pravopisna težava oz. neskladje v povezavi s presledkom med morfemi (Takeba 2012: 50). V izvirni japonščini te težave ni bilo, ker z uporabo ideogramov in zlogovnic v mešanem slogu sploh ni bilo treba imeti presledkov med morfemskimi ali skladenjskimi enotami v stavku. Iz besedila z različnimi vrstami črk se veliko lažje vidi, kje so meje med besedami (glej Sliko 1, ki prikazuje današnji način tiska japonskega jezika).

Kljub drobnim težavam so Evropejci s temi zapisi dokazali, da je latinica uporabna za zapisovanje japonščine. Leta 1603 je skupina jezuitov izdala prvi dvojezični slovar na Japonskem, *Vocabulario da Lingoa de Iapam* (japonsko *Nippo jisho*, glej Sliko 5) v dveh knjigah z okoli 32.800 geselskimi enotami. Slovar razlaga takratni japonski pogovorni jezik v portugalščini, za pomembnejše besede tudi s primeri v povedih. Ta slovar je še danes zelo dragocen vir za raziskovalce pogovornega jezika v 17. stoletju na Japonskem. Neposredni zapis govora s pomočjo ušes jezuitskih duhovnikov v preprosti transkripciji brez zgodovinsko obremenjenih pravil nudi pravo podobo pogovorne japonščine (vsaj takratnih narečij na otoku Kyūshū in v jugozahodnem delu glavnega otoka Honshū). Zlasti opazamo natančnejšo podobo nekaj takratnih soglasnikov (Takeba 2012: 52):

- soglasnik h/f (danes /ha, hi, fu, he, ho⁵) je bil takrat povsod dvoustnični, glejte v naslovu zgoraj omenjene druge knjige NIFON, FITO, FEIKE

⁵ Japonščina (vsaj od konca 8. stoletja naprej tisti jezik, ki se je govoril v osrednjem delu Japonske) ima pet samoglasnikov, zlog pa je, razen par izjem, vedno odprti. Vrednost nekaterih soglasnikov se spreminja glede na samoglasnik, ki mu sledi, npr. /ka, ki, ku, ke, ko/ (brez sprememb), vendar /ta tʃi, tsu, te, to/ (v tem primeru je premena t-tʃ-ts). Med poševnimi črtami so fonetični zapisi po mednarodni fonetični alfabeti (IPA).

(današnja izgovarjava: *nihon* »Japonska«, *hito* »človek«, *heike* »Heike oz. klan Taira«).

- Soglasnik *s/sh* (danes /saʃi, su se, so/) v zlogih s samoglasnikoma *i* in *e* so Portugalci zapisovali *xi* in *xe*, kar pomeni, da je bil prvi enak današnjemu zlogu *shi* /ʃi/, zadnji pa enak današnjemu narečju v Kumamotu, *she* /ʃe/. (Glejte *xiran*, *xeva* v naslovu omenjene knjige, danes tudi *shiran* »ne znati«, vendar *seva* »skrb«).

Slika 5: *VOCABVLARIO DA LINGOA DE IAPAM*, 1603
(prvi japonsko-portugalski slovar)

Ta dvojezični slovar iz leta 1603 je bil leta 1630 preveden v španščino in je izšel v Manili,⁶ v francoskem prevodu so ga izdali šele leta 1868 v Parizu.

Glavni razlog izolacionistične politike šogunov v 17. in 18. stoletju je bil agresivnost krščanstva. Najprej je Toyotomi Hideyoshi, združitelj Japonske po smrti Ode Nobunage in pred obdobjem Tokugawa, leta 1587 z odlokom⁷ izgnal vse tuje krščanske duhovnike, ni pa še prepovedal prihodov tujih ladij, v tem primeru portugalskih in španskih. Tudi Ieyasu, prvi šogun v šogunatu Tokugawa v obdobju Edo, ki se je sicer zelo zanimal za trgovanje z Zahodom, je podobno menil, da pomeni širjenje krščanstva nevarno kulturno invazijo, zato je leta 1614 iz Japonske izgnal vse misijonarje in kristjane⁸ (Watanabe 2017: 314–315). Trgovanje z Zahodom se je nadaljevalo samo z Nizozemci (in v manjšem obsegu za nekaj časa tudi z Angleži), ki so prihajali brez misijonarske dejavnosti. Tako na Japonskem ni bilo več ljudi, ki bi jezik zapisovali z latinico. Seveda je majhen krog t. i. japonskih »znanstvenikov nizozemskega učenja«, imenovanih *rangakusha*, nadaljeval branje in učenje zahodne

⁶ *Vocabulario De Iapan declarado primero en prtvgves por los Padres de la Compañia de Iesus del aquel reyno, y agora en castellano en el Colegio de Santo Thomas de Manila*, 1630 (Hotta 2011: 181).

⁷ *Bateren tsuihōrei*, tj. izgon krščanskih duhovnikov.

⁸ *Zenkoku kinkyōrei*, tj. prepoved krščanstva po vsej Japonski.

znanosti, zlasti na področju medicine, biologije ter fizike. Širša družba je tako kot do takrat nadaljevala uporabo sistema pisave s pismenkami in z zlogovnicami.

3 Modernizacija Japonske

Vprašanje o uporabi latinične pisave za japonščino je, tokrat za same Japonce, postalo aktualno šele ob odprtju države sredi 19. stoletja. Urejanje pravopisa je tesno povezano s pojmom »nacija« in njenim združevanjem. V povezavi s sporazumevanjem znotraj Japonske v tem času lahko preberemo (Seki 2001: 194–195):

/.../ z vidika osnovne definicije naroda kot »skupine, ki ima skupni jezik, zgodovino, kulturo«, Japonci niso bili nacionalno telo, preden se ni Japonska odprla. Skupni japonski jezik ni obstajal, razlike med narečji pa so bile tako velike, da so se morali včasih celo domovinski gorečneži na koncu *bakufuja*⁹ pri komunikaciji zanašati na pisno sporočanje. /.../ Tudi kulturne razlike med samurajskim Edom in meščansko Ōsako so bile veliko večje kakor danes. (prevod v slovenščino: Culiberg 2007: 91.)

Že proti koncu obdobja Edo in še pred odprtjem države leta 1858 so zlasti nekateri napredni fevdalni gospodje čutili potrebo po najnovejši zahodni znanosti ter tehnologiji. Od leta 1860 naprej je Japonska uradno pošiljala svoje delegacije v ZDA in Evropo na diplomatska pogajanja, študijske ogledе ipd. Ogledali so si tudi šole v ZDA in Evropi, npr. v Angliji, Franciji ter v Nemčiji, v katerih so se otroci učili z maloštevilnim naborom fonogramov svojega jezika, v katerem je bilo malo razlik med pisno in govorjeno različico ter so pri usvajanju znanja, potrebnega za življenje v modernem svetu med industrializacijo, hitro napredovali. Vsekakor je bilo jasno, da je za učinkovito šolanje in komunikacijo po državi potrebna racionalizacija pisnega jezika.

Prve predloge za jezikovno reformo so pripravili japonski uradniki, in sicer v slogu t. i. *sōrōbun*, v jeziku s pretežno japonskim besednim redom, vendar z določenimi stalnimi zvezami v nasprotnem besednem redu, ki izvira iz klasične kitajščine, ki je bila na Japonskem ves čas jezik formalnega izražanja, zlasti na področju politike (Takeba 2012: 54). Maejima Hisoka (1835–1919)¹⁰ je leta 1866 šogunatu predlagal popolno odpravo kitajskih pismenk. V šolstvu naj bi uporabljali, podobno kot v zahodnih državah, izključno fonograme, v tem primeru zlogovnico *kana*, ki so je bili vajeni uporabljati v književnosti in osebni komunikaciji, npr. v pismih, že več stoletij (Takeba 2012: 54). Leta 1869 pa je Nanba Yoshikazu (1840–1917)¹¹ predlagal odpravo kitajskih pismenk in popoln prehod na latinico, češ da je »šolski sistem na Zahodu preprost, na Japonskem in Kitajskem pa težek« (Takeba 2012: 54).

⁹ Tj. šogunata Tokugawa.

¹⁰ Pozneje je v Angliji preučil poštni sistem in leta 1871 ustanovil sodobno japonsko pošto, izumil je nove besede kot npr. *yūbin* »pošta oz. poštni sistem«, *kitte* »poštna znamka« itn.).

¹¹ Bil je prvi zagovornik pisanja japonskega jezika z latinično pisavo, bil je sinolog in je obvladal klasično kitajščino, tudi tezo za prehod na latinico je napisal v celoti v klasični kitajščini (Takeba 2012: 54).

Menil je, da »če Japonci znotraj države ne bomo razumeli drug drugega, bo vlogo sporazumevanja kmalu prevzela angleščina ali kitajščina«, dodal pa je še: »Da bi ohranili svoj japonski jezik, si moramo izposoditi zahodni način za učenje jezika v šoli« (Takeba 2012: 54). Po njegovem je bil torej fonetični zapis z uporabo latinice najprimernejši za sporazumevanje in šolanje. Podobno je Nishi Amame (1829–1897), ki je študiral mednarodno pravo in filozofijo na Nizozemskem, menil, da kitajske pismenke ter kitajski način pisanja preprečujejo gladek potek šolanja na Japonskem. Leta 1874 je objavil članek v reviji združenja intelektualcev *Mei roku*, v katerem je zapisal, da bi morali zapisovati pogovorni (in ne klasični kitajski) jezik z latinico ter da bi se moral izgovor in zapis jezika v japonski družbi ujemati. Zagovarjal je načelo »pišemo, kakor govorimo« (Takeba 2012: 55).

Problem pisnega jezika na Japonskem je bil v tem, da je bilo zaradi pretiranega spoštovanja do (z morfemskimi pismenkami oz. ideogrami) zapisanega vse več napisanega besedila nerazumljivega, če so ga samo povedali in slišali. To se je dogajalo zaradi tega, ker je bilo med sinojaponskimi besedami, ki se pojavljajo v uradnem zvišanem pisnem jeziku, veliko enakozvočnic. Leta 1885 je nastalo združenje zagovornikov latiničnega zapisovanja japonščine *Rōmaji-kai* (Takeba 2012: 55).

Če povzamem, je bilo za uvedbo enotnega jezika in učinkovito komunikacijo ter ureditev šolstva za ves japonski narod v času modernizacije več pobud in predlogov, vendar se predloga za popolno odpravo kitajskih pismenk nista uveljavila. Časopisno besedilo iz Slike 1 je tu poskusno prepisano na oba načina, da bi pokazali, kako naj bi bilo videti japonsko besedilo, če bi odpravili kitajske pismenke:

1. popolna odprava kitajskih pismenk in uporaba zlogovnic:

いちまんばいのかんしゃ、いしらに ちゅうべいたいしらからとどいた
コーヒー

ちゅうべい7かくのちゅうにちたいしたちが、とうきょうごりんでホスト
タウンになっているじちたいのいりょうかんけいしやに、そこくのめい
さんのコーヒーをおくった。しんがたコロナウイルスとたたかうにほんの
いしやかんごしたちをはげましたかったという。¹²

2. popolna odprava kitajskih pismenk in zlogovnic ter uporaba latinice:

Ichimanbai no kansha, ishira ni chūbei taishira kara todoita kōhī

¹² Tu se uporabljata obe zlogovnici – *hiragana* in *katakana*. Z zadnjo se zapisujejo tujke, npr. kava, 'host town', koronavirus, zato se jih hitro prepozna. Če bi pisali s presledki med besedami, bi bilo nekoliko preglednejše in lažje razumljivo.

Chūbei 7 kakoku no chūnichi taishi tachi ga, Tōkyō gorin de hosto taun ni natte iru jichitai no iryō kankeisha ni, sokoku no meisan no kōhī o okutta. Shingata korona uirusu to tatakau nihon no ishi ya kangoshi tachi wo hagemasitakatta to iu.¹³

Nekoliko mlajši od zgoraj omenjenih znanstvenikov in politikov je bil Ueda Kazutoshi (1867–1937), ki je kot japonski državni štipendist med letoma 1900 in 1904 študiral jezikoslovje v Leipzigu in Berlinu. Po vrnitvi se je zaposlil na svoji matični Cesarski univerzi v Tokiu in postal vodilni jezikoslovec v modernem smislu. V povezavi s pravopisjem in šolstvom je bil eden pomembnih članov Raziskovalne komisije za japonski »nacionalni« jeziki, tj. *Kokugo chōsa iinkai*,¹⁴ pri Ministrstvu za izobraževanje. Uedovo prvotno načelo za racionalizacijo japonskega jezika je bilo spoštovanje pogovornega jezika in uporaba latinice (Shimizu 2012: 144–145). Menil je, da je latinična pisava najbolj racionalna, ker »je mogoče z naborom 22 ali 23 črk zapisati deset milijonov besed«. Zagovarjal je »fonetični sistem« pisave in ni bil za »zlogovni sistem« (Shimizu 2012: 144). Že pred odhodom v Nemčijo je predlagal izdelavo slovarja japonskega jezika z vsemi gesli v latinici. Med študijskim prebivanjem v Nemčiji je doživel pravopisno reformo nemščine leta 1901 in zato je lahko podrobno poročal o stanju in zagovarjal svoje teze za pravopisno reformo. Bil pa je tudi realist in je pri svojih zahtevah velikokrat popustil ter se odločil za pot, ki je bila lažje in hitreje uresničljiva. Za zapisovanje japonščine z uporabo latinice je bilo npr. predlaganih več načinov za nekatere zloge, v katerih je soglasniška premena (glej opombo 5). Z vidika fonologije bi bil t. i. japonski sistem latinizacije, *nihon-shiki*, ki ga je predlagal fizik Tanakadate Aikitsu leta 1885, bolj logičen in do govorcev prijaznejši, vendar je Ueda popustil pri uporabi Hepburnovega načina prečrkovanja, ki se je bil uveljavil že prej (Shimizu 2012: 143).

Raziskovalna komisija za japonski nacionalni jezik se je v prvih letih po ustanovitvi ukvarjala s pomembnimi poglavji razvoja sodobne japonščine. Izpostaviti velja tri njene glavne dejavnosti: 1) reforma pri uporabi zlogovnic (bolj fonetični način zapisa sodobnega jezika v primerjavi z zgodovinskim); 2) poenotenje oblik zlogovnic; 3) omejitev števila kitajskih pismenk v javni rabi (Shimizu 2012: 149–150). Druga in tretja točka sta bili precej uspešno izpeljani: za vsak zlog so določili samo eno različico zlogovnice (prej je bilo več različic, ker so bile te zlogovnice izpeljane iz prvotno kitajskih pismenk z enakimi ali s podobnimi zvoki); pri kitajskih pismenkah so predlagali 1.200 najpogostejše rabljenih, za osnovnošolska berila pa so določili 500 pismenk, ki so jih lahko uporabili za učbenike v prvih štirih letih šolanja (Shimizu 2012: 149). Kar se tiče načina zapisovanja jezika z zlogovnicami, so leta 1903 za učbenike v osnovni šoli prvič uvedli načelo, da se sinojaponske besede¹⁵ zapišejo

¹³ Napisano po Hepburnovem sistemu transkripcije z dodatnimi znaki za dolge samoglasnike. James Curtis Hepburn (1815–1911) je bil ameriški misijonar in zdravnik, ki je prišel na Japonsko leta 1859. Leta 1867 je napisal prvi japonsko-angleški slovar na Japonskem z 20.772 geselskimi enotami. Hepburnov sistem transkripcije je prirejen za angleško govoreče.

¹⁴ *Kokugo chōsa iinkai* je bila ustanovljena leta 1902 in delovala do leta 1913 (Ueda je odstopil novembra 1908).

¹⁵ Prvotno kitajske besede, ki so po navadi sestavljene iz več pismenk, z izgovorjavo *on'yomi* (sinojaponsko branje oz. 'zvočno' branje) v primerjavi z domačim japonskim branjem (*kun'yomi*).

na fonetični način, prvotno japonske besede pa na historični način. Poleg tega je ministrstvo pripravilo poenotenje na fonetični način zapisa tudi za sinojaponske besede, vendar je bilo ves čas tudi veliko nasprotovanja sodobnejšemu načinu rabe zlogovnic tradicionalistov (Shimizu 2012: 150).

Ob menjavi oblasti julija 1908 je ministrstvo za izobraževanje nenadoma umaknilo člene o omenjenih reformnih ukrepih (Shimizu 2012: 152) in tako je večina predlogov za posodabljanje japonskega jezika v javni rabi in šolstvu morala več desetletij¹⁶ čakati na dejansko uresničitev.

4 Po drugi svetovni vojni

Drugo pomembno obdobje za latinizacijo japonskega jezika pa je bil nedvomno čas takoj po kapitulaciji Japonske na koncu 2. svetovne vojne. Japonska je bila med letoma 1945 in 1952 pod nadzorom zavezniških okupacijskih enot, ki jih je vodil generalštab ameriške vojske. V povezavi s pravopisom in šolstvom so na Japonsko dvakrat poslali delegacijo izobraževalne misije Združenih držav (USEM) z namenom, da bi preučili stanje ter možnosti za novo ureditev splošne rabe jezika in razvoj šolstva. USEM je dobro vedela, da ne morejo prekiniti dolge tradicije japonske kulture, vendar je bila prepričana, da je jezik sredstvo komunikacije in pravopis nekega jezika naj bi bil ocenjen glede na učinkovitost prenosa sporočil (Takatori 2012: 91). Prva delegacija USEM je sprva menila, da se je takrat pokazala izvrstna priložnost za uvedbo fonetičnega in fonemskega sistema pisave, tj. latinice, za zapisovanje japonskega jezika (Kayashima 2012: 180). Obenem je bil glavni namen ameriškega nadzora v tem, da se na povojnem Japonskem zgradi demokratična in miroljubna družba. Po načelu Potsdamske deklaracije so zahtevali, da japonska vlada sama sestavi skupino strokovnjakov za raziskavo o stanju jezikovne rabe v japonski družbi (Kayashima 2012: 182).

Avgusta 1948 je bila izvedena raziskava o pismenosti Japoncev z 21.008 informanti v starosti od 15 do 64 let v 270 različnih krajih po Japonski (Kayashima 2012: 191; Sumi 2005: 108). Takratna definicija pismenosti je bila »sposobnost uporabe pisnega jezika na stopnji in obliki, ki ju posameznik potrebuje za normalno družbeno življenje« (Sumi 2005: 107; Kayashima 2012: 193). Izsledki raziskave so pokazali, da je bilo »popolnoma nepismenih« (brez razumevanja in uporabe zlogovnic, pa tudi kitajskih pismenk) 1,7 % informantov, nepismenih pa je bilo samo pri kitajskih pismenkah 2,1 % sodelujočih. Samo 4,4 % jih je na vsa vprašanja odgovorilo pravilno, vendar je bilo povprečje pravilno odgovorjenih vprašanj 78 % (Sumi 2005: 109). O načinu izvedbe in interpretaciji rezultatov te raziskave obstaja več raziskav ter kritik, vendar je delegacija USEM na osnovi poročila takratnih strokovnjakov ugotovila, da je pismenost Japoncev previsoka, da bi uvedli tako drastične reforme, med katerimi bi bili popolna ukinitve rabe kitajskih pismenk in latinizacija. Predtem so si Američani

¹⁶ Po rusko-japonski vojni (1894–1895) je Japonska nadaljevala ekspanzionistično politiko po vzhodni Aziji. Neuspeh pravopisnih reform je mogoče povezan s političnim vzdušjem v tem času.

predstavljali, da mešani slog zapisovanja jezika s kitajskimi pismenkami uporablja samo peščica privilegiranih Japoncev, ki s tem preostanek ljudstva odganja od pisne kulture. Rezultati so pokazali povsem drugačno sliko, zato je komisija sklenila, da je treba priznati prednosti ideogramov in prispevati k njihovi nadaljnji rabi pri razvoju demokratične družbe na Japonskem (Sumi 2005: 111).

Pravopisna reforma se je tako omejila na sodobnejše (bolj fonetično) črkovanje z zlogovnico in omejitev števila kitajskih pismenk v javni rabi. Japonska vlada je že leta 1946 objavila seznam pismenk v javni rabi – *Tōyō kanji hyō* (1.850 pismenk), ki se je uporabljal do leta 1981, ko so objavili nov seznam pismenk – *Jōyō kanji hyō* (1.945 pismenk). Ta seznam je nekoliko manj restriktiven glede standardne oblike in vrste pismenk ter mogočih načinov branja oz. izgovarjave (Yamamoto 2006: 63).

Učenje latinične pisave v japonskih šolah so, čeprav na začetku ni bilo obvezno, izvajali že v obdobju Meiji. Po vojni so latinico poučevali pri pouku japonskega jezika na osnovnih in nižjih srednjih šolah, da bi otroci znali zapisati japonski jezik tudi z uporabo latinice. Od leta 1961 je ta del pouka obvezen. Na začetku so 40 ur pouka letno namenjali za usvajanje latinične pisave do enake ravni, kot bi pisali daljše besedilo v mešanem slogu s pismenkami in z zlogovnicama. Število ur, namenjenih za učenje latinice, so pozneje zmanjšali in danes obsega samo od tri do pet ur letno, da bi znali vsaj prebrati ter zapisati preproste besede in krajše povedi v latinici (Kayashima 2012: 71).

Učenje kitajskih pismenk v šoli je, čeprav zahteva svoj čas, v povojnem japonskem šolstvu dobro organizirano. Točno je določeno, katere pismenke se učijo v katerem letu šolanja. V prvem letu osnovne šole se trenutno naučijo 80 pismenk (v tem letu je potrebno tudi učenje zlogovnic), v drugem 160, v tretjem 200, v četrtem 202, v petem 193, v šestem 191 itn., da se po težavnosti in pogostosti optimalno razporedijo vse pismenke s seznama za splošno javno rabo. Ta del učenja v okviru učenja japonskega oz. nacionalnega jezika na Japonskem lahko primerjamo z učenjem besedotvorja v slovenščini ali v kakšnem drugem evropskem jeziku.

5 Digitalna doba in moderni načini komunikacije

V 80. letih 20. stoletja je za vse uporabnike kakršnega koli pisnega jezika nastopil pomemben preobrat. Začeli smo uporabljati osebni računalnik z besednim urejevalnikom. Vedno manj pišemo na roko, namesto tega za pisanje besedil, sporočil in zdaj tudi za pogovore ter zmenke uporabljamo tipkovnico.

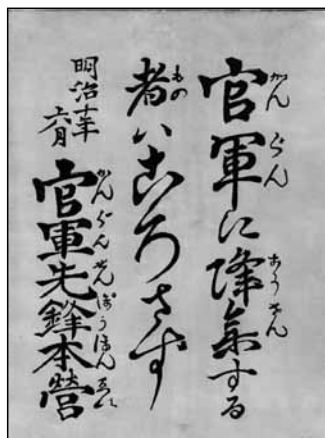
Leta 2010 je japonska vlada ponovno pregledala seznam pismenk v javni rabi in objavila nov seznam – *Kaitei jōyō kanji hyō* (Revidirani seznam pismenk v javni rabi) z 2.136 pismenkami. V primerjavi s prejšnjim seznamom se je njihovo število povečalo za 191. Za navadne uporabnike japonskega jezika ni več pomembno, ali znajo aktivno in pravilno napisati posamezne logografske črke, saj da stroj, ko se

fonetično vtipka beseda, glede na izgovarjavo uporabniku na izbiro mogoče besede ali črke, ki so na voljo, uporabnik pa mora glede na sobesedilo izbrati pravilno različico. Pismenk na uradnem seznamu je zdaj več, ker se je želja uporabnikov, da bi bilo semantično vidno, kaj mislijo povedati, povečala.

Ustvarjalnost in igrivost sta opazni v različnih besedilih v zgodovini japonskega pisnega jezika. Japonska je znana na področju vizualnega izražanja: manga, anime in kaligrafija izvirajo iz tradicije *emaki*¹⁷ – tj. večkratno in večplastno doživljanje vsebine z izmenjajočim se besedilom in s slikami (Slika 6). V obdobju Edo sta bila na vrhuncu vloga *furigane*¹⁸ (Slika 7) in večkratno branje vrstic (Slika 8).

Slika 6: Primer zvitka Taketori monogatari

Slika 7: Besedilo oz. plakat v mešanem slogu iz leta 1877: kitajske pismenke so opremljene z zlogovnimi znaki v pomoč branja in razumevanja

¹⁷ Emaki je zvitek oz. starejša oblika knjige, v kateri slike spremljajo pripoved. Besedilo in slika se izmenjujeta vsake toliko časa oz. prostora.

¹⁸ Furigana je zlogovnica, ki se je pisala zraven pismenk, da so si z njo pomagali pri branju zlasti tisti, ki niso bili dobro pismeni v obdobjih Edo in Meiji. Za otroke in učence japonskega jezika se uporablja tudi danes. V nekaterih literarnih besedilih so napisali ne samo izgovarjavo besede, ampak tudi dodatni pomen ali besedo (Slika 8).

Slika 8: Del literarnega besedila iz obdobja Edo: na desni strani besede (tri kitajske pismenke) je branje oz. izgovarjava v zlogovnici hiragana, na levi pa pomen besede v zlogovnici katakana

Lahko se vprašamo, kaj je pomembno za učinkovito komunikacijo, hitrost ali pa mogoče izraznost posredovanega sporočila. Danes je precej razširjen tudi *emoji*, ki izvira iz japonske družbe, v kateri so začeli sličice v elektronski komunikaciji uporabljati na enak način kot ideograme.

6 Sklep

Za uporabo fonetične pisave, tj. latinice ali zlogovnice, za zapis japonščine so si prizadevali tujci in tudi domači uporabniki jezika na Japonskem. Popolna uvedba fonetične pisave in s tem popolna odprava kitajskih pismenk ni bila nikoli izpeljana; to se je vedno znova dogajalo predvsem zaradi nenaklonjenih političnih ter zgodovinskih okoliščin. Še ekstremnejše mnenje so imeli nekateri izobraženci, med njimi tudi književniki, ki so javno izjavili, da bi za sporazumevanje na Japonskem namesto japonščine najraje uporabljali kar angleščino (politik in filozof Mori Arinori okoli leta 1872) ali francoščino (pisatelj Shiga Naoya okoli leta 1946).

Za uporabnike katerega koli jezika je pomembno, da je komunikacija učinkovita. Vsebina sporočila mora biti prenesena natančno in brez nesporazumov. Za učenje pisave v mešanem slogu (z uporabo več vrst in številčnih naborov črk) mogoče potrebujemo več časa ter osredotočenosti, prenesena informacija v takšnem sistemu pisave pa je lahko včasih ekspresivnejša in prejemnika sporočila doseže hitreje.

Viri

Esopo no fabylas. NINJAL (= Državni inštitut za japonski jezik in jezikoslovje): https://dglb01.ninjal.ac.jp/BL_amakusa/show.php?chapter=3.

Furigana, Wikipedia: <https://ja.wikipedia.org/wiki/%E6%8C%AF%E3%82%8A%E4%B%AE%E5%90%8D>.

Furigana no shinka (= Razvoj furigane): https://www.asahico.jp/articles/images/AS20190204000165_comn.jpg.

Nifon no cotoba to historia uo narai xiran to fossvrv fito no tameni xeva ni yavaragvetaryr Feique no Monogatari. International Research Center for Japanese Studies: <https://sekiei.nichibun.ac.jp/GAI/ja/detail/?gid=GJ007005&hid=3312&p=2>.

Sanctos no Gosagveo no vchi Nvqugaqi. International Research Center for Japanese Studies: <https://sekiei.nichibun.ac.jp/GAI/ja/detail/printview.html?gid=GJ007003&p=1>.

Taketori monogatari digitalna knjižnica, Univerza Rikkyō: <http://library.rikkyo.ac.jp/digitallibrary/taketori/>.

Vocabulario da Lingoa de Iapam com a declaracao em Portugues. International Research Center for Japanese Studies: <https://sekiei.nichibun.ac.jp/GAI/ja/detail/printview.html?gid=GJ007013&p=1>.

Literatura

Bekeš, Andrej, 2019: Kam so šle kitajske pismenke: Modernizacija pisav na obrobju kitajskega kulturnega kroga. Bekeš, Andrej idr. (ur.): *Procesi in odnosi v Vzhodni Aziji: Zbornik EARL*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Culiberg, Luka, 2007: *Japonska med nacionalnim mitom in mitološko nacijo*. Ljubljana: *cf.

Hotta, Hideo, 2011: Supeingo jisho no rekishi–Nihongo to no nigengo jisho wo megutte (= Zgodovina slovarjev španskega jezika: Dvojezični slovarji z japonščino). *Journal of the School of Foreign Studies* 43. 171–196.

Kayashima, Atsushi, 2012a: Gimu kyōiku e no kokugo rōmaji kyōiku no dōnyū (= Uvajanje latiničnega zapisa japonskega jezika v obveznem šolanju). Kayashima, Atsushi (ur.): *Nihongo hyōki no shin tihei* (= Novi horizont japonskega pravopisa). Tokyo: Kurosio Publishers. 71–90.

Kayashima, Atsushi, 2012b: Senryōka no kokugo kaikaku wo meguru gensetsu: kokuji kaikaku ni kansuru gokai wo chūshin ni (= Mnenja o jezikovni reformi pod ameriški okupaciji: okrog nesporazuma glede reforme nacionalne pisave). Kayashima, Atsushi (ur.): *Nihongo hyōki no shin tihei* (= Novi horizont japonskega pravopisa). Tokyo: Kurosio Publishers. 180–199.

Machida, Kazuhiko, 2011: *Sekai no moji wo tanoshimu jiten* (= Leksikon za uživanje vseh črk na svetu). Tokyo: Taishūkan.

Miyajima, Tatsuo, 2012: Kanji bunkaken kara kango bunkaken e (= Iz kulturne sfere kitajskih pismenk v kulturno sfero kitajskih besed). Kayashima, Atsushi (ur.): *Nihongo hyōki no shin tihei* (= Novi horizont japonskega pravopisa). Tokyo: Kurosio Publishers. 19–33.

Seki, Hirono, 2001: *Minzoku to wa nanika* (= Kaj je narod?). Tokyo: Kōdansha.

Shimizu, Yasuyuki, 2012: Ueda Kazutoshi to Meiji no moji seisaku (= Ueda Kazutoshi in politika pisave v obdobju Meiji). Kayashima, Atsushi (ur.): *Nihongo hyōki no shin tihei* (= Novi horizont japonskega pravopisa). Tokyo: Kurosio Publishers. 141–154.

Sumi, Tomoyuki, 2005: »Nihonjin no yomikaki nōryoku chōsa« (1948) no saikenshō (= Ponovno preverjenje »Raziskave pismenosti Japoncev iz leta 1948«). *Tenri daigaku gakuho* (Revija univerze Tenri daigaku) 205. 105–124.

Takatori, Yuki, 2012: Rōmaji jikken gakkū – Senryōgun no me ni utsutta Nihon no gengo kaikaku (= Japonska pravopisna reforma v očeh okupatorjev). Kayashima, Atsushi (ur.):

Nihongo hyōki no shin tihei (= *Novi horizont japonskega pravopisa*). Tokyo: Kurosio Publishers. 91–103.

Takeba, Ryōichi, 2012: *Rōmaji nihongo no kanōsei* (= *Možnosti japonščine v latinicah*). Kayashima, Atsushi (ur.): *Nihongo hyōki no shin tihei* (= *Novi horizont japonskega pravopisa*). Tokyo: Kurosio Publishers. 49–68.

Taniyama, Shigeru idr., 1977: *Shintei kokugo sōran* (*Revidirani pregled japonskega jezika*). Kyoto: Kyōto shobō.

Watanabe, Kyōji, 2017: *Bateren no seiki* (= *Stoletje misijonarjev*). Tokyo: Shinchōsha.

Yamamoto, Shingo, 2006: *Moji, hyōki* (= *Črke in pravopis*). Okimori, Takuya idr. (ur.): *Zukai nihongo* (*Ilustrirana japonščina*). Tokyo: Sanseido. 40–65.

6. INTERVJU

NESTOR SLOVENSKIH GLEDALIŠKIH LEKTORJEV JOŽE FAGANEL

Jože Faganel (1947) je po izobrazbi slovenist in romanist. Deloval je kot lektor v različnih gledališčih, bil je sodelavec Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, profesor na AGRFT in Teološki fakulteti ter direktor in urednik Celjske Mohorjeve družbe. Nekaj časa je bil lektor za slovenski jezik na Inštitutu za vzhodne jezike v Parizu. Na spletnem portalu slovenskega gledališča Sigledal je naveden seznam del, pri katerih je sodeloval kot gledališki lektor. V tej vlogi je v letih 1980–2019 najpogosteje deloval v Slovenskem stalnem gledališču Trst (120 predstav), Lutkovnem gledališču Ljubljana in Gledališču za otroke in mlade Ljubljana (63), SNG Drama Ljubljana (37), Mestnem gledališču ljubljanskem (15), poleg tega je sodeloval v Gledališču Koper (9), Anton Podbevšek Teatru (8), Cankarjevem domu (7), SNG Nova Gorica (1) in Mini teatru (1). Leta 2019 je v Trstu prejel Peterlinovo nagrado za delo pri jezikovnem negovanju materinščine. Intervju, v katerem predstavlja svoj pogled na delo gledališkega lektorja, sva opravila v živo, zato je jezik nekoliko bolj sproščen.

Ko sva prvič govorila, ste se prijazno odzvali povabilu in takoj povedali, da Vam je poklic gledališkega lektorja zelo ljub poklic. Zakaj?

Odgovor na to vprašanje bo malo daljši. Povezan je namreč s skrito željo po igralskem poklicu, ki ni bila neuslišana, ampak sem se ji vnaprej odpovedal. Kot otrok sem zelo veliko poslušal radijske igre, kar je bilo povezano z mojo boleznijo, hemofilijo,

zaradi česar sem veliko časa preležal. Radio mi je pomenil okno v svet in radijske igre so bile del mojega posebnega zanimanja. Že v tretjem razredu osnovne šole sem sledil radijskim igram za odrasle in vsak teden napisal kritiko, jo izročil učiteljici Vidi Blažko, ki je bila tako prijazna, da me ni nikoli vprašala: »Zakaj pa ti to meni daješ?« Ko vidim, kako so včasih lahko kakšni pedagogi nerodni do učencev, spoznavam, da je bila to zelo pomembna drža do mene. Čeprav tiste moje kritike nikoli niso izšle npr. v šolskem listu *Ledina*, so mi bile v veliko spodbudo, da sem tako zgodaj kritično spremljal radijsko igro. Ob tem sem tudi razmišljal o igralskem poklicu; torej ne samo zato, ker so bili gledališki geni v družini. Stric moje mame je Anton Verovšek in moja mama je želela postati igralka, pa se njen oče, trgovec z železnino, s tem nikakor ni strinjal. »Ah,« je rekel, »poglej strica, kakšen revež je.« Ker moja bolezen, hemofilija, zaradi katere takrat nikoli nisi vedel, a boš jutri zdrav, ne omogoča opravljanja takega poklica, o tem nisem več razmišljal. Odločil sem se za študij slovenščine in francoščine, mikala me je pa tudi teologija, tako da sem vzporedno pridno študiral tudi teologijo tri leta. Dala mi je veliko širino, čeprav je na Filozofski fakulteti to malo motilo profesorico Bredo Pogorelec, ki je rekla, da človek ne more sedeti na dveh stolih naenkrat. To je ponavljala zlasti po tem, ko je prišlo do spora s študenti v semestru, ko je dobila študijski dopust, da pripravi svojo doktorsko disertacijo z naslovom *Vezniki v slovenščini* za tisk (ki bo, mimogrede, izšla po 50 letih, kakor piše v *Delu* Kozma Ahačič (4. 2. 2021), in to po njegovi zaslugi).¹ Skratka, moji geni so nekako povzročili, da sem na igralški poklic gledal s spoštovanjem, kasneje pa ugotovil, da širša javnost poklica igralca ne ceni preveč. V študijskih letih sem se ukvarjal z imitacijo profesorjev obeh fakultet (France Bezljaj, Anton Trstenjak), igralcev (Stane Sever, Jurij Rohaček, Jurij Souček, oba brata Miklavc) in duhovnikov (frančiškani Roman Tominec, Marjan Valenčak, Pij Golli, Feliks Anžel) in nastopal na ekskurzijah in brucevanjih ter vzbujal smeh. To mi je pravzaprav omogočilo, da sem začel govor spoznavati tudi s stališča artikulacije, nekako v vlogi nastopajočega. Včasih me je začela boleti spodnja čeljust ... Spoznal sem, na lastni koži, kako pomemben element gledališkega govora je dikcija. Bistvo igralčevega govora je razločnost in slišnost. To je predpogoj kakršnekoli interpretacije. Druga stvar pa je bila, da se je v tistem času po Drugem vatikanskem koncilu začela liturgija v slovenščini in smo se v študentski skupini pri frančiškanih uvajali v branje pri maši. To skupino sem vodil in tudi sam za oltarjem velikokrat bral. In tako se je zgodilo nekoč na vaji s Poldetom Bibičem, ko sem mu dal ob zaključku študija predstave en nasvet, ki ga je presenetil, da je rekel: »Kako pa ti to veš? Saj nisi igralec!« Odgovoril sem mu: »Sem pa bralec božje besede.«

Kako bi opredelili svoje teoretsko znanstveno jezikoslovno izhodišče?

Bolj teoretično jezikoslovno izhodišče sem si oblikoval vzporedno po večletni praksi. Bil sem študent Jožeta Toporišiča, a ob tem navdušen poslušalec predavanj

¹ Poleg Kozme Ahačiča sta disertacijo prof. Pogorelec za izdajo pripravila Mojca Smolej in Aleksander Rath.

o fonetiki profesorja Franceta Bezlaja v prvem letniku, njegovo jezikovno širino pa sem dojel šele po desetletjih. S profesorjem Jožetom Toporišičem sva vzpostavila stik, ko me je povabil v Zagreb na snemanje določenih tonemov, ker je bil navdušen nad mojim tonemskim govorom. Pripravil je stavke, ki sem jih prebral v snemalnem studiu. V razpravi *Liki slovenskih tonemov* je nato uporabil moje branje za sheme, ki jih je delal. Tonemskost je pomenila bistvene prvine iz organskega govora, ki jih prenašaš v standardni govor.

Teoretskega izhodišča sem se pa »nalezel« ob obisku na igralski akademiji v Zagrebu, kjer je igralcem predaval akademik Ivo Škarić, nadaljevalec zagrebške fonetične šole Petra Guberine, avtorja znamenite razprave *Zvuk i pokret u jeziku*, ki je obšla Evropo, ta spoznanja pa so prenašali na osebe s prirojeno motnjo sluha. Izumili so tudi elektroakustično napravo, ki se imenuje Suvag lingua, s katero lahko ustvarijo določene frekvence govora, potem pa prek slušalk okrepijo mrtve frekvence. Na igralski akademiji so s to napravo korigirali narečne posebnosti govora – študent z narečnimi posebnostmi je govoril določeno vsebino, nato pa iz slušalk slišal pravilno izreko, ki jo je posnema. Napravo smo uvedli v študij pri predmetu Tehnika govora na AGRFT. Takrat sem bral Škarićeve študije in delitev govora na *organski* in *standardni govor*. Slovenci poudarjamo *narečja* in *zborni jezik*, oni pa imajo izraza *organski* in *standardni jezik*. Strinjal sem se zlasti z razlago, da je jezikovni standard konvencija. Ni boljši od ostalih zvrsti, ampak strokovno dogovorjen za širši javni prostor. Tako sem pridobival svoje študente, da so opustili svoj organski govor in se približali standardu, ki je sprejemljiv za vse. To mi je bilo pri zagrebški šoli najbolj všeč. Zato tudi osnovnošolski učitelji otrokom nikoli ne bi smeli reči »lepo se reče tako«, ampak »tako se izgovarja *pravilno*«. Ker *lepo* je za šolarja tisto, kar mu je čustveno sprejemljivo. To pa je zanj organski govor. Druga stvar so nejezikovne prvine, ki jih igralec črpa iz svojega organskega govora. So izrazna sredstva, ki omogočajo prepoznavanje pomena do neke mere tudi tistim, ki določenega jezika sploh ne znajo. Zato morajo strokovnjaki, ki usmerjajo govor v gledališču, poudarjati, da ima vsak rad svoj osebni, intimni govor, ki je organski in v različni meri drugačen od standardnega; tudi zato, ker pri starejših, tudi igralcih, na stara leta organski govor prihaja v ospredje. Ti igralci lahko začno delati »grozne« pravorečne napake, ker začnejo izgovarjati, kot so doma pri svojih starših. Pojav sta opazila tudi Jože Toporišič in Jakob Rigler, in sicer pri Primožu Trubarju, da je na stara leta njegov jezik postal bolj dolenski, kot je bil v njegovi zreli dobi, ko je bil prilagojen govoru tedanjega urbanega središča Kranjske.

Kaj je po vaše bistvo lektoriranja?

Bistvo lektoriranja je, da omogoča bralca ali poslušalca usmeriti po najlažji poti do vsebine. Torej, pogosto lektor v gledališču na ravni izjave opravi tudi del dramaturškega dela, ker konkretno izjavo razloži, torej pomaga z jezikovnimi sredstvi urediti izjavo, da bo takoj razumljiva gledalcu, potem pa tudi najti ustrezno jezikovno podobo. Moja naloga, ki se mi je zdela res bistvena, pa je bila pridobivati

ljudi (igralce in gledalce) za spoznavanje jezikovnega standarda prek umetnosti. Prej kot v Trstu sem začel svojo gledališkolektorsko kariero v Lutkovnem gledališču Ljubljana, podobno kot akademik Janko Kos, ki pa je bil prej tam dramaturg. Tu sem zelo zagovarjal standardni govor in izgovor. Bil sem in sem še prepričan, da je to pot, da otroke pridobiš za jezikovni standard, torej prek umetniške besede. To je tudi v jezikovnem smislu poslanstvo lutkovnega gledališča, da otroci spoznavajo govorni standard. V mojem otroštvu je bilo to v marionetah (O. Wilde: *Srečni princ*, F. Milčinski: *Zvezdica zaspanka*). Kadar sem kasneje delal pri lutkah, se nisem strinjal z uporabo različnih jezikovnih zvrsti, ker sem prepričan, da je vzgojna vloga za standard nadvse pomembna. Torej s pomočjo umetniške predstave, ne pa s pomočjo kake zoprne učiteljice, ki lahko tako slovenščino šolarjem še priskuti.

Kako gledate na oznako, da ste »pionir sodobnega lektorskega dela v gledališču«? Katere premike ste naredili in katere sledi ste pustili na gledališkolektorski poti, ki se je v 80. in 90. letih 20. stoletja utrjevala na slovenskih tleh?

Bil sem »pionir« v pomenu »mladinec lektor«, saj sta pred mano delovala dva uveljavljena lektorja, Mirko Mahnič in Janko Moder. Tako da nikakor nisem bil pionir na tem področju. Mogoče pa je bil pristop malce drugačen. Mirko Mahnič, ki je bil lektor v ljubljanski Drami pred Nado Šumi, je bil sicer sprva režiser v MGL. Po izobrazbi je bil slovenist in je lektorski poklic uporabljal kot eno od možnosti dela v gledališču; najraje pa je režiral. Režiral je tudi v tržaškem gledališču. Deloval je še pred Toporišičevo uveljavitvijo jezikovnih zvrsti, kar pomeni, da je v gledališču kraljeval le standardni govor, tj. zborni jezik. In podobno verjetno tudi še Janko Moder, s katerim sva se srečala med mojim »prihajanjem« na AGRFT, ko je vabil mene in Katjo Podbevšek za svojega naslednika. Prvo srečanje je bilo res zanimivo. Po najinem pogovoru v kavarni Slon je rekel: »No, zdaj vidim, da nimate nobene govorne napake.« Predpogoj sem izpolnil. Lektorji so bili nadzorniki govora in igralci so se takrat bali lektorjev, da jih bodo motili pri oblikovanju vloge.

Sam sem sledil šolama Toporišiča in Pogorelčeve, ki sta uvajali zvrsti in glasoslovne novosti, ki so bile drugačne kot v Slovenskem pravopisu leta 1962. Za te novosti je Toporišič nas, lektorje, že takrat pridobil in smo jih postopoma tudi uveljavljali v gledališču: namesto [imèl] smo uvedli [imél] in [w žépu], kot so starejši igralci izgovarjali ožino v zvezi s predlogom, smo popravljali v [w žépu]. Tako je recimo že Nada Šumi, lektorica v ljubljanski Drami, začela popravljati [imèl] v [imél]. Če je Toporišič prišel na kakšno predstavo, pa ni bilo kaj prav, nas je poiskal in odločno protestiral, zanimivo pa je, da je nato marsikatero novost pozabil vključiti v dolga leta nastajajoči pravopis. Anahronizme iz v času našega študija veljavnega pravopisa (1962) smo tako sistematično odpravljali; ta pravopis je bil že dolgo časa mrtev. Jože Toporišič in Breda Pogorelec sta ga napadala, a več desetletij ni bilo nobenega priznanega, lektorji pa smo morali uveljavljati novo, nenapisano normo. Stari igralci so se grozno upirali, zdaj se nam zdi pa tak izgovor absurden. V tržaškem gledališču sem jih hitro pridobil za sodobne trende. Ko sem ob igralcih v Trstu za

moderni standard pridobival tudi tamkajšnjo publiko, sem jih utrjeval v ponosu, da niso neki provincialci, ampak so del enotnega slovenskega kulturnega prostora. Zato morajo znati standardno slovenščino. Razložil sem jim tudi, da če želimo govoriti kaj v narečju, je zelo zapleteno, ker v gledališki igri niso samo pogovori v gostilni, ampak so včasih tudi kakšne filozofske razprave, kar v narečju ne gre oz. je celo smešno. Zvrsti bi se tako morale prepletati, kar pa je zelo zapleteno. Kar se tiče uporabe različnih jezikovnih zvrsti, sem bil velik nasprotnik osebnega občutka. Mora iti za premišljeni dogovor.

Pomemben je bil tudi pristop pri interpretaciji drame v verzih. Zagovarjal sem pristop, ki je izhajal iz spoznanj, ki sem jih na igralski akademiji prvič slišal, in to kot slavist, kar me je bilo malo sram. Profesor France Jamnik, režiser, je ves čas poudarjal razliko »ritem in metrum«, jaz pa za to še nisem slišal, namreč za Župančičev kratek esej *Ritem in metrum*. In potem sem šel na skrivaj pogledat in tam je bilo opisano razmerje med metrumom in ritmom, torej kako je metrum osnova, odstopanje od metrične podlage pa postane ritem. Ali z metaforo Otona Župančiča: da je metrum suho drevo, ki se ob viharju zlomi, torej je suha veja, ritem pa mogočni hrast, ki se ob vetru upogne, prilagodi in prenese vihar. Pri predavanjih o literarni teoriji sem začel spodbujati igralce, da so zapisovali tudi ritmične sheme. Spoznal sem, da je bistvo Prešernove poezije v tem, da je odstopil od metruma, kjer je bistvo sporočila, in nato govorne interpretacije. Če pogledamo *Sonete nesreče*: Hrast, ki vihar na tla ga zimski trešne. Sodobniki so se Prešernu posmehovali, da poudarja »ki«, ampak to je bil pomen: Hrast, ki vihar na tla ga zimski trešne. Če si naredil ritmično shemo, si videl, kje so ključne besede. Tako smo s študenti naredili ritmično shemo in so začeli graditi interpretacijo tudi prek tega. To je bilo delo s profesorjem Rudijem Kosmačem in profesorico Štefko Drolc pri predmetu Umetniška beseda na AGRFT. Na področju jezika in govora smo skupaj naredili res velike premike.

Ko smo vadili Shakespeara, sem bil zagovornik nekoliko posodobljenih Župančičevih prevodov. Redakcije je že pripravil Janko Moder, a je bilo treba še marsikak arhaizem odstraniti. Imam zelo trdno stališče, da so Župančičevi prevodi Shakespeara za gledališče doslej najboljši, zlasti ker je v teh prevodih izkoristil, da je verz tekkel, hkrati so bile vse bistvene reči tudi interpretacijsko izvedljive, saj so kljub verzu temeljile na ritmu pri zavestnem kršenju metruma. Igralec je lahko naredil pavzo, lahko je kaj zelo intenzivno povedal. Na drugi strani pa je veliki sodobni pesnik Milan Jesih, ki je bil metrični prevajalec Shakespeara, čeprav je bil sam razgledan na področju literarne teorije. Tudi kot pesnik, moderni pesnik, je parodijo ustvarjal z metrumom. Ko smo vadili Shakespearovo delo, ki ga je prevedel Jesih, je rekel igralec: »Kako čem ta stavek povedat? Ne morem ga v redu povedat, ker se ne da nikjer pavze narediti!« Potem smo ugotovili, da se je od Jesihovega Shakespeara dalo dobro govoriti *Sen kresne noči*, ker gre v bistvu za parodijo, tu pa je metrum deloval kot pomemben znak. Drugi njegovi prevodi Shakespeara so se pa zelo težko govorili. No, in moj prispevek je bil morda v tem pogledu, da sem med sabo primerjal različne prevode. Tako se je zgodilo, ko smo vadili besedilo, ki je bilo prevod znamenitega klasičnega filologa Alojza Rebule. Tržaški pesnik je v odmoru

reprise prišel k Rebuli in rekel: »Profesor, so vam zelo zmaličili prevod!« Rebula je odgovoril: »Niti besedice, sem svoj prevod včeraj še enkrat prečital.« To je pomenilo, da je veliki besedni umetnik sprejel svojo besedo, kakršna je prišla z odra, ker je bila zanj pomensko prepričljiva. Ni pazil, kako je on napisal, ampak ali je bila misel ustrezna in jasno posredovana občinstvu. Zame je bilo to izjemno priznanje, ker veliki umetnik ni le dlakocepsko ščitil svojega dela, ampak se je prepustil predstavi. Glavna misel predstave je prišla do gledalcev, kar je postalo zame eno od osnovnih vodil.

Zame je bila pomembna prelomnica v MGL z režiserjem Eduardom Milerjem, ko smo vadili ljudsko igro Irca J. M. Syngea *Vražji fant z zahodne strani* v prevodu Cirila Kosmača. Krasen prevod, ki smo ga uprizorili z Zvonetom Šedlbauerjem na AGRFT. Miler ni bil zadovoljen s prevodom, ker je v izvorniku že šlo za nižjo zvrst jezika. A Kosmač je vztrajal pri svojem mojstrskem visokem jeziku. Bilo je lepo, ampak ni šlo skupaj z liki, tako da je imel režiser prav. Tudi jaz sem najprej tiho mislil: »A zdaj pa Kosmač ni več dovolj dober za Milerja?« Skratka, raziskovalni prispevek je bil, da smo vselej našli utemeljitev, zakaj nekaj ni ustrezno, da je treba ravnati v skladu z izkušnjo, saj se tudi odrski standard spreminja. Lektorjev osebni govor ne sme biti merilo. To povezujem tudi s poznavanjem Župančičevega prispevka k odrski izreki, saj je kot dramaturg ljubljanske Drame odpravil t. i. elkanje, ki je bilo njemu sicer blizu zaradi belokranjskih govorov, pri katerih je t. i. trdi »l« ena glavnih značilnosti. Torej Župančič pri svoji zgodovinski odločitvi na področju odrskega govora nikakor ni ravnal po osebnem občutku, ampak se je posvetoval s Franom Ramovšem itn. in tako uvedel pravilno izgovarjavo. Takrat je veljala konvencija, da mora biti v gledališču govor nekaj nenavadnega. Takrat je Župančič nagovoril mojega prastrica Antona Verovška, da so preizkusili prvo predstavo brez »elkanja«, saj je bil zelo popularen igralec, zato da bi pridobili občinstvo. A ljudje so bili kljub priljubljenosti Verovška proti novosti, češ da se ne more tako banalno govoriti – *imel* [imeu] namesto vendar *imel* [imel]. To omenjam zato, ker seveda ni rečeno, da lahko zdaj nadaljujem s tem, kar sem delal pred desetletji. Moram se vprašati, ali je neka oblika še na površju ali ne več. In zato lastni govor nikoli ne sme biti merilo, tudi govor lektorja ne. Določen razvoj pa je vendarle prisoten v izgovarjavi. Toda nekatere reči se pač nikoli ne bodo spremenile: [kmèt, kméta] ne bo nikoli postalo [kmèt, kméta], vsem Štajercem navkljub ne! Primerjalni jezikoslovci in dialektologi bi nam lahko razložili, zakaj veljajo nekatere pravorečne konstante.

Lahko opišete svoj proces dela pri lektoriranju v gledališču?

V ozadju, kar je na vajah nevidno, je, da lektor besedilo tudi sam glasno prebere. Doma. Med drugim s tem odkrije tudi težka artikulacijska mesta. Po Ivu Škariću se težka artikulacijska mesta najde tudi tako, da besedilo čim hitreje prebereš v šepetu. Ko šepetaš, se ti marsikje zatakne, in tista mesta je potem treba strenirati. Igralce nanje ali opozorim ali pa jih, če je kaj nerodno napisano, s preformuliranjem razbremenim. Torej mora opraviti bralno vajo, t. i. govorno vajo, najprej lektor doma

sam s seboj. Potem na začetnih bralnih vajah opozorim na glavne izgovorne napake, [kmêta] ali kaj takega, opozorim na kakšen miselni poudarek ipd. Igralci so takrat nerazpoloženi za kakšne fineše, saj še iščejo osebnost lika. Pa vendar, če zamudiš kakšno pravorečno napako, je pozneje zlepa ne boš več odpravil. Od vzdušja v ekipi je odvisno, ali se bo lektor oglasil takoj, ko je bila napaka izgovorjena, ali bo vse povedal pozneje, npr. na koncu prizora. In tukaj velja omeniti tudi samovšečnost nekaterih igralcev, kar je zelo pomembno. Nekateri igralci ne marajo, da vpičijo drugih poveš za njihove napake. Zato sem se navadil, da sem si zapisoval vse, razen očitnih napak, in po koncu vaje šel z igralcem »skozi« besedilo s t. i. »listki«, ki sem mu jih tudi pustil. To se je kot metoda zelo dobro uveljavilo. Na listek nisem napisal le napak, ampak sem napisal, kako je pravilno, in to podčrtal, napake pa prečrtal. Potem pa gre še za vprašanje, ali znajo igralci prav zapisati naglasna znamenja. Naj povem primer znamenitega igralca Borisa Kralja. Z njim sem sodeloval v Trstu, kjer je bila navada sedežne hierarhije za mizo – med glavnim igralcem in režiserjem je na vogalu sedel lektor. Kralj je glasno bral, in če se je kaj zmotil, sem mu tiho povedal. Mislil sem, da bo strešico naredil, on je pa zabeležil ostrivec. Prvič mu nisem nič rekel, drugič sem se pa opogumil: »Boris, strešica!« Odvrnil je: »Pust ti mene, jz mam svoj sistem!« Čez čas sem mu rekel: »Veš kaj, Boris, tvoje knjige iger bodo šle nekoč v gledališki muzej. Pa bodo mislili zanamci, da si ti izgovarjal [kmêta].« Takoj je rekel: »Jože, kako že ti označuješ?« Vsakogar je treba pridobiti drugače, kar je zelo pomembno za zaupanje. Hudomušno delo v gledališču mi je bilo zmeraj všeč, saj sem se skušal malo približati duševnosti igralca. Ne da so veseli, da te ni na vaji, ampak da so zadovoljni, kadar si. Sem pa videl, da mora imeti režiser vedno glavno besedo. Zanimiva izkušnja je bila z režiserjem Jožetom Babičem. Bil je velik boem, ki je ob vajah zmeraj še kaj drugega delal, pripravljaval se je na snemanje kakšne radijske igre popoldne ipd. Ko je ugotovil, da grem z nasveti v pravo smer, je prepustil kar meni celotno vajo, čeprav so mi »žugali«: »Ko bo režiral Babič, ti bo pa odklenkalo.« Človeško sva se izjemno ujela.

Nasploh zagovarjam, da je na vajah vsaj malo reda, tj. da imam v sklopu bralnih vaj tudi eno lektorsko, namreč pravorečno vajo, da gremo skozi besedilo z naglasi. To je zelo pomembno. Tisto vprašanje igralca, ki je meni najbolj zoprno na prvih vajah, je: »A ne bomo nič znižali?« Pri tem sem jaz poznan kot rahlo konservativen. Zagovarjam stališče, da mora znati igralec sproščeno izgovarjati besedilo tudi v zborni različici. Saj so naši igralci takrat, ko sploh ni bilo dovoljeno uporabljati nižje govorne zvrsti, z načinom govora, dikcijo, znali govor prilagoditi liku. V bistvu so uporabljali zborni jezik, ko so igrali recimo hlapca, pa je bilo slišati čisto naravno. Tovrstna mojstra v zgodovini slovenskega gledališča sta Stane Sever (tudi v filmu) in Jurij Souček. Souček zna zorno govoriti čisto sproščeno replike kakšnih banalnih likov, kot je Krjavelj. Brez redukcij, zgolj s svojim specifičnim načinom izgovarjanja. Zaradi naravnosti lika so to morali znati, saj niso smeli »nižati« govora. Novejše generacije igralcev seveda tega ne znajo več v tolikšni meri, ker jim ni več treba. To je škoda. V predstavi moraš držati neko usmeritev zato, da ohraniš vsaj splošni pogovorni jezik. V scenskih umetnostih se pri enem liku lahko zvrstijo tudi zahtevna, skoraj filozofska besedila, ki bi izpadla v nižji zvrsti govora

neustrezno in banalno. Torej poenotenega izgovora v eni jezikovni zvrsti v celotni predstavi ni mogoče uresničiti. Zato je treba znati artikulirati standard sproščeno.

Pri lektorskem delu se mi zdi, da je to, da pridobiš igralca, ključnega pomena za sodelovanje na področju oblikovanja govora. Igralci so v času začetnih bralnih vaj grozovito suvereni, ker še niso v stiski za svojo vlogo. Takrat ti lahko postavljajo zapletena vprašanja, ki so kdaj tudi prikrita provokacija. Ker še ne veš, v katero smer bo šla predstava, se malo norčujejo. Zato je povezava z dramaturgom in režiserjem bistvenega pomena. Za metodološko uspešno se je moje delo izkazalo zadnje čase v sodelovanju z režiserjem Janezom Pipanom, ko smo se tri tedne pred začetkom vaj dobivali dramaturginja, režiser in lektor. Šli smo skozi besedilo in preverjali formulacije in takrat sem spoznaval usmeritev predstave. Nazadnje je šlo za Cankarjeve *Hlapce*. Da ne bom koga od režiserjev pozabil, naj omenim še Dušana Mlakarja, ki deluje enako in omogoči lektorju suvereno delo, pa Vinka Möderndorferja, ki je bil še moj študent in zdaj prijateljujeva, ter nedavno umrlega Tržačana Marka Sosiča, ki pa ni bil moj učenec, saj je študiral v Zagrebu. Z njim sem posnel v studiu Radia Ljubljana vse štiri evangelije po ekumenski izdaji *Sv. pisma*, kar je vrhunska mojstrovina neprisiljenega standardnega govora slovenskega jezika. Res lahko tudi mojstrski učbenik zbornega govora. Človek bi mislil, da bo imel lektor več svobode, če dela z neslovenskim režiserjem, pa se izkaže, da je Neslovenec, kot je Ivica Buljan, pozornejši na nelingvistične ravni govora in zaznava različne odtenke.

Gledališki lektor se za jezikovno zvrst predstave odloči v dogovoru z drugimi člani gledališke ekipe. Kateri so glede na vaše izkušnje glavni dejavniki, ki vplivajo na izbor jezikovnozvrstne podobe za določeno predstavo?

Lektor se za jezikovno podobo predstave ne more odločiti sam, ampak se mora dogovoriti z režiserjem in dramaturgom. Zgodilo se je, da sem se o kakšni zadevi pogovoril tudi s prevajalcem, npr. z Alešem Bergerjem. Prevajalca nikoli nisem kontaktiral pred vajo, ampak je pogosto prevajalec sam prišel na bralno vajo. S prevajalko Tino Mahkoto sem dobro sodeloval, saj je bila zelo odprta za korekcije, drugače je pa moj osebni občutek: ti si oddal in ti si opravil svoje, zdaj bomo pa mi ustvarjali naprej. Pri kakšnem nejasnem mestu se raje posvetujem, kakor da bi prevajalec na vajah red delal. Ker prevajalec po svoje izgovori repliko in tisto sliši tako, kot jo sam izgovori.

Pri sodelovanju ob nastajanju filma pa sem bil zmeraj nesrečen, ker se preveč improvizira. Tam prihajajo pogovorne plasti bolj do izraza kot v gledališču. Sicer pa je jezikovna podoba filma problematična zato, ker je vse pomembnejše od govora, zato faza bralnih vaj dejansko poteka, kot da ne poteka, ker se replike komajda preberejo s posamezniki, ne v dialogih. V gledališču je glede zvrstnosti pomembno, da igralci uporabijo nižje zvrsti v enostavnih stavkih in ne v nekih razmišljanjih ali celo v filozofiranju. Prave filozofije ne moreš prenesti v pogovorni jezik, saj

t. i. redukcije izpadejo groteskno. V besedilu se namreč prepletajo funkcijske in socialne zvrsti jezika, tako da je recimo en monolog lahko tudi v višji jezikovni zvrsti. Potem pa tisti, ki se ne predajo predstavi, rečejo: »Zakaj pa je govor neenoten?« Tukaj je res veliko dilem. V določenih niansiranih mislih pa je ohlapnost jezikovne norme nevarna, ker izgovornih napak v umetnostnem besedilu ne smeš nikoli dopustiti, tudi če se govorijo. Nikoli. Če se napaka pojavi, mora imeti dramaturško ozadje in poseben motiv. Gre za isto, kot če bi na koncertu »fušali« pevci – ne, »fušati« pa nikoli ne smejo. Morajo pravilno peti, tudi če pijanci »fušajo«. Vsaka podobnost z gledališčem je zgolj slučajna.

Na portalu slovenskega gledališča Sigledal so navedeni podatki, da ste bili lektor pri 37 predstavah v ljubljanski Drami in 120 predstavah v Slovenskem stalnem gledališču Trst. V čem se je razlikovalo vaše delo med enim in drugim gledališčem?

Ja, saj sem bil še sam presenečen nad tem številom. Lansko leto sem dobil priznanje v Trstu, Peterlinovo nagrado, za delo pri jezikovnem negovanju materinščine, pri čemer se mi je zdelo zelo pomembno, da so Tržačani prepoznali pomen lektorja in moj spoštljivi pristop. Jaz sem jih vendarle pridobil, da so sprejeli enoten standardni jezik; v gledaliških skupinah, zlasti amaterskih, so namreč zelo radi govorili samo v narečju. Opazno pa je, koliko je še nesprejemanja standardnega jezika, posebej pri Štajercih, ki se resnično s težavo prilagajajo pravorečnim in intonacijskim značilnostim standardnega govora. Gojitev standarda, visokega jezika v gledališču, je pomembna tudi zato, da odrski govor ne razpade čisto na lokalne jezike. Za Ljubljano to ni nevarno, ampak za vzhodne govorce pa je. Razlika med SSG Trst in SNG Drama Ljubljana je bila ta, da sem v Drami delal vedno z vrhunskimi govorci, profesionalci brez izjeme. V SSG Trst sem poskušal uveljaviti standardni jezik in so to kar sprejeli, zlasti zanimivo pa je, da je bila primorska kritika včasih kar čudno negativna ob kaki bolj drastični besedi, ki naj ne bi sodila v vzvišeni odrski govor. Spoznal sem, da je bilo zamejstvo v kulturnem smislu malce anahronistično. Njihova kulturna miselnost je bila podobna miselnosti Ljubljančanov v 20. letih 20. stoletja. S tem sem spoznal, da je dojemanje tega, kaj je primerno za na oder, drugačno kot drugod v Sloveniji. In vendar je tudi tak kulturni anahronizem treba nekako upoštevati – dejstvo, da je občinstvo malo preveč konservativno, zato recimo modernih predstav režiserja Dušana Jovanovića niso sprejemali.

Za poklic gledališkega lektorja je malodane obvezno poznavanje znanstvenih in strokovnih del o umetniškem govoru. To so prispevki, med njimi tudi vaši, ki nam podajo sliko razmišljanja o odrskem govoru v slovenskem jeziku. V zborniku *Jezik na odru, jezik v filmu* (1983) trdite, da pri mladih igralcih odrski jezik pomeni spregovoriti nov, drugačen jezik. Kaj je pomembno pri usvajanju odrskega govora?

Igralec se mora zavedati, da ne gre za dokumentarno situacijo, v kateri ga posnamejo v gostilni, ampak da zaigra gostilno. Predelati mora toliko in toliko besedja v umetniških situacijah. S tem dobi govorno kilometrino. To izhaja iz spoznanja, da najprej reče »mama« pristno, potem pa postopoma še vse drugo besedje, zato je pomembno, da igralec dobi igrati dovolj različnih reči, kar pomeni, da je pedagoška vloga gledališča še naprej ta, da se igralci lahko razvijajo; da ga ne določijo zmeraj za iste vrste vloge, kot je v ameriških gledališčih, kjer igralca najamejo, in če je občinstvu tisto všeč, potem mora igralec stalno tako igrati. Zlasti za osrednja gledališča, kot je Drama, je zelo pomembno, da nudi mlademu igralcu možnost razvoja. Dobro je, da igralci, tako kot so včasih, saj najbrž zdaj tudi še, veliko snemajo tudi radijske igre, poezijo, nokturno ipd., da pridobivajo pristnost izgovora čim več vsebin in širijo svoj repertoar. Ker spregovoriti v javnosti je vsakokrat čisto nekaj novega.

V času vašega sodelovanja z AGRFT je bilo preveliko neskladje med večino in ustvarjalnostjo (Tehnika govora ločeno od Umetniške besede). Dopolnjujoč učni cilj obeh predmetov je bil zgolj uveljavljanje izrekanja dolgih vokalov kot deklarativnega mita, ki je bil pri umetniški besedi bolj ali manj edini napotek, sicer je ta predmet temeljil na senzoričnih in imaginativnih razsežnostih govora. Ste poskušali to neskladje kaj zmanjšati?

To sem doživljal, ko sem bil zaposlen na akademiji. Bilo je res grozovito, igralci so se mi smilili, ker se je boj med profesorji odvijal med študenti igre, ki niso vedeli, za kaj gre. Glavno besedo so imeli zmeraj profesorji dramske igre, ki so zahtevali, da jih mi naučimo govoriti, oni se bodo pa potem šli umetnost. Ampak jaz sem zagovarjal stališče, da govor nastaja vzporedno z umetniškim procesom, da je vse to prepleteno. In tako so profesorji dramske igre sprejemali ljudi z govornimi napakami in rekli: »Vi jih naučite.« Nekaj jih je ohranilo govorne napake, ki so jih potem dali nekako v svoj izrazni način. Je bil pa en primer, med mojimi izkušnjami edini – igralka, ki je dejansko odpravila svoje govorne hibe. Imela je namreč hudo govorno napako (sigmatizem – »sesljanje«) ... in so rekli: »Ne, te pa ne moremo vzeti.« Nato so ji vendarle dali možnost, da opravi še eno improvizacijo. Tisto improvizacijo je naredila tako odlično, da so se odločili, da jo sprejmejo. In so potem rekli: »Ja, zdaj pa odpravite svojo govorno hibo.« Zadevo je vzela resno in najela logopeda, in ko je bil en logoped zadovoljen, ga je pustila in šla k drugemu, in dejansko je bila ona edina, ki je napako čisto odpravila.

Zato sem bil mnenja, da se kandidatov z govornimi napakami ne sprejme. Nekateri niso mogli razviti vseh dispozicij za brezhiben in učinkovit govor, za kar so potem krivili nas, »veščinarje«. Ščasoma sem uveljavil nekakšen psihoterapevtski pristop, da sem z igralci delal ločeno, imel sem individualne vaje, da jih nisem popravljaj pred profesorjem, potem sem pa povedal študentki: »To si pa res dobro tale stavek povedala.« Tako smo širili dobro, ne le opozarjali na napake. To se mi je zdelo izredno pomembno, da širiš tisto dobro, kar pomeni pedagoški pristop, ki je odločilen pri

vseh pedagoških delavcih. Ti moraš biti vesel, če je nekdo dober, veliko profesorjev pa išče napake, kar je čisto napačno.

Glede pravil in dejanske rabe menim, da je najprej pravilnost, ker tu gre za standard in odstopanje od standarda mora biti z nečim utemeljeno. Če gremo na pisni jezik, je zdaj seveda strašno ogrožen z vso novo tehnologijo. Prvič, na družbenih omrežjih prihaja do uporabe nižjih zvrsti. Tukaj je zelo pomembno zagovarjati pravilnost, ker drugače prihaja do nesporazumov; tukaj ni demokratičnosti. Strokovna skupina mora določiti konvencijo, tako kot je bilo s primerom [w žepu], ki je zdaj nevtralen. Pozoren moraš biti na razvoj in v skladu s tem ovrednotiti določene stvari, npr. da je [w žepu] neustrezno.

Kakšno je v našem prostoru dojemanje pomembnosti odrskega ali pa tudi govorjenega jezika drugih medijev, kot so televizija, radio in internet? Pogosto se sprašujem, zakaj pri nastajanju filma ne sodelujemo lektorji.

Sodeloval sem pri več filmih, zlasti z Matjažem Klopčičem. Ampak pri filmu nikoli ni dovolj priljubljenosti za delo. Prvič, scenariji niso bili nikoli do konca narejeni, lektor pa bi moral seveda sodelovati že pri scenariju, ki se spreminja, ne samo na vajah, ampak kar med snemanjem – če si takrat zraven ali pa če nisi. To je bila značilnost slovenskega filma pred desetletji. Danes neposredno ne sodelujem, včasih me zasebno kontaktira kak igralec kot nedavno pri filmu o Hinku Smrekarju (brez dogovora z režiserjem in producentom). O tem mi je neki igralec, ko smo se peljali iz Trsta v Ljubljano, razlagal, ko je nekaj delal za tuje filme, da tam igralci podpišejo, da sme biti največ en odstotek sprememb v besedilu scenarija! To je pogoj, sicer sploh ne igrajo. Pri nas so pa improvizirali še med snemanjem pri filmih in govor je poslednji problem. Takrat ne veš, ali tam nekdo skače, ker luč ni v redu; kako bo v tej zmedi lektor še zaradi enega akcenta interveniral. Saj te bodo ven vrgli. Tako da je filmski govor, se mi zdi, še velik problem, in tukaj je na eni strani kljub izjemnim tehničnim možnostim razumljivost še vedno zelo slaba. V ozadju gre za nazor igralcev in režiserjev. Danes na tehniki govora, ki je bila včasih bistvena – dikcija, ni več toliko poudarka med študijem, kot je bilo včasih, zato ne znajo vsi razločno govoriti. Natančnost pri razločnosti je namreč prvi pogoj, ki je prezrt, drugi pa je, da se tisti, ki snemajo zvok, kljub temu da imajo izredne pripomočke, posvečajo bolj nejezikovnim rečem, ne preverijo pa, ali se replika sploh razume ali ne. Posledica je, kot je bilo nedavno v kriminalki *Jezero*, zelo slaba razumljivost oz. kar popolna nerazumljivost. Gledalec ne more slediti povedanemu. Kakorkoli, film je še zelo zelo problematičen; če pa gledamo stare filme, med drugim filme Franceta Štiglica, so pa vsi »štimali« ...

V zadnjem času je veliko zanimanja za raziskovanje odrskega govora. Katere so po vašem mnenju najpomembnejše jezikovne ravnine, ki se spreminjajo pri prenosu iz pisnega v govorjeni jezik?

Tukaj so pomembne reči, ki so vezane na govorni poudarek, torej uporaba stavčne intonacije je nepogrešljiva. To je področje, ki ga je načel Toporišič ampak tu ni še čisto nič normiranega. In tudi ne veš, kako bi to normiral; v gledališču pa vidiš, da je to zelo bistveno. In recimo jakostno naglaševanje je včasih brutalno, uporaba tonemskega naglaševanja z višanjem tona pa je lahko zelo subtilna. Tak primer sem slučajno opazil pri igralcu Stanetu Severju. Zadnjo radijsko dramo, v kateri je igral, *Krotko dekle*, sem posnel, zato da sem malo tega govornega gradiva poslal sestri v Nemčijo. Zraven sem imel magnetofone in takšne pripomočke, in potem me je presenetil stavek: »Nihče me ne mara, to je gorje.« (*Besedo »nihče« pove glasno, ostalo tiho.*) Bila je decima, več kot oktava razlike, on pa je ta poudarek lahko naredil tako, da je čisto po tihem povedal. In to področje je s stališča normiranja povsem neraziskano. Nove tehnike bi nam danes to omogočile in to je za odrski govor izjemnega pomena – stavčna intonacija. Toporišič je tukaj odprl vrata, ampak kakor jaz vem, se za njim ni še nič naredilo, s stališča normiranja tudi nič, razen tisto, kako je intoniran vprašalni stavek ipd. Se mi zdi, da bi to morali raziskati; področje stavčne intonacije s tonemskim naglaševanjem je zelo pomembno. In tukaj nisem imel konfliktov, ampak spoznanja med delom na akademiji in v poklicnih gledališčih. Popoldne sem delal v tretjem letniku, kjer je bil profesor Polde Bibič. Bil je neki stavek, pa se je meni zdelo, kako bi poudaril: »A,« je rekel, »peli pa že ne bomo.«

Kako vidite razvoj slovenskega jezika in kakšne so možne smeri razvoja in vloge lektoriranja?

Odprtost tistih, ki se ukvarjajo z jezikom in normiranjem, za spremljanje pojavov in za poudarjanje tistih prvin, ki so značilne za razvoj slovenščine v širšem zgodovinskem razvoju, to se pravi opazovati produktivne oblike proti neproduktivnim. To se mi zdi bistveno. To sem jaz videl pri Francozih, ki imajo mrtve sklanjatve tudi, pri nas pa niso nikoli rekli, da je to mrtva sklanjatev. To je stvar nekih kompromisov – saj to sem mislil Ahačiča kdaj vprašati – kako pridejo do teh normativnih oznak *tudi*, pa *lahko* pa tako naprej, a imajo kakšne ankete – v tem primeru morajo dobiti zelo raznovrstne govorce, pa seveda kultivirane, na cesti tega ne moreš – po drugi strani pa potem preveriti s stališča zgodovine jezika.

Lektor kot poklic ni razširjen po svetu. In smo mi, skupaj s Hrvati in Srbi, na tem področju zelo edinstveni, da sta ta stroka in poklic razvita. Čeprav drugod tudi opravljajo podobno delo, ampak poklic lektorja kot tak pa ni nikjer uveljavljen. Nedolgo tega sem slovensko igralko, ki je delala v Nemčiji, spraševal, ali imajo kakšnega strokovnjaka za jezik, izgovarjavo, pa je rekla, da ne in da se mora vsak sam pozanimati. Tega poklica ni, ni enega, ki bi bil za to pristojen. Tako da smo mi, kar se tega tiče, zelo pomembni, da smo to delo sploh razvili v poklic; sicer pa se tudi pred Župančičem s tem ni ukvarjal nihče. Se spomnim, ko je Logar sodeloval pri mednarodnem fonetičnem atlasu, posodili smo glas za izgovarjavo in je bilo veliko variant. In so Rusi rekli: »Kako je lahko za eno tako Slovenijo toliko variant?« To je odlika slovenščine.

Viri in literatura

Faganel, Jože, 1983: Oblikovanje govora študentov ljubljanske AGRFT. Tomše, Dušan (ur.): *Jezik na odru, jezik v filmu*. Ljubljana: Mestno gledališče Ljubljansko. 82–90.

Faganel, Jože, 2000: Izhodišča za estetiko govorne uresničitve ritmičnih in evfoničnih prvin s stališča normativnosti danes. Podbevšek, Katarina in Gubenšek, Tomaž (ur.): *Kolokvij o umetniškem govoru*. Ljubljana: AGRFT, Katedra za odrski govor in umetniško besedo. 17–20.

Faganel, Jože, 2006: Razvoj pedagoških nazorov o igralčevem govoru. Podbevšek, Katarina in Gubenšek, Tomaž (ur.): *Kolokvij o umetniškem govoru II*. Ljubljana: AGRFT, Katedra za odrski govor in umetniško besedo. 13–17.

Ihan, Alojz, 1996: Intervju: Jože Faganel. *Sodobnost* 44/10. 814–822.

Spletni portal slovenskega gledališča Sigledal: https://sigledal.org/geslo/Jo%C5%BEE_Faganel.

7. ESEJ NA MATURI

V SVETU BLIŠČA IN BEDE: *ČUDEŽNI FELIKS IN VELIKI GATSBY*

V obravnavi obeh maturitetnih romanov sem osvetlila blišč in bedo tako, da sem primerjala med seboj literarne osebe in se na prvi stopnji literarne interpretacije najbolj posvetila doživljanju, na drugi pa vrednotenju. Najočitnejša katalizatorja blišča in bede v obeh romanih sta Skobenski in Gatsby, najbolj izpostavljena kritika teh dveh pojavov pa Feliks in Nick. Čeprav sta si Skobenski in Feliks podobna po svoji intelektualni superiornosti in ahasverstvu, je Feliks poštenjak, ki pod tančicami blišča spozna dvojno bedo, družinsko in družbeno – na točki snemanja mask in tančic prehaja družinski in zgodovinski roman v družbenokritični roman. Kritika meščanske dvojne morale v ameriškem romanu ni tako poglobljena in kvalitetna, saj je fascinacija nad bliščem prekrita s tančico naivne usmiljenosti do Gatsbyja. Roman tako s trivializacijo »romantizira« zvičajnost in brezobzirnost novopečenih bogatašev, medtem ko je posmehljivo kritičen do nižjih slojev.

Ključne besede: blišč in beda, literarne osebe, dve stopnji literarne interpretacije, doživljanje in vrednotenje

Tematski sklop iz slovenščine 2022 že v naslovu vključuje dvojno optiko, ki bo usmerjala tudi mojo raziskavo.¹ Da bi bilo upoštevanje blišča in bede učinkovito, bom literarno interpretacijo vodila po dveh stopnjah z vsemi procesi, pri katerih se bom na prvi stopnji najbolj posvetila doživljanju, na drugi pa vrednotenju, saj sta to procesa, ki do sedaj še nista doživela dovolj refleksij in besedilnih projekcij.

¹ Študija je nastala v sklopu raziskovalnega programa št. P6-0265, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Pri literarni interpretaciji bom upoštevala tudi štiri² člene, primerjalno metodo v okviru metodološkega pluralizma in izsledke postklasične teorije pripovedi. Pri sistematiziranju (svojih) pristopov se bom vseskozi zavedala, da je za književnost literarna interpretacija pot in cilj te poti in da v tem smislu predvideva več odgovorov. Ker pomaga neizrazljivemu v literaturi, da pride v zavest, razširi območje zaznavnega in čustvenega izkustva, razlaga literarnih prvin (Zupan Sosič 2017: 338) krepi čustveno in estetsko inteligenco ter prevprašuje intelektualne in etične dimenzije besedila. Pri tako odgovorni nalogi ne bom podlegla samo analizi iz vrstice v vrstico ali zgolj formalni preiskavi, ki ne upošteva ljubezni do knjig. Strinjam se z Vernayem (2016: 11), da sodobne kritike ali študije besedilo »zaslišujejo«, namesto da bi kazale ljubezen do književnosti ali za književnost, ter tako upoštevali knjigo kot »objekt«. Razlagalec naj bi po njegovo prenašal svojo ljubezen do branja (na bralce), zato mu predlaga izraziti svoja čustva ter tako učinkoviteje posredovati »užitek v tekstu«.

Stopnje in procesi literarne interpretacije

K natančni določitvi literarnega branja in literarne interpretacije pripomore delitev na prvostopenjsko in drugostopenjsko branje oz. delitev na dve³ stopnji ali ravni literarne interpretacije, upošteva splošne značilnosti literarne interpretacije, bralne pogoje, bralčevo poznavanje literarne pogodbe,⁴ njegovo kompetenco, empatijo in intenco ter vrednotenje – delitev branja in interpretacije na dve ravni je pravzaprav delitev glede na to, kako bralec zna ali želi oblikovati pomen prebranega. Prvostopenjska interpretacija je polnjenje osnovnih referenčnih okvirjev, ki se šele na drugi stopnji pogloblja s polnjenjem »praznih mest« ali realizacijo/konkretizacijo umetniškega dela tako, da sta obe stopnji medsebojno prepleteni; že pri prvostopenjskem branju oz. interpretaciji so lahko prisotne usedline drugostopenjskega, v drugostopenjsko branje pa v osnovnih referencah vedno posega prvostopenjsko. Glede na dve stopnji literarnega branja (in literarne interpretacije) je Eco (2005: 221) razdelil bralce na prvi in drugi ravni: bralec prve ravni hoče vedeti, kaj se dogaja, bralec na drugi ravni pa želi izvedeti, kako je bilo to, kar se dogaja, pripovedovano. Z delitvijo branja in interpretacije na dve ravni se strinjajo tudi Woolf, Sontag in Jean-Jacques

² Več o vodenju literarne interpretacije v okviru štirih členov v mojem članku Čudežnost Feliksa in Gatsbyja (2021), kjer sem tudi sistematično upoštevala vse štiri člene. V tej študiji jih bom sicer upoštevala – najbolj bom upoštevala besedilo –, a ne bom mogla sproti opozarjati nanje.

³ Na večdelnost literarne interpretacije je opozoril že Abrams (1999: 127–134), ko jo je v ožjem smislu razložil kot specifikacijo literarnega dela z analizo, parafrazo in komentarji, medtem ko je bila delitev branja na prvostopenjsko in drugostopenjsko branje pri nas razložena kot delitev na prvo in drugo branje. Krakar-Vogel (2002: 10) je prvo branje ali prvo fazo imenovala spontano branje, drugo fazo (večkratnega) branja pa analitično-ustvarjalno branje.

⁴ Literarna pogodba je termin, ki sem ga uvedla (Zupan Sosič 2011: 34) po analogiji Ecovega izraza fikcijska pogodba in pomeni dogovor med avtorjem, besedilom in bralcem o poznavanju literarnosti, njenih pravil in (žanrskih) določil. Literarna pogodba je dogovor, ki odraža avtorjevo, besedilno in bralčevo poznavanje literarnosti.

Lecerle.⁵ Da bi vedeli, kako se bo zgodba končala, običajno zadošča, da beremo le enkrat. Da bi postali bralci druge ravni in razumeli še kaj več kot zgodbo, je isto besedilo treba brati večkrat.

Zanesljivo pa je, da nekateri bralci prve ravni nikoli ne postanejo bralci druge ravni. Na drugi ravni (Eco 2005: 223) se namreč odločimo, ali ima besedilo več pomenov, ali obsega tudi simbolični oz. alegorični pomen. Da bi postali bralci druge ravni, je isto besedilo treba brati večkrat. Bralcev samo na drugi⁶ ravni ni; da bi postali dober bralec druge ravni, je treba biti tudi dober bralec prve ravni. Tako si prvostopenjski bralci v Ecovem romanu *Ime rože* zastavljajo klasično vprašanje kriminalke: Kdo je to storil? Kdo je odgovoren za to? Drugostopenjski bralec se sprašuje dalje: Kaj pomeni iskanje druge knjige *Poetike*, osovražene zaradi obravnave komedije? Kakšno je razmerje med sistemom oz. institucijo (Cerkvijo) in posameznikom? Katere religiozne in filozofske nauke ali misli prepoznam iz romana in kaj ti pomenijo v sodobnem kontekstu postmodernizma? V nasprotju z romanom *Ime rože*, ki ga lahko beremo tudi samo na prvi ravni, to ni mogoče pri romanu *Ulikses*. Bralec in bralka, ki bi hotela brati ta roman samo na prvi ravni, bi hitro končala z branjem, saj ne bi mogla zadostiti svoji potrebi po tem, kaj se je zgodilo, oz. želji po strnjeni zgodbi. **Prva stopnja literarne interpretacije** obsega zaznavanje, doživljanje, pojasnjevanje in razlaganje ter upošteva predlog Sontagove (2000: 246–247) o »ponovitvi vsebine« in recepcijsko vodilo refleksije bralnega procesa, po katerem prednjačita sprejemanje in doživljanje, hkrati pa sta prisotna še opisovanje ali analiziranje posameznih sestavin in odnosov med njimi. V nasprotju s prvo stopnjo sestavljajo drugo fazo analiziranje, sintetiziranje, primerjanje, opomenjanje in vrednotenje z iskanjem smisla v ustreznih kontekstih, katerih označitev povezuje objektivnost analize z lastno miselno perspektivo razlagalca. Če je prva stopnja razbiranje osnovnih podatkov na sintaktični in semantični ravni v smislu polnjenja referenčnih okvirjev in primarnega opomenjanja, kar je Woolfova imenovala zgrinjanje številnih vtisov, Sontagova ponovitev vsebine, Eco pa zaznavanje ali spoznavanje osnovnih značilnosti, običajno konkretnih, jasnih ali predpisanih, je druga stopnja zasledovanje literarnosti v smeri sekundarnega opomenjanja na temelju primerjave in ustvarjalnega vrednotenja.

⁵ Jean-Jacques Lecercle (2005: 188) predlaga naslednji postopek: prvi korak je narediti kratek, stvarjen povzetek zgodbe. Drugi korak je postavljanje vprašanj, na katera lahko najprej odgovarja tudi ta, ki vodi literarno interpretacijo, ko na začetku pojasni slovarske nejasnosti, klišeje, pregovore. Ta se mora zavedati, da izbira prvin, ki bodo razložene, nakazuje interpretativno pot skozi besedilo.

⁶ Vernay (2016: 2–3) deli bralce podobno kot Eco, le da jih ne razvršča na dve stopnji, pač pa piše o dveh vrstah, profesionalnemu in neprofesionalnemu bralcu. Profesionalni je po njegovo nekdo, ki je že poklicno določen z obveznostjo branja ali v institucionalnem smislu ali v profesionalnem kontekstu: novinar, prodajalec knjig, knjižničar, literarni kritik, urednik, lektor, učitelj, študent. Od teh bralcev se branje zahteva, zato večkrat ne morejo izbirati svojega branja, saj jim je to že določeno. Na neprofesionalne bralce, ki jih je Eco označil kot te, ki jih zanima samo, kaj se je zgodilo, vplivajo družbenoekonomske dejavniki (ti se na primer odločijo, da si raje ogledajo filmsko adaptacijo romana, kot da bi si prebrali knjigo) in čas, ki si ga želijo nameniti branju. Tisti, ki berejo na javnih prevozi, imajo najbrž raje krajše pripovedi – neprofesionalni bralec razume branje tudi kot rekreacijo, zato bere na primer na plaži, seveda lahkotnejše berilo.

Zbiranje vtisov na prvi stopnji upošteva časovnost in vzročnost, ki sta tudi osnovna principa zgodbenosti oz. ureditve posameznih dogodkov, stanj in besedilnih prvin. Tu ne gre samo za ponovitev Cullerjeve⁷ teze, da je za oblikovanje pomena pomembna zgodba našega branja, ampak za splošno zakonitost branja vseh literarnih zvrsti: prvostopenjska interpretacija, neodvisno od zvrstne usmeritve, vsebuje tudi zgodbene osnutke ali narativizacijo, še posebno v prvi fazi branja ali interpretacije. Prav na prvi stopnji je treba povezati osnovne reference po zgodbenih načelih – uzgodbenje uredi bralne vtise in pripravi bralca za drugo stopnjo. Če je dogodkov več in je s tem stopnja pripovedljivosti višja, je re/konstrukcija zgodbe za prvo (in posledično tudi drugo) stopnjo interpretacije še pomembnejša; še pomembnejše pa je, da jo bralec ali bralka sestavi sam.⁸

Pri naštetih procesih prve stopnje interpretacije se dogaja podobno kot pri procesih druge stopnje: vedno potekajo večtirno, včasih tako prepleteno, da jih ne moremo ločevati med seboj. Tako prvi proces, zaznavanje ali sprejemanje, pri mnogih bralkah in bralcih poteka istočasno kot **doživljanje**, čeprav lahko določene odlomke besedila doživimo bolj poglobljeno šele takrat, ko jih pojasnimo ali razložimo. Od afektivnega obrata v 90. letih prejšnjega stoletja dalje je poudarjanje čustvenega pristopa oz. zlitja čustev in intelekta povzročilo, da se več pozornosti posveča doživljanju. Pri tem na primer Vernay ne misli zgolj na reflektiranje avtorjevih, besedilnih in bralčevih čustev, ampak tudi na to, da pri branju in interpretaciji raziskujemo, kako so avtor, pripovedovalec in/ali besedilo dosegli določene čustvene in intelektualne učinke: predlaga nam, da se osredotočimo na »kako«, ne zgolj na »kaj«. Vernay (2016: 4) je to priporočilo oblikoval takole: »Literarno besedilo je mentalni konstrukt, "natovorjen" z afektom in napolnjen s pomenom, ki bo postopoma izplaval na površje, priklizen z ustreznimi občutljivostmi vsakega bralca, ki z besedilom čustveno komunicira. Bralčeva vloga torej ni v tem, da poskuša razumeti, kaj tekst pomeni, ampak bolj v tem, da razume, kako dosega svoje rezultate. V skladu s tem so občutki oz. občutenja (skozi kognitivni proces) tisti, ki naredijo literarni tekst razumljiv .../«

V zvezi z doživljanjem Eco (Veršič 2020: 675) poudarja, da je za vsako obdobje značilna posebna senzibilnost, ki pogojuje čustvene reakcije bralcev. V 19. stoletju so bralci čustveno reagirali na usodo Fleur-de-Marie, glavne junakinje *Pariških skrivnosti* Eugèna Sueja, medtem ko danes ob njeni usodi ostajajo cinično ravnodušni. Znane so tudi reakcije bralcev ob Goethejevem *Trpljenju mladega Wertherja* (1774), ki so vodile v samomore (t. i. Wertherjev sindrom). V 21. stoletju se je na prvi stopnji literarne interpretacije tako povečala pozornost procesu doživljanja, kar ne pomeni, da doživljanja na drugi stopnji ni več. Seveda je prisotno (tako kot vsi ostali procesi), le da na **drugi stopnji interpretacije** postanejo prevladujoči naslednji

⁷ Culler (1983: 35) razlaga branje kot postopno in večtirno gradnjo pomena, odvisno od vseh členov, kar povzema takole: »Ko govorimo o pomenu besedila, pripovedujemo zgodbo svojega branja.«

⁸ V več študijah sem že poudarila, kako je nujno, da zgodbo bralec vedno sestavi sam, torej ne prebere kot povzetek drugih bralcev, v našem primeru kot natančno obnovo v različnih maturitetnih priročnikih. Ko dijak ali dijakinja piše povzetek »svoje« zgodbe, še ne razmišlja o globljih problemih obeh romanov, le omogoča možganom, da se s kavzalno-temporalno logiko pripravijo na zapleteneje procese, ki so sestavni del druge stopnje literarne interpretacije.

procesih: analiziranje, sintetiziranje, primerjanje in vrednotenje. Delitev branja in interpretacije na prvo in drugo stopnjo je namreč delitev glede na zahtevnost analize in interpretacije besedila, o kateri je pred Ecom razmišljala že Virginia Woolf (2011: 107). Ta je menila, da je znatno težji drugi del branja, tj. presojanje in primerjanje, medtem ko je prvega, lažjega (tu ga imenujem prva stopnja ali raven), poimenovala naglo zgrinjanje številnih vtisov.

Če je prva stopnja razbiranje osnovnih podatkov na sintaktični in semantični ravni v smislu primarnega opomenjanja ali polnjenja referenčnih okvirjev, je druga stopnja interpretacije zasledovanje besedila v smeri sekundarnega opomenjanja ali polnjenja simbolnih okvirjev, ki izpostavlja predvsem ustvarjalno vrednotenje. To je tesno povezano z vsemi drugimi procesi, torej z analizo, sintezo in primerjavo. Prvi proces je pravzaprav nadaljevanje obeh procesov prve stopnje, tj. pojasnjevanja in razlaganja, le da se na drugi stopnji oba procesa oplemenitita s podatki oz. vedenjem literarne teorije in literarne zgodovine ter ostalih znanosti. Analiziranje je, tako kot ostali procesi, odvisno od bralčevih in interpretatorjevih kompetenc, saj je lahko izpeljano površinsko ali globinsko. Drugi proces – sintetiziranje – predvideva zbiranje podatkov oz. njihovo urejanje s procesi izločanja, dopolnjevanja, zapolnjevanja, zgoščevanja in nadgrajevanja. Pri tem procesu, ki je osnovni proces za (sekundarno) opomenjanje besedila, sta nenehno aktivna primerjanje in vrednotenje. Primerjava ne vključuje samo elementov analiziranega besedila, ampak tudi besedila v našem bralnem spominu.

Da bi primerjava z ostalimi procesi najlažje izpeljala tudi najzahtevnejši proces na drugi stopnji – **vrednotenje** – predlagam že omenjeno primerjalno metodo literarne interpretacije. Ta pomeni, da primerjamo podobni besedili med seboj (v našem primeru oba maturitetna romana) prav zato, da bi lažje izpeljali opomenjanje v smislu sinteze, predvsem pa da bi bili bolj suvereni in poštene pri vrednotenju (več o njem v moji knjigi *Teorija pripovedi*). Vrednotenje je zapleten proces, zato ga razumem kot najbolj sinkretični in sklepni proces literarne interpretacije; zaradi zapletenosti se mu želijo bralci in interpretatorji večkrat izogniti. Prav zaradi svoje poglobljenosti pa je primeren za razvijanje našega pogleda na svet in estetskega čuta, sprejemanja drugačnosti in odpiranja intelektualnega horizonta, krepitev čustvene inteligence oz. empatije ... Ko beremo in interpretiramo, ne vrednotimo le literarnih oseb, kar je najlažje početje, ampak tudi literarne postopke, pristope in metode, ki oblikujejo določeno osebo, pripovedovalca, dogajanje ali kronotop.

Ne zanima nas samo, katera literarna oseba je najbolj ne/etična, ampak tudi, kako je ta ne/etičnost prikazana skozi karakterizacijo, da je dosegla pri nas določene literarne učinke. Vrednotenje namreč ne poteka zgolj na lokalni, ampak tudi na globalni ravni. Branje in interpretacija nam tako omogočata sprotno vrednotenje literarnega dela, kar pomeni na primer razmišljanje o določenem razpoloženju, stanju ali dogajanju, ki ga sprejemamo ali zavračamo, na globalni ravni pa to razpoloženje primerjamo tudi z drugimi deli, ki smo jih že prebrali, da bi precenili kvaliteto prikazanega razpoloženja. Šele s primerjavo z drugim literarnim delom

lahko ugotovimo, ali je določena besedilna prvina oz. postopek izvirna, poglobljena, motivirana ali koherentno vključena v samo celoto besedila. Pri primerjavi pa je za vrednotenje pomembna tudi aktualizacija, torej proces, ko poskušamo določeno literarno prvino projicirati na sedanji trenutek realnosti in ga reflektirati.

Zakaj je proces vrednotenja tako pomemben za vse bralce, tudi če ne bodo nikoli sodelovali v profesionalnem vrednotenju leposlovja, na primer pri izbiranju knjig za poučevanje, posamezne seznane, obravnave v različnih predavanjih in na delavnicah, javno informiranje o kvaliteti, sodelovanje v komisijah za nagrade?⁹ Ker se z vrednotenjem v književnosti lahko naučimo tudi vrednotenja, ki ga rabimo v vsakdanjem življenju, ko sprejemamo številne odločitve. Tudi v vsakdanjem življenju si želimo kvalitetnih stvari, pojavov, ljudi, česar se lahko naučimo iz ločevanja med kakovostno in neakovostno literaturo. Seveda vrednotenje v književnosti ni vedno potekalo brez dvomov; smer, ki se je vrednotenju eksplicitno odrekla, je bil postmodernizem.

A čeprav je postmodernizem vztrajno trdil, da so vse knjige enako kvalitetne in torej ni treba več ločevati med trivialnimi in umetniškimi, se je izkazalo, da je ta egalitarizem lažen in ne vzdrži kritične refleksije. Egalitarizem ali ideja o enakosti ljudi je videti v splošni težnji po »enakopravnem« branju sicer demokratičen pretres kanona, ko priporoča bralcem, predvsem manj izkušenim, trivialno literaturo in jim s tem olajša percepcijo ter se prilagodi njihovi bralni kompetenci in empatiji. A egalitarizem je le navidezen (zato ga imenujem lažni), saj se z omejevanjem različnih družbenih skupin na trivialno književnost pravzaprav krči njihova možnost prehoda z nižje na višjo raven branja, kar pomeni privolitev v sociološki redukcionalizem.¹⁰ Ta namreč operira z družbenimi skupinami kot sociološkimi danostmi (Komelj 2010: 120–121) in jim že na začetku omeji možnosti njihovega napredka.

⁹ O nagrajevanju literarnih del sem podrobneje pisala že v knjigi *Teorija pripovedi* (Zupan Sosič 2017: 109–113), tu samo dodajam, da bi moralo biti za člane in članice žirije drugo branje, ki se predvsem posveča vrednotenju posameznih delov in celote izbranega besedila (po načelu hermenevitičnega kroga), obvezno. Večkrat se je že zgodilo, da člani žirije niso prebrali knjig dvakrat (ali večkrat) zaradi različnih razlogov: pomanjkanje časa, napačno prepričanje, da je že prvo branje zadostno, predsodkov o določenem besedilu zaradi lastnih ali drugih namigov, privilegiranje »svojih« kandidatov, nezmožnosti poglobljenega branja, lenobe, prevelike ali premajhne bralne samozvesti ... Ker je današnji literarni sistem temeljno odvisen od literarnih nagrad (te so pogoj za status kulturnika, štipendije, nadaljnje objave), bi moralo postati odgovorno branje, ki je vedno vsaj drugo branje, z dvema stopnjama literarne interpretacije, bistvena etična zaveza članov in članic različnih žirij.

¹⁰ Ker je oblikovanje bralne osebnosti zapleten in dolgotrajen proces, povezan z literarno socializacijo, je posamezne skupine (npr. mlade bralce ali bralce nižjega socialnega sloja) neupravičeno in krivično izbrati kot ciljne skupine trivialne ali lahkotne književnosti z argumentom, da jo ti najlažje razumejo in podoživijo ter ob njej najbolj uživajo, saj lahko s sistematiziranjem takšne izbire podcenjujemo njihovo kompetenco, empatijo in vrednotenje ter ožimo njihov bralni horizont kot temelj celotne, ne samo bralne socializacije, s tem pa skrbimo, da ne morejo napredovati in jih torej prisilno ohranjamo na isti stopnji bralne (splošne) ne/razgledanosti.

Doživljanje na prvi stopnji literarne interpretacije

Čeprav deluje pogovor o doživljanju¹¹ romana na prvi stopnji najprej le kot prijetno izmenjevanje mnenj, se to hitro poveže tudi z drugimi procesi in poskrbi, da so bolj tekoči in poglobljeni. Spraševati o doživljanju namreč ne pomeni spraševati o manj pomembnih podatkih (kot je bilo večkrat razumljeno pred afektivnim obratom), pač pa o temeljnem vzvodu za čustvovanje in reflektiranje romana. Zato je priporočljivo usmeriti doživljanje za pisanje bralnega dnevnika ali vodenega pogovora o branju z naslednjimi ali s podobnimi vprašanji: Kakšni so vaši bralni vtisi? Kdaj in zakaj se vam je pri branju zatikalo? Česa v romanih niste razumeli? Kaj vas je pretreslo in česa ste se najbolj razveselili? Ali ste se kdaj ob branju nasmehnili oz. nasmejali in zakaj? Se je med branjem v vas prebudila tudi jeza ali kakšno drugo negativno čustvo? Ali ste se ob branju obeh romanov spomnili še na kakšno podobno pripovedno delo? Katero in zakaj? Kaj vas je v obeh romanih navdušilo in kaj motilo ter kako bi pomanjkljivosti popravili, če bi bili Hieng in Fitzgerald?

Od splošnih vprašanj o doživljanju postopoma prehajamo k bolj specifičnim, ki jih bomo še lažje povezali z ostalimi procesi in členi literarne interpretacije – za začetek predlagam literarno osebo kot pripovedno prvino, ki je najpogostejše jedro literarnih interpretacij. Zakaj sem se odločila ravno za literarno osebo kot osišče doživljanja? Ne samo zaradi splošnih razlogov, po katerih štejemo literarno osebo za pripovedni element, ki najbolj enotno povezuje pripovedne prvine med seboj (Zupan Sosič 2017: 186) in ustvarja vtis enotnosti prebranega (Chatman 1986: 131); odločilen razlog je namreč specifično dejstvo, da gre za romane likov, kar je potrjeno že z eponimom, torej naslovom romana. Osrednjost in pomembnost literarnih oseb za naše doživljanje dokazujejo prav eponimi ali izbira junakovega imena za naslov romana – če je ime glavnega lika tudi naslov romana, to dokazuje (Abbott 2002: 124–125), da je v tem delu prevladal lik.

Kako ste doživeli naslovna lika, Feliksa in Gatsbyja? Ali ju družijo več podobnosti ali razlik? S katerim ste se lažje poistovetili in do katerega ste začutili simpatijo ali empatijo? Kateri literarni osebi je najbolj podoben Feliks? Kateri liki so se vam najbolj vtisnili v spomin in zakaj? Ali sta si Erna in Daisy podobni? Kako so oblikovani ženski liki v slovenskem in ameriškem romanu? Katera literarna oseba vam je bila najbolj všeč in katera najmanj? Kaj vas je pri prvi navdušilo in kaj pri drugi odvrnilo od branja? Pri začetnih vprašanjih, prav tako tudi pri vseh nadaljnjih, je potrebno dopustiti tudi izražanje negativnih čustev, torej dvoma, tesnobe, žalosti, razočaranja, sovraštva, jeze, gnusa in različnih oblik nestrinjanja z vsebinskimi in stilnimi značilnostmi literarne osebe ali celotnega literarnega dela. Sodelujoči v interpretaciji morajo imeti občutek pestrih možnosti doživljanja in razumevanja

¹¹ Največ dvomljivcev se je oglasilo v zvezi z ocenjevanjem, čeprav glede kategorije doživljanja ne bi smelo biti zadreg, saj usposobljeni in subtilni učitelji zlahka razberejo, ali je razpravljanje o čustvenem odzivu zgolj premlevanje prazne slame; preverjanje neznanja pri tem procesu je namreč podobno kot pri drugih procesih, na primer analizi, sintezi, pojasnjevanju, razlaganju, primerjanju ...

teksta, saj je najbolj produktivna in dinamična ravno tista debata, ki argumentirano razvija različna¹² mnenja. Pri čustvenem odzivu ne smemo pozabiti na razliko med identifikacijo in empatijo: pri prvi je najpomembnejše občutenje simpatije do lika, saj gre pri identifikaciji za poistovetenje in sočutenje, pri drugi pa se čustvena plast nadgradi z racionalno refleksijo. To z drugimi besedami pomeni, da občutenje nesimpatičnosti do določenega dela besedila, v našem primeru do literarne osebe, še ne pomeni, da ga ne bomo prebrali do konca ali da bo naš negativni čustveni odziv na eno ali več literarnih prvin zavrl naše kognitivne dejavnosti.

Literarna oseba, ki je v romanu *Čudežni Feliks* (1993) Andreja Hienga (1925–2000) vzbudila v bralcih in bralkah pestro paleto čustev, je Leonid Jurjevič Skobenski (katera čustva in razpoloženja je vzbudila v vas?). Ta je najočitnejši katalizator blišča in bede, ker je grajen kot izrazito ambivalentna oseba. Ko ruski emigrant¹³ postane »uradni ljubimec« Štefanije Kalmus-Missia, ko se torej preseli v graščino v mestu Š., v romanu simbolizira meščansko-aristokratski blišč, ki počasi ugaša. Že ob prvem srečanju na morju je Štefanijo (kasneje tudi Erno in ostale) očarala njegova dvojnost, mešanica burkavosti in žalosti, obogatena še z drugimi lastnostmi, ki liku pripisujejo skrivnostnost: učenjakarstvo-zabavljajstvo, erotična privlačnost-prijateljska zaupnost, burnost elokvence-individualnost tišine, nemir-umirjenost ... Ni čudno, da so ga klicali mojster ceremonij z neizčrpno domišljijo za ubijanje časa, saj je v podeželsko hišo pripeljal življenje (kaj o tem misli Kalmus?), z njim so »prihajale komplicirane igrače, prihajale so slike in knjige, gosti, kakršnih dotlej ni bilo, godba, novi recepti za nove jedi, prihajali so igralci in letalci, popotniki, pevke, špiritistke, ljudje nešteti, nikogaršnjih jezikov ...« (Hieng 1993: 9).

Z nenavadnostjo Skobenskega (primerjajte jo s čudežnostjo Feliksa) je pisatelj samo nadaljeval svojo galerijo nenavadnih značajev, ljudi s temno in skrivnostno preteklostjo, v kateri se skriva uničujoča krivda. Hieng (Glušič 2002: 141–142) je že s svojimi proznimi skicami v *Mladinski reviji* (1949–1950) z naslovom Študije o nenavadnih značajih nakazal smer svojega zanimanja, tj. posebnosti literarnih likov. Njegovi pripovedni začetki nakazujejo nekatera osnovna pripovedna načela, vidna tudi v zadnjem romanu: izbor nenavadnih motivov, moralne stiske, romantično nagnjenje k magičnosti (prikazovanje mrtvega Kalmusa in matere Skobenskega), usodna moč preteklosti, izjemne strasti, eros-tanatos, socialni motivi ... Dinamična¹⁴ karakterizacija Skobenskega je vnesla v **družinski roman** čar nepredvidljivega

¹² Pri različnih mnenjih vodja literarne interpretacije pazi samo na to, da se ta ne razvije v preveč izključujočo ali sovražno diskutiranje, prav tako lahko pomaga, če se ta odvija v povsem neustvarjalno smer ali se zatakne ob ovire politične nekorektnosti.

¹³ Lik ruskega emigranta je v slovenski književnosti že uveljavljena literarna oseba; pojavlja se v delih Bartola, Jančarja in Lainščka. Emigranti kot literarni liki predstavljajo v Hiengovem ustvarjanju določeno kontinuiteto (Matajc 2000: 36), prav tako kot tudi meščanska družina.

¹⁴ Dinamična ali razvojna karakterizacija (Zupan Sosič 2017: 333) sledi spremembam v liku oz. dozorevanju ali razvoju literarne osebe, pri čemer se z več osebnostnimi lastnostmi izogiba popreproščeni enostranskosti ali posploševanju črno-bele karakterizacije.

prav z dvojnostjo¹⁵ – celotno dogajanje se vrti okrog Skobenskega in Feliksa, saj sta nenavadni literarni osebi, ki s svojimi individualnimi posebnostmi označujeta tudi tipične lastnosti dogajalnega kronotopa, na kratko kar duh časa.

Dogajalni čas je obdobje pred drugo svetovno vojno, ki se kaže v napetosti družinskih in družbenih odnosov; retrospektivno pa spoznamo začetek zakonske zveze Kalmusa in Štefanije, ki sega v dvajseta leta prejšnjega stoletja, torej v dogajalni čas ameriškega romana. Družinski odnosi v graščini so napeti zaradi prihoda Rusa Skobenskega, Štefanijinega ljubimca, kar popolnoma zatrese že tako trhle temelje družine Kalmus-Missia. Štefanija je že prej imela ljubimce, saj moža kmalu po poroki ni več ljubila, hkrati pa je bil stalno odsoten zaradi poslov, a nikoli tako odkrito in dolgotrajno. V prizoru prepira (Hieng 1993: 11–15) med zakoncema, ki mu prisluškuje Erna,¹⁶ Kalmus svoji ženi poleg nezvestobe očita tudi zapravljenost in cenenost njenih zabav. Ker sam zaradi negotovih in nevarnih časov med dvema vojnama investira in se na različne načine bori za preživetje, ženi očita neracionalno razsipaštvo, ona pa njemu neupoštevanje pravil meščanskega obnašanja, po katerih mož ne obremenjuje žene s finančnimi zadevami. Kalmus jo želi strezniti z dejstvom, da je bila njena ugledna družina pred bankrotom, česar Štefanija ne prizna in ga poniža z očitkom, da si je s poroko pridobil družabni status, saj je bil prej neznani podeželski advokat, zdaj pa je predstavnik solidne stare gosposčine.

Štefanija želi na silo ohraniti blišč meščanske uglednosti, zato dovoli Skobenskemu prirejati ekscentrične zabave, čeprav vsi vedo, kako mora Kalmus garati cele dneve, da ne bi izgubil celotnega družinskega premoženja. Iz zabav je razvidno, da obema, Štefaniji in Skobenskemu, ustreza blišč, saj se zaradi njega počutita pomembna, v središču dogajanja in varna pred dolgočasjem, ki s svojimi lovki grabi brezdelne meščane. Da so to pravzaprav malomeščani, prvi opozori prav Kalmus v omenjenem prizoru prepira, ko jih imenuje hohštaperska kompanija (Hieng 1993: 14), natančneje kvartopirci s pečatnimi prstani, tako imenovane igralke, konzuli v belih hlačah, ki vedno pomočijo desko na stranišču, špiritistke, ki kradejo cigarete, pijanci, ki so popili neverjetne količine konjaka in sortnih vin ... Druga literarna oseba, ki razkrinka blišč meščanskega življenja in pokaže na njegovo bedo, je sam Skobenski, ko se po smrti Kalmusa začne kesati svojega obnašanja in zahteva od vseh družinskih članov askezo in zmernost. Tretji in najbolj učinkoviti razkrinkovalec lažnega blišča je Feliks, ko v zadnjem pogovoru s Skobenskim sname njegovo masko.

¹⁵ Kako doživljate naslednja nasprotja ali dvojnosti v obeh romanih (pomagajte si s prilogo): maska-snetje maske, skrito-razkrito, vidno-nevidno, osebno-družbeno, delo-zabava, razkošje-bankrot, priznana izobrazba-navidezna (lažna) izobrazba, gosposčina-hohštaplerstvo, moralnost-sprevrženost, ugled-sramota, lepota-grdota, zdravje-bolezen, mladost-starost, samozavest (drznost)-omahovanje, bogastvo-revščina, umetnost-šport ...

¹⁶ Erna kar dvakrat prisluškuje pomembnim pogovorom, prvič med mamo in očetom, drugič med mamo in Skobenskim. Prvič mama očita očetu incest, zato Erna sumi, da je Feliks otrok krvoskrunstva; drugič sliši razloge maminega ljubimca, da se je nenadoma odločil za askezo zaradi spoštovanja umrlega Štefanijinega moža, saj se mu je ta prikazal kot duh; prisluškovanje in prikazovanje duha spominja na Shakespearove drame.

Kako ste doživeli snemanje maske (priloga)? Kaj razkrinka Feliks v tem prizoru in zakaj mu Skobenski ne nasprotuje? Ali je razkrinkanje podobno kot v nadaljevanju, ko Tom razkrije pravi družbeni status Gatsbyja? Kako ste doživeli snemanje maske v ameriškem romanu? Razložite, kaj pomenijo naslednje besede: »Jaz, kot rečeno, ne verjamem v vašo bolezen, zato tako pobalinsko naskakujem vaše molčanje.« Ni naključje, da končne »levitve« razkrije prav Feliks, genialni deček, ki v romanu nikoli ni bil predstavnik blišča, prav tako pa je edini enakovredni nasprotnik Rusa, natančneje povedano je starejši pol čudežnega¹⁷ lika ali njegov antipod. Čeprav sta si podobna (iz priloge naštejte podobnosti) po svoji intelektualni superiornosti in ahasverstvu, je Feliks poštenjak, ki pod tančicami blišča spoznava dvojno bedo, družinsko in družbeno. Tako prehaja na točki snemanja mask in tančic družinski in zgodovinski roman oz. roman omike v družbenokritični roman prav s prestopom blišča v bedo ter kritiko meščanske dvojne morale (spolno izkoriščanje kuharice kot mlade služkinje), nacizma (Fonzi, pretep v Gradcu), militantnosti (razsajanje nasilnežev) in evgenike (iztrebljanje Judov).

Že prej sem omenila, da je najočitnejši katalizator blišča in bede Skobenski, ki s svojo značjsko ambivaletnostjo napoveduje družbeno patologijo. Ko se kar naenkrat iz elokventnega salonskega leva spremeni v prestrašenega blebeteča, govori brez reda in oznanja prikazovanje duhov, njegov miselni (govorni) kaos vpliva na družinski kaos, istočasno pa napoveduje splošno anarhijo, ko norost z intimne ravni prehaja na družbeno. Že prej je bil Skobenski značjsko večplasten, s potenciranim strahom pred vojno, identičnim s strahom pred norostjo, z veliko značjsko spremembo pa se še bolj približuje Feliksovi dinamičnosti. Ne samo da večkrat na dan spremeni svoje razpoloženje in ga tako lahko spoznamo v povsem nasprotnih pripovednih legah (kar je značilno tudi za ostale literarne osebe), tudi njegova identiteta se spreminja in gradi v povsem nepričakovanih smereh, kar daje romanu čar nepredvidljivega.¹⁸ Čudežnost Feliksa in Skobenskega je vzvod pomembnih zgodbenih premikov in s tem tudi dramskih napetosti, ki v pripoved vnašajo kvalitetno nepredvidljivost – njuna karakterizacija je grajena premišljeno, literarno kvalitetno in učinkovito (razen nekaterih »baročnih« govorov), nove karakterne lastnosti so uvedene postopoma in motivirano, s pomočjo kombinirane in dinamične karakterizacije.

Vrednotenje na drugi stopnji literarne interpretacije

Kot sem že omenila, se lahko procesi na drugi stopnji literarne interpretacije, v našem primeru vrednotenje, pojavijo že na prvi ravni, le da so na drugi ravni prevladujoči in zato tudi bolj poglobljeni. Tako sem v okviru doživljanja Feliksa in Skobenskega istočasno že vrednotila njuno karakterizacijo, v nadaljevanju pa sem bom posvetila vrednotenju kot prevladujočemu procesu na drugi ravni. In ker sem se do tega

¹⁷ Več o čudežnosti in na splošno o karakterizaciji naslovnih likov v moji študiji Čudežnost Feliksa in Gatsbyja.

¹⁸ Tudi Zorn (1993: 443) meni, da Hieng svoje osebe rad postavlja na pozicije, kjer se najostreje zarišejo njihova karakterna in idejna stališča.

trenutka bolj sistematično ukvarjala s slovenskim romanom, bom pri vrednotenju več pozornosti namenila amerškemu. Za ta najbolj zapleten sklepni proces literarne interpretacije bom uporabljala primerjalno metodo, ki sem jo že večkrat omenila, in nasvet Vernaya (2016), da pri branju in interpretaciji raziskujemo, kako so avtor, pripovedovalec in/ali besedilo dosegli določene čustvene in intelektualne učinke: predlaga nam, da se osredotočimo na »kako«, ne zgolj na »kaj«. V tem smislu postavljam na začetku nekaj uvajalnih vprašanj: Katere literarne osebe si želijo blišč in katere ga že živijo? Kako ga doživljajo? Kako sta karakterizirana Gatsby in Daisy v smislu poveljevanja blišča? Kdaj se blišč spremeni v bedo in zakaj? Kako je sprememba iz blišča v bedo opisana v obeh romanih (uporabite tudi prilogo)?

V primerjavi s slovenskim romanom, v katerem so spremembe blišča v bedo posledica kvalitete dinamične karakterizacije, vzvoda številnih nepredvidljivih zgodbenih premikov in na splošno estetsko dognanega sloga (Virk 2008: 5) z bogatim besednim zakladom, slikovitimi opisi in distanco do pripovedovanega (humor in ironija), so tovrstne spremembe v romanu *Veliki Gatsby* (1925) **Scotta Fitzgeralda** (1896–1940) posledica pretežno statične¹⁹ karakterizacije brez poglobljene motivacije, ki deluje znatno bolj predvidljivo in neakovostno. Ne samo shematična karakterizacija, ki jo rešuje le inovativni pripovedni prijem – pripovedovalec Nick kot opazovalec dogajanja –, tudi klasična realistična pripoved pogojuje povsem konvencionalno žanrsko zasnovo. Če je *Čudežni Feliks* sodoben žanrski preplet družinskega, zgodovinskega, ljubezenskega in družbenokritičnega romana, se zdi, da je *Veliki Gatsby* le preprosta romantična zgodba ali meščanski ljubezenski roman. Čeprav popisuje propad velikega ameriškega sna v 20. letih prejšnjega stoletja, je vendarle analiza dobe jazza²⁰ pretežno površinska, da težko govorimo o pronicljivi družbeni kritiki in s tem tudi ne o družbenokritičnem romanu. Ker gre za tipični imperialistični roman, ki ima lahko brez vodene literarne interpretacije negativne učinke na mlade bralce in bralke, svetujem pogledati pod površino blišča in se poglobljeno posvetiti bedi ameriškega sna.

Ne samo v karakterizaciji in opisih, romana se pri slikanju blišča in bede ločita tudi po humorju in ironiji. Čeprav se oba dotikata nevalgičnih točk družbene hipokrizije – špekulacije, bankrota, prohibicije, rasizma, militantnosti – se zelo razlikujeta v temeljnem razpoloženju romana. Slovenski roman tudi pri upodabljanju neprijetnih dogodkov in stanj izstopa iz enolično temačne pripovedi, ameriški pa ne. Hieng si je namreč prizadeval, da bi ozadje hude zgodovinske usode označil humorno

¹⁹ Statična karakterizacija (Zupan Sosič 2017: 333) poudarja predvsem eno lastnost, kar pomeni, da se lik v pripovedi ne razvija, shematična ali skoraj črno-bela karakterizacija pa upošteva samo določene moralne in družbene vrednosti ter tako uporablja karakterološke sheme pozitivnih in negativnih junakov. Za statično karakterizacijo je značilno tudi umanjkanje poglobljene motivacije, tj. upravičevanja (Kmecl 1995: 203) literarne osebe, dogajanja, motiva, dialoga ali drugih prvin glede na celotno literarno delo.

²⁰ Doba jazza je izraz za poimenovanje povojnega stanja v Ameriki. ZDA (Petrič 2007: 165) so leta 1917 uradno vstopile v 1. svetovno vojno, po vojni pa so bili ljudje močno razočarani, saj so se gesla in obljube izkazali za prazne puhlice. Prohibicija leta 1919 je povzročila proizvodnjo in uživanje alkohola v ilegali, preprodaja pa hitro obogatitev, kar je privedlo do številnih trenj med novopečenimi bogataši in staro aristokracijo, prav tako do hitre gospodarske rasti, blagostanja, zapravljanja čez mero, brezcilnega uživanja, množičnih bučnih zabav in plesa ob jazzu do jutra.

ali ironično: »Pazil sem tudi, da so posamezna poglavja prilagojena tej osnovni intonaciji. A-dur. Skoraj vse se tudi dogaja znotraj enega poletja in so poletne barve tisto, kar nenehno razsvetljuje zgodbo, celo tam, kjer je v jedru precej temna« (Novak - Kajzer 1993: 231).

S kvaliteto ameriškega romana (najbrž prav zaradi prevlade kriterija uspešnosti nad kvaliteto, ki se je v ZDA zgodila že znatno prej kot v Evropi) se do zdaj različne študije niso toliko ukvarjale; bolj kot besedilo, ki je za sodobno literarno interpretacijo osrednji člen raziskave, so preučevale druge tri člene interpretacije, tj. avtorja, bralca in sobesedilo. Tako so veliko pozornosti namenile oklicanosti Fitzgeralda (Stanovnik 1970: 30) za preroka ameriške mladine, saj je pravzaprav pisal o življenju, ki ga je živel, in s svojimi zgledi v pripovedi dajal smernice za življenje takratne mladine, pa tudi starejših bogatašev. Prav zaradi potrjene avtobiografskosti in s tem tudi pričevanjskosti se različne interpretativne analize niso toliko lotevale vrednotenja besedila: ostajale so pri avtorju in obdobju. Avtor je po nenadni slavi in bogastvu, ki mu ga je prinesel prvi roman *Tostran raja* (1920), v katerem je opeval temo mladosti, doživel vzhichen odmev širše javnosti, njegovo ime se je zapisalo v zgodovino skupaj z ženo Zeldo (Petrič 2007: 159), s katero je v medijih nenehno negoval bleščečo javno podobo. Oba sta bila simbol takratne uspešne mladine, roman pa je postal svetovna klasika zaradi statusa uspešnice (ne pa svoje kvalitete), hkrati so na njegovo prepoznavnost vplivale uspešne ekranizacije romana.

Resnične karakterne poteze Scotta in Zelde so postale modelne lastnosti za njegova tipična lika: mladeniča jazz dobe in mlade razbrzdane emancipiranke v vrtincu pijančevanj in zabav z neverjetno hitrim življenjskim tempom – kot bi živela na prehitevalnem pasu (Petrič 2007: 160–161). Prav lastnosti glavnih likov v Fitzgeraldovih pripovedih so povzročile, da je na pragu dvajsetih let prejšnjega stoletja mladost²¹ spet postala simbolična vrednota (Stanovnik 1970: 24–27), ki je niso poveličevali samo mladi po letih – pomenila je trenutek človekovega razcveta in viška, s katerega vodi pot nujno navzdol. Razmerje fikcija-resničnost je delovalo tudi v obratni smeri: Fitzgerald je ves blišč in lesk, s katerim je obdajal svoje literarne like, skušal prenašati v svoje življenje in ravno zato z Zeldo sploh nista imela privatnega življenja. Živela sta – ali pa sta vzbujala vtis, da živita – za javnost,²² ali kot gosta ali kot gostitelja. Vedno v družbi in vsem na očeh sta si slikovito izražala ljubezen in se prav tako slikovito tudi prepirala. Zato ni čudno, da je o njima obstajalo veliko anekdot in da so njuno življenje upodabljali tudi romanopisci (na primer Hemingway).

²¹ Pogovorite se, kakšen status ima v današnji družbi mladost. Kaj je vse prilagojeno kultu mladosti? Zakaj je prav po stotih letih spet prišlo do podobne fetišizacije mladosti?

²² Svoj delež h kulturnemu življenju je pisatelj prispeval tudi s prijateljevanjem s predstavniki t. i. izgubljene generacije (lost generation): Gertrude Stein, Ernest Hemingway, Edith Wharton. Izgubljena generacija je zbirni izraz za ljudi, ki jih je v otroštvu, mladosti ali najboljših letih prizadela vojna, naravna katastrofa ali gospodarska kriza in ki je posledica prezgodnje smrti, bolezni, zavrnitve, revščine ali psihološke travme. Se vam zdi, da ste tudi vi zaradi korone ali drugih razlogov predstavniki izgubljene generacije?

Fitzgerald je tako pisatelj, ki je literarno izoblikoval značilnosti junaka svojega časa. On je star 23, 25, največ 30 let, je še študent ali pa ima študij pravkar za sabo, a vsekakor je o sebi prepričan, da je upornik, inovator in filozof ter umetnik. Ona je mlajša, ima od 17 do 19, kvečjemu do 21 let, ko stopa iz pustega, tesnega domačega kroga v široki, veseli svet. Je izredno živahna, magnetična osebnost in svojo moč meri po številu oboževalcev. Pravijo ji tudi »popularna hči« in »frklja«²³ (ang. »flapper« – Stanovnik 1970: 26–27), kar je še danes strokovna oznaka za značilni ženski tip iz dvajsetih let. Vsi trije, Gatsby, Tom in Daisy, so tipični Fitzgeraldovi liki, zaviti v značilni blišč njegovih pripovedi (opišite ga in primerjajte vse tri like med seboj). Edini, ki ima v romanu rahlo kritičen odnos do kulta denarja in blišča, je pripovedovalec Nick, čeprav je tudi njegova kritičnost zgolj površinska in pritrjuje prejšnji tezi, da gre za tipični imperialistični roman, ki blišč kapitala le snobovsko prevprašuje.

Dokaz za Fitzgeraldovo fascinacijo nad bliščem so neskladne in nejasne obsodbe tega blišča; ena izmed njih se pojavi takoj na začetku romana, ko Nick izjavi, da mu je Gatsby utelešal vse, kar je iz dna duše zaničeval. Na to svojo trditev pozabi takoj, ko Gatsbyju, tipičnemu neizprosному povzpethniku, dolgočasnemu sobesedniku in nerazgledanemu malomeščanu brez estetskega čuta vse oprosti, saj izpod kože parvernija, ki je obogatel po nepošteni poti, pogleda romantični idealist, plašni in do smrti zvesti ljubimec. Nickova fascinacija nad bliščem je torej prekrita s tančico naivne usmiljenosti do Gatsbyja: ker ta goji ideal romantične ljubezni, mu pripovedovalec vse odpusti, tudi to, da je prišel do svojega položaja s krutimi in brezobzirnimi metodami. Roman tako zagovarja neke vrste sodobni makiavelizem, ki je pravzaprav srčika celotnega projekta ameriškega sna, skritega v parolo dežele nešteti možnosti: do uspeha z zvijačnostjo in brezobzirnostjo. Za dosego lastnega cilja namreč kapitalistična družba že dolgo propagira staro parolo makiavelizma – cilj upravičuje sredstva ali z drugimi besedami uspešnost je cilj, ki so mu vsi ostali podrejeni.

Da tudi Nick, čeprav navidezno drugačen od glavnih likov, prisega zgolj na uspešnost, dokazuje več dogodkov in izjav (poiščite jih), tu naj navedem njegov pragmatizem, osrednje pravilo uspešnosti. Nick prisega na splošno koristnost celo pri takšni dejavnosti, ki je že po svoji naravi drugačna od utilitarnosti, tj. branje knjig. Tako si kupi knjige za bančništvo, kar je logično glede na njegovo poklic, posebej pa poudari, da si kupi tudi leposlovno knjigo. A zakaj? Ne zato, da bi z branjem užival v svetu fikcije, se iz nje kaj poučil ali razvijal svojo empatijo, pač pa zgolj zaradi pragmatičnosti, saj je po njegovo vsestransko izobražen človek uspešnejši. Bralci in bralke, ki so roman prebrali le enkrat, lahko na tej točki dopolnijo moje razpravljanje z ugovorom, da ima Nick kljub vsemu razvito

²³ »Frklja« je mlada (Stanovnik 1970: 27), ima cinične nazore, odkrito se zanima za spolnost, naklonjena je drzni modi – nosi kratke, ravno krojene obleke brez spodnjih kril, ima kratko postrizene lase, nogavice zvite pod kolena, kričeče se šminka in močno senči oči. Njeno odliko in mik predstavlja zavedanje lastne vrednosti in prištevanje med neke vrste aristokracijo, kar dokazuje s silovito potratnostjo.

empatijo. Res je, a ta empatija je razvita zgolj do novih bogatašev, smilijo se mu tisti, ki na družbeni lestvici še niso priznani. To so bogataši, ki jih simbolizira Gatsby, predstavnik ameriškega zahoda, ki tudi živi v Zahodnem Jajcu (West Egg), v nasprotju s staro gosposčino vzhodnjakov. Pisatelj se je pri opisovanju dogajalnega prostora (East in West Egg) naslonil na zgodovinsko simboliko (Petrič 2007: 169) ameriškega vzhoda in zahoda: prvi simbolizira izobraženost, rafiniran okus in kozmopolitizem, drugi pa provincialnost, vulgaren okus in pomanjkanje izobrazbe. Ni težko ugotoviti, da spadata v prvo kategorijo zakonca Buchanan, v drugo pa Gatsby, in da si avtor prizadeva prevrednotiti obe kategoriji, saj pokaže, da je lahko prva nemoralna, druga pa kljub svoji neetičnosti še vedno boljša od prve.

Tako pripovedovalec pokaže empatijo le do novih bogatašev, saj po njegovo trpijo krivico, ker poleg bogastva niso takoj dobili še ustreznega ugleda in spoštovanja. Stanovska klavzula je dosledna v celotnem romanu in odraža pomanjkanje socialne empatije: Nick je posmehljiv do hišnega osebja (njegova finska strežnica »prehitro« prinese čaj in jo zato poimenuje demonska) in do vseh nižjih slojev, do katerih ne izraža niti simpatije niti empatije. Višek »razredne superiornosti« je opis Tomove ljubice in njene zabave v New Yorku, kjer se Nick le zaradi vpljudnosti druži z njenimi prijatelji in prijateljicami, ki so vsi po vrsti opisani kot neumneži, izkoriščevalci ali ljudje brez estetskega čuta. Kako je opis nižjega ali nižjega srednjega sloja na tej zabavi krivičen (Fitzgerald 2007: 28–38), nam dokazuje primerjava z opisom novopečenih bogatašev: čeprav so zadnji zagrešili številne gospodarske in druge zločine, prvi so pa samo revni in to največkrat ne po svoji krivdi, so bogataši opisani z nekim naivnim romantičnim bliščem, reveži pa z naturalistično posmehljivostjo: Myrtle je uživaška debeluška, njena sestra Catherine je sicer lepa, a preveč lastniška ter naličena in oblečena brez okusa, sosed McKee je feminilni moški, ki se ukvarja s sumljivimi umetniškimi posli in pride na zabavo z belo liso milne pene, njegova žena je kričava, medla, brhka in grozna ... Kako se semenj ničevosti s pijanostjo na zabavi samo stopnjuje, dokazuje Tomova oblastniška agresija: ker je njegova ljubica Myrtle glasno izrekla Daisyno ime, kar ji je prepovedal, čeprav sebi ni prepovedal številnih nesramnosti, ji je razbil nos.

Pravi obraz najbogatejših slojev se razkrije na koncu romana, ko se idealizirana Daisy pokaže v vsej svoji brutalnosti, saj brez kančka slabe vesti Gatsbyju prepusti krivdo za umor Myrtle Wilson in se z možem Tomom umakne na varno. Čeprav se Nick že pred tem razkritjem zaveda, da je edina stvar, ki jo Daisy resnično ljubi, denar, in se po nesreči in umoru zgrožen nad nemoralnostjo vrne v svoj domači kraj, se vseeno rokuje s Tomom (kljub svoji obljubi, da tega ne bo storil). Rokovanje samo nadaljuje njegovo stanovsko solidarnost: že zgodaj vidi, da je Daisy zlagana, a nič ne naredi, ne spremeni svojega obnašanja, nikoli ne nasprotuje njenim poceni predlogom za zabavo in vedno sledi njenim puhlim pogovorom ... Stanovski solidarnosti in takratnemu modnemu kultu mladosti je prilagojeno tudi njegovo

vrednotenje, saj je po njegovo Tom dosegel vrhunskost²⁴ že zelo zgodaj, ko je bil star enaindvajset let, čeprav nas v romanu njegova karakterizacija sili v nasprotno mnenje: nikoli ni bil vrhunski. Površno vrednotenje se potrди tudi na koncu romana, z romantizacijo ameriškega sna v obliki zelene luči in klišejske podobe čolna kot simbola upiranja usodi.

Romanu ne odvzema kvalitete samo naivni hedonizem opisanih dogodkov in stanj: ne samo zgodba, tudi pripoved potrjuje lastnosti trivialnosti. Čeprav roman ni trivialen, mu trivializacija²⁵ na več mestih znižuje kvaliteto: prazen in neinovativen stil, simplifikacija, redundanca, statična karakterizacija in imaginacija, patetična sentimentalnost, oklešččen slovar, oslABLJena figurativnost ter eskapistično obravnavanje treh osnovnih trivialnih tem, tj. sreče, ljubezni in bogastva (za slovenski roman, ki ni trivializiran, poiščite nasprotja tem opredelitvam trivialnosti). Ker je Gatsbyjev »romantični razkol« med sanjami in resničnostjo kljub očitni primitivnosti in nezrelosti teh sanj zelo značilen za današnji čas in nikakor ni omejen samo na ameriško celino, bodo lahko vodena literarna interpretacija, predvsem pa doživljanje in vrednotenje, aktualizirali letošnja maturitetna romana in ju na različne načine približali bralkam in bralcem.

Viri

Fitzgerald, F. Scott, 1970: *Veliki Gatsby* Ljubljana: Cankarjeva založba (Sto romanov). Prev. Gitica Jakopin.

Fitzgerald, F. Scott, 2007: *Veliki Gatsby*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Prev. Tomaž Metelko.

Hieng, Andrej, 1993: *Čudežni Feliks*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Hieng, Andrej, 2008: *Čudežni Feliks*. Ljubljana: Modrijan.

Literatura

Abbott, H. Porter, 2002: *The Cambridge introduction to narrative*. Cambridge: Cambridge university press.

Abrams, Meyer Howard, 1999: *A Glossary of literary terms*. Orlando: Harcourt Brace College Publishers.

²⁴ Na tej točki se lahko vprašamo, kaj je za Nicka vrhunskost? »Plemenskost« Tomove družine? Izredni dosežki v športu in njegova telesna lepota? Fitzgerald (2017: 13) bogatega, mladega in uspešnega športnika, obsipanege z bliščem, opiše takole: »nekako že kar narodni junak, eden tistih mož, ki pri enaindvajsetih dosežejo že tako močno omejeno vrhunskost, da kasneje vse diši po neslavnem koncu« (poudarek ASZ). Ohlapno vrednotenje je opazno tudi v imperialistični melanholiji, značilni za večino ameriških filmov: kljub površni kritiki zločina se vedno idealizirajo ameriške sanje, ki se na koncu tega romana kažejo kot očaranost nad ameriško celino. In ta naj prežene vsako globljo kritiko: »/.../ za bežen, čaroben trenutek je človek vpričo te celine bržčas zadržal dih, prisiljen v estetsko kontemplacijo, ki je ni ne razumel ne želel, še zadnjič v zgodovini iz oči v oči z nečim, kar je bilo sorazmerno z njegovo zmožnostjo za čudenje« (poudarek AZS).

²⁵ Trivializacija je postopek vnašanja trivialnih značilnosti v netrivialno besedilo oz. preigravanje z njenimi lastnostmi (Zupan Sosič 2017: 376). Roman *Veliki Gatsby* je zaradi trivializacije trivializirani (ne pa dosledno trivialen) roman.

- Chatman, Seymour, 1986: *Story and discourse: Narrative structure in fiction and film*. Ithaca, New York: Cornell university press.
- Culler, Jonathan, 1983: *On deconstruction*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Eco, Umberto, 2005: *O literaturi*. Tržič: Učila International.
- Glušič, Helga, 2002: *Slovenska pripovedna proza v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Krakar - Vogel, Boža, 2002: Maturitetni esej »po novem«. *Slovenščina v šoli* 5. 2–13.
- Lecerle, Jean-Jacques, 2005: Pragmatika interpretacije. *Problemi* 43/7–8. 187–231.
- Matajc, Vanesa, 2000: *Osvetljave: Kritiški pogled na roman v devetdesetih*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Novak - Kajzer, Marjeta, 1993: *Kako pišejo*. Ljubljana: Mihelač.
- Petrič, Jerneja, 2007: Spremna beseda. Fitzgerald, F. Scott: *Veliki Gatsby*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Sontag, Susan, 2000: Proti interpretaciji. *Nova revija* 19/219–220. 239–248.
- Stanovnik, Majda, 1970: Od onkraj paradiža do Velikega Gatsbyja (spremna beseda). Fitzgerald, F. Scott: *Veliki Gatsby*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 5–44. (Sto romanov).
- Vernay, Jean-François, 2016: *The seduction of fiction: A plea for putting emotions back into literary interpretation*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Veršič, Sanja, 2020: Literarna komunikacija v kvantni paradigmi resničnosti in energijska dimenzija jezika. *Slavistična revija* 68/4. 671–693.
- Virk, Tomo, 2008: Meščansko-družinski roman in zla slutnja holokavsta (spremna beseda). Hieng, Andrej: *Čudežni Feliks*. Ljubljana: Modrijan. 5–33.
- Zorn, Aleksander, 1993: Družinski roman s čudežnim dečkom (spremna beseda). Hieng, Andrej: *Čudežni Feliks*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 443–447.
- Zupan Sosič, Alojzija, 2021: Čudežnost Feliksa in Gatsbyja. Šekli, Matej in Rezoničnik, Lidija: *Slovenski jezik med slovanskimi jeziki*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.
- Zupan Sosič, Alojzija, 2011: *Na pomolu sodobnosti ali o književnosti in romanu*. Maribor: Litera. 17–92.
- Zupan Sosič, Alojzija, 2017: *Teorija pripovedi*. Maribor: Litera.
- Woolf, Virginia, 2011: *Ozki most umetnosti: Izbrani eseji*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Priloga

Feliksovo razkrinkanje Skobenskega (Hieng 1993: 314–315)

Leonid Jurjevič, vem, kdo ste.

Vem, koliko ste stari.

Vem, kdaj ste pobegnili – kdaj so vas nagnali – iz tiste lepe garnizije, kdaj ste se zapisali med igralce. Tako nepremično sedite, kot bi vam bilo popolnoma vseeno, da vem. Vidim vas v zrcalu. Leta se vam pošteno poznajo, obraz se vam je odvalil šminke.

Vem, da ste popovski otrok. V kadetnico ste prišli po protekciji.

Ker sem popil nekaj vaše pijače, sem postal korajžen, pa vam bom po pravici povedal, kakšno lumparijo sem zagrešil tisti čas, ko ste se vi potepali. Ključ ste pustili na vrhu podboja in jaz sem ga na lepem opazil, mimo sem šel. Ženske so bile po sobah, vsaka s svojimi problemi. Tedaj se mi je posvetilo, da ni pred menoj nobenih ovir, moralnih tako ali tako nisem opazil, farbal sem se, češ, morda bom odkril poleg sobnega ključa še ključ do značaja gospoda Skobenskega, kar bo pomagalo pri detektivskem delu. Našel sem vaše dnevnike! V blagajni, ki je bila odprta! Sami ste krivi, s ključi ravnate lahkomiiselno! Pet rdečih zvezkov, črtastih in porumenelih! Ko sem začel brati, me je vrglo na rit, kot pravijo v teh krajih, odkril sem namreč osupljivo podobnost med nama, navzlic razliki v letih: oba piševa dnevnik, oba v različnih jezikih, kar jih pač za silo znava. Z ruščino in rusko pisavo sem imel nekaj težav. Dovolili mi boste, da izrečem kompliment: zelo ste pismeni, gospod Skobenski, sami ste si nabrali lep kup izobrazbe, ki vam je popovski dom in kadetnica prav gotovo nista mogla nuditi. Čestitam!

Tako kot zdajle sedite tamle v tistem črnem naslanjaču, ste bržkone sedeli na pogradu v okrožnem vojaškem zaporu ... mesto sem pozabil in tudi važno ni ... /.../

Razplet klasičen: posegli ste v garnizijsko, nepomembno blagajno, nelepi tovariš vas je, kot je bilo pričakovati, prijavil, bomba je eksplodirala. A se morda spominjate, kako je bilo nelepemu poročniku ime? Jaz sem ga odkril v tretjem zvezku in si priimek tudi zapomnil, ker se mi je zdel špasen. Pisal se je Tancev.

Ustrelili ste ga 16. novembra 1917, po starem koledarju; našli ste ga za tovarnimi skladišči postaje v Sevastopolu, izpraznil ste vanj šaržer belgijskega revolverja, on pa je precej časa stal in se zibal in sesedal in debelo gledal, iz vreče, ki jo je bil ukradel, so padale kocke sladkorja. Tega dogodka niste zatajili ali retuširali, kar se mi zdi popolnoma prav, kajti plenilci so zlo za oblast, naj bo revolucionarna ali legalna. Postranska pripomba: med starejšimi zapiski, med tistimi iz garnizije na reki Meži, stoji: »Z nosom je kar naprej v Svetem pismu. Če ga kdaj zmotiš, pogleda rumeno kakor črn pes iz koče. Pasji Tancev.«

Sedem let čakanja.

To, da so mi ostali celi stavki, vam priča, kako cenim vsebino, predvsem pa nazorno obliko vaših dnevnikov. (Konec koncev sem bral na kontrabant in bi me bila vsak hip utegnila presenetiti in razkrinkati katera od naših dam. »Bolnika zalezuje!« bi zakričala.) Jaz, kot rečeno, ne verjamem v vašo bolezen, zato tako pobalinsko naskakujem vaše molčanje.

Tomovo razkrivanje Gatsbyja (Fitzgerald 2007: 117–118)

»Ugotovil sem že, kaj so bile tiste vaše "drogerije".« Obrnil se je k nam in zdrdral. »S tistim Wolfshiemom sta tukaj in v Čikagu kupila precej zakotnih drogerij in v njih prek okenc prodajala žitni alkohol. To je ena od njegovih umetnij. Že na prvi pogled se mi je zdelo, da tihotapi alkohol, in se nisem veliko zmotil.«

»Pa kaj potem?« je vljudno dejal Gatsby. »Vaš prijatelj Walter Chase očitno ni tako domišljav, da se nama ne bi pridružil.«

»Vidva pa sta ga pustila na cedilu, ne? Dovolila sta, da je šel v New Jerseyju za en mesec v zapor. O bog! Morali bi slišati Walterja, kaj ima povedati o vas.«

»K nama je prišel brez ficka. Zelo vesel je bil, da je lahko nekaj zaslužil, stara sablja.«

»Ne kličite me več stara sablja!« je zavpil Tom. Gatsby ni odprl ust. »Walter bi vaju lahko tožil tudi na podlagi zakona o stavah, pa ga je Wolfshiem z ustrahovanjem prisilil k molku.«

Na Gatsbyjev obraz se je vrnil tisti tuji, pa vendar razpoznavni izraz.

»Tiste drogerije so bile sicer še precej nedolžna zadeva, » je počasi nadaljeval Tom. »Zdaj imata namreč v planu nekaj, o čemer se mi Walter ne upa govoriti.«

Pogledal sem Daisy, ki je prestrašena strmela zdaj v Gatsbyja, zdaj v moža, in Jordan, ki je na vrhu brade začela balansirati neviden, a zanimiv predmet. Nato sem se obrnil nazaj k Gatsbyju – in njegov izraz me je osupnil. Videti je bil – in to pravim v globokem zaničevanju navadnega klevetanja na njegovem vrtu – kot bi »nekoga "ubil"«. Za hip je bil njegov obraz moč opisati na prav ta nenavadni način.

Zdaj nič več, in Gatsby se je začel razvneto pogovarjati z Daisy, tajil vse, branil svoje ime pred obtožbami, ki sploh niso bile izrečene. Toda z vsako besedo se je bolj potegnila vase, zato je odnehal, in medtem ko se je popoldan izmikal, so se le še mrtve sanje borile naprej in skušale doseči, kar ni bilo več dosegljivo, nesrečno, obupano stremele za tistim izgubljenim glasom na drugem koncu sobe.

Ta glas je znova prosil, da bi šli.

»Prosim, Tom! Ne prenesem več tega.«

Njen prestrašeni pogled je dal vedeti, da so vse njene morebitne namere in ves njen pogum dokončno proč.

Pogovor

Primerjajte, kako se v obeh odlomkih razkrinka blišč. Kako so si trenutki resnice oz. bede podobni in različni? Kateri odlomek vsebuje tudi humor? Kako učinkuje v slovenskem odlomku to, da »obtoženi« sploh ne spregovori? Poleg te dramske popestritve (molk Skobenskega) so v odlomku še naslednje lastnosti, ki obogatijo pripoved: graji sledi pohvala (Dovolili mi boste, da izrečem kompliment), gradacija ali stopnjevanje razkrivanja umora, naturalistični in hkrati estetski opis smrti (Tancev se ziblje in počasi pada, iz ukradene vreče se usipljejo kocke sladkorja), druženje različnih lastnosti ustvarja dramatičnost in dinamičnost (Tancev je ovaduh in tat, čeprav fanatično bere *Sveto pismo*). Sami ugotovite, zakaj ameriška pripoved ni tako kvalitetna. Pomagajte si z naslednjimi lastnostmi: prevlada dialoga, ki želi delovati predvsem mimetično, ponavljanje istih besed (prestrašen), očitna razlagalnost ustvarja ponavljanja, ta pa redundanco in monotonijo (»Njen prestrašeni pogled je dal vedeti, da so vse njene morebitne namere in ves njen pogum dokončno proč«), klišejski stil (»ko se je popoldan izmikal, so se le še mrtve sanje borile naprej in skušale doseči, kar ni bilo več dosegljivo«) ...

ABSTRACTS

Petar Vuković: Orthography Reform: Lessons from Two Attempts in the 1960s, *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 9–19.

In the early 1960s, attempts were made to radically reform two Slavic orthography systems: Russian and Czech. As these two reform attempts demonstrate, in languages with an established tradition and stabilised practice of writing, it is almost impossible to fundamentally change the orthography to bring it closer to the phonological system. It is, however, possible to study the internal dynamics of the orthography system in order to better understand the relationships between the principles on which the system is based; it is also possible to study contemporary written usage in order to determine what its developmental tendencies are and which elements of orthographic codification are not realised in practice. In principle, only minor interventions in orthography and punctuation are acceptable, essentially to systematise what is not fully systematised, but possibly also to adapt to the developmental tendencies of contemporary written usage. In normal circumstances, the language community is reluctant to accept interventions in the graphic system and the rules of use of individual graphemes.

Key words: orthography reform, orthography theory, Russian language, Czech language

Helena Dobrovoljc: Different Views and Diverse Normative Starting Points in Updating Standard Language Manuals, *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 21–36.

The article presents the ideological contradictions in guiding standard Slovenian, which are reflected in the inconsistent information in manuals of standard language. Generational and ideological disagreements regarding the determination of the normative basis of modern standard language are described, along with methods that ensure the agreement of linguists, who take into account both the spoken language variability and stability required for written standard language to function.

Key words: normative principles, standard language ideology, prestige, variability, codification, norm

Tomaž Petek: Spelling Awareness of Primary School Teachers: An Example on the Way to Increased Literacy of All Pupils (The Pedagogical-Codification Aspect), *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 37–53.

Primary school teachers are the first people (in addition to educators) to make contact with pupils in the process of upbringing and education. In the present paper, we start from the hypothesis that they (can) influence the spelling ability of pupils and consequently their later functional literacy. The transfer power of the teacher's example is therefore especially important, and proper spelling awareness is a condition for this. The results of the research show that almost all of the surveyed teachers (N = 208) completely agree that their positive attitude towards language is crucial for pupils in general. They also believe that they can encourage the development of spelling skills in each pupil through their own example. Spearman's correlation coefficient shows, inter alia, that teachers' holistic spelling skills are related to competency self-assessment, and that there is a positive relationship between different categories of teachers' spelling skills. The result of the t-test shows, inter alia, that teachers who receive additional education in this field perform better on average in spelling tests than teachers who do not, which indicates the need for the permanent upgrading of this type of knowledge among primary school teachers.

Key words: primary school teachers, spelling awareness, literacy, example, continuing education

Tina Lengar Verovnik: Capital Letters: Between Depicting Reality, the Language System and Orthographic Consent, *Jezik in slovnstvo* 66/2–3, 2021, 55–65.

The article provides an overview of all four sets of rules for the use of capital letters in the *Slovenian Normative Guide* 2001: at the beginning of a sentence, with proper names and proper adjectives derived from them, and with expressions of a special relationship or respect. It is this normative chapter that has always received the most public attention. At this point, orthographic rules are much more related to non-linguistic reality than in any other normative topic; this aspect also predominates in the present paper. In the case of proper names, we rely in particular on the findings of onomastics regarding their meaning or function, and from this point of view we also compare them with general names. Based on recent research of contemporary written texts, we also draw attention in all four sections to changes in the perception of certain categories and novelties that will be taken into account in the renewal of orthographic rules.

Key words: orthography, standardisation, capital letters, proper names, common names

Mojca Smolej: Word Order of the Slovenian Literary Language: Clitics in the Initial Position of a Sentence, *Jezik in slovnstvo* 66/2–3, 2021, 67–79

The article focuses on a historical outline of the study of word order, especially in relation to the construction of pronominal clitics and the question of the construction of clitics in the initial position of a sentence. An overview of individual linguistic works is also provided, along with the names of the concepts discussed. For example, Škrabec and Murko were at odds with each other in their understanding of clitics (especially in the initial position of a sentence): while Škrabec stressed that written language was too often subject to foreign influences (especially of Latin and Greek), Murko believed that the placement of clitics in the initial position of a sentence was a feature of the Slovenian language that should not be prohibited.

Key words: word order, the initial position of clitics, Murko, Škrabec, pronominal clitics

Andreja Žele: Prepositional Use and Its Syntactic-Semantic Functions within the Framework of Stylistic and Normative Possibilities, *Jezik in slovnstvo* 66/2–3, 2021, 81–91.

The treatment of prepositional use is carried out both from the semantic-expressive and the stylistic-normative points of view. With its relative – or rather grammatical – meanings, the preposition continually addresses the question of normative and stylistic use. The present article aims to shed some light on prepositions as components of prepositional phrases, sentences and texts. Their capacity to form different prepositional relations enables them to reach beyond the borders of the proposition and sentence to the text itself, a phenomenon of considerable importance in terms of language efficiency, particularly in scientific texts. It can be concluded that the extension of prepositional use has close links to the broadening and specialisation of scientific texts. As important building blocks of syntax, prepositions therefore remain worthy components of stylistic and normative treatments.

Key words: prepositions, prepositional use, lexicalisation, stylistics, norm

Nataša Jakop in Erika Kržišnik: Dilemmas over and Measures for the Codification of Phraseology, *Jezik in slovnstvo* 66/2–3, 2021, 93–116.

The article addresses traditional phraseological dilemmas connected with norm and codification: the spelling of the initial letter of the onomastic component of phraseological units, solid spelling or spelling as two words. A survey of Slovenian manuals of orthography reveals a fragmentary codification of proper names in idioms and varying codification principles concerning solid spelling or spelling as two words, taking into account formal and semantic principles. The analysis shows that in use, norm and codification, the capital initial of the onomastic component of phraseological units has prevailed, but that appellativisation processes are not negligible. The data presented in the article, obtained by means of a comprehensive analysis of phraseological material in Slovenian corpora, show the tendency of

solid spelling or spelling as two words in phraseology for future codification. Its function in phraseological units is to reveal and enforce primarily formal and functional principles for the formation of a single word compound, since the semantic principle is unreliable in units whose semantic transfers are intrinsic by definition. In this respect, a somewhat special behaviour is exhibited by pragmatic idioms.

Key words: phraseology, proper names in idioms, solid spelling or spelling as two words, formation of a single word compound, Slovenian manuals of orthography

Tanja Mirtič: Some Characteristics of Accent Position in Contemporary Standard Slovene, *Jezik in slovnstvo* 66/2–3, 2021, 117–127.

The article presents a wide range of issues related to accent position in contemporary standard Slovene. Some recorded problems of accent position and the methodology of determining modern language use are highlighted. Based on the results of an online survey, some modern tendencies of accent position in stressing adjectives ending in *-ijski* and *-ovski* and nouns ending in *-ija* and *-on* are also presented. The article also emphasizes the importance of researching real contemporary language use and observing the principle of linguistic system.

Key words: accent position, spoken language, standard language, spoken standard language, survey method

Jana Volk: Detection and Recognition of Vowel Diversity among Students of the University of Primorska, *Jezik in slovnstvo* 66/2–3, 2021, 129–143.

Although Slovenian Grammar (Toporišič 2000) or other classical divisions of the vowel system in the Slovenian literary language (*Slovar slovenskega knjižnega jezika*, *Slovenski pravopis*, *Slovenska zborna izreka*) distinguish between long and short accented vowels, recent research does not confirm this (any longer). Using perception tests that can objectively verify phonetic characteristics, Tivadar (2004b) and Huber (2006) researched whether and how much vowel diversity is perceived and recognised by students of the University of Ljubljana and secondary school students in Pomurje. The present paper sheds light on the results of a perception test performed on students of different study programmes at the Faculty of Humanities of the University of Primorska, which confirms poor recognition of vowel diversity.

Key words: perception tests, vowels, diversity, vowel length, Slovenian Riviera

Katarina Podbevšek in Nina Žavbi: Language Norms in Light of Stage Speech Aesthetics, *Jezik in slovnstvo* 66/2–3, 2021, 145–156.

The paper presents the position of standard language norms in contemporary stage speech. It focuses on orthography and orthoepy and cases that disregard their rules, while reflecting on the reasons for doing so. The shift away from following norms is a result not only of outdated linguistic manuals, but also of the fact that stage speech is part of the theatre sign system, which functions with its own logic within the framework of selected speech aesthetics.

Key words: orthoepy, orthography, stage speech, breaking language norms, stage speech aesthetics

Nataša Pirih Svetina: From Where to Where Slovenian? Some Orthoepic and Orthographic Questions regarding Teaching Slovenian as L2, *Jezik in slovnstvo* 66/2–3, 2021, 157–165.

The article takes as its starting point some observations based largely on practical experience in learning and teaching Slovenian as FL. Several questions regarding orthoepy and orthography are raised, but instead of offering straightforward answers, some insights are provided into the future perspectives of teaching and assessing Slovenian as L2 and FL, primarily in the field of orthoepy and to a lesser extent orthography. All of the suggestions are based on the new *Common European Framework of Reference for Languages – Companion Volume*.

Key words: Slovenian as a foreign language (SFL), CEFR, orthoepy, orthography

Anna Kolláth, Tamás Kruszlics in Péter Gaál: Current Trends in the Description of the Prekmurje Hungarian Dialects, *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 167–179.

The current paper aims to present some important components of recent processes and efforts regarding the description of the Hungarian language through the introduction of research projects of the Hungarian Academy of Sciences – Termini Research Network. The paper presents the Termini Hungarian–Hungarian Dictionary as a result of linguistical detrianonisation (Hung. szóhatártalanítás). It also deals with research into language problems, as well as the relationship between Slovenian higher education and the Hungarian language. Finally, it highlights one of the most recent research fields: the linguistic landscape, which concerns the manifestation of visual language use in bi/multilingual regions of the Carpathian Basin.

Key words: Prekmurje, Hungarian language, detrianonisation of the Hungarian language, Termini online dictionary

Saška Štumberger: German Orthography and Gender-Inclusive Writing, *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 181–192.

The article presents the path to a uniform orthography for the German language and the German spelling reform of 1996. The German language is spoken in different countries, so spelling uniformity is not self-evident. The reasons for this are practical, and international commissions with experts from various fields cooperate in the preparation of spelling rules and recommendations. The first German orthography was written in 1880 by a high school teacher, Konrad Duden, and was declared to be authoritative at the Second Orthographic Conference of 1901. In 1902, German orthography was approved by Austria and Switzerland. Reform initiatives followed, such as that of 1944, but a new orthography was not approved until 1996. The result of the orthographic reform was, however, unsatisfactory, so in 2004 the Council for German Orthography was established, which in 2006 removed the most controversial changes and ensured the unity of the standard language. The Council's current work includes giving opinions on current spelling topics. In 2018, it gave an opinion on gender-inclusive writing and emphasised the importance of creating comprehensible and readable texts.

Key words: German language, Council for German Orthography, spelling regulation, spelling reform

Veselinka Labroska in Namita Subiotto: The orthographic Orthographic and Orthoepic Norms in Macedonian: The Current Situation. *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 193–201.

The article presents the current situation regarding orthographic and orthoeptic norms in Macedonian. Since the first Macedonian orthography in 1945, the orthographic rules have been adapted several times to the modern needs of the Macedonian standard language and brought into line with the usage norm, most recently in 2017. The new orthography follows the principles of the previous orthographies and the orientation outlined by Blaže Koneski in his grammar, in that it consistently refers only to orthographic rules. The orthoeptic rules in the existing grammars of the Macedonian language are insufficient and do not correspond to today's usage norms. Due to the lack of concern for correct pronunciation among the public, especially in educational institutions, there are increasing deviations from correct pronunciation, as is shown in the second part of the paper. The problems related to incorrect pronunciation in contemporary Macedonian society demonstrate the need for a pronunciation guide and a revision of the orthoeptic norms in the existing grammars, as well as thoughtful supplementation with the changes taking place in spoken language.

Key words: standard Macedonian language, orthoepty, orthography, orthographic and orthoeptic norms

Petra Stankovska: Spelling of Czech Exonyms for Slovenian Cities and Slovenian Exonyms for Czech Cities, *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 203–212.

In the present paper, we determine the development and the current state of spelling rules for writing the names of Czech cities in Slovenian and Slovenian cities in Czech. The Slovenian orthography handbook (*Slovenski pravopis*) contains much more systematic and useful explanations of the ways of writing the names of foreign cities, their declension and derivation from them than the equivalent Czech handbook (*Pravidla českého pravopisu*). By studying specific texts, we try to determine the actual situation, the needs of users, and the best solutions for writing Slovenian and Czech exonyms. By comparing the orthography handbooks of the two languages, we arrive at a suggestion on how to improve the deficient treatment, especially in Czech orthography.

Key words: orthography, Slovenian, Czech, exonym, names of cities

Miloslav Vojtech: Adaptations of Czech Language in Slovakia and Versions of Czech in Slovak Literary Texts in the Period of the National Awakening, *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 213–223.

The paper analyses the position of Czech language as one of the two elements of diglossia in Slovak culture and literature between 1780 and 1843, when Ľudovít Štúr's codification was adopted. It discusses the relationship between Czech and the first norm of standard Slovak, codified by Anton Bernolák in 1787. The focus is on linguistic tendencies that brought Czech closer to pre-standard forms of Slovak, based on Central Slovak dialects. An analysis is undertaken of orthographic, grammatical and lexical modifications of the Czech orthographic norm in the territory of today's Slovakia, as well as their forms in literary texts by Slovak writers. The paper also introduces Slovak theoretical works that concentrate on researching adaptations of the Czech orthographic norm in the Slovak milieu. Linguistic and literary analyses of the situation in Slovak literature in the first half of the nineteenth century reveal a significant weakening of the position of Czech in Slovakia. This is confirmed by the strong Slovakisation of Czech in the 1830s and 1840s, as well as Štúr's codification of standard Slovak in 1843, which concluded the process of the language integration of Slovaks.

Key words: Slovak literature, Czech language, Slovak National Awakening, language codification

Andrej Stopar in Gašper Ilc: On the Pronunciation of English Place Names in Slovenia, *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 225–241.

The article focuses on the pronunciation of English place names that appear in Slovenian in a (semi-) citation form. By using reference manuals (*Slovenski pravopis* and *Govorni pomočnik*) and analysing language use (audio/video recordings of the national broadcaster and the corpus of spoken Slovenian, GOS), we examine the extent to which Slovenian speakers follow the prescribed Slovenian pronunciation of English place names. An analysis of the data shows that there are occasional discrepancies between the norm and language use, which stem from incorrect transphonemisation, the influence of the English spelling of words, and incorrect analogies.

Key words: English place names, pronunciation, spelling, transphonemisation

Chikako Shigemori Bučar: Why Not in the Latin Alphabet for Effective Communication? The Case of Japanese, *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 243–258.

The Japanese mixed style of writing uses logograms, syllabaries and the Latin alphabet. Such a system has advantages and disadvantages. The article examines the Japanese writing system from the perspective of Slovenians and Europeans. The first notations of Japanese in the Latin alphabet are found in the sixteenth and seventeenth centuries. In later years, there were several attempts to rationalise written language in Japan, but a complete romanisation of the language or the abolition of the use of Chinese characters never occurred. Perhaps both speed and expressiveness are needed for effective communication.

Key words: alphabet, syllabary, logogram, mixed writing style, orthography reform IN THE WORLD

Zupan Sosič, Alojzija: In a World of Splendour and Misery: *Čudežni Feliks* and *The Great Gatsby*, *Jezik in slovstvo* 66/2–3, 2021, 275–292.

In dealing with the two novels, both of which are prescribed texts for matriculation exams, the article sheds light on splendour and misery by comparing characters with each other and focusing primarily on experience in the first stage of literary interpretation and evaluation in the second. The most obvious catalysts of splendour and misery in both novels are Skobenski and Gatsby, while the most exposed critics of these phenomena are Feliks and Nick. Although Skobenski and Feliks are similar in their intellectual superiority and Ahasuerus-like qualities, Feliks is an honest man who experiences double misery, concerning family and society, under the veil of splendour: at the point of removing masks and veils, the family and historical novel turns into a socially critical novel. The critique of bourgeois double standards in the American novel is not as profound and high quality, as the fascination with splendour is concealed by a veil of naive compassion for Gatsby. Through trivialisation, the novel thus “romanticises” the cunning and ruthlessness of the nouveau riche, while being scornfully critical of the lower classes.

Key words: splendour and misery, literary characters, two levels of literary interpretation, experience and evaluation

AVTORICE IN AVTORJI

prof. dr. sc. Petar Vuković

Oddelek za zahodnoslovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta Univerze v Zagrebu, Ul. Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvaška

petar.vukovic@ffzg.hr

izr. prof. dr. Helena Dobrovoljc

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Fakulteta za humanistiko Univerze v Novi Gorici, Vipavska 13, SI-5000 Nova Gorica

helena.dobrovoljc@zrc-sazu.si

izr. prof. dr. Tomaž Petek

Katedra za slovenščino, Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, SI-1000 Ljubljana

tomaz.petek@pef.uni-lj.si

doc. dr. Tina Lengar Verovnik

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana

tina.verovnik@fdv.uni-lj.si

red. prof. dr. Mojca Smolej

Oddelek za slovenistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

mojca.smolej@ff.uni-lj.si

red. prof. dr. Andreja Žele

Oddelek za slovenistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

andreja.zele@ff.uni-lj.si

doc. dr. Nataša Jakop

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

natasja.jakop@zrc-sazu.si

red. prof. dr. Erika Kržišnik

Oddelek za slovenistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

krzisnik.erika@ff.uni-lj.si

dr. Tanja Mirtič

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Znanstvenoraziskovalni center SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
tanja.mirtic@zrc-sazu.si

doc. dr. Jana Volk

Oddelek za slovenistiko, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem,
Titov trg 5, SI-6000 Koper
jana.volk@fhs.upr.si

izr. prof. dr. Katarina Podbevšek

Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, Univerza v Ljubljani, Trubarjeva
cesta 3, SI-1000 Ljubljana
katarina.podbevsek@agrft.uni-lj.si

doc. dr. Nina Žavbi

Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, Univerza v Ljubljani, Trubarjeva
cesta 3, SI-1000 Ljubljana
nina.zavbi@agrft.uni-lj.si

izr. prof. dr. Nataša Pirih Svetina

Oddelek za slovenistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2,
SI-1000 Ljubljana
natasa.pirihsvetina@ff.uni-lj.si

red. prof. dr. Anna Kolláth

Oddelek za madžarski jezik in književnost, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru,
Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor
anna.kollath@um.si

lekt. Tamás Kruzlicz

Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje, Filozofska fakulteta Univerze v
Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana
kruzliczt@ff.uni-lj.si

lekt. dr. Péter Gaál

Oddelek za madžarski jezik in književnost, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru,
Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor

doc. dr. Saška Štumberger

Oddelek za slovenistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2,
SI-1000 Ljubljana
saska.stumberger@guest.arnes.si

dr. Veselinka Labroska

Oddelek za dialektologijo makedonskega jezika, Inštitut za makedonski jezik Krste
Misirkov, Grigor Prlichev 5, 1000 Skopje, Makedonija
labroska@imj.ukim.edu.mk

izr. prof. dr. Namita Subiotto

Oddelek za slavistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2,
SI-1000 Ljubljana

namita.subiotto@ff.uni-lj.si

izr. prof. dr. Petra Stankovska

Oddelek za slavistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2,
SI-1000 Ljubljana

petra.stankovska@ff.uni-lj.si

prof. dr. Miloslav Vojtech

Filozofska fakulteta, Univerza Komenskega v Bratislavi, Šafárikovo námestie 6,
814 99 Bratislava, Slovaška

miloslav.vojtech@uniba.sk

doc. dr. Andrej Stopar

Oddelek za anglistiko in amerikanistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani,
Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

andrej.stopar@ff.uni-lj.si

red. prof. dr. Gašper Ilc

Oddelek za anglistiko in amerikanistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani,
Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

gasper.ilc@ff.uni-lj.si

izr. prof. dr. Chikako Shigemori Bučar

Oddelek za azijske študije, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2,
SI-1000 Ljubljana

chikako.bucar@guest.arnes.si

red. prof. dr. Alojzija Zupan Sosič

Oddelek za slovenistiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2,
SI-1000 Ljubljana

alozija.zupan-sosic@guest.arnes.si

Navodila avtorjem¹

Prispevki za *Jezik in slovstvo* morajo biti napisani v slovenščini. Za jezikovno ustreznost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji.

Tehnični napotki

1. Splošno

Avtorji prispevke v elektronski obliki pošljejo na spletni naslov revije jezikinslovstvo@ff.uni-lj.si. Prispevki morajo biti oblikovani v skladu z zahtevami uredništva. Avtorji ob oddaji prispevka uredništvu sporočijo tudi naslov za korespondenco, naslov elektronske pošte in telefonsko številko ter naslov za rubriko *Avtorji* (ime in naslov institucije, v kateri so zaposleni, ali domači naslov).

2. Razprave

Prispevki, namenjeni objavi v rubriki *Razprave*, ne smejo presegati dolžine ene avtorske pole (30.000 znakov s presledki). Besedilo naj bo napisano v pisavi *Times New Roman*, velikost 12, z medvrstičnim razmikom 1,5. Naslov članka in naslovi ter podnaslovi poglavij naj bodo napisani krepko. Besedilo naj bo levostransko poravnano, začetki odstavkov naj ne bodo umaknjeni navznoter, ampak naj bo pred vsakim novim odstavkom, naslovom, podnaslovom obvezno vrinjena prazna vrstica. Daljši navedki (nad tri vrstice) naj bodo ločeni od preostalega besedila, velikost pisave naj bo 11. Izpusti v navedku naj bodo označeni s tremi pikami med poševnima oklepajema */...*. Opombe niso namenjene citiranju literature, njihovo število naj bo čim manjše. Sklici naj bodo navedeni v oklepaju tekočega besedila: (Gantar 2007: 128). V seznamih virov in literature se navajajo samo v besedilu omenjeni viri in literatura.

Navajanje virov in literature

a) knjiga

Gantar, Polona, 2007: *Stalne besedne zveze v slovenščini: korpusni pristop*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Lingua Slovenica 3).

Foucault, Michel, 2011: *Arheologija vrednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis. Prev. Uroš Grile.

b) zbornik

Javornik, Miha (ur.), 2006: *Literatura in globalizacija (k vprašanju identitete v kulturah centralne in jugovzhodne Evrope v času globalizacije)*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

c) članek v zborniku

Mikolič, Vesna, 2004: Medkulturna slovenistika – realnost ali izziv? Stabej, Marko (ur.): *Moderno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 40. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: zbornik predavanj. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 37–47.

č) članek v reviji

Krek, Simon, 2003: Sodobna dvojezična leksikografija. *Jezik in slovstvo* 48/1. 45–60.

d) spletna stran

Korpus slovenskega jezika FidaPLUS: <<http://www.fidaplus.net>>. (Dostop dan. mesec. leto.)

Viri in literatura naj bodo navedeni ločeno.

Izvleček

Članki naj bodo opremljeni tudi s ključnimi besedami in izvlečkom (sinopsisom) v slovenščini in angleščini (to naj bo umeščeno pod naslov članka; naveden naj bo tudi angleški prevod naslova); izvleček naj obsega od osem do deset vrstic v velikosti pisave 10. V recenzijski postopek bodo sprejeti samo tehnično brezhibno urejeni prispevki s seznamom virov in literature, dosledno oblikovanim po navodilih za citiranje.

3. Ocene in poročila

Prispevki, namenjeni objavi v rubriki *Ocene in poročila*, ne smejo presegati dolžine polovice avtorske pole (15.000 znakov s presledki). Avtorji naj na koncu besedila navedejo ime in priimek, ime in naslov institucije ter elektronski naslov.

4. Recenzijski sistem

Uredništvo revije za vsako razpravo, ki ustreza formalnim pogojem za objavo, določi dva recenzenta in jima v elektronski obliki pošlje besedilo razprave brez avtorjevega imena in priimka ter recenzijski obrazec. Recenzenta izpolnjeni obrazec skupaj z besedilom prispevka in svojimi komentarji vrnete uredništvu, to pa seznanj avtorja z oceno ter predlogi in pripombami recenzentov, pri tem pa poskrbi, da recenzenta ostaneta anonimna. Na podlagi ocen recenzentov se uredništvu odloči, ali je prispevek primeren za objavo. Avtorji so ob oddaji dokončnega besedila dolžni upoštevati pripombe recenzentov. Prispevke za rubriko *Ocene in poročila* pregleda uredniški odbor.

Končna različica besedila

Uredništvo pričakuje, da bo avtor pri pripravi do končnega besedila upošteval pripombe recenzentov oz. uredništva in besedilo v dogovorjenem roku oz. najpozneje v dveh tednih poslal uredništvu v elektronski obliki.

Korekture

Ob korekturnem branju lahko avtor uredništvu sporoči le pripombe v zvezi z oblikovanostjo besedila ali opozori na morebitne tipkarske napake. Korekture se opravijo v treh delovnih dneh.

Avtorske pravice

Z oddajo prispevka v recenzijo uredništvu *Jezika in slovstva* avtor prenese avtorske pravice na založnika, tj. Zvezo društev Slavistično društvo Slovenije. Avtor lahko svoje besedilo pozneje objavlja, vendar mora pri tem vedno navajati prvotno objavo v *Jeziku in slovstvu* ter o tem prej pisno obvestiti uredništvo.

Separati

Avtor razprave prejme izvod revije, v kateri je bila objavljena njegova razprava, in separat v elektronski obliki. Avtorji besedil, objavljenih v drugih rubrikah, prejmejo le izvod revije.

¹ Beseda *avtor* se v celotnem besedilu nanaša tako na avtorje kot na avtorice prispevkov.

1. Uvod urednika o jeziku, normi in knjižnosti	
Hotimir Tivadar	5
2. Razvoj jezikovnega normiranja	
Petar Vuković: Pravopisna reforma: Nauk dveh poskusov iz 60. let 20. stoletja	9
Helena Dobrovoljc: Nasprotja in normativna izhodišča pri posodabljanju priročnikov knjižnega jezika	21
3. Pravopisna vprašanja slovenskega jezika	
Tomaž Petek: Pravopisna ozaveščenost učiteljev razrednega pouka – zgled na poti do višje pismenosti vseh učencev (pedagoško-kodifikacijski vidik)	37
Tina Lengar Verovnik: Velika začetnica: Med odslikavanjem stvarnosti, jezikovnim sistemom in pravopisnim dogovorom	55
Mojca Smolej: Normiranje besednega reda slovenskega knjižnega jezika – začetna stava naslonk	67
Andreja Žele: Predložna raba in njene skladenjskopomenske vloge znotraj stilističnih in normativnih možnosti	81
Nataša Jakop, Erika Kržišnik: Dileme in merila ob kodifikaciji frazeologije	93
4. Pravorečna vprašanja slovenskega jezika	
Tanja Mirtič: Nekaj naglasnomestnih značilnosti sodobne knjižne slovenščine	117
Jana Volk: Zaznavanje in prepoznavanje samoglasniške kolikosti med študenti Univerze na Primorskem	129
Katarina Podbevšek, Nina Žavbi: Jezikovna norma v luči odrske govorne estetike	145
5. Normativna vprašanja iz ne samo slovenskega jezikovnega prostora	
Nataša Pirih Svetina: Od kod do kod slovenščina? Pravorečna in pravopisna vprašanja pri poučevanju slovenščine kot tujega jezika	157
Anna Kolláth, Tamás Kruzslíc, Péter Gaál: Trenutni trendi pri opisovanju različic madžarskega jezika v Prekmurju	167
Saška Štumberger: Nemški pravopis in spolno vključujoče pisanje	181
Veselinka Labroska, Namita Subiotto: Pravorečna in pravopisna norma v makedonščini – aktualno stanje	193
Petra Stankovska: Pravopis čeških eksonimov za slovenska mesta in slovenskih za češka mesta	203
Miloslav Vojtech: Adaptacije češkega jezika na slovaškem in njegove oblike v slovaških literarnih besedilih v obdobju narodnega prepoda	213
Andrej Stopar, Gašper Ilc: O izgovarjavi angleških zemljepisnih imen v slovenščini	225
Chikako Shigemori Bučar: Učinkovitost komunikacije – zakaj ne z latinico? Primer japonsčine	243
6. Intervju	
Klasja Kovačič: Nestor slovenskih gledaliških lektorjev Jože Faganel	259
7. Esej na maturi	
Alojzija Zupan Sosič: V svetu blišča in bede: Čudežni Feliks in Veliki Gatsby	275
Abstracts	293

